

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

AĞARƏFİ ZEYNALZADƏ

AZƏRBAYCAN MƏTBUATI
VƏ ÇAR SENZURASI
(1850-1905)

Bakı - «Elm» - 2006

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Redaksiya-nəşriyyat Şurasının
qərarı ilə çap olunur*

461
242

Elmi redaktor:

ƏZİZ MİRƏHMƏDOV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi

283876

Rəyçilər:

Kamal Talıbzadə

Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyasının həqiqi üzvü,
əməkdar elm xadimi

Qulu Xəlilov

filologiya elmləri doktoru,
professor

Ağarəfi Zeynalzadə. Azərbaycan mətbuatı və çar
senzurası (1850-1905). – Bakı: «Elm», 2006. – 328 səh.

ISBN: 5-8066-1758-0

Z $\frac{4603000000}{655(07) - 2006}$

© «Elm» nəşriyyatı, 2006

I FƏSİL

QAFQAZDA AZƏRBAYCANCA ƏDƏBİYYAT NƏŞRİNİN İLK MƏRHƏLƏSİ

Qafqazda nəşriyyat və mətbuat işlərinə nəzarət edən ayrıca senzura komitəsinin təşkili Qafqaz təhsil dairəsinin yaradılması ilə əlaqədar olmuşdur. Ona görə ki, Rusiyanın mərkəzində olduğu kimi, onun ucqarlarında da senzura idarələri Xalq Maarif Nazirliyinin sərəncamında olub, təhsil hamilərinə tabe idi.

Ümumiyyətlə, Qafqazda senzura nəzarətçiliyinin tarixi isə daha əvvəllərə, Gürcüstanın Rusiya tərkibinə birləşdirilməsi ilə bir vaxta düşür. Çünki keçən əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Qafqazın Rusiya ilə birləşdirilməsindən sonra ölkənin müxəlif yerlərində təhsil ocaqları yaradılmağa başlanmışdı. Təhsil işlərinin nisbətən səliqəyə salınması ziyalıların kitaba, dövrü mətbuata ehtiyacını artırmışdı. Tiflisdə və Zaqafqaziyanın digər şəhərlərində çox zəif şəkildə olsa da kitab və qəzet çap edən müəssisələr fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Kitab nəşri və dövrü mətbuatın çox az olmasına baxmayaraq, 1837-ci ilin 23 dekabrında çarın "Tiflisdə yerli dillərdə çap olunan kitabların nəzərdən keçirilməsini Gürcüstan ölkəsi, Qafqaz və Zaqafqaziya vilayətlərinin Baş hakiminə tabe etmək haqqında" fərmanı elan olunmuşdu. Bu fərman Qafqaz və Zaqafqaziya ölkələrində nəşriyyat və mətbuat haqqında senzura qanunçuluğunu əsaslandırان ilk rəsmi sənəd idi. 1837-ci il fərmanı on ildən artıq qüvvədə qalmışdı. Əvvəllər Qafqaz Baş hakiminin idarəsi, sonralar isə canişinlik nəşriyyat və mətbuat işlərinə, xaricdən gətirilən kitab və dövrü mətbuatın senzura baxışından keçirilməsinə, yeni nəşrlərə icazə verilməsinə, həmçinin litoqrafiya və mətbəə və b. müəssisələrin açılmasına bilavasitə rəhbərlik etmişdir.

1848-ci ilin axırlarında tədris işlərinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq Qafqaz təhsil dairəsinin yaradılması zərurəti meydana çıxır və həmin il dekabr ayının 18-də çar bununla əlaqədar xüsusi fərman imzalayır.¹ 1849-cu ilin aprel ayında Qafqaz təhsil dairəsinin yaradılması işi başa çatdırılır.² Təhsil dairəsinin təşkili, şübhəsiz ki, senzura idarəsinin yaradılmasını da qarşıya qoymuşdu. Başqa cür də ola bilməzdi. Çünki yuxarıda qeyd olunduğu kimi, mövcud qanuna əsasən senzura komitələri təhsil hamiçiliyinin nəzdində fəaliyyət göstərməli idi. Buna görədir ki, hər iki idarənin təntənəli açılışı eyni ayda təhsil dairəsinin açılışı 1849-cu il aprel ayının 5-də, senzura komitəsinin açılışı isə aprelin 23-də keçirilmişdir.³ Qafqazda ilk müstəqil senzura idarəsi olan bu komitə o zaman Rusiyada geniş fəaliyyət göstərən yeddi senzura komitəsindən (Peterburq, Moskva, Varşava, Kiyev, Odessa və Viln) biri idi.⁴

Qafqaz senzura komitəsinin ilk heyəti sayca o qədər də çox deyildi. Heyət üç nəfərdən - komitənin sədrindən və üzv hesab edilən iki senzordan (baş və kiçik) ibarət idi. Komitə açıldığı gündən rəsmi surətdə fəaliyyətə başlamış, həmin gün A.İ.Rayevski - Krestyanovun sədirliyi, sensorlar V.A.Arzanov və Z.S.Korqanovun⁵ iştirakı ilə onun birinci iclası keçirilmişdi.⁶ İclasda həm də vəzifə bölgüsü aparılmış, sensor Arzanova rus və Avropa dillərindəki materialların, Korqanova isə Şərq dillərindəki ədəbiyyatın senzurası tapşırılmışdı⁷. Qafqazda yaşayan xalqların dilləri Şərq dilləri qrupuna aid olduğundan onların dillərindəki materialların senzura baxışından keçirilməsi də buraya daxil idi. Demək, Korqanov həm fars,

¹ Kavkazskiy kalendar. Tiflis, 1850.

² Gürcüstan SSR MDTA, f.488, siyahı I, vərəq I.

³ Kavkazskiy kalendar. Tiflis, 1850.

⁴ *Qeyd*: Senzura komitəsinin hər üç işçisi Tiflis gimnaziyasının müəlimi idi.

⁵ Gürcüstan SSR MDTA, f.488, siyahı 1, vərəq 3.

⁶ Yəne orada, vərəq 4.

⁷ Yəne orada.

ərəb, türk dillərindəki, həm də yerli dillərdəki (Azərbaycan, erməni, gürcü, ləzgi və s.) ədəbiyyatın senzurası ilə məşğul olmalı idi. Bir neçə dildə olan materialları bir nəfərin senzuradan keçirməsi nəinki çox çətin idi, bəlkə qeyri-mümkün idi.

Faktlar göstərir ki, Korqanov xaricdən Qafqaza gətirilən Şərq dillərindəki (fars, ərəb, türk) kitab və dövrü mətbuatı senzura baxışından keçirmişdir. Doğrudur, erməni-cədən başqa yerli dillərdəki ədəbiyyatın senzurasına görə ona əlavə əmək haqqı təyin olunmuşdu. Buna baxmayaraq, yerli, xüsusən Azərbaycan dilindəki materialların senzurası ikinci dərəcəli iş kimi çar çinovnikini maraqlandırmışdı. Komitədə yaradılmış bu vəziyyət, ilk növbədə, Azərbaycan dilində nəşriyyat və mətbuat işinin təkmilləşməsinin qarşısını almış, onun inkişafını xeyli ləngitməşdi. Buna görə Qafqaz senzura komitəsində əsərini çap etdirmək istəyən azərbaycanlı müəlliflərə, bir qayda olaraq, sensor yoxluğunu bəhanə edərək rədd cavabı verilir, yaxud da onların kitabları Kazan, Moskva¹ və Peterburq şəhərlərindəki senzura idarələrinə əlavə rəy üçün göndərilirdi. Şərq kitabları çox zaman Kazan universiteti nəzdindəki senzura idarəsinə yollanırdı.

Kazan universiteti nəzdindəki xüsusi sensorluq 1825-ci ildə yaradılmış və buraya həmin universitetin üç müəllimi - Şərq dillərinin ordinar professoru F.İ.Erdman, rus tarixi və statistikasına üzrə ordinar professor Bulqın və latınşünaslıq odyutant katibi Polinovski daxil edilmişdi. Prof. Erdman Şərq, Bulqın rus, Polinovski isə latın dillərindəki ədəbiyyatın senzurası ilə məşğul olurdu.²

Senzuradan keçiriləsi materiallar üç qrupa ayrılıb, professor-senzorlar arasında bölüşdürülürdü. Şərq dilləri (Azərbaycan dili də buraya daxil idi - A.Z.) üzrə sensor-

¹ Moskva senzura komitəsində "erməni və tatar dilləri" üzrə sensor statski sovetnik İoannesov idi (SSRİ MDTA, f.776, siyahı 23, iş 76, vərəq 3).

² SSRİ MDTA, f.772, siyahı 1, iş 2329, vərəq 1.

luq vəzifəsini prof. F.İ.Erdman iyirmi ilə yaxın icra etmişdi. 1845-ci ilin əvvəllərində F.İ.Erdmanın istefaya çıxması ilə əlaqədar olaraq universitetin şurası onun senzorluqdan azad edilib, əvəzinə həmin universitetin professoru Mirzə Kazımbəyin təsdiq edilməsini Kazan təhsil dairəsi hamisindən xahiş etməyi qərara alır.¹

Təhsil hamisi də öz növbəsində Mirzə Kazımbəyin sensor vəzifəsinə təsdiq edilməsi barədə Maarif Nazirliyi qarşısında məsələ qaldırır: "Имею честь представить Вашему высокопревосходительству об увольнение заслуженного профессора Эрдмана от должности отдельного цензора при Казанском Университете, я, на основании Высочайшего утвержденного в 16 день ноября 1828 года положения Главного Управления Цензуры, покорнейшие прошу покорнейшие прошу утвердить на место его отдельного цензором ординарского профессора турецко-татарского языка Александра Казымбека, с производством ему за эту должность по штату назначенного жалования, по двести восемьдесят руб. двадцати коп. серебром в год"².

Nazir tərəddüd etmədən prof. Erdmanın sensor vəzifəsindən azad edilib, onun yerinə prof.M.Kazımbəyin təyin olunmasına razılıq verir: "Я согласен на увольнение заслуженного профессора Эрдмана от должности отдельного цензора при Казанским Университета и утверждаю с оной профессора турецко-татарского языка Александра Казымбека, с жалованием, по штату положительным"³

Beləliklə, 1845-ci ilin aprel ayında prof.F.İ.Erdman Kazan universiteti nəzdindəki tatar və başqa Şərq dilləri üzrə xüsusi sensor vəzifəsindən azad edilərək, onun yeri-

¹ SSRİ MDTA, f.772, siyahı 1, iş 2329, vərəq 2.

² Yənə orada, vərəq 4.

³ Yənə orada, vərəq 5.

nə həmin universitetin türk-tatar dillərinin ordinar profesoru M.Kazımbəy təyin olunur.

M.Kazımbəyin senzorluq sahəsindəki işi yalnız onun Kazan universitetindəki fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır. 1849-cu ildə o, Peterburq universitetinə köçürüldükdən sonra da universitet nəzdindəki senzorlar heyətinə daxil edilmiş və uzun müddət Şərq dillərindəki ədəbiyyatın əsas, etibarlı senzoru olmuşdur.

Hələ Kazan universitetində çalışdığı illərdə Rusiyada və ona daxil olan ölkələrdə Şərq dillərində çap olunan kitablarda senzura qeydlərinin olmamasına etiraz edən M.Kazımbəy ərəb, fars və türk dillərində qeydlərinin senzura nümunəsini hazırlayıb Kazan dairəsi təhsil hamisinə təqdim etmişdi. Qeydləri Maarif Nazirliyi təsdiq edib, senzura komitələrinə və xüsusi senzorluqlara göndərmişdi.

Onun tərtib etdiyi senzura qeydlərinin nümunəsini burada veririk:

"Перевод полного одобрения

а, на арабском языке:

اذن المطبع بشرط اعراض النسخ اللازمة بعد الطبع والتصنيع المجمع
الامضاء غازان بكده فلان سنة فلان للمضى فلان

б, на персидском языке:

بطبع ما دونند بشرطیکه بعد از طبع و تصنیع نسخ لازمه را برای مجمع
امضاء اعراض نمایند غازان

в, на турецком языке:

بو کتابتیک طبع تصنیعنه اذن ویریلدی پوشوطیکه که بعد الطبع لازم اولان
نسخ مجمع امضای اعراض ایچون اظهار اولونه تاغازان

Перевод краткого одобрения

а, на арабском:

اذن للطبع غازان سنة فلان محقق فلان

б, на фарсидском:

بطبع ما دونند

В, на турецком:

بوکتابیک طبع و تصنیف اذن و یریلدی

Отвѣтств.цензор imza".

Həmin qaydada senzura qeydlərinə sonrakı illərdə ara-sıra çap olunmuş Şərq, o cümlədən Azərbaycan kitablarında təsadüf edirik.

* * *

Azərbaycan xalqı üçün çap kitabı yoxluğunu hamıdan əvvəl hiss edib, bu yolda əzmlə çalışan ziyalılardan əvvəlcisi görkəmli Azərbaycan yazıçısı Abasqulu ağa Bakıxanov Qüdsidir.

Keçən əsrin 30-40-cı illərində Qafqazın müxtəlif şəhərlərində yeni tipli məktəblərin açılması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dilində dərs kitablarına tələbat artdığından tədris vəsaiti yaradılması məsələsi bir zərurət kimi meydana çıxmışdı. Ana dilində dərs kitablarının yoxluğundan şikayətlənən A.Bakıxanov "Nəsihətnamə" əsərinin müqəddiməsində yazmışdı: "Bu müşğül işi asanlaşdırmaq məqsədi ilə tarixi-islamiyyənin 1252-ci ilində bir kitab ki, ibarətdə və mənada asandır... təlif etdim"¹

A.Bakıxanov Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə mütəfəkkir şair, görkəmli alim və ensiklopedik yaradıcılığa malik bir sənətkar kimi daxil olmuşdur².

Onun bədii irsinə "Miratül cəmal", "Mişkatül ənvar", "Riyazül Qüds", "Kitabi Əsgəriyyə", 5000 misralıq külliyyatı (qəzəl, qəsidə, rübai, mənzum hekayə və s.) və b. əsərləri daxildir.

Bakıxanov eyni zamanda dövrünün görkəmli alimi olmuşdur. O, "Əsrarül-mələkut", "Qanuni-Qüdsi", "Təhzi-

¹ Azərbaycan SSR EA Respublika Əlyazmaları fondu, inv.10148.

² F. Qasımlı. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956.

bül-əxlaq", "Eynül-mizan", "Kitabi-nəsihət", "Gülüstani-İrəm" kimi zəngin elmi irs qoyub getmişdir. Dövlətin mühüm diplomatik işlərində siddilə çalışıb çar hökumətinin etimadını qazanan, hakim dairələrdə hörmətlə qarşılanan A.Bakıxanov, bütün nüfuz, səy və bacarığından istifadə etməsinə baxmayaraq, əsərlərini çap etdirməyə nail olmamışdı. Onun bir kitabı istisna olmaqla, qalan bütün ədəbi-bədii, istərsə də elmi irsi çap olunmadığından oxucu üzvi görməmişdi.

Dörd illik gərgin elmi zəhmətin bahasına yazdığı "Qanuni-Qüdsi" (fars dilinin qrammatikası) kitabını A.Bakıxanov 1829-cu ildə bitirmişdi. Bir dərslik kimi "Qanuni-Qüdsi" əsərinə böyük tələbat və ehtiyac vardı. Yalnız müsəlman məktəblərində deyil, həmçinin Tiflisdə zabitlər hazırlayan hərbi məktəb müdavimlərinin də bu kitaba ehtiyacı çox idi. Çünki İranla yenidən qonşulaşmış Rusiyanın fars dilini bilən zabit kadrlarına böyük ehtiyac hiss edilirdi və bu məqsədlə Tiflis şəhərində xüsusi hərbi məktəb yaradılmışdı. Baş hakimin idarəsi nəzdində İran və Yaxın Şərq ölkələri ilə diplomatik münasibətdə olan xüsusi şöbə də Tiflisdə fəaliyyət göstərirdi.

Düşünmək olardı ki, belə şəraitdə A.Bakıxanov kitabını asanlıqla çap etdirə biləcəkdir. Lakin belə olmamışdı. Ancaq yüksək dairələrin işə qarışması nəticəsində "Qanuni-Qüdsi"nin nəşri məsələsi nisbətən həll edilmişdi. Belə ki, Gürcüstan, Qafqaz və Zaqafqaziya vilayətlərinin baş hakimi general İ.F.Paskeviçin xüsusi məktubu ilə A.Bakıxanov əsərini imperator I Nikolaya təqdim olunmaq üçün Xarici İşlər naziri qraf K.V.Nesselrodeyə göndərmişdi.

General İ.F.Paskeviç qraf K.V.Nesselrodeyə xüsusi məktubunda A.Bakıxanovun dövlət işlərində sədaqətlə xidmətlərindən ətraflı bəhs etməklə, hərəqan və Türk-mənçay danışıqları zamanı göstərdiyi söyləri yüksək qiymətləndirmişdi. Məktubda A.Bakıxanovun elmi fəaliyyəti, böyük alim olması, xüsusən onun qrammatika kitabının "böyük mənfəətlər" verəcəyi ayrıca qeyd olunmuşdu. Ge-

neral İ.F.Paskeviç kitab müəllifinin xidmətlərinə görə əsərinin dövlət tərəfindən çap edilib mükafatlandırılmasını zəruri hesab edirdi. Məktubunun sonunda o, nazirdən xahiş edirdi ki, A.Bakıxanovun "Qanuni-Qüdsi" kitabını imperator I Nikolaya təqdim etsin.

1830-cu il yanvar ayının 13 (25)-də qraf K.V.Nesselrodye A.Bakıxanovun əsəri haqqında I Nikolaya məlumat verir. O, imperatora yazılı məruzəsində A.Bakıxanovun xidmətlərinə və elmi yaradıcılığına yüksək qiymət verməklə, general Paskeviçin fikirləri ilə tamamilə şərik olduğunu da bildirmişdi.

Qraf K.V.Nesselrodyenin general İ.F.Paskeviçə 1830-cu il 17 yanvar tarixli məktubundan öyrənirik ki, imperator "Qanuni-Qüdsi"ni dövlət hesabına Peterburqda 500 nüsxə tirajla çap olunmasını lazım bilmiş, müəllifini isə briyant üzüklə mükafatlandırmışdı¹.

Arxiv sənədlərindən aydınlaşır ki, "Qanuni-Qüdsi" kitabı Peterburqda dövlət hesabına deyil, müəllifinin xərcilə Tiflis şəhərində çap olunmuşdur.

"Qanuni-Qüdsi"nin Tiflisdə nəşrinə qraf. K.V.Nesselrodyedən icazə alındıqdan sonra A.Bakıxanov general İ.F.Paskeviçin vasitəsi ilə dövlətdən 120 "çervons" borc alır. Əsərin çapı nəşriyyat komitəsinin tabeliyində olan hökumət mətbəəsində nəzərdə tutulmuşdu. A.Bakıxanov kitabın 1000 nüsxə tirajla çapı üçün mətbəə sahibi Araratovla müqavilə bağlayıb, ona qabaqcadan 120 çervons pul verir. O, kitabın nəşrinə nəzarət etməyi yaxın dostu, nəşriyyat komitəsinin müdiri və "Tiflisski vedomosti" qəzetinin redaktoru P.S.Sankovskidən xahiş edir. P.Sankovski kitabın çapına nəzarət etməklə işin vəziyyəti barədə vaxtaşırı Bakıxanova məlumat verməyi də öhdəsinə götürür, mətbəə sahibi Araratov əsərin çapına başlayır. P.Sankovskinin nəşrə nəzarəti kitabın səliqə ilə çapına səbəb olur. Çox keçmədən P.Sankovskinin qəflətən vəfatı kitabın

¹ *А.К.Бакыханов. Сочинения, записки, письма. изд. "Элм", Баку, 1983, с.313-314.*

nəşrini nəzarətsiz buraxır. 1832-ci ilin avqust ayında isə Araratov heç bir xəbərdarlıq etmədən və hesabat vermədən Tiflisdən köçür. Aydın olur ki, o, min nüsxə əvəzinə cəmi 976 nüsxə kitab çap etmişdir. Beləliklə də Araratov A.Bakıxanovla bağladığı müqaviləni yerinə yetirmədən, sifarişçi ilə haqq-hesabını dəqiqləşdirmədən Tiflisdən qaçmışdı.

A.Bakıxanovun söyləri, dövlət idarələrinin işə qarışması, yazışmalar heç bir səmərəli nəticə verməmişdi. Müəllif az çap olunmuş kitabının əvəzini, artıq qalmış material və vəsaiti nə Araratovdan, nə də mətbəədən geri almağa nail olmamışdı.

Böyük zəhmət bahasına nəşrinə nail olduğu kitabını yaymaq işində də o çətinliklərlə qarşılaşmışdı. "Qanuni-Qüdsi"nin çapına sərf etdiyi vəsaiti əldə edə bilməyən A.Bakıxanovun dövlətdən aldığı borcu ödəmək imkanı olmadığından, 120 "çervons" pulu onun təqaüdündən tutub dövlət hesabına köçürmüşdülər.

A.Bakıxanovun "Qanuni-Qüdsi" əsərinin nəşri tarixçəsi müxtəsər olaraq bundan ibarətdir. Bu kitab ölkənin Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra imperiya daxilində azərbaycanlı müəllifin çap olunmuş ilk orijinal əsəri idi.

"Qanuni-Qüdsi"ni rus dilinə A.Bakıxanovun özü tərcümə etmişdi. Sonralar bu ənənəni M.F.Axundov davam etdirib bədii və fəlsəfi əsərlərini rus dilinə çevirmişdi.

"Qanuni-Qüdsi"nin rus dilində tərcüməsi 1831-ci ilin fevral ayında artıq hazır idi. O, tərcüməsini fars orijinalı ilə birlikdə çap üçün Peterburqa, qraf K.V.Nesselrodyeyə göndərir. Bir il keçdikdən sonra K.V.Nésselrode müəllifin nəzarəti altında "Qanuni-Qüdsi"nin rus dilinə tərcüməsinin çapının Tiflisdə mümkün olub-olmamasını Zaqafqaziya vilayətlərinin baş hakimi baron Q.V.Rozəndən məktub vasitəsilə öyrənmək istəyir. Q.V.Rozenin göstərişi ilə Tiflisdə mətbəələrin imkanlarını öyrənmək nadvorni sovetnik P.Sankovskiyə tapşırılır. Tiflis mətbəələrinin imkanı məhdud olduğundan P.Sankovskinin mülahizəsinə görə tərcü-

mənin Peterburqda çap edilməsi məsləhət görülür. Lakin illər keçir, "Qanuni-Qüdsi"nin rus dilində tərcüməsi çap olunmamış qalır. Əsərin orijinalı çap edildikdən sonra A.Bakıxanov tərcüməsinin nəşri ilə yenidən məşğul olur. O, kitabın nəşri üçün əlahiddə Qafqaz korpusunun yeni komandanı general E.A.Qolovinə müraciət edir. Bu zaman Tiflisdə dövlət mətbəələri ilə yanaşı xüsusi mətbəələr də fəaliyyət göstərirdi. Arzanovun xüsusi mətbəəsinin rus dilindən əlavə şərq mətnlərini çap etməyə də imkanı vardı.

A.Bakıxanov kitabın çapı barədə mətbəə sahibi Arzanovla razılaşıqdan sonra general E.A.Qolovinə müraciət edərək, 150 manat vəsait istəyir. O, ərizəsində həm də öhdəsinə götürürdü ki, çap olunacaq kitabından 100 nüsxə Xarici İşlər Nazirliyinə göndərsin.

1838-ci ilin oktyabr ayında Bakıxanovun əsərinin əlyazmalarını Tiflisə göndərən qraf. K.V.Nesselrode general E.A.Qolovinə bildirdi ki, kitabın nəşri üçün istənilən məbləğin ödənilməsi barədə də göstəriş verilmişdir.

A.Bakıxanov 1839-cu ilin əvvəlində kitabın çapı üçün ayrılmış məbləği aldıqdan sonra dərhal onun nəşri ilə məşğul olur. Lakin "Краткая грамматика персидского языка" kitabının çapı da əsərin orijinalının nəşri kimi ərəb hürufatının çatışmazlığı üzündən xeyli vaxt uzanır. Nəhayət, 1842-ci ilin əvvəllərində kitab 1841-ci il tarixi ilə çapdan çıxır¹.

A.Bakıxanov 1846-cı ildə Məkkəyə getdiyi zaman İstanbuldan keçərkən, bu əsərin əlyazmasını Türkiyə sultanına təqdim etmişdir. Əsər İstanbulda Həyatzadə Seyid Şərəf tərəfindən osmanlı dilinə tərcümə edilərək, 1848-ci ildə ərəbcə mətni ilə birlikdə "Əfkarül Cəberut əlamətil-əsrarül-mələkut" adı ilə nəşr olunmuşdur²

Demək, "Əsrarül-mələküt"ün nəşri nəzərə alınmazsa, A.Bakıxanovun bütün söylərinə baxmarayaraq o, yalnız bir

¹ *Бакыханов. Сочинения, записки, письма.* Изд. "Элм", Баку, 1983, с.315.

² *F.Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.* Bakı, 1956, s. 82.

əsrinin çapına nail ola bilməmişdi. Bundan başqa, onun istər bədii əsərləri, istərsə də elmi kitablarından heç biri sağlığında oxucu üzün görməmişdi. A.Bakıxanov başqa əsərlərindən ən çox "Gülüstanı-İrəm"ın çapına çalışmışdı. Bu münasibətlə F.Qasımozadə yazır: "Tiflisdə A.Bakıxanov "Gülüstanı-İrəm" əsrının nəşri uğrunda çox çalışdı, fəqət onun nəşrinə müvəffəq olmayaraq, məyus bir halda Qubaya qayıtdı"¹. Onun "insanlığa, gəncliyə və vətənə xidmət üçün" yazdığı məşhur "Gülüstanı-İrəm" əsəri yalnız sovet dövründə, 1926-cı ildə çap olundu. Keçən əsrdə A.Bakıxanovun orijinal əsəri "Təhziübül əxlaq"dan bir hissə C.Ünsizadənin "Kəşkül" jurnalında², "Dərbəndnamə"nin tərcüməsindən müəyyən hissə isə "Tiflisskiye vedomosti" qəzetində dərc olunmuşdur.

A.Bakıxanovun "Kəşfül-qəraib" əsəri başqa əsərləri kimi uzun illər çap edilməmiş qalmışdı. Fars dilində yazılmış bu əsəri görkəmli Azərbaycan şairi S.Ə.Şirvaninin oğlu müəllim Mircəfər Seyidməhəmmədov azərbaycancaya çevirmişdi. Mütərcim əsəri çap olunmaq üçün Bakıda "Yoldaşlıq nəşriyyatına" təqdim etmişdi. Nəşrinə icazə almaq üçün tərcümənin mətni Tiflis senzura komitəsinə, oradan da Peterburq senzura komitəsinə göndərilmişdi. Peterburq senzura komitəsində "Kəşfi-Amerika"nın nəşrini lazım bilməmişdilər³. Ədibin başqa əsərləri kimi "Kəşfül-qəraib" ancaq sovet hakimiyyəti illərində işıq üzün gördü.

Kitab nəşri sahəsindəki bu acınacaqlı vəziyyət işin xeyrinə heç bir dəyişikliyə uğramadan yeni əsrin əvvəllərində də davam etdirilmişdi. Hökumət dairələrinə yaxın olan A.Bakıxanov kimi müəllif belə kitablarını çap etdirmək üçün olmazın əziyyətlərlə qarşılaşmışdı.

Bu sahədə digər Azərbaycan yazıçı və alimlərinin vəziyyəti daha acınacaqlı idi. Onlar əsərlərinin çap oluna bilməyinə ümid belə bəsləmirdilər.

¹ F.Qasımozadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956, s.72.

² "Kəşkül" jurnalı, 1883, N 1,3.

³ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 27, iş 464.

Məşhur şair S.Ə.Şirvani əsərlərinin aqibətini hələ sağlığında düşünərək, həyəcan keçirirdi: "Mən (M.Ə.Sabir - A.Z.) dedi, bir dəfə Hacı Seyid Əzimin görüşünə getdikdə, gördüm ki, bütün yazdığı kitablarını, şeirlərini qarşısına töküüb onlarla məşğuldur. Hər zaman zarafat edib əylənən Ağa, o gün çox biki və kədərli idi. Səbəbini soruşdum. "Bir şair üçün, - dedi, - bundan böyük bədbəxtlik olmaz ki, gözünü həyata yumarkən bütün ömrünün məhsulu olan əsərlərinin müqəddəratını bilməsin. Məni kim xatircəm edər ki, sabah öldükdən sonra bu əsərlərim təb və nəşr edilib adımla tarixdə yaşadacaqdır. Mən bunların künc-bucaqda itib tələf olmayacağından arxayın deyiləm"¹.

S.Ə.Şirvani haqlı idi. Qəddar çar senzurasının hökm-fərman olduğu, "özgə" xalqları əsarətdə, hüquqsuz saxlamağa çalışan çarizmin müstəmləkə siyasətinin tamamilə həyata keçirildiyi bir şəraitdə S.Ə.Şirvani kimi öz xalqının tərəqqisinə çalışan müəlliflərin əsərlərinin çapı olduqca çətin, bəlkə də, qeyri-mümkün idi. O, birdən-birə belə qənaətə gəlməmişdi. Çünki S.Ə.Şirvani əməli surətdə bu işlə məşğul olmuş, kitablarının çapı üçün xeyli vaxt çalışmışdısa da, bir nəticə əldə edə bilməmiş, kədərlənmiş, ümidini tamamilə itirmişdi. M.Ə.Sabirə dediyi sözlər onun son qənaəti idi. Çünki S.Ə.Şirvani hələ 1878-ci ilin əvvəllərində Qafqaz müsəlman məktəbləri üçün dərslik olaraq tərtib etdiyi "Şəriət" kitabının əlyazmasını Bakı quberniyası xalq məktəbləri direktoruna göndərərək çapına razılıq verilməsini xahiş etmişdi. Əlyazması icazə üçün Qafqaz təhsil popeçitelinə təqdim olunmuşdu.

Bakı-Dağıstan məktəblər direktorluğu popeçitələ 1878-ci il 3 iyul tarixli (N 339) raportunda² dərsliyin nəşri ilə əlaqədar icazəni sürətləndirməyi xahiş etmişdi. Raportda həm də qeyd edilirdi ki, Şamaxı ruhani məclisi məktəblərinin həmin dərsliyə böyük ehtiyacı vardır. Dərsliyin

¹ Sitat *A.Zamanovun* "Müasirləri Sabir haqqında" kitabından götürülmüşdür. Bakı, 1962, s.217-218.

² Gürcüstan SSR MDTA, f.442, iş 1026, vərəq 1.

nəşrinə icazə verildiyi təqdirdə ruhani məclisi onun çapına maddi yardım da göstərməyi öhdəsinə almışdır.

"Şəriət kitabı" dərslik olduğundan, mövcud qaydaya görə o, Xalq Maarif Nazirliyinin təhsil Departamentində baxılıb bəyənildikdən sonra çapına icazə verilməli idi. Buna görə də popeçitel 1878-ci il iyul ayının 8-də S.Ə.Şirvaninin dərsliyinin əlyazmasını müəllifi haqqında qısa məlumatla birlikdə Xalq Maarif Nazirliyinə göndərmişdi¹. Dərsliyin müzakirəsi xeyli vaxt çəkmişdi. Nazirliyin təhsil departamentində islam dini üzrə mütəxəssis olmadığından əlyazmasını rəy üçün Daxili İşlər Nazirliyinin ruhani işləri departamentinə göndərmişdilər. Departament uzun-uzadı müzakirədən sonra nəhayət, 1879-cu ilin aprelinde əlyazması barədə rəyini yazılı şəkildə Xalq Maarif Nazirliyinə bildirmişdi. İki hissədən ibarət olan kitabın hissələri barədə ayrıca bəhs etdikdən, daha doğrusu, onların xülasəsini verdikdən sonra ruhani departamenti əlyazması haqqında belə yazırdı: "Из полученного по сему предмету отзыва оказывается, что автор Сейд Мамедов (Seyid Əzim Şirvani - A.Z.) в значительном руководстве устанавливает целый ряд положений, которые могут повлиять в политическом отношении, неблагоприятно и даже вредно на образование взглядов и убеждений будущих граждан России"².

Dərslikdə verilmiş hekayələrdən tutmuş hadisələrə öz etirazını bildirən naməlum rəyçi əlyazmasında neçə dəfə "kafir" ifadəsi işləndiyini belə göstərməyi lazım bilmişdi. Rəyçi əsərin müəlləifini həm də onda ittiham edirdi ki, guya o, əsərini yazarkən heç bir "sistem" və "obyektivlik" gözləməmişdir.

Ruhani departamentinin dərsliyin çapı barədə gəldiyi nəticə isə belə idi: "Ввиду изложенного Департаментом иностранных исповедании не может принять достав-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.442, iş 1026, vərəq 2.

² Yənə orada, vərəq 4.

ленный на рассмотрении Сеид Мамедова, удовлетворяющим тому назначению, с которым он написан, и полагает, что таковой не должен быть принят как руководство в учебных заведениях"¹.

Beləliklə də, S.Ə.Şirvaninin "Şəriət kitabı" bir dərslik kimi bəyənilməmiş, çapı rədd edilmişdi.

S.Ə.Şirvaninin dərsliyini qadağan edən, "müsəlman" məktəblərinin "qaydına qalan" ruhani departamenti Qafqaz popeçitelinə təklif etmişdi ki, dərsliyin nəşri zəruri isə, onda, Departament müsəlman dininə bələd olan bir nəfəri müəllif kimi məsləhət görə bilər².

S.Ə.Şirvaninin yazdığı oxu kitabının taleyi də belə həll olunmuşdu. Lakin o, birinci kitabı barədə departamentin rəyindən xəbərsiz olduğundan, ikinci kitabını çap etdirmək məqsədilə Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsi müdiri A.O.Çernyayevskiyə göndərmişdi.

F.Köçərlinin yazdığına görə oxu kitabı üç hissədən ibarət olub üç dəftər imiş. Kitaba tərcümə əsərləri ilə yanaşı özünün əxlaq və tərbiyəyə aid mənzumələrini və satirik şeirlərindən bir neçəsini daxil edibmiş.

A.O.Çernyayevskinin kitabın çapı ilə əlaqədar nələr etdiyini bilmirik. Bəlkə də, kitabın çapı barədə o, popeçitellə danışmaq aparmış və rədd cavabı almışdır. Çünki artıq bu zaman S.Ə.Şirvaninin birinci kitabı haqqında mənfi rəy alınmış və müəllifini cəzalandırmaq popeçitelə məsləhət görülmüşdü.

Əsərin çap edilməyəcəyini yəqin etdikdən sonra A.O.Çernyayevski şairin şeirlərindən bir neçəsini S.A.Vəlibəyovla birlikdə tərtib etdiyi "Vətən dili" (II hissə, Tiflis, 1888-ci il, "Kəşkül" mətbəəsi) kitabına salmışdı.

Hakim dairələr kitabın çapını qadağan etməklə kifayətlənmir, müəllifi daha ciddi cəzalandırmağı lazım bilirdilər. Qafqaz təhsil popeçitelinə yazılmış bir rapordan³

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.442, iş 1026, vərəq 5.

² Yenə orada, vərəq 4.

³ Yenə orada, vərəq 5-6.

283846

öyrənirik ki, o, ruhani departamentinin rəyi ilə əlaqədar həmin il iyun ayının 4-də göstəriş vermişdi ki, S.Ə.Şirvaninin şəhər məktəbində şagirdlərinə yazdırdığı mənzumələri toplayıb məhv etsinlər.

Söhbət o yazılardan gedirdi ki, "təlimi tədris üçün və ətfalın təhzi-bi-əxlaqına səbəb olan kitablar türk (oxu: Azərbaycan) lisanında" olmadığına və "Bu qüsuru rəf etmək üçün mərhum Seyid nəzmən və nəsrən türkcə (oxu: azərbaycanca) xoş məzmun və ibrətamiz nəqlu hekayələr ana dilində tərtib edib öz şagirdlərinə oxudardı".¹

Özü haqqında isə: "От преподавания законоучителя этого училища (yəni Şamaxı şəhər məktəbi) Гаджи Сеид Азима Мамедова устранить негласно по окончании срока найма его с 1 июля без объяснения причин с сентября месяца заменить его другим преподавателем, более благонадежным в политическом отношении".²

Şəhər məktəbindən çıxarılan S.Ə.Şirvani Tiflisə rəpçitələ şikayətə gedib müəllimlik vəzifəsinə qaytarılır.

S.Ə.Şirvaninin senzura ilə münafişələri bunlarla bitmir. O, "Əkinçi"də əməkdaşlıq etdiyi vaxtlar çar senzurasının qəzetə münasibətini yaxından hiss etmişdi. Sonrakı illərdə də, xüsusən "Şamaxı müxbiri" olaraq "Kəşkül"ə göndərdiyi məktublarının bəzilərinin dərcinə icazə verilməmişdi.

Bütün bunlar humanist şairdə əsərlərinin nəşrinə dərin ümitsizlik yaratmış, onların çap edilməyəcəyi qənaətini doğurmuşdu. Bu, sadəcə olaraq çarizmin yürütdüyü mürtece müstəmləkəçilik siyasətilə üzvi surətdə bağlı idi. Bunun nəticəsi idi ki, Azərbaycanda nəşriyyat işləri qonşuları erməni və gürcülərdən çox-çox geridə qalmışdı. "Əsrin birinci yarısında olduğu kimi, 50-80-ci illərdə də kitab nəşri çox ləng gedirdi. Azərbaycanda mətbuat çap edəcək xüsusi mətbəə yaranmamışdı"³.

¹ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cild. Bakı, "Elm", 1981, s.33.

² Gürcüstan SSR MDTA, f.442, iş 1026, vərəq 5.

³ Ə.Mirəhmədov. Müqəddimə //Azərbaycan kitabı. Bakı, 1963, s.XXXI.

Çarizm Qafqazı sərbəst idarə etmək, yerli xalqları möhkəm itaətdə saxlamaq, bu ölkələri sözlün geniş mənasında Rusiyanın müstəmləkəsinə çevirmək məqsədilə burada mərkəzləşmiş dövlət aparatı - canişinlik yaratdı. Qafqazın birinci canişini knyaz M.S.Voronsov vəzifəsini icraya başladığı ilk vaxtlardan senzura işlərinə də xüsusi fikir vermiş, ona rəhbərliyi öz öhdəsinə götürmüşdü.

Knyaz M.S.Voronsov Xalq Maarif nazirinə 1850-ci il 26 dekabr tarixli məktubunda Qafqaz senzura komitəsini imperiyanın mərkəz şəhərlərindəki (Peterburq və Moskva nəzərdə tutulurdu - A.Z.) komitələri səviyyəsində yenedən qurmağın zəruriliyi məsələsini qaldırmışdı. Məktubunda canişin, komitədə sensorların sayca azlığından, yerli dillərdəki, xüsusən xaricdən gətirilən ədəbiyyat və mətbuatın ciddi senzura baxışından keçirilməsindəki çətinliklərdən və b. əlaqədar məsələlərdən bəhs açmışdı. O, məktubunun sonunda komitəni sensorlar, mətbuat və nəşriyyat müfəttişləri hesabına qüvvətləndirməyi nazirdən xahiş etmişdi. Knyaz Voronsovun tələblərini haqlı sayan Xalq Maarif Nazirliyi Qafqaz senzura komitəsinin təkmilləşdirilməsi barədə tədbir görmüş, xüsusən Şərq dillərindəki materialların senzura baxışından keçiriləcək sensor vəzifəsi üçün əlavə ştat vahidi ayırmışdı.

Bunlardan əlavə nazirlik Qafqaz senzura komitəsinə ixtiyar vermişdi ki, komitənin sensorları Şərq dillərindəki kitabları və dövrü mətbuatı senzuradan keçirmək iqtidarında olmadıqda, komitə bu dilləri bilən etibarlı, inanılmış kənar şəxslərdən sensor kimi istifadə edə bilərdi. Kənarından cəlb olunan sensorlara zəhmət haqqının verilməsinə gəlicə, nazirlik qərara almışdı ki, onların zəhmət haqqı Qafqaz dairəsi təhsil poçetilliyi idarəsinin qənaəti hesabına ödənilsin. Görülmüş bu və buna bənzər başqa təşkilatı tədbirlər nəticəsində Qafqaz senzura komitəsinin təşkilatçılıq qüdrəti xeyli möhkəmlənmiş, onun senzura nəzarətçiliyi daha da qüvvətlənmişdi.

Sənədlər göstərir ki, ümumiyyətlə Şərq dillərindəki

materialların senzurası canişinliyin və senzura idarəsinin həmişə diqqət mərkəzində durmuş, istər yerli dillərdəki, istərsə də xaricdən götürülən başqa Şərq dillərindəki kitab və dövrü mətbuat ciddi senzura nəzarətində saxlanılmışdır. Canişinlik və senzura komitəsi bu işdə ərəb, fars, türk və başqa Şərq dillərini bilən, dövlət qulluğunda olan məmurların, həmçinin dövlət məktəblərində çalışan müəllimlərin qüvvəsindən də az istifadə etməmişdir. Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Mustafa Axundov¹, Mirzə Şərif

¹ *Qeyd.* M.F.Axundovun rəsmi sənədlərdə "qardaşım" və "əmi oğlum" deyə qeyd etdiyi Mirzə Mustafa Axundov ehtimal ki, Hacı Molla Ələsgərin oğludur. Ana dilindən başqa fars, ərəb və rus dillərini yaxşı bilən Mirzə Mustafa, gürcü və erməni dillərini də öyrənmişdi. O, 1854-cü il dekabr ayının 1-də M.F.Axundovun vasitəsilə dövlət qulluğuna qəbul olunmuş, ömrünün sonuna qədər müxtəlif idarələrdə tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

M.F.Axundov dövlət xidməti ilə əlaqədar Tiflisdə olmadığı və ya xəstələndiyi vaxtlarda, bir qayda olaraq, onun vəzifəsini Mirzə Mustafa yerinə yetirir, sənədlərin yazılı tərcüməsilə məşğul olurdu. Məsələn, 1855-ci ildə Axundov Qars tərəflərdə dövlət tapşırıqlarını yerinə yetirdiyi zaman onu M.Mustafa əvəz etmiş, canişinin şəxsi tapşırıqlarını yerinə yetirən çinovnik Baqdanoviçlə Şuşa şəhərinə ezam olunmuşdu.

1857-ci il mart ayının 8-də M.F.Axundov xəstələnir və onun xəstəliyi sentyabr ayının 10-dək davam edir. Bu müddətdə onun vəzifəsi yenə də M.Mustafaya tapşırılır. Ona daima himayədarlıq göstərən Mirzə Fətəli 1858-ci il avqust tarixli yazılı məruzəsində isə onun canişinlik idarəsindəki dörd ilə yaxın müddətdəki xidmətlərini xatırlamaqla həmin idarədə stolnaçalnik müavini vəzifəsinə təyin edilməsini xahiş etmişdi (Azərbaycan SSR EA respublika əlyazmaları fondu, M.F.Axundov arxivi, 2, Q-15 (343), inv. N 245). Lakin onun həmin vəzifəyə qəbul edilib-edilmədiyini bilmirik. Çünki "Kavkazski kalendar"da M.Mustafa bu illərdə yalnız tərcüməçi kimi qeyd olunmuşdur. M.F.Axundov Zaqafqaziya ölkəsi, mülki, idarəsinin rəisi vəzifəsini icra edən həqiqi statski müşavir A.F.Kruzensternə 1863-cü il 23 aprel tarixli yazılı məruzəsində yeni əlifba layihəsini müzakirə etdirmək məqsədilə İstanbula getmək üçün icazə və iki aylıq məzuniyyət verilməsini xahiş etmişdi. Həm də o, məruzəsində xahiş edirdi ki. "Tiflisdə olmadı müddətdə vəzifəmin icrası kollegiya katibi qaradaşım Mirzə Mustafa Axundovun öhdəsinə qoyulsun" (Əsərləri, III cild, Bakı, 1962, s.107).

1868-ci ilin 31 yanvarından M.Mustafanın Baş idarə dəftərxanasında mütərcim işlədiyini görürük. Onun təyinatı ilə əlaqədar 5 nömrəli əmrdən öyrənirik ki, rəisin dəftərxanasına VIII dərəcə hüququnda tərcüməçi qəbul olunmuşdur (Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 26, vərəq 32). Nadvorni sovetnik M.M.Axundov eyni vaxtda, həm də Qafqaz senzura komitəsində ştatdankənar sensor vəzifəsində çalışmış, xüsusən komitənin Şərqi dilləri üzrə baş sensoru Melik-Meqrabov məzuniyyətə getdikdə və ya xəstələndikdə onu əvəz etmişdir (Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 404, vərəq 8). O, 1903-cü il iyun ayının 23-də vəfat etmişdir. Ölümü haqqında elan verən "Şərqi-rus" qəzeti yazmışdı: "Elm və ədibənə və cəmiyyətimiz içində hayiz olduğu şərəfli məqamına görə mərhumun vəfatı böyük zinetdir" (25 iyun 1903, N 36).

¹ Mirzə Şərif Mirzəyev 1862-ci ildə anadan olmuş, 1882-ci ildə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasını bitirmişdi. Əmək fəaliyyətinə Qafqaz ruhani idarəsinin nəzdindəki Tiflis müsəlman məktəbində rus dili müəllimliyi ilə başlamışdır. Çox keçmədən dövlət qulluğuna cəlb edilən M.Şərif Qafqazın mülki işlər üzrə Baş rəisinin dəftərxanasında tərcüməçi işləyir. Rəislərinin etibarını qazanır. Baş rəisin əmrilə dövlət əhəmiyyətli bir neçə komissiya və ekspedisiyaların heyətinə daxil edilir. Rus-əfqan sərhəd komissiyasının tərkibində o, iki dəfə (1885 7 X - 1886 16 X; X 1887-1 1888) Əfqanıstana göndərilir. 1888-ci ildə II ekspedisiyadan qayıtdıqdan sonra M.Ş.Mirzəyevə hərbi rütbə verilir. Onun bir hərbi çinovnik kimi fəaliyyət tarixçəsi də əsasən bu vaxtdan başlanır.

Mirzə Şərif fasiləsiz, iyirmi beş ilə yaxın Qafqaz Baş rəisinin dəftərxanasında, hərbi okruqun ştabında və b. hərbi idarələrdə xidmət etmiş, Rusiya-Türkiyə, Rusiya-İran sərhəd və torpaq məsələlərini nizama salan komissiyaların tərkibində katib-mütərcim sifətilə iştirak etmişdir.

Xidmətlərinə görə o, çarın bir çox orden və medalları ilə təltif olunmuş, qiymətli hədiyyələrlə mükafatlandırılmışdır. 1887-ci ildə senatın əmrilə (29/IX, N 112) kolleq registratoru fəxri adını alan M.Şərif sonrakı bütün mərhələləri keçmiş, 1902-ci ilin 15 dekabrında Nadvorni-sovetnik rütbəsinə qədər yüksəlmişdir.

Qafqaz canişini 1906-cı ildə M.Şərif Mirzəyevi yeni vəzifəyə təyin edir. 10 iyun 110 nömrəli əmrilə o, Tiflis mətbuat komitəsinə üzv təyin olunur və fasiləsiz 1919-cu ilədək həmin idarədə baş sensor, vəzifəsildə çalışır.

bəyov¹, M.T.Vəliyev² və başqaları.

Lakin tələbat gündən-günə artırdı. Çünki yerli dillərdə, xüsusən Azərbaycan dilində nəşriyyat və mətbuatın zəifliyi xarici ölkələrdən küllü miqdarda kitab, qəzet və jurnal gətirilməsinə səbəb olmuşdu. Xarici ədəbiyyatın senzurası komitə qarşısında duran və günü-gündən çətinləşən bu məsələyə ayrıca toxunulması bununla əlaqədar idi. O yazırdı ki, xaricdən küllü miqdar gətirilən ədəbiyyat və mətbuatın senzurasında müəllimlərdən də sensor kimi istifadə edilməsinə baxmayaraq, bu sahədəki işi qənaətləndirici hesab etmək olmaz. Çünki müəllim-sensor heyəti vaxtaşırı artan bu qəbil materialların senzura baxışından keçirilməsinin fiziki cəhətdən öhdəsindən gələ bilmirlər.

1851-ci il mart ayında mətbuat və senzura haqqında yeni nizamnamənin qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq Qafqaz dairəsi təhsil poçetelliyinin əsasnaməsi də (senzura komitəsinə aid hissə - A.Z.) bir sıra dəyişikliyə məruz qalmışdı. Əsasnamədəki dəyişiklik, ilk növbədə, senzura komitəsinə verilmiş əlavə imtiyazlarla bağlı idi.

Edilmiş dəyişikliklərdən biri, daha doğrusu, birincisi Əsasnamənin 20-ci paragrafına aiddir. Burada senzura komitəsinin rəhbərliyi və sensorlar arasında vəzifə bölgüsündən bəhs olunur. Həmçinin burada qeyd edilirdi ki, təhsil poçetelinin müavini eyni zamanda, senzura komitəsinin sədri vəzifəsini daşmalıdır.

Paragrafa aid qeyddə isə yerli dillərdəki və xaricdən gələn materialların senzurasında komitə çətinliklə qarşılaşdıqda canişinə ixtiyar verilirdi ki, ştatdankənar sensor

M.Şərif Mirzəyev Qafqaz senzura komitəsinin tarixində ştatda olan ilk və son azərbaycanlı sensor olmuşdur (SSRİ MDTA, f.776, siyahı 23, iş 39).

¹ Nadvorni-sovetnik A.Atamalibəyov quberniya idarəsinin katibi vəzifəsində çalışırdı. O, "Həyat" qəzetinin senzoru olmuşdur.

² Qubernator dəftərxanasının tərcüməçisi olan Nadvorni-sovetnik M.T.Vəliyev Bakının müvəqqəti general-qubernatoru Fədayevin əmrilə "Həyat" qəzetini senzuradan keçirmişdir. Vəliyev eyni zamanda "İrşad"ın da senzoru olmuşdur.

sifətilə iki məmuru işə cəlb etsin. Sensura komitəsinin vəzifələrindən bəhs olunan Əsasnamənin 27-ci paragrafının maddələri dəyişiklikdən sonra belə ifadə olunmuşdur: "Komitə,

1. Qafqaz dairəsi təhsil popeçitellyində nəşr edilən qəzet, jurnal və başqa sahələrə aid bütün ədəbiyyatı senzuraadan keçirir.

2. Zaqafqaziya xaricdən gətirilən və göndərilən materialların senzurası ilə məşğul olur:

a) Şərq dillərindəki (fars, ərəb, türk, gürcü, tatar, Azərbaycan və s.) bütün qəzet, kitab və jurnalları, habelə ayrı-ayrı alimlərin, ruhani başçılarının ərəb, fars, türk və tatar (Azərbaycan - A.Z.) dillərində əlyazmalarını;

b) İranda, Türkiyədə və onun tabeliyində olan ərəzidə Avropa dillərində nəşr olunan qəzet və jurnalları;

v) alimlərin Avropa dillərində çap olunmuş texniki-dövri nəşrləri;

q) estampları və senzura baxışına aid edilmiş bütün başqa nəşrləri;

3. Qadağan olunmuş siyahı üzrə Zaqafqaziya daxil olan ədəbiyyatın yoxlanılması".

Komitəyə rəhbərlik Əsasnamənin iki paragrafında (28 və 34-cü paragraflarında) əks olunmuşdu. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 28-ci paragrafa görə popeçitelin müavini həm də senzura komitəsinin sədri vəzifəsini aparmalı idi. 34-cü paragrafda isə komitəyə canişinin bilavasitə rəhbərliyindən söhbət gedirdi.

Qeyd edildiyi kimi, Dövlət senzura qanunçuluğunda senzura komitələrinə təhsil popeçitellərinin müavinləri sədrlik edirdi. Qafqazda isə vəziyyət başqa idi. Qafqaz dairəsi təhsil popeçitellyinin ştatında müavin vəzifəsi olmadığı üçün senzura komitəsinin sədrliyi Tiflis vilayət (quberniyası) məktəbləri direktoruna tapşırılmışdı. Komitəyə ümumi rəhbərlik isə canişinin öhdəsində saxlanmışdı. Buna görə idi ki, komitədə həll olunması bütün məsələlər (kitab, qəzet və jurnal nəşrlərinə icazə vermə, mətbəələr

açmaq və s.) canişinin şəxsi icazəsi ilə həll olunurdu. Bunun iki səbəbi var idi: 1. Zaqafqaziya xalqlarının itaət altında saxlanması; 2. Yerli dillərin müxtəlifliyi.

"Əsasnamə"də komitəyə rəhbərlik məsələsinin ayrı-ayrı paraqraflarda ifadə olunmasının əsas səbəbi də bu idi.

"Əsasnamə"nin 30-cu paraqrafında çapına senzurasız icazə verilən nəşrlər müəyyənləşdirilir və buraya:

1. "Quberniskiya vedomosti" qəzetinin rəsmi hissəsi.

2. Hərbi məsələlərə aid nəşrlər.

3. Nəşri azad olan, yaxud Qafqaz canişininin şəxsən icazə verdiyi əsərlər.

4. Dini məzmunlu kitablar

5. Tibb elminə dair əsərlər¹ daxil edilirdi.

"Əsasnamə"nin iki paraqrafında - 27 və 30-cu paraqraflarda - birincisində dini kitabların senzuradan keçirilməsindən, ikincisində isə əsərlərin senzurasız çapından bəhs olunmuşdur. 30-cu paraqrafda edilmiş qeyddən aydın olur ki, senzura baxışından nəşri azad edilmiş dini kitablar yalnız xristian dininə aiddir. Bundan fərqli olaraq 27-ci paraqrafda isə bütünlüklə, dini kitabların senzurasından danışılmışdır. Doğrudur, burada heç bir dinin adı çəkilmir. Lakin 30-cu paraqrafın qeydi məsələni tamamilə dəqiqləşdirir və belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, çar senzurası xristian dinindən başqa bütün dinlərə aid kitabları senzuradan keçirməklə nəşrinə icazə verməyi lazım bilmişdir.

"Əsasnamə"dəki sonuncu dəyişiklik (35-ci paraqrafda) senzura komitəsinə aid məsələlərin canişin vasitəsilə həlli idi. Buraya əlavə edilmişdi ki, komitənin canişinlə həll ediləsi məsələləri yalnız popeçitelin vasitəsilə görülməlidir.

Beləliklə də, 1851-ci il qanunu ilə əlaqədar Əsasnamənin 16, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34 və 35-ci paraqrafları əsaslı şəkildə dəyişikliyə uğradılmış, 40, 41, 42, 43,

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 26, vərəq 35.

44, 45, 46 və 47-ci paraqraflar isə 1849-cu ildə olduğu şəkildə saxlanılmışdı.

1851-ci il senzura haqqında qanun da çox yaşamadı. Sələfləri kimi onu da mətbuat və nəşriyyat haqqında ciddi məhdudlaşdırıcı qanunlar əvəz etdi.

Kırım müharibəsindən sonra senzura sahəsində islahat aparmaq təşəbbüsü meydana çıxır və get-gedə genişlənir. Hətta mətbuatda müzakirələrə belə səbəb olur. Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq imperator II Aleksandr senzura məsələləri ilə özü bilavasitə məşğul olmağa başlayır. Onun fərmanı ilə senzura işlərinə rəhbərlik Xalq Maarif nazirinin müavini knyaz P.A.Vyazemskiyyə həvalə olunur¹. Dünyagörüşü etibarilə qatı mürtcə bir şəxs olan P.A.Vyazemski nəinki demokratik ədəbiyyatın, hətta kiçik tərəqqipərvər fikrin qəddar düşməni idi. Senzura işlərinin yeni rəhbəri az müddət ərzində kitab nəşrini və dövrü mətbuatı məhdudlaşdıran bir çox sərəncamlar verir, senzura idarələrini təşkilatı cəhətdən daha da möhkəmləndirir. Lakin nəşriyyat və mətbuatın baş, əsl senzoru II Aleksandrın özü idi². O, yaranmış vəziyyətdən çıxmaq, işəedici ədəbiyyatı "ram" etmək məqsədilə üç nazir (Maarif, Ədliyyə və Daxili İşlər naziri) və jandarmlar şefindən ibarət xüsusi komissiya yaradıb senzura nizamnaməsində dəyişikliklər etməyi ona tapşırır. Komitə senzura nizamnaməsində xeyli dəyişikliklər etməklə onu təsdiqə təqdim edir.

Yeni nizamnamənin təsdiqinə qədər bir sıra ciddi təşkilatı tədbirlər də həyata keçirilir. Çar 1859-cu ilin noyabr ayında senzura komitəsinin Xalq Maarif Nazirliyindən alınmış, müstəqil dövlət idarəsinə çevrilməsi haqqında sərəncam verir. Kitab nəşrinə xüsusi nəzarət edən ayrıca senzura komitəsi də bu zaman yaradıldı. Nəhayət, 1865-ci il aprel ayının 6-da yeni senzura nizamnaməsi - "Senzura haqqında müvəqqəti qayda" qəbul olundu. Eyni zamanda 6

¹ Вах: *Бережной*. Царская цензура и борьба большевиков за свободу печати. Изд-во Ленинградского университета, 1967.

² Yənə orada.

aprel fərmanı ilə mətbuat, nəşriyyat və kitab ticarəti üzrə bütün səlahiyyət Maarif Nazirliyindən alınıb Daxili İşlər Nazirliyinə tapşırılır və onun tabeliyində baş mətbuat işləri idarəsi yaradılır.

"Senzura haqqında müvəqqəti qayda"da Baş mətbuat işləri idarəsinin əsas vəzifəsi belə müəyyənləşdirilmişdi:

1. İlk senzuradan keçirilmədən çap olunan əsərlərə nəzarət; 2. Kitab ticarətinə, mətbəə və litoqrafiyalara nəzarət; 3. Mətbuat işlərinə dövlət nəzarəti¹.

Ədəbiyyatlar üzrə senzura bölgüsü özündən əvvəlki Nizamnamələrdə olduğu kimi saxlanılmışdı: 1. Zadəgan ədəbiyyatı; 2. Dini ədəbiyyat, 3. Xarici ədəbiyyat.

Yeni qaydalarda senzura şəbəkəsində və onun təsərrüfat işində bir sıra ciddi dəyişiklik etmək nəzərdə tutulurdu.

1865-ci il qanununa əsasən dövrü mətbuat üçün senzuranın inzibati cəzası onu müvəqqəti bağlatdırmaqdan ibarət idi. Lakin bu işin zahirə cəhəti idi. Əslində isə, çar senzurası müstəqil hərəkət edərək, hər hansı qəzet və jurnalın fərq qoymadan, istədiyi vaxt qeyri-müəyyən müddətə nəşrini saxlaya bilərdi. Keçən əsrdə məşhur "Sovremennik" və başqa rus demokratik istiqamətli jurnal və qəzetlərinin, Azərbaycanda "Əkinçi", "Kəşkül" və b. qəzetlərin bağlanması buna misal ola bilər.

"Senzura" haqqında müvəqqəti qaydaya görə senzura nəzarəti "ilk" və "karatelni" deyə iki əsas yerə bölünürdü.

¹ *Qeyd.* 1865-ci il aprel ayının 6-da təsdiq olunmuş Əsasnaməyə, Daxili İşlər Nazirliyinin həmin il 31 avqust tarixli təlimatına və nazirliyin başqa sərəncamlarına görə Baş mətbuat işləri idarəsinin fəaliyyət dairəsinə konkret olaraq aşağıdakılar daxil idi: 1) Rusiyada ilk senzurasız çap olunan və xarici ölkələrdən gətirilən bütün mətbu ədəbiyyata nəzarət etmək, 2) senzura idarələrinin işinə nəzarət, onların müstəqil həll edə bilmədikləri məsələlərin, şikayətlərin həllində onlara rəhbərlik göstərmək, 3) litoqrafiya, mətbəələr və kitab ticarətinə nəzarət edən müfəttişlərin fəaliyyətini izləmək, 4) teatrlarda tamaşaya qoyulan pyeslərin senzuradan keçirilməsi, 5) mətbuat müəssisələri üçün qanunverici işlərin hazırlanması, 6) Daxili İşlər naziri üçün paytaxt dövrü nəşrlərinin icmalının tərtibi.

Senzura idarələrinin özləri də daxili, xarici, teatr, dini, tibbi və s. senzura idarələrinə və onlara tabe olan yaradıcı qruplara parçalanmışdı. Bu senzura idarələrindən başqa sərhəd şəhərlərində, karantin-gömrükxanalarda ştatlı senzorlar çalışırdılar ki, bunların vəzifəsi xarici ölkələrdən gətirilən kitab və başqa mətbu, həmçinin qeyri mətbu materialları senzura baxışından keçirməkdən ibarət idi. Senzura idarələrində olduğu kimi, karantin-gömrükxanalarda da Şərqi dillərdəki ədəbiyyatı senzuradan keçirmək üçün kənar, inanılmış şəxslərdən, xüsusilə dövlət məktəblərində çalışan müəllimlərdən istifadə edilirdi. Şərqi dillərini bilən sensoru olmayan gömrükxanalar isə həmin dillərdə olan materialları müsadirə edib senzura komitəsinə göndərirdi, burada baxışdan keçirildikdən sonra ya sahibinə qaytarılırdı, ya da müsadirə olunurdu. 1867-ci ilin 18 mayında Zaqafqaziya gömrükxana anbarından Abdulla Hacı Mirzə oğluna aid 13 nüsxə kitab Qafqaz senzura komitəsinə baxışdan keçirilmək üçün göndərilmişdi¹.

1873-cü ildə Nuxa əhlindən Molla Məşhədi Kərbəlayi Yusif oğluna göndərilmiş 63 kitab və 68 risaləni Poti gömrükxanası müsadirə etmişdi². Poti gömrükxanasının yenə həmin ildə İran əhli Abdullabəyə məxsus 134 nüsxə kitabı, ayrıca vərəqlərdən ibarət 9 bağlamalı müsadirə edib senzura komitəsinə təhvil vermişdi³.

Qafqaz senzura komitəsinə müsadirə edilib göndərilən kitablar içində Quba uyezindən Zəki əfəndi Molla Abdulla oğlunun ərəb dilində 35 kitabı da var idi⁴ və s.

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, şərh 1, iş 10, vərəq 13.

² Yenə orada, iş 143, vərəq 8.

³ Yenə orada, iş 143, vərəq 14.

⁴ Yenə orada, vərəq 15.

Qeyd. Gömrükxanalar üçün müəyyən edilmiş qaydalarda xaricdən Rusiyaya gələn səyyah yalnız şəxsi istifadəsi üçün aşağıda qeyd edilənləri özü ilə gətirə bilərdi: 1. Qeyd dəftərcələri, almanax, təqvim, həcmcə böyük olmayan müntəxəbat və albomlar, həmçinin senzura tərəfindən qadağan olunmamış roman, povest, hekayələr. 2. Qravyuralaşdırılmış, litoqrafiya və dekorativ portret və mənzərələr; 3. Plan-

Beləliklə də, 1865-ci il mətbuat və senzura nizamnaməsi, sonrakı illərdə verilən əlavə qanun və sərəncamlar dövrü mətbuatın hüquq dairəsini olduqca məhdudlaşdırmaqla yanaşı, hər hansı yenilik və tərəqqiyə səbəb ola biləcək ictimai fikrin qarşısını amansızcasına alırdı. Amma dövrü mətbuatı həddindən artıq məhdudlaşdıran bu nizamnamə və ona əlavə olunan sərəncamlar çar hökumətini heç də qane etmirdi. Bunun nəticəsi idi ki, 1869-cu ildə hökumətin tapşırığı ilə "Xüsusi müşavirə" adlanan komitə yaradılaraq, senzura və mətbuat haqqında yeni qanun layihəsini hazırlamaq ona tapşırılmışdı.

Komitə və xüsusi senzorluqların iş qaydalarının təkmilləşdirilməsi barədə yerlərdə də tədbirlər həyata keçirilirdi. Məsələn, Baş mətbuat işləri idarəsi, Qafqaz canişinliyinin təşəbbüsünə (1880-ci il 21 may) əsasən senzura komitəsində dövrü mətbuatın senzurasını Peterburq şəhər komitəsi qaydasında yenidən qurmağı vacib bilib, özünü 2 iyun 1880-cı il (N 464) tarixli sərəncamı ilə Tiflis komitəsinə göstəriş vermişdi.

Peterburq komitəsi qaydasında iş üsuluna keçirilməsi sərəncamda belə mənalandırılmışdı: "Что во избежание каких-либо недоразумений на будущее время, комитетом принять к руководству тот же порядок цензирования газете какой установленным в С.Петербургском комитете"¹.

Yenə 1880-ci ilə aid başqa bir sənəddən qəzet və jurnal materiallarının mətbədən birbaşa sensorun mənzilinə aparılması barədə sərəncam verildiyini öyrənirik².

Sərəncamda xüsusən tələb olunurdu ki, qəzetin səhi-

lar, bələdçi və dənizçiliyə aid müxtəlif kitablar; 4. Notlar (sözləri qadağan olunmamış) və 5. Ümumiyyətlə müqəddəs kitablar, xüsusən dua kitabları. Ali pravoslav ruhani rəisi tərəfindən icazəsi olmayan, yaxud ruhani senzurasından keçməmiş, lakin xarici ölkələrdə rus və ya slavyan kilsə dilində çap olunmuş dua kitabları istisna təşkil edirdi (SSRİ MDTA, f.776, siyahı 22, iş 14, vərəq 43-44).

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 435, vərəq 1.

² Yenə orada, iş 415, vərəq 40.

fələri tam yığılmış şəkildə yox, ayrıca vərəqlərdə, yığımdan çıxmış halda sensorun evinə aparılmalıdır. Həm də bu onunla izah edilirdi ki, materialların ayrıca vərəqlərdə təqdim olunması guya, ilk növbədə, redaktor-naşirlər üçün faydalıdır. Çünki sensor bu materiallardan bəzisini qadağan etdiyi halda redaktor qadağan olunmuş materialı başqası ilə tezliklə əvəz edə bilsin: "Печатный материал для периодического издания представляет цензору, на квартиру; прямо из типографии, в наборе, но не в виде уже совершенно готового свертанного номера, а на отдельных листах (так называемых гранках) через это редакция всегда может иметь в запасе одобренной цензоров статьи и пополнять ими те, которая задержится цензурой для представления комитету"¹.

Sərəncamdan eyni zamanda öyrənirik ki, komitənin iclasında sensorlar həftədə iki dəfə (yekşənbə və cümə günləri, saat 11-dən 2-dək) qadağan etdikləri materiallar barədə məlumat verməlidirlər, sensorlarda şübhə doğuran, özlüklərində qəti həll edə bilmədikləri yazılar bu iclaslarda müzakirə olunmalı, dərcinə icazə verilməli, yaxud da rədd edilməli idi².

1882-ci ildə Daxili İşlər naziri qraf A.Tolstoy mətbuata aid yeni tədbirlər hazırlayaraq hökumətə təqdim edir. Hökumətin nazirlər komitəsi A.Tolstoyun yeni əsasnaməsini özünün iştirakı ilə müzakirə edib, həmin il avqust ayının 27-də "Dövri mətbuata aid cəzalar haqqında" adı ilə imzaladı.

"Yeni əsasnamə"nin təsdiqi mətbuat və senzura haqqında qüvvədə olan nizamnamədə dəyişiklik etmək zərurətini qarşıya qoydu. Amma mövcud nizamnamədə dəyişiklik aparmağı hökumət lazım bilmədi və onu nizamnamə kimi saxlamağı qərara aldı.

Yeni əsasnamə istər ilk senzura nəzarətində olan, is-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 415, vərəq 40.

² Yəne orada.

tərsə də senzurasız nəşr edilən dövrü mətbuatı senzura orqanlarının müəyyən müddətədək bağlamaq hüququnu, qeyri-müəyyən vaxta qədər bağlamaqla əvəz etdi, yeni nəşrlər üçün redaktor və ya nəşirlik hüququnun verilməsi yalnız nazirlər komitəsinin səlahiyyətinə aid edildi. Nazirlər komitəsinə Daxili İşlər, Maarif, Ədliyyə nazirləri və müqəddəs Sinodun ober-prokuroru daxil idi. Nazirlər komitəsinin bilavasitə rəhbərliyi nəticəsində senzura nəzarətçiliyi əvvəlki illərə nisbətən qat-qat qüvvətlənmiş oldu. Komitə senzorluq işini bilavasitə senzorçuluqla məşğul olan idarələrlə (senzura komitələri, sensor-müfəttiş və əlahiddə senzorlar) yanaşı, demək olar ki, bütün inzibati orqanlara və onların tabeliyində olan idarələrə də şamil etdi.

1895-ci ildə İ.L.Qoremikin Daxili İşlər naziri təyin olunur. Baş mətbuat işləri idarəsinə rəhbərlik 1896-cı ilin iyun ayında velikorus şovinisti V.Solovyova tapşırılır. Yeni təyinatlar yeni çətinliklər yaradır.

Nazirlər komitəsi 1897-ci ilin mart ayının 28-də mətbuat haqqında yeni "Müvəqqəti qayda"nı elan edir. "Müvəqqəti qayda", ilk növbədə, redaktorların və nəşirlərin hüququnu məhdudlaşdırır, yeni nəşrlərə icazə işini isə daha çətin vəziyyətə salırdı. Belə bir faktı xatırlatmaq kifayət edər ki, 1897-ci ildə Rusiya imperiyasının müxtəlif vilayətlərində qəzet və jurnal nəşri üçün Daxili İşlər nazirinin adına göndərilmiş 174 ərizədən ancaq 38-nə icazə verilmişdi. 1898-ci ildə redaktor və nəşirlik hüququ istəyən 168 ərizəçidən 132-si Daxili İşlər Nazirliyindən rədd cavabı almışdı. 1899-cu ildə isə 165 ərizədən 11-i rədd olunmuşdu¹. Xahişləri rədd olunmuşlar sırasında azərbaycanlı yazıçılar və jurnalistlər də yox deyildi. Çünki M.Şahtaxtinskiyin 1896-cı ildən nəşrinə çalışdığı "Tiflis" adlı qəzetin nəşrini 1897-ci ildə Daxili İşlər naziri rədd etmişdi².

N.Nərimanovun müəllim dostu S.M.Qənizadə ilə bir-

¹ А.Ф.Бережской. Царская цензура и борьба большевиков за свободу печати. Изд. Ленинградского Университета, 1967, с.47.

² SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, 157.

likdə çıxarmaq istədiyi "Sovqat"¹ jurnalı, özünün təkbaşı-
na çapına çalışdığı "Tazə xəbərlər" (Novoye vesti)² qəze-
tinin və "Məktəb"³ (Şkola) jurnalının nəşri də məsləhət
görülmemişdi.

S.M.Qənizadə və H.Mahmudbəyovun aylıq "Nübar"
jurnalının nəşri üçün verdikləri ərizə çox keçmədən Baş
mətbuat işləri idarəsi tərəfindən rədd edilmişdi⁴.

S.M.Qənizadənin "Cami-mərifət"inin taleyi də sələf-
ləri kimi həll olunmuşdu⁵. Maraqlı cəhət budur ki,
S.M.Qənizadənin müştərək və ya müstəqil nəşriyyat hü-
ququ almaq üçün müxtəlif illərdə verdiyi üç ərizədən biri-
nə də Daxili İşlər naziri icazə verməmişdi. Keçən əsrin
sonlarında Ünsizadə qardaşlarından Cəlal və Kamalın
"Azərbaycan"⁶, Kamalın Klimovski ilə birlikdə "Uçan yar-
paq" ("Letuçiy listok")⁷ və Kamalın "Danış"⁸, Əhməd-bəy
Ağayevin "Məşriq"⁹, A.Çernyayevskinin "Fikir"¹⁰ və b. qə-
zetlərin nəşri taleyi də əvvəlkilər kimi mənfi həll edilmiş,
daha doğrusu xahişləri rədd olunmuşdu. Qəzet və jurnal
nəşrinə icazənin çətin vəziyyətə salınması, illərlə uzadıl-
ması, nəhayət rədd edilməsi ziyalılarda ümitsizliyə səbəb
olmaya bilməzdi: "Bir qədər vaxt ruznaməyə sahib olmağa
ümidimiz gəlmirdi; çünki keçmişdə minlərcə zəhmətə dü-
çar olub, bağlanan türk (oxu: Azərbaycan - A.Z.) cəridələ-
rini nəzərə alıb, bu barədə tamanən naümid idik"¹¹.

"Mətbuatın tam əsarət altına alınmış olduğu mütləqiy-
yət ölkəsində" (Lenin) demokratik fikirli, tərəqqipərvər

¹ V.Məmmədov. "N.Nərimanov", Bakı, 1957.

² Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 1355.

³ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 13, iş 128.

⁴ Yəne orada, siyahı 12, iş 58.

⁵ Yəne orada, qovluq 19.

⁶ Yəne orada, siyahı 13, iş 8.

⁷ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 1355.

⁸ Yəne orada, f.17, iş 4438.

⁹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 65

¹⁰ Yəne orada, iş 37.

¹¹ Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri üç cildə. III c. B., 1967, s.665.

ziyalılar yaxşı başa düşürdülər ki, çarizmin qəddar senzura siyasəti uzun müddət davam edə bilməz. Xalqların mətbuata, söz azadlığına gündən-günə artan mənəvi ehtiyacının qarşısını tamamilə almaq mümkün olmayacaqdır. Gec-tez bu sədd dağılacaqdır. İcazə verilməməsinə baxmayaraq, Azərbaycan ziyalılarının bir-birinin ardınca nəşriyyat hüququ almaq istədiklərinin bir səbəbi də bu idi. Onlar vəziyyətdən çıxmaq üçün yollar axtarırdılar. Maarifpərvər S.M.Qənizadə "Məktubati-Şeyda bəy Şirvani" əsərində oxucularına müraciətlə yazırdı: "Həməfkər və həmsinif qardaşlarımızdan iltimas olunur ki, öz aralarında cəmiyyəti-xas ibraz edib, nəfis risalələr nəşrinə güşuş edələr, hümmətli qonşularımız "cəmiyyəti-təb, və nəşrlər" təsis edib ildə neçə-neçə kitablar və kitabçalar təb və nəşr edirlər, hərçənd məzkur cəmiyyət təsisi bizlərə rüsxət olmasa, lakin zətən hər bir cəmiyyət əfradi-təfriqədən mücəssəm olmaq iqtizasına, hər bir fərd öz-özlüyündə işə himayət edərsə, axırda işin nəticəsi...cəmiyyət emalına bərabər olar"¹.

Azərbaycanda kitab nəşri sahəsindəki vəziyyət də dövrü mətbuatın eyni idi. Nadir hallarda Azərbaycan dilində kitab nəşrinə icazə verilirdi. Az-çox çap olunan kitabların əksəriyyəti dini məzmununda olurdu. Ə.Mirəhmədov haqlı olaraq yazır ki, "Demokratik mütərəqqi məzmunlu kitabların nəşrini müxtəlif yollarla qadağan edən qəddar çar senzurası, əksinə mürtece ədəbiyyatın, həm Rusiya daxilində çap olunub yayılmasına, həm də xaricdən gətirilməsinə hər cür himayədarlıq və kömək edirdi"².

Ədəbi əsərlərin nəşri isə daima maneələrlə qarşılaşırdı. Onların nəşrinə icazə verilməsi illərlə uzadılır, axırda isə bir adət olaraq müxtəlif bəhanələr gətirilərək rədd edilirdi. Belə bir faktı xatırlamaq kifayətdir ki, M.F.Axundovun "Təmsilat"ının nəşrindən (1859) sonra 20 ildən ar-

¹ S.M.Qənizadə. "Məktubati-Şeyda bəy Şirvani". Bakı, 1898, s.27-28.

² Ə.Mirəhmədov. Müqəddimə //Azərbaycan kitabı. Bakı, 1963, s.XXXIII.

tıq bir müddətdə Qafqazda bir adda olsa da azərbaycanca ədəbi-bədii kitab çapdan çıxmamışdı.

Öz xalqı üçün kitab yoxluğunu hamıdan əvvəl hiss edib bu yolda əzmlə çalışan A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, H.Zərdabi kimi dövrünün qabaqcıl ziyalıları olmuşdur.

Sadə dildə dərs kitablarının yoxluğundan şikayətlənən, "Qanuni-Qüdsi" adlı qrammatika kitabının müəllifi A.Bakıxanov "Nəsihətnamə" əsərinin müqəddiməsində yazmışdı: "Bu müşkül işi asanlaşdırmaq məqsədi ilə tarixi islamiyyətin 1252-ci ilində bir müxtəsər kitab ki, ibarətdə və mənada asandır... - təlif etdim"¹. Azərbaycan dilində kitabların və bu dildə kitab çap edən mətbəələrin olmasından şikayətlənən M.F.Axundov da Qafqaz canişini general E.A.Qolovinə ərizəsində yazırdı ki, "müşəlmanlar (oxu: azərbaycanlılar - A.Z.) Türkiyə və İrandan kitab gətirməyə məcburdurlar"².

O, keçmiş müəllimi və şair dostu M.Şəfi ilə birlikdə azərbaycanca kitab nəşr etmək məqsədi ilə xüsusi mətbəə yaratmaq yolunda səylə çalışması barədə ədəbiyyatşünas Ə.Ə.Səidzadə hələ 1940-cı ildə məlumat çap etdirmişdir.

M.F.Axundov və M.Ş.Vazəhdən sonra Azərbaycan dilində kitab, qəzet çap etmək üçün mətbəə yaratmaq yolunda çalışan simalardan bizə bəlli olanı H.Zərdabidir. O, hələ qəzet nəşrinə icazə istəməmişdən əvvəl texniki baza yaratmaq, mətbəə təşkil etməyi lazım bilmiş və hürufat əldə etmək üçün İstanbulla gedib on pud hürufat alıb geri qayıtdığını özü məqalələrinin birində yazmışdır. Maddi çətinlik üzündən mətbəə yaratmaq ona müyəssər olmamış, "Əkinçi"sini hökumət mətbəəsində çap etdirmək məcburiyyətində qalmışdır.

Nəşriyyat işlərinin tərəqqisinə çalışan H.Zərdabi "Əkinçi" qəzetində yeni mətbəələr təşkili, kitab nəşri və

¹ Azərbaycan SSR EA Respublika Əlyazmaları fondu, inf. N 10148.

² Ə.Ə.Səidzadə. Mirzə Fətəli ilə Mirzə Şəfinin mətbəə açmaq üçün çalışmaları, "Ədəbiyyat qəzeti", 11 oktyabr 1940, N 31.

yayılması məsələlərinin həyata keçirilməsini təxirəsalınmaz, ən mühüm məsələlərdən hesab edirdi. H.Zərdabi qəzetinin nəşri ilə əlaqədar ana dilində əsər çap edən mətbəə, müəttib, çapçı yoxluğu üzündən nə qədər çətinliklər və əziyyətlərlə qarşılaşmış, sonrakı illərdə də ondan yaxa qurtara bilməmişdi.

Ana dilində ədəbiyyat və mətbuat nəşri üçün mətbəələrin yoxluğunu bəla hesab edən "Əkinçi" 1876-cı il 3-cü nömrəsində yazırdı: "...Bizim məxsusi çapxanamız yoxdur. Qəzetimiz qubernski pravleniyanın çapxanasında basılır. Əlbəttə, özgələr bizim işə özümüz kimi can yandırmır və bu barədə olan kəsirlər bizim təqsirimiz deyil. Pəs, bizə diqqət edənlər, bu qəzetin kəsirini görəndə gülməyin, gülmək yeri deyil. Siz ağlayız ki, bizim müsəlmanların bircə qəzeti də basdırmağa adamı yoxdur".

Azərbaycanda yeni mədəni yüksəliş mərhələsi hesab edilən XIX əsrin II yarısı başqa mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə yanaşı milli dövrü mətbuatın, nəşriyyat işləri və kitab çapı üçün də xarakterikdir. Hərgah XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kitabı Peterburq, Bombey, Kəlkütə, Varşava, İstanbul və ən çox Təbrizdə çap edilirdisə, əsrin ikinci yarısından başlayaraq Tiflis şəhəri də bu işə qoşulur. Lakin "Bütün XIX əsr boyu Təbriz mətbəələri Füzuli, Nəbati və başqa klassiklərin əsərlərini çap edərək İran, Azərbaycan, Orta Asiya və digər yerlərə göndərirdi"¹.

Keçən əsrin I yarısında Qafqazın bir sıra şəhərlərində müxtəlif məqsədlə açılmış litoqrafiya və mətbəələrdə ara-sıra Azərbaycan dilində də kitablar çap edilirdisə, əsrin ikinci yarısında artıq Bakı, Tiflis, Şuşa və Şamaxıda bilavasitə doğma dildə ədəbiyyat nəşr edən xüsusi litoqrafiya-mətbəələr yaradılmağa başlamışdı. Bu dövrdə açılan mətbəələrdən ən çox fəaliyyət göstərən Ünsizadə qardaşlarının litoqrafiya-mətbəəsi idi.

Ruhani xadimi olan Ünsizadə qardaşlarından Səid Tiflisə köçdükdən sonra nəşriyyat sahəsində də çalışmaq, ki-

¹ Ə.Mirəhmədov. Müqəddimə //Azərbaycan kitabı. Bakı, 1963, s.XXX.

tab nəşri ilə yanaşı qəzet çıxarmaq üçün xüsusi litoqrafiya yaratmağa çalışmış və çox keçmədən buna nail olmuşdu. S.Ünsizadə mətbəə aldıqdan sonra dövlətdən qəzet nəşrinə icazə istəmişdi.

S.Ünsizadə "Ziya" mətbəəsini yaratdıqdan sonra yaxın qohumlarından mürəttib və çapçılar hazırlamışdı. Həmin mətbəədə çalışan Əbdürrəhman, Seyfulla, Rəhim, Ağa və başqaları ilk azərbaycanlı professional mürəttib və çapçılar idi. Habelə tiflisli Rizvan Topçubaşov, Mustafa Sultanov və başqaları mətbəə sənətini burada öyrənmişdilər.

Rəsmi sənədlərdə "Ziya" mətbəəsinə C.Ünsizadənin rəhbərlik etdiyi də qeyd olunmuşdur¹.

Mətbəənin ilk kitab məhsulu 1879-cu ilin sonlarında çıxmış 1880-ci il üçün cib təqvimini idi. Bundan sonra mətbəə Mirzə Rzaxan Danişin "Tərcümeyi-Hal"nı kitabça şəklində buraxmışdı.

Rzaxan İrəvanlı Hacı Şeyx Həsənin oğludur. İrəvan xanlığı Rusiyaya birləşdirildikdən sonra Hacı Həsən ailəsi ilə Təbrizə köçür. Mirzə Rzaxan 1856-cı ildə Təbrizdə anadan olmuşdur.

Tərcüməçi kimi dövlət qulluğuna qəbul edilən Rzaxan sonralar Tiflisdə, Peterburqda və İstanbulda İranın konsulu və səfiri vəzifələrini daşıyır. Dövlət xidməti ilə yanaşı o elmi (tarix, əxlaq, siyasət və s.) və bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuş, "Daniş" və "Ərfə" təxəllüsləri ilə fars və fransız dillərində əsərlər yazmışdır. Bədii əsərləri "Müntəxəbi-Daniş" adlı kitabında toplamışdır.

Daniş bəzi rus, fransız, ərəb, fars və türk qəzetlərində dərc olunmuş bir sıra məqalələrin müəllifidir.

M.F.Axundovun ictimai fəaliyyəti ilə yaxından maraqlanan, böyük ədibin ideyalarından ruhlanan Mirzə Rzaxan onun ərəb əlifbasını dəyişdirmək sahəsində işini davam etdirənlərdən biri olmuşdur.

"Ziya" mətbəəsi 1882-ci ildə A.O.Çernyayevskinin "Vətən dili" kitabını (1 cild) çap edir. "Vətən dili" sövti

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 506, vərəq 11.

üsulla yazılmış ilk Azərbaycan dili dərsliyi"¹ idi. Kitab tərtibi prinsipi etibarilə rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin xəlqilik prinsiplərinə əsaslandığı üçün böyük müvəffəqiyyət qazanmış, dəfələrlə çap edilərək, bir neçə il ondan əsas dərs vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur. "Vətən dili" 1889-cu ildə təshih olunmuş halda ikinci dəfə "Kəşkül" mətbəəsində çapdan çıxmışdır.

Bu qəbil kitablarla yanaşı "Ziya" mətbəəsində çoxlu dini mövzuda faydalı kitablar da çap edilmişdir: "Mövlidi-şərif", "Sürəyi-fatihə ilə yasini-şərif", "Mərsiyə", "Növ-hə", "Qəsidə" və s.

1887-ci ilin əvvəllərində çox əziyyətdən sonra Səidin kiçik qardaşı C.Ünsizadə də mətbəə yaradır. Rəsmi sənədlərdən öyrənirik ki, C.Ünsizadə xüsusi mətbəə yaratmaq yolunda bir neçə il çalışmışdır. O, mətbəəsini qəzetinin adı ilə "Kəşkül" mətbəəsi və ya "Mətbəəyi-cərideyi-Kəşkül" adlandırmışdı. Bundan sonra "Kəşkül"ü C.Ünsizadə 1887-ci ilin 29 aprel tarixli 48-ci nömrəsindən təbağlananadək, yəni 1891-ci il oktyabr ayınadək öz mətbəəsində çap etmişdir². Qəzet "Rəfi-maniə" adlı məqaləsində "Kəşkül" mətbəəsinin qarşısında duran vəzifələrdən bəhs edərək yazırdı: "Burada (Tiflisdə - A.Z.) bir islam mətbəəsi ehdəs etdiyimizdən məqsudumuz sadə qəzet təb və nəşr eləməkdə dəyildir. Millətədaşlarımız qəzetə və övraqi-həvadisdən ziyadə maarifə xidmət edən təlim kütub və risailinə möhtac olduqları üçün bu yolda dəxi səy və əməyimizi düruq tutmayacağıq"³.

C.Ünsizadə də başqa demokratik fikirli ziyalılar kimi Azərbaycan nəşriyyatının inkişafı işinə mədəni tərəqqinin zəruri məsələlərindən biri kimi baxırdı.

"Əkinçi" kimi "Kəşkül" də Zaqafqaziyada, xüsusən

¹ *A.Abdullayev*. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı, 1966, s.104.

² "Kəşkül" mətbəəsi "Qafqazski obyavleni" qəzetini də çap edirdi. Bu qəzet 1891-ci ilin oktyabr ayında bağlanmışdır.

³ "Kəşkül", 1887, N 49.

Tiflisdə olan mətbəələr və nəşriyyat işlərindən bəhs edən məqalələr dərc edir, qonşu erməni və gürcü ziyalılarının bu sahədəki fəaliyyətini nümunə göstərirdi.

"Kəşkül" mətbəəsi 1888-ci ilin ovvəllərindən kitab nəşrinə başlayır. Nəşriyyat işçiləri - mürəttib, çapçı və b. mütəxəssislərin olmamasına, mətbəə avadanlığı, hürufat yoxluğu kimi çətinliklərə baxmayaraq mətbəə kitab nəşri sahəsində mühüm, faydalı işlər görmüşdür.

"Kəşkül" mətbəəsinin çap etdiyi ilk kitablardan biri görkəmli alim və müəllim Səfərəlibəy Vəlibəyovun ibtidai məktəb şagirdləri üçün yazdığı "Qüdrəti-xüda" adlı qi-rəət kitabıdır. Kitabı Zaqafqaziya Şeyxülislamı və Zaqaf-qaziya müftisi senzuradan keçirib nəşrinə icazə vermişdi. Ondan sonra mətbəə 1888-ci il üçün "Rus və müsəlman təqvimi"ni çapdan buraxır.

A.O.Çernyayevskinin azərbaycanlı uşaqları üçün əlif-ba kitabının 1883-cü ildə ilk dəfə "Ziya" mətbəəsində çap olunduğunu qeyd etmişdik. "Vətən dili" kitabı təshih olunmuş halda ikinci dəfə "Kəşkül" mətbəəsində çapdan çıxmışdır. 1888-ci ildə mətbəə "Vətən dili" kitabının ikin-ci hissəsini də çapdan buraxır. Kitabın ikinci hissəsini A.O.Çernyayevski müəllim S.Vəlibəyovla birlikdə tərtib etmişdi.

C.Ünsizadə ərəbcədən tərcümə etdiyi nağıl və hekayə-ləri "Əmsali-loğman", yaxud qırx iki nağıl və hekayə" baş-lığı ilə kitabça şəklində öz mətbəəsində çapdan buraxır.

M.Y.Lermontovun vəfatından 48 il sonra, 1889-cu ilin avqust ayında tərəqqipərvər ziyalıların təşəbbüsü və səyi nəticəsində Pyatiqorskda şairin qəbri üzərində abidə qo-yulur. Bu münasibətlə "Kəşkül" qəzetinin əməkdaşların-dan yazıçı Əsgərəğa Adıgözəlov Görani "Воздушный ко-рабль" balladasını nəzmən Azərbaycan dilinə çevirir. Mətbəə balladanı "Yel gəmisini" adı ilə ayrıca kitabça şək-lində "Ə.A." imzası ilə çap edərək, qəzetin 1889-cu il 26

avqust tarixli 88-ci nömrəsinə əlavə etmiş, "yadigar üçün" oxuculara göndərmişdi¹.

1889-cu ildə mətbəə M.Y.Lermontovun "Yel gəmisi" balladasını ikinci dəfə çap edir.

Tərəqqipərvər ziyalılar yaşlı azərbaycanlıların rus dilinin öyrənilməsinə olan ehtiyacı nəzərə alaraq, bu dilin müəllimsiz öyrənilməsi üçün vəsait hazırlayırdılar. Bu sahədə ilk təşəbbüsü "Kəşkül" mətbəəsi həyata keçirmişdi. C.Ünsizadə N.K.Pomortsev ilə birlikdə hazırladığı "Новейший полный самоучитель русского языка или руководство" kitabını bu məqsədlə tərtib və çap etmişdi. Üç hissədən ibarət olan bu kitab müəllimsiz rus dilində düzgün oxumaq, yazmaq və danışmaq qaydalarını öyrədirdi².

Səlimbəy və Pomortsevin "Müəllim-lisani-rusi" kitabı farslar və azərbaycanlıların rus dilini müəllimsiz öyrənmələri üçün çap olunmuşdu.

Qarqabazar kənd məktəbinin müəllimi A.Tahirov ruslara Azərbaycan dilini öyrətmək məqsədilə 1887-ci ildə "Самоучитель татарского языка или руководство" kitabını yazıb çapına icazə almaq üçün Qafqaz senzura komitəsinə təqdim etmişdi. Senzura komitəsinin baş senzoru 1890-cı il iyun ayının 12-də dərsliyin nəşrinə icazə vermiş və əlyazmasının hər vərəqini ayrıca imzalamışdır. Müəllif əsərinin nəşrinə senzuradan icazə almasına baxmayaraq onu çap etdirməmişdir. Kitabın əlyazması respublika əlyazmaları fondundadır.

Böyük inqilabçı yazıçı N.Nərimanov 1899-cu ildə Bakıda çap etdirdiyi əsərini "Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabça" adlandırmışdı.

Həmvətənlərinin rus dilini öyrənmələrinə əhəmiyyət verən böyük ədib kitabın müqəddiməsində yazmışdı: "Hənzur bu kitabça o şəxslərdən ötrüdür ki, vaxtında rusca oxumayıb ancaq indi rusca oxumağı, yazmağı özləri üçün

¹ "Kəşkül", 1889, N 88.

² Новейший полный самоучитель русского языка или руководство. Tiflis, "Kəşkül" mətbəəsi, I hissə, 1889, II və III hissələr, 1890.

lazım bilirlər. Ona görə bu kitabçanı müsəlman qardaşları üçün yazdıq ki, müəllimsiz rusca yazmaq, oxumaq və danışmaq öyrənsinlər"¹.

N.Nərimanov rusların Azərbaycan dilini öyrənmələrini ni də zəruri hesab edirdi. O, "Самоучитель татарского языка для русских" (cild 1) kitabını bu məqsədlə çap etdirmişdi.

Yazıçı-müəllim S.M.Qənizadənin azərbaycanlıların rus dilini dərinlən öyrənmələrini təmin etmək sahəsindəki xidmətlərini də ayrıca qeyd etmək lazımdır. O, biri digərinin ardınca "Müxtəsər rus əlifbası", "Rus dilinin dilmançı", "Lügəti-rusi və türki", "Lügəti-türki və rusi" kitablarını çapdan buraxdırmışdır. Bu kitabların bəziləri bir neçə dəfə yenidən çap edilərək yayılmışdı. Yuxarıda adları çəkilən müəlliflərin bu qəbil əsərlər yazıb, çap etdirməkdə əsas məqsədləri yaşlı azərbaycanlılar arasında rus dilinin yayılması nəticəsində bu dil vasitəsi ilə hər iki xalqın yaxınlaşmasına səbəb olmaq, həmvətənlərinin bu dili öyrənmələri ilə rus və dünya elminə, ədəbiyyat və incəsənətinə yaxından bələd olmalarına şərait yaratmaqdan ibarət idi.

Faktlar göstərir ki, Azərbaycan cəmiyyətinin ayrı-ayrı nümayəndələri çar hakimlərinin siyasi mülahizələrinə, söylərinə baxmayaraq yaxşı başa düşürdülər ki, rus dilini bilmək vasitəsi ilə rus və dünya ədəbiyyatının və elminin nailiyyətlərini, ümumiyyətlə mədəniyyətini öyrənmək olar. Tərcümə işinin genişləndirilməsinin də bu sahədə əhəmiyyəti böyükdür. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın demokratik fikirli xadimləri tərcümə işinə böyük əhəmiyyət verərək, Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin möhkəmlənməsinə az xidmət göstərməmişdir. İstər rus dilindən azərbaycancaya, istərsə də Azərbaycan dilindən rusçaya edilən tərcümələr iki xalqın mədəni əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində böyük rol oynamışdır.

¹ N.Nərimanov. Самоучитель русского языка. Баку, типография "Ароп", 1899, с.3.

Çap olunan kitabların əksəriyyəti dərsliklərdən ibarət olsa da, istər bu dövrdə, istərsə də ondan əvvəllərdə orijinal bədii əsərlərin, həmçinin tərcümələrin kitab şəklində çap edilməsinin şahidi olmuruq. Müxtəlif şəhərlərdə fəaliyyət göstərən mətbəələrdə azərbaycanlı müəlliflərin, Azərbaycan ədəbiyyatına dair əsərlər yazmış başqa millətlərdən olan müəlliflərin çapdan çıxmış kitabları bunu aydın göstərir.

Hələ 1813-cü ildə Kəlküttədə "Hindistan" mətbəəsi "Şərhi-İskəndərnaməyi-Nizami Gəncəvi" kitabını çapdan buraxmışdı¹.

Nizami Gəncəvinin "Məxzənül əsrar" əsəri 1844-cü ildə Londonda, "Xəmsə"si 1848 və 1855-ci illərdə Bombeydə, yenə "Məxzənül əsrar" 1853 (çap olunduğu yer qeyd olunmamışdır) və 1865-ci illərdə (Laknauda), "İskəndərnamə" poeması isə 1882-ci ildə Kampurda çap edilir.

"İskəndərnamə" 1883-cü ildə "Mustafaxan" mətbəəsində, "Xəmsəyi-Nizami" isə yenə həmin ildə Tehrandə Usta Abdulla Təbrizinin litoqrafiyasında təb olunur.

1887-ci ildə Hindistanda (Laknau) böyük şairin "İskəndərnamə" poeması iki dəfə çapdan çıxır².

Hindistanda (Laknau) böyük Azərbaycan şairi, mütəfəkkir Əfzələddin Xaqaninin şeirlərdən ibarət divanı eyni ildə (1892) iki dəfə təb olunmuşdur³.

1844-cü ildə məşhur şair İmadəddin Nəsiminin "Divan"ı İstanbulda buraxılır.

Keçən əsrdə Azərbaycanın klassik yazıçılarından əsərləri ən çox nəşr olunanı Məhəmməd Füzulidir.

1839-cu ildən başlayaraq 1900-cü ilədək onun ayrılıqda "Divan"ı "Leyli və Məcnun" poeması, "Leyli və Məcnun", "Bəngü-Badə" və qezəllərdən ibarət divanı, "Külliyyəti Füzuli" və "Hədiqətüs-süəda" əsəri tam olmayan

¹ "Azərbaycan kitabı". Bakı, 1963, s.3.

² Yenə orada, s.19.

³ Yenə orada, s.25.

məlumatə görə müxtəlif mətbəələrdə qırx dəfədən artıq kütləvi tirajla çapdan çıxmışdır.

1853-cü ildə Tərizdə görkəmli Azərbaycan şairi Seyid Əbülqasim Nəbatinin şeirləri çap edilir. Şeirlər Füzulinin divanı ilə birlikdə basılmışdı. Bundan sonra şairin divanı ayrılıqda 1865, 1867, 1868 və 1890-cı illərdə yenə də litoqrafiya üsulunda buraxılmışdır.

Acizin "Divan"ı 1856 və 1865-ci illərdə, Məhəmməd Əmin Dilsuzun "Divan"ı isə 1870-1880-cı illər arasında bir neçə dəfə çap edilmişdi.

Məşhur Azərbaycan şairi "Saib Təbrizinin külliyyatı" XIX əsrdə yalnız bir dəfə, o da Hindistanda çapdan çıxmışdı.

Vəfatından on dörd il sonra, 1891-ci ildə Təbrizdə S.Ə.Şirvaninin "Divanı" çap edilir. Bu şairin nəşr olunmuş ilk kitabı idi. "Divan" ikinci dəfə 1895-ci ildə Tiflisdə Kamal Ünsizadənin mətbəəsində, 1896-cı ildə isə yenə Təbrizdə çap olunmuşdu. Hindistanın Laknau Nəvələkşur nəşriyyatı 1887-ci ildə məşhur Azərbaycan şairi Şəms Təbrizinin "Divanı"nı çap edir. Məhəmməd Bağır Xalxalının məşhur "Sələbiyyə"si isə 1892-ci ildə Təbrizdə çapdan çıxır. Hər iki şəhərdəki mətbəələr Azərbaycan klassiklərinin əsərlərini çap etmək sahəsində böyük işlər görmüşlər.

Burada adları çəkilən və çəkilməyən Azərbaycan kitabı dünyanın müxtəlif ölkələrində çap olunduğundan onlara senzuranın münasibətini izləmək imkanından məhrummuş.

"Bu dövrün görkəmli mədəniyyət xadimlərindən Mirmöhşün Nəvvab ədəbiyyat və rəssamlıq, musiqi və maarif sahəsində çalışmaqda yanaşı, nəşriyyat işində də xeyli əmək qoymuşdu. Şuşada açdığı daş basmaxanasında, o özünün və müasirlərinin bir sıra şeir məcmuələrini, dərs kitablarını dini risalələr çap etmişdir. Nəvvab bir rəssam kimi, bəzi kitablara illüstrasiya da çəkirdi. Çap etdiyi kitabları o öz xətti ilə yazırdı"¹.

¹ Ə.Mirəhmədov. Müqəddimə //Azərbaycan kitabı. Bakı, 1963, s. XXXIX.

Artıq əsrin 80-cı illərindən başlayaraq, Zaqafqaziyanın bir çox şəhərlərində açılmış mətbəələrdə Azərbaycan yazıçı və alimlərinin bir sıra kitabı çap edilsə də, çıxmış kitabların əksəriyyəti vətəndən uzaqlarda nəşr olunmuşdur. İ.Qutqaşının "Rəşid bəy və Səadət xanım" əsəri Varşavada, Ə.Haqverdiyevin "Dağılan tifaq" faciəsi Peterburqda, R.Əfəndiyevin "Uşaq bağçası" dərslisi İstanbulda, Mirzə Kazımbəyin bütün kitabları Kazan və Peterburqda, Əbdürrəhim Talıbovun "Səfineyi-talibi ya kitabı-Əhmədi", "Kitabi fizik ya hikməti-tərbiyyə" əsərləri İstanbulda çapdan çıxmışdı. Bu hər şeydən əvvəl, senzura münasibətlərinin mütləqiyyətin ucqarlarda mürtəcə milli məsələlərə siyasətinin nəticəsi idi. Çarizmin ucqarlarda bütün mühüm, mədəni təşəbbüs və tədbirləri amansızcasına boğmasına baxmayaraq, əsrin son on ilində mətbu əsərlərin sayı əvvəlki illərə nisbətən bir neçə dəfə artmışdı.

"Kəşkül" redaksiyasının və mətbəəsinin Tiflisdə yerləşməsi Azərbaycan yazçılarının əsərlərinin nəşrinə senzurada icazə almaq işini də redaksiya ətrafında mərkəzləşdirmişdi. Bir çox müəlliflər çap etmək istədikləri kitablarını "Kəşkül" mətbəəsinə göndərir və onun nəşrinə icazə almağı da Calal və Kamal Ünsizadələrdən xahiş edirdilər.

Senzuranın qeyd dəftərindən öyrənirik ki, F.Köçərli-nin rus dilindən tərcümə etdiyi "Torçu ilə balıq" (A.C.Puşkindən), "Yer ilə öküz", "Anama məktub" adlı tərcümə və orijinal kitablarını, Nəcəfqulu Vəliyevin dörd pərdəli "Özgəyə quyu qazan özü düşər" komediyasını, Haşimbəy Vəzirovun "İnildəmə, əzizim" və "Dəcəl" vədevillərini və başqa müəlliflərin əsərlərini senzura komitəsinə Kamal və Calal Ünsizadələr təqdim etmişlər.

Əsrin sonlarına doğru Azərbaycan dilində kitab nəşri nisbətən genişlənir. Bunun Qafqaz senzura komitəsində nəşrinə icazə verilmiş əsərlərin siyahısı da aydın göstərir¹. Siyahıda 1891-ci ildən 1904-cü ilədək, yəni on iki il müddətində komitənin nəşrinə icazə verdiyi Azərbaycan dilin-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, iş 1725, vərəq 14-15.

də əsərlər daxil edilmişdir. Siyahı ilə tanışlıq göstərir ki, 1891-ci ildən başlayaraq icazə verilən kitabların sayı artmağa başlayır. 1891-ci ildə senzura yalnız dörd adda kitabın nəşrinə icazə vermişdir¹. Onlardan biri dini məzmununda, digəri orijinal pyes ("Özgəyə quyu qazan özü düşər"), üçüncüsü tərcümə (A.C.Puşkinin "Torçu və balıq" nağılı), dördüncü isə yenə tərcümə ("İpəkqurdlarını saxlamaq qaydaları")dır². Məhz bu illərdə rus və Avropa ədəbiyyatından tərcümə işlərinə meylin artdığını da görürük.

1892-1898-ci illər arasında çapına icazə verilmiş əsərlərin sayı gah artır, gah da azalır. Hərgah 1892-ci ildə 9 adda kitabın nəşrinə icazə verilmişdisə, 1893-cü ildə onların sayı 6-yə enir, eyni rəqəm 1895-ci ildə də saxlanılır. 1896-cı ildə nəşrinə icazə alınmış kitabların sayı 8-ə çatsa da, 1897-ci ildə say 5-ə enib, 1894-cü ildəki rəqəmlə bərabərləşir³.

Demək, yeddi il ərzində senzura müxtəlif mövzuda ancaq 43 adda kitabın nəşrinə icazə vermişdi ki, "sayca burada, (yəni Zaqafqaziyada - A.Z.) yaşayan başqa tayfalarından çox" (M.F.Axundov) olan azərbaycanlı əhalinin mənəvi tələbatını ödəyəcək səviyyədən hələ qat-qat aşağı idi.

Sezura icazəsi ilə çap olunan kitabların sayı 1898-ci ildə nisbətən artsa da, onların sayı ildə 18 rəqəmindən yuxarı qalxmır⁴, həmin rəqəm ətrafında azalıb çoxalır. Belə ki, bu rəqəm 1898-ci ildə 12, 1899-cu ildə 15, 1900-cü ildə 17, 1901-ci ildə isə 18 olmuşdur. Sonrakı iki ildə isə rəqəm yenidən azalır.

Nəşrinə icazə verilən kitabların sayının yeni əsrin əvvəllərində sayca azaldılması, şübhəsiz ki, sürətlə genişlənmən inqilabi hərəkətin nəticəsi idi.

Hər halda 1891-ci ildən 1903-cü ilədək senzura komitəsi Azərbaycan dilində 129 adda müxtəlif mündəricəli

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, iş 1725, vərəq 14.

² Yenə orada.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada, vərəq 15.

orijinal və tərcümə əsərlərin, təqvim və dərsliyin çapına icazə vermişdi ki, bu rəqəm əvvəlki yarım əsrlik müddətdə çap olunmuş kitablarla müqayisə edilməyəcək dərəcədə çox idi. Bu kitablar Bakıda, Tiflis, Yerevan şəhərlərindəki dövlət mətbəələrində və xüsusi mətbəə və daş basmaxanalarında çıxmışdır.

Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, çıxmış kitabların çoxusu azərbaycanlı müəlliflərin yeni, orijinal pyes və hekayələrindən ibarətdir. Dini məzmunlu kitabların çapı isə bu illərdə xeyli azalmışdır. Çap olunmuş kitablar sırasında tərcümə ədəbiyyatı mühüm yer tutur. Rus ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərinin məhz bu illərdə tərcümə və çap edilməsi xüsusilə nəzərə çarpır. Sayca o qədər də çox olmayan Azərbaycan kitabı Baş mətbuat işlər idarəsinin nəzərini cəlb etmiş, onların nəşrindən bir o qədər vaxt keçməmiş qubernator və şəhər rəislərinə aşağıdakı məzmununda gizli sərəncam göndərilmişdi. "1.Sizə etibar olunmuş nahiyədə müsəlman (oxu: azərbaycanlı - A.Z.) əhali arasında yeni üsulda əsər yazan ədəbiyyat xadimlərinin. 2.Onların şəxsiyyətləri, ictimai və mülki vəziyyətləri, müsəlman mühiti ilə əlaqələri, həmçinin bununla bərabər harada təhsil görmələri haqqında müfəssəl məlumat toplayınız. 3.Türkiyədən və başqa müsəlman mərkəzlərindən ruhlanıb ruhlanmadıqlarını müəyyənləşdirin. 4.Tabeliyinizdə olan rayonda yeni üsul məktəblərinin harada, kim tərəfindən açıldığını, müəllimlərin kim olduğunu və bu məktəblərin kimlərin idarə və nüfuzu altında olduğunu aydınlaşdırın"¹.

Daxili İşlər nazirinin polis departamenti isə (1900-cü il 31 dekabr, N 13422) tarixli sərəncamında Tiflis qubernatoruna ciddi xəbərdarlıq etmişdi: "Из имеющих в Департаменте полиции сведений усматривается, что за последнее время в татарской (азербайджанской - A.З.) литературе замечаются совершенно новые веяния, грозящие

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 21, iş 272, vərəq 30-31.

расшатать весь многовековой уклад жизни 14-ти миллионного мусульманского населения русского государства и дающие возможность предполагать готовящемся в жизни сего населения серьезной переломе"¹.

Voronsov-Daşkov Qafqaza canişin t y n edildikdən sonra "panislamistl r " qarşı mübarizə pərdəsi altında senzura nəzarətçiliyi şəbəkəsini xeyli genişl ndirmişdi. Şübhəsiz ki, bu tədbir, ilk növbədə, Azərbaycan dövri mətbuatına v  n şriyyatına dođru yönəldilmişdi.

Canişinlik dövründə Qafqaz mətbuat işləri komitəsinin də sensor, hərbi sensor, sonralar həm də həmin komitənin üzvü olmuş Mirzə Şərif Mirzəyev bu münasibətlə yazırdı: "Следует отметить, что при управлении наместника Воронцова-Дашкова, кроме официального Тифлисского комитета по делам печати существовало еще несколько "Цензурных установлений для наблюдения за "панисламистической печатью на Кавказе: 1) Особый отдел полицейской части канцелярии наместника, где был полный штат переводчиков - специалистов по тюркскому (азербайджанскому) языкам; 2) Тифлисское губернское жандармское Управление, то же имевшее своих сотрудников - специалистов по местным языкам и еще одного "арабиста"; 3) Прокурорский надзор в лице старшего прокурора Кукуранова; 4) Чиновник иностранных отношений наместника Кавказского с Персией и Турцией Кахановский специально оберегавшего интересы этих соседей и, наконец; 5) высшее мусульманское духовенство в лице председателя духовного Правления Ахунда Магомеда Пишнамаз-заде и члена того же учреждения Полад-заде"².

* * *

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, iş 1725, vərəq 2.

² *М.Ш.Мурзоев*. Воспоминания из истории тюркской печати на Кавказе. Azerb. SSR EA  lyazmaları institutu, inv. 3284, s.94-95.

Dram əsərlərinin tamaşası ilə əlaqədar senzura qanunçuluğu əsrin 80-ci illərində yeni məhdudlaşdırmalara məruz qalır.

1879-cu ildə Qafqaz canişininin dəftərxanası dram əsərlərinin Qafqaz və Zaqafqaziya ölkələri səhnələrində tamaşaya qoyulması barədə Tiflis senzura komitəsinə xüsusi sərəncam göndərir. Bu sərəncama görə dram əsərlərinin teatrlarda tamaşasına bilavasitə canişin icazə verməli idi. Yəni bu sərəncamda Qafqaz senzura komitəsinə əmr edilirdi ki, "tuzem" dillərində tamaşaya qoyulan bütün dram əsərlərinə yenidən baxılsın: "Для представления драматических, вообще сочинений в театрах Кавказского и Закавказского края требуется дозволение местного, вследствие чего государь великий князь изволил приказать возложить на Кавказский цензурный комитет рассмотрение всех драматических сочинений на туземных языках, назначенных к представлению"¹.

Həmin sərəncam qubernatorlara, o cümlədən Tiflis, Bakı, Yelizavetpol və b. göndərilmişdi. Sərəncama nəzarət edilməsi şəxsən qubernatorlara tapşırılırdı.

Canişinin sərəncamı elə bir dövrdə verilmişdir ki, Azərbaycanda Axundov komediyaları yeni-yeni tamaşaya qoyulmağa başlamış, azərbaycanlıların səhnə tamaşalarına, teatr sənətinə marağı təzəcə özünü büruzə verməkdə idi. Yerli həvəskar artistlər Bakı, Şuşa, Nuxa, Naxçıvan və başqa şəhərlərdə bir-birinin ardınca komediyaları tamaşaya qoymağa təşəbbüs göstərirdilər. Canişinin yeni sərəncamı isə onların işini çətinləşdirir, hər tamaşa üçün ayrıca icazə alınmasını tələb edirdi. Məsələn, 1873-cü ildə Axundov komediyalarının tamaşaya qoyulmasına canişin Baş idarəsinin icazə verməsinə baxmayaraq, yeni sərəncam onların yenidən senzuradan keçirilməsi məsələsini qarşıya qoymuşdu. Buna görədir ki, "Müsyö Jordan" komediyası-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 407, vərəq 1.

nın tamaşaya qoyulması üçün 1891-ci il mart ayının 7-də yenidən icazə istənilmişdi¹. Həmin ilin 17 dekabrında "Lənkəran xanının vəziri" əsərinin tamaşasına icazə verən Qafqaz senzura komitəsinin qeydində oxuyuruq: "Основываясь на удостоверении цензуры, что пьеса эта не включает в себе ничего противощензурного, изволил на основании ст.84, т.XIV Уст. о ценз. и изд. 1890 г. разрешено поставить ее на сценах Кавказского края"².

1893-cü ildə Qafqaz və Zaqafqaziya ölkələri səhnələrində "özgə" dillərdə tamaşasına icazə verilmiş pyeslərin xüsusi siyahısı tərtib olunur. Senzura komitəsinin tərtib etdiyi bu siyahı əsas olub sonrakı bir neçə il üçün dəyişməz şaxlanılmışdı. Siyahı tam deyildi. Burada vaxtı ilə tamaşasına icazə verilmiş, lakin unudulub siyahıya daxil edilməmiş əsərlər də var idi. Siyahıda olmayan əsərlərə senzura komitəsindən yenidən icazə almaq heç də asan deyildi.

1895-ci ilin əvvəllərində Yelizavetpol (Gəncə) şəhərinin ziyalıları M.F.Axundovun "Hacı Qara" komediyasını tamaşaya qoymağa hazırlayırlar. Həvəskar artistlər mart ayında senzura komitəsinə icazə üçün müraciət edirlər. "Hacı Qara" komediyasının keçən illərdə tamaşasına icazə verilməsinə baxmayaraq o, 1893-cü il siyahısına düşmədiyindən komitə onun tamaşasına icazə verməmiş, tamaşanın qadağan edilməsini şəhər polisieyesterindən xahiş etmişdi³. Ziyalıların xeyirxah məqsədlə tamaşaya hazırladıqları "Hacı Qara" komediyası bu səbəb tamaşaçı üzvi görməmişdi.

Müəlliflər çox hallarda pyeslərinin nəşrinə və ya səhnəyə qoyulmasına icazə almaq üçün əsərlərini Peterburqa – Baş mətbuat işləri idarəsinə göndərmək məcburiyyətində qalırdılar. Bu iş müəlliflərin uzun müddət icazəni gözləmələrinə səbəb olurdu.

N.Nərimanovun "Nadir şah" faciəsinin tamaşasına

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 1312, vərəq 23.

² Yəne orada, vərəq 86.

³ Yəne orada, vərəq 23.

icazə almaq isə senzura münaqişəsinə gətirib çıxarmışdı.

N.Nərimanov 1898-ci ildə Qafqaz senzura komitəsinə müraciət edib faciənin tamaşaya qoyulmasına icazə istəyir. "Bu münasibətlə Qafqaz senzura komitəsi yazıçıya göndərdiyi rəsmi məktubda bildirirdi ki, "Nadir şah" pyesinin əlyazması Qafqaz canişininin tapşırığına əsasən danışıqsız məhv edilməlidir"¹.

N.Nərimanov senzura komitəsinə gedir, komitənin Şerq dilləri üzrə baş senzoru Kişmişovla görüşür. Onlar arasında belə bir mübahisə başlayır:

"N.Nərimanov soruşur:

– Səbəbi nədir?

– Səbəbi bir pyesdə iki padişahı xalqın taxtdan devirməsi və sadə xalqdan hökmdar seçilməsidir.

N.Nərimanov deyir:

– Axı bunlar tarixi həqiqətdir!

– Bəli, - deyər Kişmişov gülümsəyərək cavab verir, – Ancaq hər cür tarixi həqiqəti yazmaq olmaz"².

N.Nərimanovun A.Kişmişovla görüşü onunla nəticələnir ki, faciənin tamaşaya qoyulması məsələsinə Tiflis senzura komitəsində yenidən baxılır. 1899-cu il yanvar ayının 22-də komitə qərara alır ki, "Nadir şah" faciəsinin tamaşası qadağan edilməklə, onun kitab şəklində çapına icazə verilsin".

Pyes həmin il Bakıda "Aror" mətbəəsində 1200 nüsxə tirajla çapdan çıxır.

"Nadir şah" pyesinin tamaşaya qoyulmasına icazə verilməməsi N.Nərimanovu çox narahat edirdi. O, çar senzurasının bu ədalətsiz hökmü ilə heç vəchlə razılaşa bilmirdi.

N.Nərimanov Odessada oxuduğu zaman pyesi tamaşaya qoymaq məqsədilə yenidən senzura komitəsinə müraciət edir. O, 1904-cü ilin dekabr ayında "Nadir şah"ın əlyazmasını Peterburqa – baş mətbuat işləri idarəsinə gön-

¹ *Teymur Əhmədov*. Nəriman Nərimanovun dramaturgiyası. Bakı, 1971, s.249.

² Yəne orada.

dərrib tamaşaya qoyulmasına icazə istəyir.

Əsər rəy üçün idarənin Şərq dilləri üzrə baş senzoru prof. Smirnova verilir. Velikorus şovinsti Smirnov rəyində əsərin Bakıda çap olunduğunu, dramatik tələblərə cavab verməyən bir əsər olduğunu qeyd etdikdən sonra pyesin qısa məzmunundan danışır. Bununla da sanki o, "Nadir şah" faciəsinin ideyasını, dərin ictimai məzmununu nümayiş etdirmək istəmişdir. Prof. Smirnov faciənin səhnədə göstərilməsini qeyri-mümkün hesab edərək, rəyinin sonunda yazmışdı: "Очевидно, пьеса имеет претензию на какие-то современные нам государственно-правительственные мотивы, хотя и перенесено в прошлые исторические времена. Но т.к. эти мотивы неясно выражены, то личность Надира, сперва разбойника-головоре-за и потом вдруг мудрого правителя-патриота, до неизвестной степени является как бы апофеозом типа Закавказского разбойника, какими теперь нам Кавказ и Закавказье.

Поэтому в связи с наличием таких явлений в современной действительности, едва ли постановка на сцене пьесы Нариманова на кавказско-татарском наречии, может благотворно действовать на умы местного населения, и без того встревоженного последними волнениями междусообщами. Таково мое на этот счет мнение"¹.

Keçən əsrin sonlarında Rusiyada azadlıq hərəkatı yeni dövrə qədəm qoyur. Bu hərəkatın bilavasitə təsiri altında Azərbaycanda da inqilabi mübarizələr qüvvətlənməyə başlayır. Azərbaycanın bir sıra qəzalarında, xüsusən neft Bakısında kapitalizmin inkişafı ölkədə feodalizm münasibətlərinin tədriclə dağılıb süquta uğramasına səbəb olur.

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 25, iş 805, vərəq 9.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiyanı iqtisadi böhran bürümüşdü. 1900-1903-cü illərdə ölkədə, işsizlik hökm sürürdü. Zəhmətkeş kütlələr üzərində istismar zülmü gündən-günə artırdı. Ağır əmək və yaşayış zəhmətkeşləri mülkədarlara, kapitalist və onların hamisi çar monarxiyasına qarşı mübarizəni qüvvətləndirməyə məcbur edirdi. Biri digərini əvəz edən fəhlələrin tətıl və çıxışları şüurlarının inkişafına, həmrəyliyinə möhkəmlənməsinə səbəb olurdu.

Çar senzurasının qəddarlığına, polis və jandarma idarələrinin söylərinə baxmayaraq, 1900-cü illərdə inqilabi mətbuat öz inkişafını davam etdirirdi.

Senzura orqanlarının müxtəlif tədbirlər həyata keçirməsinə baxmayaraq, sosial-demokratik təbliğatın təsiri altında söz, mətbuat azadlığı tələbi fəhlələri daha ciddi mübarizəyə qaldırırdı. Gizli çıxan fəhlə qəzetləri və vərəqləri yeni mahiyyətli mətbuatın yaranmasına səbəb olmaqla bərabər, zəhmətkeş kütlələri ümumiyyətlə mübarizəyə, həm də söz, mətbuat azadlığı problemini proletar ruhunda həll etməyə ruhlandırır. Ölkənin iqtisadi-siyasi həyatında baş vermiş dəyişikliklər öz təsirini mədəni həyatda da göstərməyə başlamışdı. Artıq əsrin ilk illərində Bakıda başqa ictimai-mədəni müəssisələrlə yanaşı mətbəə və litoqrafiyalar, kitabxana və kitab mağazalarının sayı keçən illərə nisbətən bir neçə dəfə çoxalmışdı.

Bakı quberniya idarəsindən Qafqazda mülki idarənin Baş rəisinə yazılmış bir məlumatdan öyrənirik ki, 1901-ci ildə Bakıda 22 mətbəə və litoqrafiya, 23 kitab mağazası, 17 kitabxana və qiraətxana, 18 fotoqrafiya olmuşdur¹.

Doğrudur, əvvəllərdə və xüsusən bu dövrdə Bakıdan başqa Şamaxı, Gəncə, Şuşa, Nuxa, Tiflis və s. şəhərlərdə zəif də olsa Azərbaycan dilində kitab və dövrü mətbuatı çap edən şəxsi mətbəələr, habelə müxtəlif məqsədlərə xidmət göstərən, eyni zamanda azərbaycanlı müəlliflərin

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 22, iş 92, vərəq 1.

də sifarişlərini yerinə yetirən mətbəələr və litoqrafiyalar da fəaliyyət göstərirdilər¹.

Lakin "əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq birinci rus inqilabı illərində və sonra Azərbaycan kitabının yarandığı və çap olunduğu başlıca yer Bakı şəhəri idi"². Birinci rus inqilabının bilavasitə təsiri nəticəsində Azərbaycan dövrü mətbuatı tarixində əmələ gəlmiş böyük canlanmanı da buraya əlavə etsək, Bakının siyasi-mədəni mənzərəsi daha da aydınlaşmış olar.

1901-ci ildə Bakıda Azərbaycanın mətbuat və nəşriyyat tarixində, xüsusən bolşevik mətbuatı tarixində görkəmli yer tutan gizli "Nina" mətbəəsi yaradılır. "Bakı" mətbəəsinin fəaliyyəti geniş mənada ümumrusiya əhəmiyyətinə malik idi və Bakını iskraçı təşkilatın istinadına çevirmişdi. N.K.Krupskayanın sonralar yazdığı kimi, "Bakı" mətbəəsi az qala bütün Rusiyanı "İskra" ilə təmin edirdi"³.

Bütün bunların nəticəsi idi ki, çar hakim dairələri mətbuat, nəşriyyat və kitab satışı üzərində senzura nəzarətini qüvvətləndirmək üçün tədbirlər görməyə başlamışdı. Bakı qubernatoru general-mayor Odintsov yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq, Azərbaycanda senzura nəzarətini zəif, qeyri-mütəşəkkil hesab edərək, mərkəzləşmiş senzura idarəsinin yaranmasını lazım bilirdi. O, bu məqsədlə Qafqazın mülki işlər üzrə Baş rəisi senator İ.L.Qalitsinin qarşısında xüsusi məsələ qaldırmışdı⁴. Senator Qalitsin qaldırılan məsələnin ciddiliyini nəzərə alaraq, Bakı

¹ Bakıda senzura idarəsi olmasa da, mətbəələrə, litoqrafiya, metallofotoqrafiya və b. müəssisələrə, həmçinin kitab ticarətinə 1890-cı ilin iyun aymadək kiçik çinovnik, qubernski sekretar Baxramov nəzarət etmişdir.

Bakı qubernatorunun 1890-cı il 6 iyun tarixli sərəncamı ilə həmin vəzifə özünün xüsusi tapşırıqlarını yerinə yetirən baş çinovnik, rotmistr Sarancova tapşırılır (Azərbaycan SSR MDTA, f.45, siyahı 2, iş 205, v.1).

² Ə.Mirəhmədov. Müqəddimə //Azərbaycan kitabı. Bakı, 1963, s.XL.

³ Azərbaycan tarixi, II hissə. Bakı, 1964, s.497.

⁴ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 22, iş 101, vərəq 1.

şəhərində xüsusi senzura idarəsi yaradılmasını lazım bilmiş və Daxili İşlər naziri Pleveyə yazdığı 1900-cü il yanvar tarixli xüsusi məktubunda onun təşkilini xahiş etmişdi. Lakin Çin hadisələri ilə əlaqədar maliyyə çətinlikləri Bakıda xüsusi senzorluğun yaradılmasının təxirə salınmasına səbəb olmuşdu¹.

Pleve Qalitsinə 1904-cü il 6 mart tarixli məktubunda senzorluğun təşkilini lazım bilib onun saxlanması üçün "Pravitelstvennyy vestnik" qəzeti redaksiyasının hesabından 2500 manat ayırdığını bildirmişdi. Məktubda sensor vəzifəsinə münasib bir şəxsin seçilməsi Qalitsinin öhdəsinə buraxılmışdı. Məktubda xüsusilə qeyd edilirdi ki, "bu vəzifəyə seçiləcək şəxs gərək öz əxlaqi keyfiyyətləri və təhsil hüququ cəhətdən sensor vəzifəsini ifa edə bilsin".

Plavenin ölümündən sonra onu əvəz edən qofmeyster Bulıgin Bakıda senzorluq yaradılması planına heç bir dəyişiklik etmədən onu həyata keçirir. Sensor vəzifəsinə Bakı oğlan gimnaziyasının müəllimi statski sovetnik Y.A.Boqoslovski təyin olunur və o, təlimat almaq üçün təcili - Baş mətbuat işləri idarəsinə çağırılır.

Nazir Bulıgin Qalitsinə teleqramında (1905-ci il 16 mart) müfəttişliyin təşkili ilə əlaqədar olaraq bildirirdi: "Состоящему при Министерстве Внутренних дел и откомандированному для исполнения обязанностей Бакинского отдельного цензора по внутренней цензуре, статскому советнику Богословскому, производить и вознаграждение 2000 р., на канцелярские расходы по 200 р., на содержание писмоводителя 500 р., а всего две тысячи семьсот рублей в год, с 9 февраля сего года сие расходы на остаточные суммы оборотов по изданию газеты "Правительственный вестник" в 1905 г."².

Beləliklə, 1905-ci ilin fevral ayından Bakıda mətbuat

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 22, iş 101, vərəq 24.

² Yenə orada, vərəq 38.

müfəttişliyi fəaliyyətə başlamış¹, onun ilk müfəttiş-senzoru Y.A.Boqoslovski olmuşdur.

* * *

Yevgeni Alekseyeviç Boqoslovski 1854-cü ildə Peterburq universitetinin tarix-filologiya fakültəsini namizəd dərəcəsi ilə bitirmişdi. Universiteti bitirdikdən sonra o, Kuban gimnaziyasına müəllim təyin olunmuş və 1890-cı ilin avqust aynadək burada işləmişdir. 1890-cı ildə Qafqaz dairəsi təhsil popeçitelinin 30 avqust tarixli əmri ilə Boqovloski I Tiflis gimnaziyasına köçürülmüşdür. Yeddi ilə yaxın (1897-ci ilin sonlarınaqədək) o, Tiflisdə yaşamış, müəllimlik etmişdir. Sonra Boqoslovski Batum gimnaziyasına göndərilmişdir. O, gimnaziyada 1900-cü ilin sonlarınaqədək müəllim, sonra isə gimnaziya nəzarətçisi işləmişdir. 1902-ci ildə Şuşa şəhər realni məktəbinə müəllim, 1904-cü ilin avqust ayından isə Bakı oğlan gimnaziyasına rus dili müəllimi təyin olunur.

Y.A.Boqoslovski Ümumrusiya müəllimlər qurultayında iştirak etmiş, 1890-cı ildə Peterburqda çağırılan rus təbiətşünaslarının VIII qurultayında Qafqazdan nümayəndə göndərilmişdir. 1904-cü ilin 12 martında dil müəllimlərinin Tiflis şəhərində keçirilən qurultayında o, nümayəndə sifətilə iştirak etmişdir.

Müəllim, sonralar isə həm müəllim və sensor kimi fəaliyyət göstərən Boqoslovski "Бакинская печать 17 октября 1905 г.", "Бакинская печать в 1907 г.", "Бакинс-

¹ Bakıda senzura idarəsi yaradılanadək rus dilində çıxan qəzetləri ("Каспи", "Бакү", "Бакинские известия" və b.) quberniya idarəsinin müşaviri kollej assessoru Terentyev senzuradan keçirmişdir. O, Bakı quberniya idarəsində çalışan yeganə ali təhsilli (kənd təsərrüfatı və meşəçilik ixtisası üzrə) çinovnik idi. Bakıda olmadığı vaxtlarda onu həmin idarənin müşaviri kollej sovetniki qraf Ledoxovski əvəz edirdi.

Qraf. Ledoxovski sonralar Bakı mətbuat müfəttişi - senzoru olmuş, birinci dünya müharibəsi illərində isə hərbi sensor işləmişdir. (SSRİ MDTA, f.776, siyahı 22, iş 101.)

кая печать в 1908 г." adlı kitabçaların müəllifidir. Hər üç əsərində o, keçən əsrin ikinci yarısından yeni əsrin əvvəllərində Bakıda rus dilində çıxmış qəzet və jurnallar haqqında məlumat vermişdir.

Bir müfəttiş-senzor kimi Boqoslovskinin həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri Bakıda yerli dildə çıxan mətbuat üçün sərəncamlardan "çıxarış" tərtib etmək olmuşdur¹. O, hazırladığı "çıxarış"ları çap etdirərək, bütün mətbəə sahiblərinə və redaktorlara göndərmişdi. Burada tələb olunurdu ki, rus dilində olmayan bütün nəşrlərdə baş məqalələr ilə bir sırada onun tərcüməsi də verilsin. Bundan başqa təqvim məlumatları (nömrə, ay, il, gün və s.) və redaksiyanın ünvanı, redaktorun adı, fəmiyyəti, imzası, mətbəənin adı, ünvanı və s. həm də rus dilində yazılmalı idi. İcazə verilməsinə baxmayaraq, yeni nəşrlər oxucudan əvvəl bir də Bakı mətbuat müfəttişinə, senzura nüsxəsi isə onun müəyyən etdiyi qaydada aşağıdakı şəxs və idarələrə göndərməli idi: 1. Bakı mətbuat müfəttişinə - 2 nüsxə; 2. Tiflis mətbuat işləri komitəsinə - 2 nüsxə; 3. Baş mətbuat işləri idarəsinə - 8 nüsxə. Eyni zamanda, nəşriyyat sahibləri və redaktorlardan: "а) каждом номере, перевод текстом должна печататься программа издания, по которой оно разрешено к выходу; б) редакция должна письменно предупредить инспектора по делам и указов при том, кем она выдана и когда (год, месяц и число); в) о прекращении выпуска номеров в издании и о причинах этого редакция должна письменно уведомить инспектора по делам печати в г.Баку"².

Nəşr prosesində estamp, şəkil və başqa təsviri materialların özü, yaxud onlardan hissələr verildiyi hallarda mətbəə sahibi borclu idi ki, buraxılmamışdan 24 saat əvvəl onları müfəttişliyə göstərsin.

1-5 çap vərəqi həcmində qeyri-dövri nəşrlər Bakı mü-

¹ Gürcüstan MDTA, f.480, siyahı 2, iş 789.

² Yene orada, vərəq 18.

fəttişinə göndərilədiyi vaxtdan ən azı 2, ən çoxu 7 gün keçəndən sonra mətbəədən çıxarıla bilər və s.

Boqoslovski mətbuat və senzura qanun-qaydalarını azacıq da olsa pozmuş nəşir və redaktorların danışıqsız məhkəmə məsuliyyətinə cəlb olunmasının qızgın tərəfdarı idi. Özü Bakı qubernatoru ilə bu barədə dəfələrlə söhbət etdiyini yazışmalarında ayrıca qeyd edirdi. O, hətta 1905-ci ilin 1 dekabrında Bakı dairə məhkəməsi prokuroruna rəsmi şəkildə müraciət edərək, bu barədə ona geniş səlahiyyət verilməsini xahiş də etmişdi¹.

Mətbəələrdə, ayrı-ayrı qəzet və jurnal redaksiyalarında, habelə redaktor-nəşir və redaksiya əməkdaşlarının şəxsi mənzillərində jandarm idarəsinin vaxtaşırı axtarış aparılmasında, onların cərimə və məhkəmə məsuliyyətinə cəlb olunmasında müfəttiş Boqoslovskinin az səyi olmamışdır.

Müfəttiş-senzor olan Boqoslovski çar senzurasının bütün tələblərini dönmədən yerinə yetirmiş, demokratik fikrə, inqilabi anlayışa qarşı amansız mübarizə aparmışdır. Onun xidməti, senzorluq fəaliyyəti barədə Qafqaz canişinliyinə yazılmış bir sənəddə oxuyuruq: "О служебной деятельности Бакинского инспектора по делам печати статского советника Богословского, докладываю вашему высокопревосходительству, что к положительным сторонам его службы относятся: успешная борьба с вредным влиянием печати во время революции, педантично тщательный надзор за бакинской печатью, до всяких типографических мелочей включительно"².

Bakıda mətbuat müfəttişliyi yaradıldıqdan sonra Azərbaycanda mətbuat və nəşriyyata senzura nəzarəti daha da mürəkkəbləşir. Onlar həm Bakı müfəttişliyinin, həm də Qafqaz senzura komitəsinin bilavasitə nəzarəti altında saxlanılır. Əvvəllərdə olduğu kimi, XIX əsrin sonlarınaq, hətta Bakı senzura müfəttişliyinin fəaliyyəti illə-

¹ Azərbaycan SSR MDTA, f.185, siyahı 1, iş 256, vərəq 17.

² Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 2, iş 789, vərəq 71.

rində də Qafqaz senzura komitəsi Azərbaycan dövrü mətbuatını, habelə nəşriyyat sahəsini ciddi nəzarət altında saxlayaraq mütəşəkkil surətdə onların vəziyyəti barədə Baş mətbuat işləri idarəsinə məlumat vermiş, mətbuatın müsadirəsi, nəşir-redaktorların məhkəmə məsuliyyətinə cəlb olunması, yeni nəşrlərə icazə verilməsi, habelə qəzet və jurnalların müvəqqəti, ya daimi qapadılması kimi məsələlərin həllində əsas rol oynamışdır.

Mətbuat və nəşriyyat sahəsində hökumətin yaratdığı acınacaqlı vəziyyəti şəxsən hiss edən C.Məmmədquluzadə yazırdı: "Bizim o vaxtın mətbuatının bir düşməni hökumət qanun və qərarları ola-ola, o biri düşmənləri də Kişmişov kimi senzorlar idi"¹.

Qafqaz senzura komitəsindən kitab və ya qəzet-jurnal nəşrinə icazə almaq, həlli çətin olan problemə çevrilmişdi.

F.Köçerlinin "Təlimi Sokrat" kitabının çap olunmasında iştirak etmiş, görkəmli pedaqoq və alim Fərhad Ağazadə onun nəşrinə Qafqaz senzura komitəsinin münasibətindən, senzura süründürməçiliyindən bəhs edərək yazmışdı: "F.Köçerli "Təlimi-Sokrat"ın nəşrini yeddi il gözləməli oldu.

Bu kitabı çap edib qurtarınca senzorluq iddiası ki, bir ildir gəlib keçdi, dübarə senzordan izn istəməyə məcbur olduq, Tiflisə yazdıq, cavab vermədilər. Axırda məlum oldu ki, Peterburqda cənab smirnovlara... yazmışlar və bu cənabdan izin alıb, qurtarınca kitabın təbi də bu qədər ləngə düşdü"².

Uzun müddət Qafqaz senzura komitəsində, həmçinin sonralar Bakı müfəttəşliyində azərbaycanca materialları yoxlamadan keçirən xüsusi sensorun yoxluğu bu dildə olan ədəbiyyatı senzuradan keçirmək üçün əlavə əmək haqqının verilməsi və başqa səbəblər nəşriyyat və mətbuatın inkişafını ləngitmiş, onun qarşısında bir maneə kimi

¹ C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, III cild. Bakı, 1967, s.668.

² Fərhad Ağazadə Şərqli. F.Köçerlinin bioqrafiyası. Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat Institutunun elmi arxivi, inv.55, vərəq 14.

durmuşdu. Doğrudur, Qafqaz senzura komitəsi yaradıldığı vaxtdan ta 1905-ci ilin sonlarınaqədər komitədə bu vəzifə əlavə iş kimi senzorların öhdəsinə buraxılmış, az hallarda isə kənar şəxslərin köməyindən istifadə olunmuşdur. Vaxtilə Qafqaz mətbuat komitəsinin üzvü və baş senzor vəzifəsində çalışan Mirzə Şərif Mirzəyev komitədə Şərqi dillərindəki ədəbiyyatın senzura baxışından keçirilməsindən bəhs edərək xatirətində yazırdı: "А должность цензора восточных языков, созданная в 1853 г. неизменно все время существовала и цензоры армянского языка Карганов, Кайтмазов¹, Мелик-Меграбов, Кишмишов и Гараханов, кроме своих прямых обязанностей исполнения и должность цензора восточных языков", получили двойное вознаграждение"².

Bakı müfəttişliyinin fəaliyyətinə gəlincə Boqoslovskinin yazdığına görə o, Bakıda çıxan dövrü mətbuat və kitablar barəsində hər gün axşamlar Bakı qubernatoruna şifahi məlumat vermiş, qubernatorun tələbi ilə qəzet və jurnallarda getmiş yazılar, onların redaktor və nəşirlərinin fəaliyyəti barədə əlavə məlumat toplamış və onun başqa göstərişlərini yerinə yetirmişdir. Boqoslovski eyni zamanda, Bakıda dövrü mətbuatın və nəşriyyat işlərinin vəziyyəti, mahiyyəti barədə vaxtaşırı Baş mətbuat işləri idarəsinə də hesabatlar, məlumatlar göndərmişdir³.

Boqoslovski Azərbaycan dilini bilmirdi. Buna görə də o azərbaycanca çıxan qəzet və jurnalların senzuradan ke-

¹ Senzor İ.L.Kaytmazov 1872-ci ilin sentyabr ayında ölür. Cənabın baş idarəsinin həmin il 23 sentyabr tarixli əmri ilə onun adı çinovniklər siyahısından silinir (Azərbaycan SSR MDTA, f.45, siyahı 2, iş 120, vərəq 89). Baş idarənin 1872-ci il 20 oktyabr tarixli, 39 nömrəli əmrinə əsasən Zaqafqaziya yollar idarəsinin kargüzarı, kollej assessoru, Melik-Meqrabov onun yerinə Şərqi və "tuzem" dilləri üzrə senzor təyin olunur (yenə orada, vərəq 102).

² Мирза Шари́ф Мирзоев. Воспоминания из истории торкской печати на Кавказе. Азерб.ССР ЕА Республика Өлыазмалары Інституту, inv. 3284, s.42.

³ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 22, iş 67.

çirilməsi üçün hökumət qulluğunda olub, sədaqətlə xidmət edən, inanılmış məmurları işə cəlb etmişdi. Bakı quberniya idarəsinin katibi Asəf bəy Atamalıyev, qubernatorluğun mütercimi Nəcəfqulubəy Vəliyev, jandarm idarəsindən tərcüməçi M.Əliyev və başqaları məhz belə inanılmış məmur-senzorlar idi. Bunlar "Həyat", "İrşad", "Füyuzat" və başqa qəzet və jurnalları senzuradan keçirmiş, redaktor-naşirlərin hesabına əlavə maaş almışlar. "Həyat" qəzetindən sensor haqqı olaraq ayda 100 m. alınır¹. "İrşad", "Füyuzat", "Tazə həyat" və b. qəzet və jurnallar üçün onların redaktorları qubernator dəftərxanasının hesabına ayda hərəsi üçün 80 m. köçürürdü². Ağalarının sadıq xidmətçiləri olan bu məmur-senzorlar yazıdakı hər hansı cümlənin, hətta kəlmənin güddüyü və ya güdcəyi mənanı izləyir, azacıq şübhə doğuran ifadələri pozur, həmin materialların qadağan və ya yenisi ilə əvəz etməyi redaktor-naşirlərdən tələb edirdilər.

Nəcəfqulubəy və Cəbrayıl bəy kimi sensorlar isə redaktorlarla olan söhbətlərini və işin nəticəsini Boqoslovskiyə xəbər verir, o da öz növbəsində aldığı məlumatları qubernatora çatdırırdı. Boqoslovskinin dediklərinə əsaslanan qubernator redaktor-naşirlər ilə sərt rəftar edir, yerli-yersiz onları cərimələyir, məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edərək, qəzet və jurnalların bağlanması barədə əmrlər verirdi.

Məsələn, "Hilal" qəzetinin müdiri Əliabbas Müznib İran mühacirlərinin məktubunu çap etdiyinə görə Boqoslovski onu məhkəməyə vermişdi. "Yeni İrşad" bu münasibətlə yazmışdı: "Hilal" qəzetinin sabiq müdiri Əliabbas Müznib Mütəllibzadə qəzetinin birinci nömrəsində İran mühacirlərinin kağızını dərc etmişdi. Buna icazəsiz ixtiyarı olmadığından Bakıda olan mətbuat senzoru Boqoslovski maddeyi-ümumiyyə müraciətlə məzkuri təhti-məsuliyyətlə cəlb etmişdir... Sırağün, yanvarın 31-də Bakı cinayət məhkəməsində bu iş mühakimə edilmişdir. Məhkəmə

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 2, iş 111a, vərəq 39.

² Yəne orada.

Ə.Müznibi 25 m. cərimə etməklə iki həftəlik həbs cəzasına məhkum etmişdir"¹.

Bakının general-qubernatoru Timofeyev də sələflərindən geri qalmırdı. Onun nəşriyyat işçiləri ilə rəftarı barədə vaxtilə "İrşad" qəzeti yazmışdı: "Məhəlli qəzetlər mühərrirləri məclis qurub qərar qoyublar ki, general-qubernator Timofeyevin rəftarlarından canişin cənablarına şikayət etsinlər, çünki mömileyh mətbuatı müşkül bir halda qoyur, tez-tez qəzetləri bağladır və özü qoyduğu məsləkdə yazmağa məcbur edir"².

"Qeyrət" mətbəəsinin fəaliyyəti və məşhur "Molla nəsrəddin" jurnalının nəşri ilə əlaqədar Qafqaz mətbuat komitəsi, xüsusən onun senzorları ilə müntəzəm təmasda bulunan, onların yerlərdə çarizmin qəddar senzura siyasətini nə cür sədaqətlə icra etdiklərinə, tipik dövlət çinovniki rəftarına, savad dərəcələrinə və b. xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olan böyük demokrat C.Məmmədquluzadə "Anamın kitabı" dramında sensor Mirzə Cəfərbəyin surətində çar senzorlarının tipik obrazını yaratmışdır³.

Y.A.Boqoslovskinin müfəttiş-senzorluq fəaliyyəti 1913-cü ilədək davam etmişdir. Bu müddət ərzində müfəttişlik qarşısında duran vəzifələri tipik çar məmuru kimi yerinə yetirən Boqoslovski rəislərinin etimadını doğruldur. Lakin 1913-cü ilin əvvəllərində Baş mətbuat işləri idarəsi ilə onun arasında kəskin narazılıq baş verir. Bu narazılığın əsas səbəbi Baş idarənin 1907-ci il 8 iyun tarixli sərəncamının Bakı senzoru tərəfindən yerinə yetirilməməsidir. Belə ki, inqilabi hərəkət və inqilabçılar haqqında yazmağın həmin sərəncamla qadağan olunmasına baxmayaraq, rus dilində çıxan "Bakı" qəzetində peşəkar inqilabçı Pyotr Montinin dəfn mərasiminə həsr olunmuş yazı buraxılır.

Senzor Boqoslovski isə bu yazını qadağan etmir. Qə-

¹ "Yeni İrşad", 2 fevral 1912, N 28.

² "İrşad", 21 mart 1906, N 73.

³ C.Məmmədquluzadə. Əsərləri üç cildə, 1 cild, Bakı, 1966, s.115-121.

zet yığılır. "Bakı"nın bu yazısı leninçi "Volya" qəzetində də çap olunur. Mərkəzi senzura idarəsi "Volya"nın həmin nömrəsini müsadirə etdirir və qəzetin redaktoruna qarşı məhkəmə işi qaldırır. Eyni zamanda, Baş mətbuat işləri idarəsi Bakı qubernatorundan "Bakı" qəzeti barədə ciddi tədbir görməyi xahiş edir. Müfəttiş-senzor Boqoslovskidən isə yazılı izahat tələb olunur. O, izahat yazmaqdan boyun qaçırır. Baş mətbuat idarəsi onun barəsində tədbir görməyi Qafqaz canişinindən xahiş edir. İdarə, eyni zamanda, Daxili İşlər nazirinə məlumat göndərir. Qafqaz canişinini əvəz edən general Şatilov şəxsən özü bu məsələ ilə məşğul olur. Boqoslovski sonra izahat yazsa da, general Şatilov onun işdən azad olması haqqında məsələ qaldırır və onun yerinə vaxtilə Bakı və Tiflis quberniyası xalq məktəbləri direktoru vəzifəsini daşdıqdan sonra istefaya çıxmış Statski sovetnik Fedorovskini¹ təyin etməyi məsləhət görür².

1913-cü ilin noyabrında Fedorovski bu vəzifəyə təyin olunur³.

* * *

1904-cü ilin dekabr ayında hökumət mətbuat haqqında fərman qəbul etdi. Çar hökumətinin mətbuat haqqında yeni fərmanı, həmçinin bununla əlaqədar Daxili İşlər nazirinin bəyanatı şübhəsiz ki, zəhmətkeş kütlələr arasında sürətlə yüksələn inqilabi əhvali-ruhiyyənin qarşısını almaqdan, yalan vədlər vermək yolu ilə inqilabi qüvvələri parçalamaqdan başqa bir məqsəd güdmürdü.

Çarizmin yalançı tədbirlərini ifşa edən bolşeviklər kütlələri başa salırdılar ki, çarın və onun dövlət aparatının vəd etdiyi mətbuat azadlığı həqiqi mənada azadlıq ola bilməz.

Çar 1905-ci il iyun ayının 23-də "Mətbuat haqqında mövcud qanunların dəyişdirilməsi və bəzi dəyişikliklər

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 23, iş 67, vərəq 50.

² Yene orada, vərəq 31.

³ Газ. "Правительственный вестник", от 19 декабря 1913 г.

edilməsi haqqında" yeni qanunu imzaladı.

Yeni qanunda çar, mətbuat və nəşriyyat sahəsində bir sıra güzəştlərə getsə də, senzura nəzarəti əslində heç də zəifləməmişdi. Çünki bu manevr idi. Lakin çarın bu maneври də baş tutmadı. Əksinə, fəhlələrin söz, mətbuat azadlığı uğrunda mübarizəsini daha da genişləndirdi.

Artıq oktyabr ayının ortalarında inqilabi çıxışlar son həddinə çatdı ki, çar monarxiyasını çıxılmaz vəziyyətə saldı.

Çar 1905-ci il oktyabr ayının 18-də manifest elan etməyə məcbur oldu. Çarizm köhnə senzura normalarını saxlamağa çalışsa da, onu tətbiq etməkdə çətinlik çəkirdi. Çünki fəhlə sinfinin inqilabi mübarizəsi, onun söz, yığınaq, mətbuat və s. azadlıqların həyata keçirilməsi tələbinə çar monarxiyası artıq müqavimət göstərə bilmirdi. Beləliklə də, inqilabi mübarizənin təsiri altında çar hökuməti qırx ildən artıq qüvvədə olan "Mətbuat və senzura haqqında" 1865-ci il qanununu, bütün sonrakı əlavələri ilə birlikdə 1905-ci il noyabr ayının 24-də ləğv etməyə, yeni qanun verməyə məcbur oldu. Çarın fərmanı bu məzmununda idi:

"1. İmperiyanın şəhərlərində çıxan dövrü mətbuata, eləcə də bu nəşrlərdə dərc edilən estamlara, şəkillərə və bu mətbuat orqanlarının buraxdığı əlavələrə şamil edilən ilk və ümumi, eləcə də dini senzuranı ləğv etmək, dövrü mətbuat haqqındakı bu qərarları mərkəz şəhərlərindən kənardə çıxan nəşrlərə şamil etmək və qüvvədə saxlamaq.

2. Dövrü mətbuata tətbiq edilən inzibati tədbirlər haqqındakı qərarları ləğv etmək.

3. Dövrü mətbuata tətbiq edilən girov qaydaları barəsindəki qanunu ləğv etmək.

4. Dövrü mətbuat səhifələrində cinayət hesab edilən halların məsuliyyətini məhkəmə yolu ilə müəyyənləşdirmək.

5. Mətbuatda hər hansı dövlət əhəmiyyətli məsələni müzakirə etmək və ya yaymaqla əlaqədar Daxili İşlər nazirinə qadağan etmək hüququ verən senzura və mətbuat

məsələsinin 140-cı maddəsini ləğv etmək"¹.

Çarın fərmanı mətbuat üçün yaradılmış ciddi vəziyyəti müvəqqəti də olsa, nisbətən yüngülləşdirdi. Azərbaycan dövrü mətbuatı özünün inkişaf dövrünə məhz bu illərdən – 1905-ci il inqilabından sonra başladı.

Fərmanla əlaqədar mətbuat və nəşriyyat haqqında "yeni qayda" qoyuldu. "Yeni qayda"ya görə qəzet və jurnal çıxarmaq istəyən şəxs yerlərdə qubernator, yaxud qradonaçalnikdən icazə ala bilərdi. Həm də icazə alma müddəti iki həftə, müəyyən olunmuşdu. Redaktor və nəşirlik hüququ "vətəndaşlıq hüququna yararlı" şəxslərə verilir. Duma seçkilərindən məhkum olunmuş şəxslərə redaktor-nəşirlik hüququnun verilməsi qadağan idi.

Qəzet və ya jurnal nəşrinə icazə istəyən şəxs ərizədən əlavə dövrü nəşrin məramnaməsini, çap etdirəcəyi nəşriyyatın adını və yerini, redaksiyanın, habelə redaktorun ünvanı barədə yazılı məlumat təqdim etməli idi. Dövrü nəşrin qiymətini göstərmək də vacib tələblərdən idi. Təqdim olunan sənədlərdən ən mühümü, ərizə verən şəxsin cəmiyyət üçün "y yararlı" olub-olmadığını "təsdiq" edən sənəd hesab olunurdu. Bu icazə almaq üçün əsas sənəd olub, təşəbbüsün həlli üçün mühüm şərt idi. Tələb olunan sənədlər tam şəkildə təqdim olunmadıqda ariz mütləq rədd cavabı alırdı. İcazə almanı əsaslandırın başlıca şərtlər "azca da olsa əxlaqa zidd" əlamətlərin nəzərə çarpmaması idi. Bunlardan əlavə aşağıdakı qeyd olunanlara görə redaktor-nəşirlik hüququndan sözsüz məhrum olunurdu:

a) cinayət hərəkətlərinə görə məhkum olunmuş və ya başqa hüquqlardan məhrum edilmiş, həmçinin vəzifəsindən çıxarılmış şəxslər;

b) məhkəmə qərarı ilə vəzifəsindən çıxarılmış, lakin müvafiq bağışlanmaları olan, yaxud yüksək dairələrin göstərişinə əsasən günahı bağışlanılmış (hətta hadisə keçmişdə olsa da);

¹ Закон о повременных и неповременных изданиях. Москва, изд-во "Правоведение", 1906, с.1-2 (Издание неофициальное).

v) ruhani adı və dərəcəsi geri alınmış şəxslər;

q) imtiyazı, mülkiyyəti olmayanlar.

"Mətbuat haqqında yeni qayda"ların 9-cu maddəsinə əsasən bu və ya digər mətbuat üçün məsul şəxs, yeni komitə üzvü və sensor ona təqdim olunmuş nüsxədə "zərərli" cümlə, müddəa və fikirlərə təsadüf edirsə; onları saxlamaq şərtilə bu işdə müqəssir hesab edilən şəxsləri məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etmək hüququna malik idi. Digər tərəfdən məhkəmə orqanları göstəriş almışdılar ki, senzura idarələrinin təqdimatında nəzərdə tutulmuş cəzalandırma normalarını qüvvədə saxlamaqla, onları hər tərəfli müdafiə etsinlər, həmçinin komitənin bu və ya digər qəzet və jurnalın bağlanması haqqında qərarını məhkəmə prosesinədək qüvvədə saxlanması barədə də göstəriş mövcud idi.

Biz, burada yeni qaydalarda dövrü mətbuata senzura nəzarətinin təşkilatı cəhətlərini qısaca olaraq nəzərdən keçirdik. Bu qeydlərdən də aydın olur ki, dövrü mətbuatın ilk senzuradan keçirilməsi və inzibati cəzaların ləğvi haqqında yeni qaydalardakı maddələr zahiri mahiyyət daşımış, həqiqətdə isə qəzet və jurnalların senzura nəzarəti altında saxlanılmasını daha da ciddiləşdirməklə, onları həm də inzibati orqanların tam ixtiyarına vermişdir.

Çünki mətbuat haqqında yeni qaydalar qubernator və şəhər rəislərinə səlahiyyət vermişdi ki, ümumiyyətlə, hökumətin siyasətinə yararlı hesab etmədikləri hər hansı bir nəşri saxlasın, nömrəni ləğv edib, onun redaktor və ya nəşirini məhkəməyə cəlb etsin.

Dövrü mətbuatı inzibati orqanların tam ixtiyarına vermək onunla nəticələndi ki, qubernator və şəhər rəisləri hər hansı qəzet və jurnalı istədiyi vaxt bağlatdıra bilərdi, yaxud onun ayrı-ayrı nömrələrini müsadirə və ya məhv etdirə bilərdi.

Mətbuat azadlığı kimi qələmə verilən, əslində mövcud vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirən "Mətbuat haqqında yeni qayda"lar heç vəch ilə mətbuata azadlıq verə bilməz-

di, verməmişdi də. Bunu dövrünün tərəqqipərvər ziyalıları yaxşı başa düşürdülər. İnqilabçı-demokrat C.Məmmədquluzadə çar manifestinin riyakar mahiyyətini açaraq yazırdı: "Qabaqca görə bunu bilək ki, manifestin məzmunu çox təfəssildir və orada olan qərarların çoxusunun biz müsəlmanlara dəxli yoxdur; odur ki, biz burada məhz o mətləblərə əl vururuq ki, bizim işlərə dairilər... O ki, qaldı manifestdə bir neçə bağışlanan təqsirlər də var: məsələn, politika işlərindən ötrü Avropaya və Sibire gedənlər, ştraflanan qəzetçilər və azadə danışmaq yolunda başlarına çox müsibət gələn yazıçılar, hərçənd bunlar da manifestdə düşürlər; amma onların işlərinin bizə heç dəxli-təfərrüfi yoxdur"¹.

"Yeni qaydalar" özündən əvvəlki mətbuat haqqında qanunlar kimi fəhlə tətilləri, tədris müəssisələrində baş verən hadisələr barəsində və bu qabil yazıların dövrü mətbuatda işıqlandırılmasını yenə qadağan edirdi və s.

1906-cı ilin başlanğıcında Nazirlər Soveti "Mətbuat haqqında yeni qaydalar"ın "mülayimliyini" göstərərək, daha möhkəm bir qanun layihəsi hazırlamağı lazım bildi və yeni qanun layihəsi hazırlamağı Daxili İşlər Nazirliyinə tapşırırdı.

Çox keçmədən Dövlət Şurasının müzakirəsinə verilmiş həmin qanun layihəsi təkmilləşdirilmiş şəkildə "Dövrü mətbuat haqqında mütərəqqi qaydaların dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsi" haqqında başlığı ilə çarın 1906-cı il 18 mart tarixli fərmanı ilə təsdiq olundu.

Çar, həmin ildə dövrü mətbuatla əlaqədar başqa bir fərman da verdi. Bu dövrü mətbuatda "yalan məlumatların" yayılması haqqında idi.

Mətbuat haqqında 1906-cı il 26 aprel qanunu "Senzura komitəsi" ifadəsini "Mətbuat işləri idarəsi" ifadəsilə əvəz etdi. Lakin bu dəyişiklik zahiri idi, çünki ad dəyişilsə də, məqsəd və iş metodu, ümumiyyətlə, məzmun olduğu kimi qalmaqda idi və hətta bir qədər də ciddiləşmiş idi. Bunu, "yeni qayda" qüvvəyə mindikdən az sonra mət-

¹ "Molla Nəsrəddin", 20 mart 1907, № 10.

buat işləri komitəsi şəbəkəsinin genişləndirilməsi barədə Daxili İşlər nazirinin verdiyi xüsusi sərəncamı da açıq göstərir. Sərəncama əsasən təşkili zəruri olan yerlərdə mətbuat işləri komitələri və ya mətbuat müfəttişlikləri yaradıldı. Başqa bir sənəcam 1905-ci il oktyabr qanunundan sonra nəşr olunmuş kitab və büroşuraların yenidən diqqətlə nəzərdən keçirilməsi və "zərərli" əsərlər barədə məhkəmə qarşısında məsələ qaldırmaq haqqında idi.

Daxili İşlər Nazirliyinin və onun Baş mətbuat işləri idarəsinin sonrakı gizli göstərişləri mətbuat işləri idarələrini, müfəttişlik və əlahiddə müfəttişləri ciddi tədbirlər görməyə silahlandırdı. Quberniyalarda qubernatorlar, şəhərlərdə - şəhər rəisləri, həmçinin polis jandarma idarələri, məhkəmələr mətbuat komitələrinin, müfəttişlərin ən yaxın hamiləri oldu.

Daxili İşlər naziri İ.L.Qoremikin Nazirlər Sovetinin sədri təyin edildikdən sonra çara yazılı məruzəsində qeyd edirdi ki, dövrü mətbuatla mübarizədə "Mətbuat haqqında müvəqqəti qaydaların çərçivəsi çox dardır, onunla kifayətlənmək olmaz. Çünki bu "qayda"lar guya hökumətin əl-qolunu bağlayır.

Rusiyanın ucqarlarında nəşr olunan dövrü mətbuata nəzarətdən bəhs edən baş nazir göstərirdi ki, ucqarların dövrü mətbuatı haqqında bir tipli qanun və sərəncamlar kifayət deyildir. Başqa sözlə İ.L.Qoremikin rus olmayan xalqların dövrü mətbuatı barədə ayrıca, xüsusi qanun verilməsini lazım bilirdi. Lakin bir ay ərzində dövrü mətbuata aid verilən hər iki fərman çar hökumətini heç də qənaətləndirmirdi. 1906-cı il aprel ayının 2-də, yəni dumanın açılmasından bir gün əvvəl çar mətbuat haqqında yeni qanunu - "dövrü mətbuat haqqında müvəqqəti qayda"nı imzaladı.

Beləliklə, əvvəlki senzura nizamnamələrindən qat-qat kəskin olan və 1906-cı ilin 24 noyabrında çarın fərmanı ilə qüvvəyə minən "Dövrü mətbuat haqqında qayda"lar cəmi beş ay qüvvədə qaldı. Demək, 1905-ci ilin noyabr ayında təsdiq olunmuş müvəqqəti "qayda"lar, 1906-cı il

aprel ayının 26-da yeni "Dövri mətbuat haqqında müvəqqəti qayda" ilə əvəz olundu.

Belə olduğu halda, "Dövri mətbuat haqqında qayda"-ların az bir müddət ərzində bir neçə dəfə dəyişdirilməsinin, birinin digəri ilə əvəz edilməsinin səbəbi nə idi?

Doğrudur, hökumət dairələrində belə hesab edirdilər ki, polis, jandarm idarələri üçün olduğu kimi, mətbuat, senzura təşkilatları üçün də vahid nizamnamənin və ya qanunun qoyulması mümkün deyildir, onu yeni göstəriş və qanunlarla daima möhkəmləndirmək zəruridir.

Bizcə, mətbuat haqqında qanunları tez-tez, birini digəri ilə əvəz etməyi, yalnız yuxarıdakı mülahizələrlə əlaqələndirmək birtərəfli olardı. Bunun başlıca səbəbi 1905-1907-ci illərdə Rusiyada və onun ucqarlarında inqilabi hərəkatın qüvvətlənməsi idi ki, çar hökuməti bu yolda kütlələri aldatmaq, inqilabi hərəkatı zəiflətmək məqsədini güdürdü.

Böyük Oktyabr sosialist inqilabının qələbəsindən sonra çarizmin senzura qanunçuluğuna son qoyuldu, komitələr, mətbuat müfəttişlikləri, əlahiddə sensorluqlar ləğv edildi. Lakin Zaqafqaziyada yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq Tiflis mətbuat işləri komitəsi müvəqqəti də olsa, işini davam etdirmişdi.

Nəhayət, 1849-cu ildən rəsmi fəaliyyət göstərən Qafqaz senzura komitəsi 1918-ci ilin oktyabr ayında bağlandı.

II FƏSİL

M.F.AXUNDOV ƏSƏRLƏRİNİN SENZURA TARİXİ

Bu və ya başqa klassik yazıcının senzura ilə əlaqəsinin araşdırılması ədəbiyyatşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu mənada böyük Azərbaycan yazıçısı-demokrati, filosofu, dramaturgiyamızın banisi M.F.Axundovun yaradıcılığı timsalında yazıcının öz əsərlərində hər bir söz uğrunda necə mübarizə apardığını, çar senzurasının onun işinə necə mane olduğunu, Domokl qılını kimi onun başı üzərində asıldığını görmək olar.

M.F.Axundovun əsərlərinin senzuradan keçirilməsi tarixinin elmi işıqlandırılması olmadan onun yaradıcılıq bioqrafiyasını tam hesab etmək olmaz; yazıcının fədakar, mətin siması da özünün bəzi mühüm sifətlərini də itirər.

Axundovun qəhrəmanlığı yalnız əsərlərini yazmasında deyildi, həm də onların nəşri, xalqa çatdırılması uğrunda apardığı dramatik mübarizədə idi.

Lakin yazıcının əsərlərinin senzuradan keçirilməsi tarixini araşdırmazdan əvvəl ümumiyyətlə, M.F.Axundovun fəaliyyətinə müraciət etmək, onu Azərbaycanda nəşriyyat işi uğrunda mübariz kimi göstərmək lazımdır.

Azərbaycan milli mətbuatının yaradılması və inkişafı yolunda xalqımızın ən yaxşı oğulları – A.Bakıxanov, M.F.Axundov, H.Zərdabi, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, M.Şahtaxtinski, C.Məmmədquluzadə və b. illər boyu yorulmadan çalışmış, məqsədləri uğrunda mübarizə aparmışlar.

Dünyanın qabaqcıl ölkələrində, həmçinin Rusiyanın mərkəz şəhərlərində nəşriyyat və mətbuatın genişlənməsi, kitab və dövrü mətbuatın xalqların mədəni tərəqqisində oynadığı əvəzsiz rolu dərk edən dövrünün tərəqqipərvər

ziyalılarını, ilk növbədə, A.Bakıxanov və M.F.Axundovu düşündürməyə, xalqının dilində nəşriyyat işlərini sahmanlamağa, mətbəə yaratmaqla kitab nəşri və dövrü mətbuatın əsasını qoymağa sövq etməyə bilməzdi.

Böyük maarifçi A.Bakıxanovun həyatı və ictimai fəaliyyəti hərtərəfli tədqiq edilmədiyindən və ədəbi irsi tam şəkildə toplanmadığından onun mətbəə açmaq, ana dilində kitab nəşri, həmçinin dövrü mətbuat yaratmaq yolunda söylərindən bəhs etmək hələlik imkan xaricindədir.

Lakin A.Bakıxanovun "Тифлиские ведомости" qəzetində əməkdaşlığı, 1832-ci ildən "Татарские ведомости" qəzetinə əlavə şəklində həftədə bir dəfə buraxılan "Tatar xəbərləri"ni redaktə etməsi çoxdan məlumdur. Bakıxanov qardaşlarının nəşriyyat, xüsusən azərbaycanca qəzet çıxarmaq işinə yaxından köməklik etməsi də bəllidir. Abdulla ağa Bakıxanovun mətbəə açmaq üçün H.Zərdəbiyə maddi yardım göstərməsi, "Əkinçi" qəzeti nəşrə başladığı zaman onun yayılmasına çalışması mövcud elmi mənbələrdə yüksək qiymətləndirilmişdir.

Hələlik, keçən əsrin birinci yarısında, Azərbaycan dilində materialları çap edəcək mətbəə açmaq, kitab nəşrini nizama salmaq, dövrü mətbuat yaratmaq məsələsini ortaya atmaqla dövlət adamlarının fikrini bu mühüm məsələyə cəlb edən M.F.Axundov olmuşdur.

Gənc vətənpərvərin fəaliyyətə başladığı dövrdə Tiflis şəhəri artıq Zaqafqaziyanın inzibati və mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdi.

Axundov Tiflisdə yaşayan gərkəmli rus jurnalistlərindən P.S.Sankovski, P.Каховski, V.K.Küxelbeker, V.F.Odeyevski və b. ilə yaxından tanış olub dostluq edirdi.

P.S.Sankovski o zaman "Тифлиские ведомости" qəzetini redaktə edirdi.

"Закавказский вестник" qəzetinin Azərbaycan dilində əlavəsi olan "Qafqazın bu tərəflərinin xəbəri" 1841-ci ildə nəşrə başlamışdı.

Tiflisdə bir çox inzibati, tədris, elm və mədəniyyət

idarələrinin olması ilə əlaqədar burada nəşriyyat müəssisələri (daş basmaxanası, mətbəə və s.) də yaradılmışdı. Məs., Qafqaz canişinliyinin həm daş basmaxanası, həm də rus dilindən başqa fars, ərəb və Azərbaycan dillərində müxtəlif materialları çap etməyə imkanı olan mətbəəsi də var idi.

Nəşriyyat idarələrinin genişlənməsi şəhərdə müxtəlif ölçüdə hürufat tökən, hürufat qəlibləri hazırlayan, çap maşınlarını təmir edən emalatxanalar da fəaliyyət göstərirdi.

Nəşriyyat işlərinin az-çox mövcud olmasına baxmayaraq, Tiflisdə Azərbaycan dilində kitab çap olunmur, bir də olsa, qəzet və jurnal çıxmırdı. Bunun nəticəsində xarici ölkələrdən (Türkiyə, İran, Hindistan, Ərəbistan) gətirilən kitab və jurnallar Qafqazda tez yayılır, ölkə əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən azərbaycanlıların əsas müxtəliyə vasitəsinə çevrilirdi. Məktəblər üçün dərsliklər də Türkiyə və İrandan gətirilirdi.

"Əsrin 30-40-cı illərində əvvəlcə Tiflisdə, sonralar isə Bakı, Şamaxı, Nuxa, Şuşa və başqa Azərbaycan şəhərlərində yeni tipli məktəblər açıldığı zaman dərhal ana dilində tədris vəsaiti, xüsusilə dərs kitabları yaradılması bir zərurət kimi ortaya çıxmışdı"¹.

Yaranmış belə bir vəziyyət xalqın qabaqcıl, gözüaçıq ziyalılarını düşündürməyə, ana dilində kitab, qəzet və jurnal çap etmək üçün mübarizəyə qaldırmaya bilməzdi.

Yaranmış vəziyyət, xalqının mədəni inkişafına çalışan M.F.Axundov da mətbəə yaratmaq, Azərbaycan dilində kitab və qəzet çap etmək, kitab mədəniyyətini dövrün tələblərinə uyğun səviyyəyə qaldırmaq kimi nəcib fikrə düşməsinə səbəb olmuşdu. O, Qafqaz canişini general E.A.Qolovinə 1841-ci ildə təqdim etdiyi yazılı məruzəsində Azərbaycan dilində kitab və dövrü mətbuatı çap etmək üçün ayrıca mətbəə açmağın zəruriliyini əsaslandırmışdı. O yazırdı: "Müsəlman dillərində kitab çox azdır. Bu ehtiyac Qafqazdakı məktəblərdə özünü daha çox göstərir. Bu-

¹ Ə.Mirəhmədov. Müqəddimə //Azərbaycan kitabı. Bakı, 1963, s.XXVIII.

nun səbəbi tamamilə aydındır. Kitabların çoxu əlyazmasıdır. Çap kitabı isə azdır. Çünki bu yaxınlardək müsəlman hökumətlərində mətbəə yox idi. Bir az bundan qabaq Türkiyədə tipografiya, Hindistan ilə İranda isə litoqrafiya açılmışdır"¹.

M.F.Axundov məruzəsində xatırladırdı ki, bu vəziyyət "müsəlmanları Türkiyə və İrandan kitab gətirməyə məcbur edir. Bunu nəzərə alaraq, mən bu fikirdəyəm ki, Zaqafqaziyanın baş şəhəri olan Tiflisdə müsəlman (oxu: Azərbaycan - A.Z.) dilində kitablar çap etmək üçün bir litoqrafiya düzəltsek, bununla məmləkətdəki hamı müsəlmanlara böyük fayda vermiş olaraq və onlardan təşəkkür alırıq. Bu litoqrafiyada birinci növbədə mənim özüm seçdiyim kitablar çap olunacaqdır"².

M.F.Axundov general Qolovinə mətbəə açmaq, kitab və qəzet nəşr etmək işinə başlamaq üçün müraciət edərkən şübhəsiz, iki məqsəd güdmüşdür: 1) Mətbəə təşkilinə icazə almaq, 2) Mətbəə avadanlığı əldə etmək üçün dövlətdən vəsait istəmək.

Doğrudur, o, ikinci məsələdən məruzəsində söhbət açmır, yalnız Azərbaycanda kitab nəşrinin yoxluğu, məktəb vəsaitinə şagirdlərin ehtiyacı, ana dilində kitab nəşrinin yoxluğu, Türkiyə və İrandan gətirilən kitab və dövrü mətbuatın yerli oxucular üçün o qədər də yararlı olmaması və b. məsələlərdən bəhs etdikdən sonra mətbəə açmaq fikrini irəli sürür.

Şübhəsiz ki, mətbəə, nəşriyyat işinin mürəkkəbliyini, təkbaşına bu işin öhdəsindən gəlməyin çətinliyini bilən Axundov, özünə həmpəşə yoldaşı axtarmış, onu keçmiş müəllimi M.Ş.Vazehin şəxsində tapmışdı. Ola bilsin ki, mətbəə, nəşriyyat yaratmaq ideyası hər iki xadimin müştərək fikrinin nəticəsi idi. M.F.Axundov məhz M.Ş.Vazeh Tiflisə köçdükdən sonra (1841-ci il) mətbəə açmaq üçün müraciət etməsi də bu ehtimalı doğruldur.

¹ M.F.Axundov. Əsərləri, III cild. Bakı, 1962, s.222.

² Yəni orada, s.207.

Müqtədir şair-filosof olan M.Ş.Vazehin həm də dövrünün məşhur xəttatı olduğu məlumdur. Onun xəttatlıq fəaliyyəti yalnız kitabların üzünü köçürmək, kitabelər yazmaqla məhdudlaşmırdı. O, eyni zamanda akademik F.S.Qasımzadənin yazdığına görə, "xəttatlıqla məşğul olaraq İran mətbəələri üçün yazılan kitabların surətini hazırlayırdı"¹.

M.F.Axundov nəşriyyat və dövrü mətbuat yaratmaq yolunda çalışan ilk mübarizlərdən biri olmuşdur. Özü mətbuat nəşrinə nail olmasa da bu yolda çalışanlara, bu sahədəki hər cür təşəbbüsü müdafiə etmişdir.

Məşhur gürcü yazıçısı və jurnalisti A.Seretelinin türk (Azərbaycan - A.Z.) dilində qəzet çıxarmaq niyyətini yüksək qiymətləndirən M.F.Axundov Mirzə Melkum xana məktubunda (1872-ci il 8 mart) bu barədə məlumat verməklə öz mülahizələrini də bildirmişdi:

"Türk (Azərbaycan - A.Z.) dilində qəzet çıxarmaq, Qafqaz ölkəsinin müsəlman mülkədarları üçün çox gözəl və faydalı bir tədbirdir. İşsizlikdən və məşğələsizlikdən Qafqaz müsəlman tayfalarına mənsub olan saysız-hesabsız camaat öz vaxtlarını cinayətə və oğurluğa sərf edirlər. Onlar bir tərəfdən bizim həbsxanaları doldurur, digər tərəfdən isə vəkillərin eyşi-işrətlə yaşamağına və firavan həyat keçirmələrinə vasitə olurlar. Buna görə də Qafqaz müsəlman tayfalarının başını qatmaq üçün bir iş tapmaq

¹ *F.Qasımzadə*. M.F.Axundovun həyatı və yaradıcılığı. Bakı, 1962, s.39.

Qeyd: M.F.Axundovun Q.Zakir ilə birlikdə xüsusi mətbəə açmağa təşəbbüs göstərmiş olduqlarını yazan müəlliflər də yox deyildir. məs., M.Allahverdiyev "Kitablar haqqında kitab" adlı əsərində heç bir mənbəyə əsaslanmadan yazır ki, "bir çox mənbəələr M.F.Axundov və Q.Zakirin Tiflisdə mətbəə açmağa təşəbbüs göstərdiklərini təsdiq edir" (Bakı, 1972, s.72). Doğru deyildir, ona görə ki, M.F.Axundov dostu Q.Zakirə yox, keçmiş müəllimi, şair Mirzə Şəfi Vazeh ilə nəşriyyat yaratmağa təşəbbüs göstərərək dövlət idarələrinə də müraciət etmişdi. O, mətbəə yaratdıqdan sonra çap edəcəyi kitabları təxmini də olsa müəyyənləşdirmişdi. Hətta o, Q.Zakirin əsərlərini çapa hazırlayıb redaktədən keçirmişdi.

lazımdır. Qafqaz müsəlman tayfalarına tapılacaq bu kimi məşğələlərdən biri də türk (Azərbaycan - A.Z.) dilində qəzet oxumaqdan ibarətdir"¹.

M.F.Axundovun döri mətbuat haqqında fikirləri, mətbuat qarşısında duran vəzifələrlə əlaqədar mülahizələri məşhur "Kəmalüddövlə məktubları"nda məntiqi surətdə əsaslandırılmışdır.

"Kəmalüddövlə məktubları"nda o, ümumiyyətlə fikir azadlığı məsələsilə əlaqədar olaraq mətbuat, söz azadlığı ideyasını da əsaslandırmış və yeni mübariz Şərq mətbuatının aydın bir proqramını vermişdir"².

Nəşriyyat işlərinin xalqın tərəqqisi yolundakı rolunu yüksək qiymətləndirən M.F.Axundov "Kəmalüddövlə məktubları"nda mətbəə yaratmaq lüzumundan bəhs edərək yazırdı: "Dörd yüz ildən ziyadədir ki, aləmdə basmaxana ixtira olunub, intişarına və literaturun kəsretinə ümdə vasitəçi olunubdur. İran xalqı dünən basmaxana bina edir, onu da səfahətdən daş basmaxanası ki, öz etiqađınca onda hüsni-xətt zahirdir. Dəxi o qədər şüur yoxdur anlasın ki, hüsni-xətt əlzəm şey deyil və daş basmaxanasında kütüb qələt basılır və giranbaha olur və kütüb vüfurbəhəm etməz və hər binava onun təhsilinə qadir olmaz"³.

Kitab nəşrinə böyük diqqət və əhəmiyyət verən, dövrü mətbuatı kütləvililiyinə və təşkilatçılığına görə ondan da vacibli hesab edən M.F.Axundov qəzet və jurnallar qarşısında daha ciddi vəzifələr durduğunu göstərmiş, mübariz mətbuatın inəramnaməsini vermişdir. O, "Kəmalüddövlə məktubları"nda, "Tehran ruznaməsi", "Ruznameyi-dövlət" və b. İran qəzetlərini ona görə kəskin tənqid edirdi ki, onlar xalqa yox, saraya, dinə, ruhaniliyə xidmət göstərirlər: "Vəqti ki, ruznameyi-dövlətini açırsan, görürsən ki, hələ dirilərin işinə nəzn verməmiş, ölülərin işinə qoşulubdur və əmələ-

¹ M.F.Axundov. Əsərləri, III cild, Bakı, 1962, s.324.

² M.C.Cəfərov. Əsərləri iki cildə, I c., Bakı, s.132.

³ M.F.Axundov. Əsərləri, II cild, Bakı, 1961, s.22-23.

yi-mövta üçün qanun və qərarı-cədid yazılar və bir belə əd-
na əmrin istinadını da şəxsi-əvvəliddövlətə veriblər.

Keçmiş həftənin ruznaməsində oxuyursan ki, padşa-
hın ümərə və üləma evlərinə təşrif aparmağı vaxtında piş-
keş və payəndaz mövquf olubdur. Sonra gələcəkdəki həf-
tənin ruznaməsində görürsən ki, əlahəzrəti-padşah filan
yerdə təşrif aparmışdılar və filan töhfə pişkəşi-hüzur ol-
muşdu və mətbui-təbi-hümayun düşmüşdü"¹.

Sonradan İranın "Millət" qəzeti münşisinə "Kritika"-
sında M.F.Axundov mətbuatın məqsəd və vəzifələrindən
daha ətraflı bəhs edib qəzetin nöqsanlarını göstərmiş, qə-
zetin vəziyyəti haqqında öz mülahizələrini onun "münşisi-
nə" bildirmişdi.

M.F.Axundov "Millət" qəzetinin redaktoruna məslə-
hət görürdü ki, o qəzetinə məscid əvəzinə elə bir əlamət
qəbul etsin ki, İran xalqlarının milli xüsusiyyətlərini özün-
də əks etdirmiş olsun.

Ədib qəzet səhifələrində dərc olunan məqalə və mə-
lumatların məzmun məsələsinə, onların oxucular üçün
faydalı olmasına böyük əhəmiyyət verirdi. O, qəzetin
münşisini bir də ona görə tənqid etmişdi ki, qəzetinin sə-
hifələrini xalqa heç bir faydası olmayan yazılarla doldur-
muşdu.

M.F.Axundov qəzet səhifələrində, ilk növbədə, gü-
nün aktual siyasi-ictimai, mədəni və iqtisadi məsələlərini
ışıqlandırmağın tərəfdarı idi. O, qəzetin texnikasına da xü-
susi əhəmiyyət verirdi, qəzet və jurnalların mətbəədə ça-
pını daş basmaxanasından üstün tutan M.F.Axundov, bədii
tərtibat ilə yanaşı çapın texniki cəhətlərini də nəzərdən
qaçırmırdı.

* * *

M.F.Axundov komediyalarının senzura tarixi 1851-ci
ildən, yəni komediyaların müəllifin tərcüməsində "Kəb-

¹ M.F.Axundov. Əsərləri, II cild. Bakı, 1961, s.31.

каз" qəzetində çap olunmasından başlayır.

Konstantinovun naşir redaktorluğu ilə 1846-cı ilin 5 yanvarından Tiflisdə rus dilində çıxmağa başlayan "Кавказ" 1852-ci ilədək qeyri-rəsmi qəzet olub, Qafqaz senzura komitəsinin ciddi nəzarəti altında çap edilirdi. 1852-ci il iyul ayının 1-dən etibarən qəzetin təsərrüfatı Qafqaz canişinliyinin öhdəsinə keçdiyindən o, yarı rəsmi, yarı xüsusi (fərdi) orqana çevrilmişdi. Belə ki, "Кавказ"ın rəsmi material hissəsi senzura baxışından azad edilməklə, qeyri-rəsmi hissəsi senzura nəzarətində saxlanılmışdı. Başqa cür desək, "Кавказ"da gedən dövlət fərmanları, əmr, sərəncamlar, Qafqazın baş hakiminin və ya canişinin göstəriş və əmrləri, habelə rəsmi səciyyə daşıyan başqa yazılar istisna edilməklə, qəzetin digər materialları senzuradan keçirilməli idi.

"Кавказ" səhifələrində ədəbi-bədii materialların müntəzəm gəldiyini və buna ehtiyacın artdığını nəzərə alan canişinlik həmin materialların senzurası ilə redaksiyada ayrıca bir çinovnikin məşğul olmasını da lazım bilmişdi. Canişin bu məqsədlə hökumətə sədaqətlə xidmət göstərən, Tiflisdə dövlət teatrının repertuar üzrə direktoru, yazıçı qraf Vladimir Aleksandroviç Solloqubu "Кавказ"ın materiallar şöbəsinin rəsmi senzoru təyin etmişdi¹.

Rəsmi senzorlardan əlavə "Кавказ" həm də qeyri-rəsmi senzorların – şəxsən canişinin və onun yerlərdəki hərbi, mülki və diplomatik çinovniklərinin, habelə dini dairə nümayəndələrinin nəzarəti altında çıxarılırdı.

Moskvada çıxan "Русский вестник" qəzeti sonralar "Письмо из Кавказа" adlı məqaləsində yazırdı ki, Qafqazın yeganə qəzeti olan "Кавказ" canişinin baş idarəsində, bu idarənin rəsmi orqanı kimi nəşr edilir. Qəzet cari həyat sahələri haqqında materiallar məcmuəsi olub, geniş oxucu dairələrinin tələblərinə cavab verə bilərdi. Zira, qəzet bir

¹ "Кавказ" qəzetinin 1852-ci il üçün nəşr proqramı. "Кавказ" qəzeti, 1852, № 32.

çox maniələr üzündən bu adi vəzifənin öhdəsindən gələ bilmir. Biz, bu maniələr haqqında burada bəhs etməyəcəyik. Niyə görə? Ağıllı hərəkətimizə görə (!)

Bu qəzetin fəaliyyəti adi senzorlardan fərqlənən bir sıra müxtəlif senzorların nəzarəti ilə məhdudlaşdırılır: hərbi, mülki, diplomatik və dini dairələr hərə bir yandan qəzeti sıxışdırırlar...¹

"Russkiy vestnik" in "Kavkaz" ın senzurası barədə çap etdiyi həmin yazıdakı mətləb qəzetin keçmiş əməkdaşı M.F.Axundova vaxtı ilə məlum olmaya bilməzdi. O, canişinliyin rəsmi çinovniki olmaqla, Tiflis senzura idarəsinə də yaxın idi. Komitənin Şərq dilləri üzrə ştatda olan senzorları məzuniyyətə getdikdə, xəstələndikdə və yaxud materiallar daxili imkandan çox olduğu hallarda M.F.Axundov bir sensor kimi işə cəlb olunurdu. Onun senzorluq fəaliyyətindən bəhs edən akademik F.Qasımzadə yazırdı: "1872-ci il 13 may tarixli, 2548 nömrəli təliqəyə əsasən o, (M.F.Axundov - A.Z.) xarici ölkəyə ezam olunan sensor Kaytmazovu əvəz etmişdir"².

Qafqaz senzura komitəsinin Şərq dilləri üzrə baş senzoru Kaytmazovun iki aylıq məzuniyyətə getməsi ilə əlaqədar olaraq canişin Baş idarəsinin rəisi, senator baron Nikolay M.F.Axundova təliqə göndərərək, Kaytmazovu məzuniyyəti vaxtında əvəz edib, Şərq dillərindəki kitab və dövrü mətbuatı senzuradan keçirilməsini rəsmi şəkildə ona tapşırır. Təliqədən həm də öyrənirik ki, Baş idarənin rəisi qabaqcadan Axundovla razılaşmış və canişinin şəxsi razılığını da almışdır.

M.F.Axundovun başqa vaxtlarda da senzura işlərinə cəlb olunması barədə sənəd və qeydlərə təsadüf olunmasa da, ədibin senzura komitəsində çalışdığını təsdiq edən hələl əldə yeganə rəsmi sənəd budur. Onu burada veririk:

¹ "Кавказ" qəzeti, 1886, № 5.

² F.Qasımzadə. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1962, c.64.

"Начальник Главного
Управления Наместника
Кавказского по
канцелярии
18 мая 1872 года
№ 2548 в Тифлисе

Переводчику
Департамента Главного
Управления,
г.подполковнику
Мирза Фет-али Ахундову

По случаю увольнения цензора восточных языков кавказского цензурного комитета, действительного статского советника Кайтмазова в отпуск за границу на два месяца я, с соизволения великого князя наместника возлагаю на вас, на время отсутствия Кайтмазова, цензурование книг и периодических изданий на восточных языках, согласно изъявленному вами на это согласию; с тем, чтобы вы отправляли служебные обязанности и по прямому своему званию.

Уведомляю об этом Ваше
Высокоблагородие, для исполнения.
Начальник Главного Управления,
сенатор, Статс - секретарь
барон Николай (подпись)
Правитель канцелярии (подпись)"¹

Uzun illər canişinlik idarəsində çalışan, eyni zamanda komitədə senzorları əvəz edən M.F.Axundov çarizmin senzura siyasəti, onun mətbuat və senzura haqqında nizamnaməsi ilə yaxşı tanış idi.

Komediyalarının və "Aldanmış kəvakib" povestinin ilk senzoru da M. F. Axundovun özü olmuşdu. Ona görədir ki, ədibin əsərləri sensor "cərrahiyyəsiindən" yaxşı çıxırdı. Yazıcının şəxsi arxivində saxlanan əsərlərinin senzura nüsxələri də bunu aydın göstərir.

Lakin bunlara baxmayaraq, komediyalar ayırı-ayırı

¹ Azərb. SSR EA Əlyazmaları İnstitutu M.F.Axundovun arxivi, arx. 2 (201).

vaxtlarda istər "Kavkaz" qəzetində çıxan zaman, istər kitab şəklində (rus və Azərbaycan dillərində) çapa verilər-kən, istərsə də səhnəyə qoyulmaları ilə əlaqədar bir neçə dəfə senzura komitəsində baxışdan keçməli olmuş və hər dəfə də müəyyən dərəcədə sensor əməliyyatlarına məruz qalmışdır.

Məlumdur ki, M.F.Axundov 1851-ci ildə üç - "Hekayəti-müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah"¹, "Hekayəti Molla İbrahim Xəlil kimyagər"² və "Hekayəti xırs quldurbasan"³ komediyalarını "Kavkaz"da dərc etdirmişdi. Bu komediyaların tərcüməsi də qəzetin qeyri-rəsmi materialları ilə birlikdə komitədə senzuradan keçirilmişdi. Komediya-ların nəşrinə Qafqaz senzura komitəsinin rus və Avropa dilləri üzrə baş senzoru A.Evelling icazə vermişdi.

Ədibin "Kavkaz"da çıxmış sonrakı üç komediyası ("Sərgüzəşti-Vəziri xani-Lənkəran", "Sərgüzəşti mərdü-xəsis" ("Hacı Qara") və "Mürəfiə vəkillərinin hekayəsi") isə V.A.Solloqubun bilavasitə sensorluğu və icazəsi ilə çap olunmuşdu. Demək, ədibin qəzetdə çıxmış ilk üç ko-mediyası senzura komitəsində, sonrakı üç əsəri əvvəlcə "Kavkaz" redaksiyasında, qəzetin rəsmi senzoru V.A.Sol-loqub tərəfindən, sonra isə Tiflis senzura komitəsində ba-xışdan keçirilib dərcinə icazə verilmişdir.

Komediyaların tərcüməsi "Kavkaz" qəzetində çıxdıq-dan təxminən iki il sonra əsərlərini kitab şəklində çap et-dirərkən Axundov dörd sözü (salaməleyküm, əleyküməs-salam, allah və s.) orijinalda olduğu şəkildə saxlamış, Azərbaycan atalar sözlərini rusçaya tərcümə etmişdir. O, söz və ifadələri olduğu şəkildə saxlamaqla əsərin milli koloritini mühafizə etmək məqsədi güdmüşdür.

¹ "Kavkaz" qəzetinin 1851-ci il 23, 27 fevral və 2 mart tarixli nömrə-lərində dərc olunmuşdur.

² Komediya həmin ildə qəzetin 12 və 15 iyun tarixli nömrələrində çıxmışdır.

³ Əsəri "Kavkaz"ın 1851-ci il 3 oktyabr, 2, 9, 27 və 30 noyabr tarixli nömrələrində çap etdirmişdir.

Komediyanın Tiflis Dövlət Teatrında tamaşaya qoyulması ilə əlaqədar teatrın repertuar üzrə direktoru A.Solloqub komediyanın tərcüməsini səhnə üçün işləmiş və əsər 1852-ci ildə böyük müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur.

"Кавказ" variantı ilə 1853-cü il variantını, hər iki nüsxəni isə "Təmsilat"la (1859) müqayisə etdikdə bunlar arasında ciddi fərq olduğu aydınlaşır. Doğrudur, bu dəyişikliklərə M.F.Axundov etiraz etməmişdir. Lakin A.Solloqub əsəri məlum olduğu kimi, çap üçün deyil, səhnə üçün işləmişdi. Müəllif başqa komediyaları kimi "Xırs quldurbasan"ı da öz tərcüməsində kitabına sala bilərdi və buna heç kim də mane olmazdı. Amma o, belə etməmişdi. Əsərinin işlənilib cılızlaşdırılmasına, vodevilləşdirilməsinə baxmayaraq, onu A.Solloqubun işlədiyi variantda kitabına salmağı lazım bilmişdi.

Variantların müqayisəsi A.Solloqubun üç cəhətdən mətnə yanaşdığı, daha doğrusu, müdaxilə etdiyi aydınlaşır: 1.redaktor kimi, 2.səhnə üçün işləmək məqsədilə, 3.bir sensor kimi.

Birinci halda onun işi uğurludur. Müəllifinin tərcüməsində komediyalar zəif çıxmasa da, şübhəsiz ki, onların redaktəyə ehtiyacı vardı. Bu işi "Xırs quldurbasan"da A.Solloqub görmüş, əsəri yüksək səviyyədə redaktə etmişdi.

İkinci cəhətdən o, əsərdə remarkaları dəyişdirmiş, pərdələri isə gəlişlərə bölməklə komediyanı o dövrdə dəbdə olan Avropa, xüsusən Fransa komediyalarına bənzətməklə əsəri xeyli yüngülləşdirmiş, vodevilləşdirmişdi.

M.F.Axundov başqa səhnə əsərlərində olduğu kimi, remarkalara ayrıca diqqət yetirmiş, "Xırs-quldurbasan" komediyasında da bunu nəzərdən qaçırmamışdı. Lakin səhnə variantında remarkaların dəyişdirilməsi nəticəsində müəllifin hadisələrə münasibəti, zaman və məkan məsələləri qeyri-müəyyən şəkllə salınmışdır. Şübhəsiz ki, belə əməliyyatın siyasi cəhəti də var idi. Çünki komediyada hadisələr, qeyd olunduğu kimi 1844-cü ildə, yəni Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən cəmi 15-16 il son-

ra cərəyan edirdi. Solloqub tarixi, zaman və məkanı pozmaqla baş verən hadisələri keçmişlərə, daha doğrusu, birləşmədən əvvəllərə keçirmək istəmişdi. Lakin faktlar göstərir ki, keçən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq əsrin sonlarına doğru, oğurluq, quldurluq və bu kimi nəlayiqlik hərəkətlər xeyli artmış və genişlənməmişdi. Hətta 70-ci illərdən sonra Bakı və Tiflisdə çıxan rus mətbuatında, "Əkinçi" və "Kəşkül" qəzetlərində bu barədə çoxlu yazılar dərc olunmuşdur. Bu hadisələr dövrünün görkəmli şairi S.Ə.Şirvanini belə məqalə yazmağa məcbur etmişdi. Doğrudur, onun bu mövzuda "Kəşkül"ə yazdığı məqaləni senzura komitəsi qadağan etmişdi. Buna baxmayaraq yaranmış vəziyyət dövrünün qabaqcıl ziyalıları, yazıçıları düşündürmüş, narahat etmişdi. Lakin bir çox başqa məsələlər kimi bu qəbil hadisələri də çar senzoru oxucuların və ya tamaşaçıların nəzərinə çatdırılmasına razı ola bilməzdi və olmamışdı da.

Pərdələrin inkişafına bölməsi məsələsinə gəlincə, edilmiş dəyişikliklər o dövrdə dəbdə olan fransız komediyalarından irəli gəlirdi. İmperiyanın başqa mərkəzi şəhərlərində olduğu kimi, Tiflis teatrlarında da tez-tez qastro gələn artistlər tərəfindən fransız müəlliflərinin əsərləri tamaşaya qoyulurdu. Teatr xadimlərini qane edən, dəbdə olan bu cəhəti nəzərə alan repertuar üzrə direktor komediyanın pərdələrini inkişafına bölmüşdü ki, əslində əsərin buna heç bir ehtiyacı yox idi.

A.Solloqubun komediyada etdiyi dəyişiklikdən ən mühümü Molla Şaban surətinin əsərdən çıxarmasıdır.

Məlumdur ki, dini fanatizmin, ruhaniliyin, islam dininin tənqidi M.F.Axundovun yaradıcılığında əsaslı yer tutur. Akademik F.Qasımsadənin yazdığı kimi "ümumiyyətlə, bütün mənşü, mənşü, dramatik və fəlsəfi əsərlərdə, bəzən hətta şəxsi məktublarında belə M.F.Axundov həmişə dini mövhumatı, ruhanilərin firıldığını və sairəni ifşa etməyə xüsusi fikir vermişdir. Onun demək olar ki,

elə bir əsəri yoxdur ki, orada bu və ya başqa şəkildə, dolayısıyla olsa da, din və ruhanilərə toxunulmasın"¹.

"Xırs quldurbasan" komediyasındakı Molla Şaban da bu məqsədlə yaradılmış bir surətdir.

A.Solloqub bu surəti tamamilə əsərdən çıxarmış, onun sözlərini Nəcəf və b. surətlərin dilinə əlavə etmiş, komediyanın əsas ideyasını qeyri-müəyyən şəklə salmışdır. O, Molla Şaban obrazını əsərdən çıxarmaqla, onu həm məzmun, həm də dramaturji cəhətdən xeyli cılızlaşdırmışdır. Fikrimizcə, Molla Şaban surətinin əsərdən çıxarılmasının başlıca səbəbi senzura mülahizələri ilə bağlı olmuşdur.

Edilmiş başqa mühüm dəyişikliklərdən biri də komediyadakı Divanbəyi obrazı ilə əlaqədardır. Çünki "Divanbəyi surəti bəzi qeyri-təbii sifətlərilə verilmiş, süni surətdə yaxşılaşdırılmışdır"².

Hərgah əsərin remarkalarının dəyişdirilməsi, pərdələrin gəlişlərə bölünməsi Avropa dramaturgiyasının ənənələri, dövrün dəbi ilə əlaqədar idisə, Molla Şaban obrazının əsərdən çıxarılması, Divanbəyinin ədalətli hakim şəklinə salınması və s. dəyişikliklər çarizmin Qafqazdakı senzura siyasəti ilə üzvi surətdə bağlı idi.

Solloqubun "əməliyyatına" müəllifin münasibətinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, onun səhnə üçün işlədiyi variantı M.F.Axundovun komediyalar kitabına salması və bu barədə ayrıca qeyd verməməsi, onunla razı olması qənaətinə gəlməyə bizə haqq verir. Bəs əsərin ideya məzmununu zəiflədən, onu vodevil şəklinə salan bu əməliyyatla inadkar müəllifin razılaşmış olduğunu nə ilə izah etmək olar?

Bunun bir neçə səbəbi ola bilərdi. Solloqubun yüksək dairələrə yaxınlığı, "Кавказ" qəzetinin ədəbi materiallar

¹ *F.Qasımlıadə*. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1962, s.120.

² *N.Məmmədov*. M.F.Axundovun realizmi, "Elm" nəşriyyatı. Bakı, 1978, s.187.

üzrə rəsmi senzoruğu, hökumət teatrında repertuar üzrə direktor işləməsi, müəllifin dövlət qulluğunda olması və s.

Şübhəsiz ki, M.F.Axundov əsərdə edilən dəyişikliklərə görə A.Solloqubla münasibətini pozmaq istəməzdi. Çünki onun variantında "Xırs-quldurbasan" 1852-ci ildə Tiflis teatrında tamaşaya qoyulmuşdu və başqa komediyalarının da tamaşaya qoyulmaq ehtimalı vardı. Digər tərəfdən M.F.Axundov Solloqubun sensor olduğu "Kavkaz" qəzetinin fəal əməkdaşı idi. Həm də o, komediyalarını kitab şəklində çap etdirmək üçün canişindən icazə və maddi yardım istəmişdi. Komediya canişinlik dəftərxanası mətbəəsində çap olunacaqdı. Dövlət qulluğu ilə əlaqədar onlardan bilavasitə asılılığı və s. bütün bunlar – komediyalar müəllifini ehtimal ki, susmağa, "Xırs quldurbasan"ın yeni variantı ilə razılaşmağa və onu kitabına salmağa məcbur etmişdir.

A.Solloqubun komediyaya bəslədiyi münasibət onun məfkurə istiqaməti ilə bağlı idi. O da həmkarı olduğu sadıq çar çinovniklərinə xas olan bir qətiyyətlə məsələlərə yanaşır, çarizmin imperiyada yaşayan "özgə" xalqlar barəsindəki siyasətinin həyata keçirilməsinə çalışırdı. Hadisələrə münasibətində o, yüksək hakim dairələrin baxışlarını ifadə edirdi. Bəzi hallarda Solloqub daha artıq ifratçılığa yol verirdi. Onun N.Qoqolun "Müfəttiş" və A.Qriboyedovun "Ağıldan bəla" komediyalarının ucqarlarda tamaşaya qoyulmasına münasibəti buna nümunə ola bilər.

Senzuranın tamaşasına icazə verdiyi "Müfəttiş" və "Ağıldan bəla" komediyalarının Qafqaz səhnəsində göstərilməsinə qəti etiraz edən Solloqub "Kavkaz" qəzetində dərc etdiyi məqaləsində bu münasibətlə yazmışdı: "Неужели указов ему (зрителю из местного населения Кавказа - Н.М.) новое поле умственной деятельности неизвестное умственное наслаждение, мы научим его только способу горько и умно смеяться над собой поз-

накомив его с "Ревизором" и "Горе от ума"¹.

Hər bir ədəbi irs, həqiqi mənada yalnız sovet dövründə mühafizə edilib xalqın mənəvi sərvətinə çevrildiyi kimi, Axundovun bədii irsi, o cümlədən komediyaları doğma dilində və qardaş xalqların dillərinə çevrilərək dəfələrlə çap edilmişdir. Komediya­ların rus dilində kitab halında çapı meydana çıxdıqda komediyalardan dördü yenidən tərcümə edilmiş, "Xırs quldurbasan" isə orijinalı kimi bərpa edildikdən sonra yenidən rus dilinə tərcümə olunub kitaba salınmışdır.

Qeyd edildiyi kimi "Mürəfiə vəkilləri" komediyası "Aldanmış kəvakib" povesti ilə bir cild içərisindədir². Avtoqrafdır, komediyanın mətnində sensorun düzəlişləri vardır. Həmin düzəlişlər aşağıda verilən şəkildədir:

Əzizbəy – Gedirəm o köpək oğlu Ağahəsəni cəzasına yetirməyə...

Senzor, "o köpək oğlu" sözlərini cızmış və həmin səhifənin kənarında "исключать" ifadəsini yazıb, imzalamışdır: "И.Кайтмазов".

Kaytmazov həmin səhifədə Səkinə xanımın: - Nə söylərsən, dayan getmə, o vədadan xata çıxar, Mən özüm bu saatda o nadürüst oğlunu, o köpək oğlunu çağırıdır", yə-nə onun 103-cü səhifədə Əzizbəyə müraciətlə dediyi: - Əzizbəy, vallah sən hələ lap uşaqsan. Bu it oğlu..." cümlələrindən söyüşləri cızmaqla onların çıxarılmasına və ya dəyişdirilməsinə müəllifi məcbur etmişdir: "Подобные выражения исключать. И.Кайтмазов"³.

Senzorun mətndə cızıb çıxarılmasını tələb etdiyi sözlər (söyüşlər) müəllif tərəfindən qara karandaşla "o nadürüst oğlu", "bu nadürüst oğlu" ifadələri ilə əvəz olunmuşdur. Həmçinin qara karandaşla kitabın kimə ithaf olunma-

¹ Sitat *N.Məmmədovun* "Художественное творчество М.Ф.Ахундова". (Bakı, 1962) kitabından götürülmüşdür.

² Azərbaycan SSR EA Əlyazmaları İnstitutu. M.F.Axundov arxivi. Arx-2, Q-5 (92).

³ Yəni orada.

sı barədə sonradan belə bir qeyd də əlavə edilməmişdir. "Əmiri-əfxət və süpehsalari-əzhət sərkar şərəfətnə knyaz və canişini-Qafqaz Aleksandr İvanoviç Baratov" əsəri yə kəməli-xülus ilə bu təsnifi hədiyyə edib basdırılmışdır. 1275 sənəsində şəhri Tiflisdə.

Müsənnifi-təsnifat kaputan Mirzə Fətəli Axundzadə.

Qeydin əlavə edilməsi belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, qeyd əsərlərin senzura prosesində, yəni sonradan mətnə əlavə olunmuşdur.

Senzor komediya mətninin səhifələrini sondan əvvəl doğru nömrələmiş, onun çapı barədə gəldiyi nəticə əsərin titullarında səhifəsində belə ifadə etmişdir: "Печатаются с тем, чтобы по напечатании предстало было в цензурный комитет указанное число землярхов. Тифлис 1-го апреля 1859 года цензор К. Мазов". Qeyd edildiyi kimi, həmin cilddə "Aldanmış vakib hekayəti - Yusif şah" povesti də vardır. Povest tən səhifələri sensor tərəfindən imzalanmışdır.

Birinci səhifədə "Təsnif kapitan Mirzə Fətəli Axundzadə sənəyi-islamiyyə 1273" cümləsində "sənəyi" sözünün əvvəlinə "fi" əlavə edilmişdir. Həmçinin mətnin əvvəlində Şərq kitabları üçün seçiyəvi olan "Bismillahir-rəhmanür-rəhim, əlhəmdülilləhü rəbbül-ələmin və sələhü xeyrül mürsəlum" cümlələri də sonradan əlavə olunmuşdur. Bunlardan əlavə altıncı səhifədə "Печатаются" ifadəsi, on dördüncü səhifədə "цензор" sözü və Kaytmazovun imzası, 14a səhifəsində isə "Печатать позволено" qeydi vardır.

Senzorun "Aldanmış kəvakib" povestinin mətninə etdiyi qeydlər yuxarıda deyilənlərdən ibarətdir. Görünür ki, Kaytmazov, demək olar ki, əsərin mətninə daxil etmədən onun çapına icazə vermişdi ki, bu dəfə həsiz, povestə sensorun belə "xeyrxah" münasibəti

¹ Azərbaycan SSR EA Əlyazmaları İnstitutu. M.F.Axundov Arx-2, Q-5 (92).

mövzusunun İran həyatından alınmasıdır.

Əvvəlki səhifədə qeyd olunduğu kimi, M.F.Axundovun komediyalarının senzurdan keçirilməsi həm də onların səhnəyə qoyulması ilə əlaqədardır.

Maraqlı cəhət odur ki, Axundov komediyalarının sonrakı illərə aid senzurası dram əsərlərinin senzurasına tələbkarlığın artırıldığı, səhnəyə ayrıca senzura nəzarətçiliyinin qüvvətləndirildiyi bir zamana təsadüf edir.

Hərgah 1865-ci il 6 aprel qanununda dram əsərlərinin senzurası haqqında (I maddənin V bölməsi) ümumi şəkildə tələb olunurdu ki, bütün tamaşaların, gəzinti-toplanışların librettoları, pyeslərin, səhnəcik, balet və kupletlərin mətnləri ancaq senzura baxışından keçirildikdən sonra icra və ya ifa oluna bilərdi. Bununla əlaqədar olaraq Baş mətbuat işləri idarəsinin sonrakı sərəncamları: 1865-ci il 12 avqust (№ 176), 1866-cı il 12 yanvar və həmin il 17 iyun (№ 75 və 1202) və daha sonrakı illərə aid sərbəst göstərişlər dram senzuraçılığını xeyli ciddiləşdirmişdi. Bunlardakı yeni tələblər nədən ibarət idi? Yuxarıda tarixi və nömrələri göstərilmiş iki-üç sərəncamda qarşıya qoyulan əsas məsələ dram əsərlərinin səhnəyə qoyulmazdan əvvəl, kitab şəklində və ya mətbuatda çap edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq onların yenidən senzura baxışından keçirilməsi və tamaşasına ayrıca icazə verilməsi idi.

Qafqaz canişinlik dəftərxanası Baş mətbuat işləri idarəsinin haqqında bəhs edilən sərəncamlarını Qafqaz senzura komitəsinə bir daha xatırladaraq 1869-cu ilin 18 oktyabrında komitəyə göndərdiyi sərəncamda "tüzəm" dillərində tamaşaya qoyulan bütün dram əsərlərinin yenidən senzurdan keçirilməsini tələb etmişdi:

"Для представления драматических, вообще сочинений в театрах Кавказского и Закавказского края требуется дозволение наместника вследствие чего государь великий князь изволил приказать возложить на Кавказский цензурный комитет рассмотрение всех

драматических сочинений на туземных языках назначенных к представлению"¹.

Bundan əlavə həmin sənəddə yerli polis idarələrinə bir vəzifə olaraq tapşırılırdı ki, bu və ya digər dram əsərinin çap olunub-olunmamasından asılı olmayaraq onların tamaşaya qoyulması üçün senzuradan keçirilmə barədə sənəd olmadığı təqdirdə səhnədə göstərilməsinə imkan verməsin.

Sərəncamlarda, həmçinin tələb edilirdi ki, tamaşaların, bədii gecələrin afişaları və bunlar haqqında elanların mətnləri çap olunmuş şəkildə senzura idarələrinə təqdim olunsun. Özgə dillərdəki tamaşa və gecələrə aid afişaların mətnləri isə rus dilinə tərcümələri ilə bərabər komitəyə göndərməli idi².

Məlumdur ki, M.F.Axundovun pyesləri azərbaycanca oynanılmazdan daha əvvəl rus dilində tamaşaya qoyulmuşdur. Peterburqda 1851-ci ilin mart ayında "Hekayəti-müsyə-Jordan və dərviş Məstəli şah" komediyası ev teatrlarının birində göstərilmişdi³. Pyesin "Kavkaz" qəzetində çıxmış tərcüməsi əsasında oynanmış "Hekayəti-Müsyə-Jordan"ın yenidən senzuradan keçirilib-keçirilməməsi barədə məlumatımız yoxdur. Ola bilsin ki, əsərin qəzetdə həmin ildə çıxdığından və Tiflisdə senzuradan keçirilmiş olduğuna görə onu yenidən baxışdan keçirməyə ehtiyac olmamışdır. Komediyaların Tiflis tamaşalarına gəlincə bir il sonra "Kavkaz"da ədəbi materialların senzoru olmuş V.A.Solloqub dövlət teatrında repertuar üzrə direktor idi.

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 407, vərəq 1.

² Yəne orada, vərəq 2.

³ "Библиографический словарь отечественных тюркологов" kitabında N.İ.Qulak (1822.27.V.1899) M.F.Axundovun komediyalarının mütərcimi kimi qələmə verilmişdir: "Ему же принадлежат переводы некоторых комедий М.Ф.Ахундова" (Москва, 1974, с.153).

N.İ.Qulak M.F.Axundovun komediyalarından heç birini tərcümə etməmişdir. Lakin onun iki komediyası haqqında xüsusi məqalə yazıb Tiflisdə çıxan "Новое обозрение" qəzetində (1890, № 2213) dərc etdirmişdir.

Digər tərəfdən M.F.Axundovun beş komediyasının rusca tərcüməsi bu illərdə sensor Kaytmazovun icazəsi ilə kitab şəklində çapdan çıxmışdı.

Bunlara baxmayaraq, komediyaların kitab şəklində 1853-cü il rus dilindəki nəşrində "Hekayəti-Xırs quldurbasan" pyesi belə bir qeydlə çapdan çıxmışdır: "Əsəri səhnə üçün qraf V.A.Solloqub işləmişdir".

Demək, qraf V.A.Solloqub "Kavkaz" qəzetində daha sonra dərc olunmuş üç komediyanın bilavasitə sensoru olduğu kimi, rusca tamaşaya qoyulmuş digər pyesləri də ya "işləmiş" və ya da senzuradan keçirmiş olduğunu söyləməyə bizə haqq verir.

Pyeslərin Azərbaycan dilində tamaşaya qoyulmasına gəlincə, 1873-cü ildə Bakıda bir qrup ziyalı Novruz bayramı münasibətilə M.F.Axundovun "Hekayəti-vəziri-xani-Lənkəran" komediyasını tamaşaya qoymaq üçün Bakı qubernatoru general D.Staroselskiyə müraciətlə icazə istəmişdi. General Staroselski həmin əsərin dram əsərləri üzrə senzuranın tamaşasına icazə verdiyi pyeslərin siyahısında adı olmadığından Qafqaz canişinliyinə icazə üçün müraciət etməli olmuşdu. "Милостивый государь, барон Александр Павлович. 10-го марта у мусульман празднуется Новруз Байрам (новый год) и несколько лиц из здешних туземцев задумали устроить в этот день спектакль на татарском (Азербайджанском - А.З.) языке, выбрав для этого пьесу "Визирь Серабского ханства" - Соч. Мирза Фатали Ахундова".

Ввиду того, что по 205 ст. устава пред. и пресеч. преступлений, театральные представления в продолжении великого поста запрещены, и того, что пьеса эта не помещена в списке сочинений, рассмотренных драматической цензурой"¹.

Staroselski məktubunu elə dəlillərlə əsaslandırmışdı

¹ Azərbaycan SSR Əlyazmaları İnstitutu. M.F.Axundov arxivi. Arx.2, Q-28/697, inv.1681.

ki, canişinlik idarəsi pyesin tamaşasına tezliklə icazə versin. O, xüsusən qeyd edirdi ki, Bakı şəhəri əhalisinin Avropa adətlərinə hər kəsdən çox ehtiyacı vardır. Çünki onlar "bütün şeylərdən" - "Hətta mənfəətli yeniliklərdən", xüsusən "ictimai əyləncələrdən" kənarında qalmışlar. Onun fikrincə: "Нет сомнения, что развитие между ними склонности к подобным развлечениям в духе европейского просвещения может послужить само по себе действительным двигателем по пути сближения их с нами, искоренения между ними не наших понятий"¹.

Tamaşa "tatar" (Azərbaycan - A.Z.) dilində oynanacağından onun xristianların pasxa bayramı günlərinə düşməsinin xristianlara heç bir maneçilik törətməyəcəyini qeyd edən Staroselski əsərlə tanış olub məzmununun tamamilə yararlı olduğunu, zərərli məzmununa görə onun qadağan olunmuş pyeslərin siyahısına düşməyəcəyinə əmin olduğunu da ayrıca qeyd etmişdir: "Кроме этого собственно в содержании пьесы нельзя найти ничего, что могло бы обусловить включение ее в число таких, которые запрещаются для представления в театрах"².

Qubernatorun məsələni məntiqi şəkildə əsaslandırması, əsərin məzmunu haqqında xeyirxah qeydləri pyesin tamaşasına icazə verilməsini olduqca sürətləndirmişdi.

Məktubun sonunda Staroselski nəticənin teleqrafla ona xəbər verilməsini də xahiş etmişdi. Nəticənin teleqrafla xəbər verilməsi xahişi də səbəbsiz deyildi. Çünki Novruz bayramı mart ayının 10-a düşürdü. Cavab adı qayda ilə göndərilirsə, ola bilsin ki, bayram gününə çatmayacaqdı. Buna görə də Staroselski cavabın mart ayının 10-dək alınmasını arzu edirdi. Belə də olmuşdu. Canişinlik idarəsi 1873-cü il mart ayının 8-də Bakı qubernatoruna te-

¹ Azərbaycan SSR Əlyazmaları İnstitutu. M.F.Axundov arxivi. Arx.2, Q-28/697, inv.1681.

² Yəni orada.

leqramında yazırdı: "Воспрет. Постановление ст.205 ка-
сается публ. спектаклей хр. населения.

Пьесу Ахундова можно разыгрывать домашним
представлением. отп. 8 марта"¹.

Beləliklə də, əsərin tamaşasına icazə verilmiş və pyes
Novruz bayramı münasibətilə tamaşaya qoyulmuşdu. Bu
tamaşa ilə həm də Azərbaycan teatrının tarixi başlanmışdı.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində dram əsərlərinin
tamaşaya qoyulması tarixi dramaturgiyamızın yaranma ta-
rixindən çox-çox sonraya təsadüf edir. Məlumdur ki,
M.F.Axundov ölməz komediyalarını 1850-1855-ci illər ər-
zində yaradaraq nəinki Azərbaycanda, hətta Yaxın Şərqdə
dramaturgiyanın əsasını qoymuşdu. Bu da məlumdur ki,
onun əsərləri ana dilindən daha əvvəl rus dilində Peter-
burqda və Tiflisdə tamaşaya qoyulmuşdur. Pyeslərin doğ-
ma dildə tamaşa tarixi isə hələlik 1873-cü il hesab edilir.

Bəzi tədqiqatçılar vaxtilə "Qubalı" imzalı müəllifin
artist Mirzə Muxtar Məmmədovun səhnə fəaliyyətinin 30
illiyi münasibəti ilə "Kaspi" qəzetində (9 may 1913-cü il,
№ 103) dərc etdirdiyi yazısına istinadən Axundov kome-
diyalarının Azərbaycan səhnəsində 1870-ci ildə ilk dəfə
tamaşaya qoyulduğunu qeyd etmişlər. Heç bir mötəbər
mənbəyə əsaslanmayan həmin müəlliflər unudurlar ki,
ümumiyyətlə, Zaqafqaziyada "özgə dillərdə", o cümlədən
azərbaycanca hər hansı bir pyesi, istər orijinal olsun, istər
tərcümə, tamaşaya qoymaq üçün mütləq canişinlik Baş
idarəsindən icazə alınması lazım gəlirdi.

M.F.Axundov komediyalarının səhnəyə qoyulması
üçün senzura icazəsi ilə əlaqədar sənədlər isə məqalədə
qeyd edilən 1870-ci il deyil, 1873-cü ilə aiddir. Demək,
"Qubalı" imzalı müəllifin qeydləri nə dərəcədə əhəmiy-
yyətli olsa da, heç bir mənbəyə əsaslanmadığı üçün mötə-
bər sayıla bilməz.

Çox keçmədən, yəni həmin ilin may ayında şəhərin

¹ Azərb.SSR Əlyazmaları İnstitutu. M.F.Axundov arxivi. Arx.2, Q-
28/697, inv.1681.

həvəskarlar cəmiyyəti ədibin pyeslərinin tamaşaya qoyulması üçün yenidən Bakı qubernatoruna müraciət etmişdilər. Bakı qubernatoru da öz növbəsində Qafqaz canişinliyi Baş idarəsinə müraciət edərək, Axundovun başqa əsərlərinin tamaşaya qoyulmasına yenidən icazə istəmişdi.

Canişinlik Baş idarəsindən Qafqaz senzura komitəsinə yazılmış 2848 nömrəli təliqə ilə (1873-cü il 27 may tarixli) dramaturqun 1859-cu ildə çap olunmuş "Təmsilat" kitabı da göndərilmiş və pyeslərin səhnəyə qoyulmasına icazə verilib-verilmədiyi barədə məlumat tələb olunmuşdu. Pyeslərin səhnəyə qoyulması üçün senzura icazəsi olmadığından canişinliyin tələbi ilə onlar təzədən senzura-dan keçirilmişdi. Komediyları komitənin Şərq dilləri üz-rə baş senzoru Meqrabov baxışdan keçirmiş və tamaşaya qoyulmasına icazə vermişdi.

Qafqaz senzura komitəsi 1873-cü il iyun ayının 21-də canişinlik idarəsinə yazdığı cavabda komediyların ikisin-də - "Hekayəti-Molla İbrahim Xəlil kimyagər" və "Heka-yəti-Müsyö Jordan həkimi-nabatat və dərviş Məstəli şah cadikuni-məşhur"dən, əvvəlcisindən 14-cü səhifənin aşağıdan 6-cı sətiri, ikincisindən 33-cü səhifədə yuxarıdan 9, 13, 14 və 15-ci sətirləri çıxarmaq şərtilə qalan pyeslərin mətnində isə heç bir dəyişiklik etmədən, yəni 1859-cu il çapında olduğu şəkildə tamaşaya qoyulmasına icazə ver-mişdi. Baş sensor Meqrabovun mülahizələri əsasında ko-mitənin əməkdaşı Smelinin imzaladığı cavabda oxuyuruq:

"1. "Молла Ибрагим Халил, алхимик" комедия в 4-х действ. может быть дозволена с исключениями на стран. 14 в строках 6 снизу.

2. "Мусье Жордан ботаник и Мастали шах знаменитый колдун". Комедия в 4-х действиях может быть дозволена с исключениями на стран. 33 в строках 9, 13, 14 в 15 сверху. Остальные затем следующие четы-

ре комедии могут быть дозволены вполне"¹.

Senzor Məqrabovun hər iki pyesdən qadağan etdiyi parçalar bunlardır:

1. "Hekayəti Molla İbrahim Xəlil kimyagər"dən:

Molla Həmid - Ağa onu ərz edərdim ki, bunlar hamı müsəlmandırlar. Bunların tərcihi məlun cühudlara vacibdir, əgər kərəminiz olsa, ("Təmsilat", Tiflis, 1859, s.14, aşağıdan 6-cı sətri).

2. "Hekayəti Müsyö-Jordan həkimi..."dən

Hətəmxan ağa - "almaq adətdir. Parijdə çox ər almaq" (Həmin nəşr, 33-cü səhifə, yuxarıdan 9-cu sətir);

Hətəmxan ağa - "niyə başa düşmədün balam. Çox arvad da almaq ibarətdir ondan ki, bir kişi, bir arvada iktifa etməsin və çox ər almaq da ibarətdir ondan ki, bir arvadı kişiyyə iktifa etməsin. Əvvəlki adət bizdədir, sonrakı Parijdə" (33-cü səhifə, yuxarıdan 13, 14 və 15-ci sətirlər).

Bununla da M.F.Axundov komediyalarının senzura tarixinin birinci dövrü bitir. Bu dövr 1851-ci ildən pyeslərin "Kavkaz" qəzetində çapı ilə əlaqədar ilk senzurasından başlamış, onların Azərbaycan dilində səhnəyə qoyulduğu 1873-cü ilin axırlarına qədərki dövrü əhatə edir.

* * *

M.F.Axundovun ilk mətbu əsəri böyük rus şairi A.S.Puşkinin ölümünə həsr etdiyi "Matəm qəsidəsi" və ya mətbuatda "Şərq poeması" adı ilə məşhur olan şeiridir. Fars dilində yazılmış "Matəm qəsidəsi"ni müəllif özü rusçaya sətri tərcümə etmişdi. Poema İ.İ.Klimentyevin vasitəsi ilə "Московский наблюдатель" jurnalına göndərilmiş, jurnal isə özünün 1837-ci il mart nömrəsində tərcümədə heç bir dəyişiklik etmədən onu dərc etmişdi².

¹ Azərb.SSR EA Əlyazmalar İnstitutu. M.F.Axundov arxivi. Arx.2, Q-27 (678), inv.1613, vərəq 5.

² Ətraflı bax: *F.Qasımsadə*. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (M.F.Axundov bəhsi). Bakı, 1965.

Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri tarixinin görkəmli tədqiqatçısı, filologiya elmləri doktoru Ş. Qurbanov yazır ki, jurnal "Gənc şairə (M.F. Axundova - A.Z.) hörmət nişanəsi olaraq tərcüməni olduğu kimi müəllifin yığcam qeydləri ilə birlikdə çap etmişdi"¹.

Bu qeyddən həm də aydınlaşır ki, jurnal senzurdan keçirildiyi zaman poemaya toxunulmamış, yəni o, sensor əməliyyatına məruz qalmamışdır.

Məlumdur ki, 1874-cü ildə ikinci dəfə poemanın Bestujev-Marlinski tərəfindən redaktə edilmiş variantı "Русская старина" jurnalında çap olunmuşdu. İlk çapında olduğu kimi bu variantın nəşrində də senzura poemanı heç bir təbəddülata uğratmadan buraxmışdı.

Təxminən 6 il sonra Moskvada A.S. Puşkinə heykəl qoyulması münasibətilə "Петербургски листок" qəzeti poemanın şair A.A. Sokolov tərəfindən edilmiş tərcüməsini dərc edir.

M.F. Axundovun əsərinin jurnallarda çıxmış tərcüməsindən fərqli olaraq A.A. Sokolov poemanı şeirlə rus dilinə çevirmişdi. A.A. Sokolovun tərcüməsində də sensor dəyişiklik etməyi lazım bilməmişdi.

İstər "Московский наблюдатель" və "Русская старина" jurnallarında poemanın müəllifin tərcüməsi və Bestujev-Marlinskiyə redaktəsi ilə çıxmış variantlarında, istərsə də "Петербургский листок" qəzetində dərc olunmuş şeirlə tərcümədə senzura dəyişikliklərinin olmaması, ilk növbədə, poemada yürüdülmən ideyanın, ifadə tərzini, ayır-ayrı cümlə və kəlmələrdə senzura qanunlarına zidd olmaması ilə izah edilməlidir. Çünki şərti iki hissədən ibarət sayılan poemanın birinci hissəsində ədibin qəmə batmış ürəyinə müraciəti, ikinci hissədə isə Puşkin dühasının böyüklüyü, dahi sənətkarın ölüm xəbərini eşitdikdən sonra keçirilən ürək ağrıların ifadəsi verilir, onun rus klas-

¹ M.F. Axundov. Puşkinin ölümünə Şərq poeması. Kitabına müqəddimə. Bakı, 1962, s.15.

sikləri barədəki fikirləri, A.S.Puşkinin rus ədəbiyyatında mövqeyi və s. əsərdə düzgün müəyyənləşdirilmişdi. Poemada rus xalqına, onun mədəniyyətinə, Lomonosov, Derjavin kimi görkəmli nümayəndələrinə böyük məhəbbət bəslənirdi. Bütün bu cəhətlər, şübhəsiz ki, onun senzura-dan maneəsiz keçməsinə səbəb olmuşdu.

Poemanın "Кавказ" qəzetində ilk nəşri də yenə 1874-cü ilə təsadüf edir. Qəzet həmin ilki 137-ci nömrəsində əsəri "Восточный поэма на смерти А.С.Пушкина 1837 г." sərlövhəsi ilə dərc etmişdi. Tərcümənin redaksiyaya göndərən görkəmli şərqşünas alim A.Berje onun müəllifi və tərcüməçisi haqqında da qısa məlumat əlavə etmişdi. Qəzetdə çıxmış məlumatında A.Berje M.F.Axundovun gənc ikən Tiflisə gəlməsindən, dövlət qulluğunda göstərdiyi səydən, Bestujev-Marlinski ilə tanış olması və ona "tatar" (Azərbaycan - A.Z.) dilini öyrətməsindən, habelə A.S.Puşkinin ölüm xəbərinin Qafqaza yetişdikdən sonra Mirzə Fətəlinin kiçik bir poema yazıb baron Rozenə təqdim etməsindən bəhs etdikdən sonra belə bir hadisəni nəql edir: "1837-ci ilin may ayında şəxsən baş komandanın (baron Rozenin - A.Z.) başçılığı ilə Seteldaya ekspedisiya göndərildi.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, baş komandan Fətəlini və generalın yanında xüsusi hörməti olan Bestujevi də özü ilə aparırdı. Seteldalıları itaət altına aldıqdan sonra dəstəməz Suxuma qayıtdı. Dəstəni burada gəmilər gözləyirdi. O, dağlıları cəzalandırmaq üçün bu gəmilərlə Adlerə getməli idi. Dənizə çıxmazdan üç gün əvvəl Bestujev başqa şəxslərlə birlikdə baron Rozenin yanında ziyafətdə idi. Baron söz gəlişi Bestujevdən Mirzə Fətəlinin (Mirzə Fətəli də ziyafət zamanı orada idi) poemasını oxuyub-oxumadığını soruşur. Baron mənfi cavab aldıqda müəllifin köməyi ilə bu poemanı rus dilinə tərcümə etməyi Bestujevdən xahiş edir. Poema Bestujev qələminin ölümündən bir az əvvəl yaratdığı son əsər idi".

Əvvəlki səhifələrdə qeyd olunduğu kimi, "Şərq poeması" ilk dəfə müəllifin tərcüməsində mərkəz mətbuatın-

da çap olunmuşdu.

Baron Rozenin xahişindən sonra Bestujev-Marlinski-nin poemanı ruscaya çevirməsi məsələsi də maraqlıdır. Çap olunmuş hər iki variant ilə (müəllifin və Marlinski-nin) tanışlıqdan sonra alınan ilk təəssürat bundan ibarətdir ki, Bestujev-Marlinski "Puşkinin ölümünə Şərq poeması"-nı rus dilinə yenidən tərcümə etməmiş, sadəcə olaraq poemanı redaktə etmişdir. Şübhəsiz ki, Bestujev-Marlinski baron Rozenin xahişindən sonra yenidən poemanın tərcüməsi ilə tanış olmuş, onu təzədən çevirməyi lazım bilməyərək, ancaq redaktə etməklə kifayətlənmişdir.

A.Berjenin həmin yazısında bəhs edilən bir məsələni də burada aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Onun yazdığına görə baron Rozen Bestujev-Marlinskidən M.F.Axundovun poemasını oxuyub-oxumadığını soruşur, mənfi cavab aldıqdan sonra əsəri rus dilinə tərcümə etməsini ondan xahiş edir. Bizcə, A.Berjenin bu fikirlərində bir uyğunsuzluq vardır. Ona görə ki, A.Berjenin yazdığına görə baron Rozen poemanı oxuyub-oxumaması sualına Bestujev-Marlinskidən mənfi cavab alır, həmin yazısında o, həm də qeyd edir ki, Bestujev-Marlinski M.F.Axundovdan "tatar" (Azərbaycan - A.Z.) dilini öyrənirdi. Belə olduğu təqdirdə M.F.Axundov Puşkinin ölümünə yazdığı bir əsəri, Puşkin şeirinin pərəstişkarı, yazıçı-dekabrist Bestujev-Marlinskiyə oxumaya, heç olmazsa, o barədə söhbət açmaya bilməzdi. Digər tərəfdən poemanın rus dilinə tərcüməsi "Moskovski nablyudatel" jurnalının mart nömrəsində çıxmışdı. A.Berjenin nəql etdiyi hadisə isə həmin ilin may ayında baş vermişdi. Demək, Moskvada və ya Peterburqda çıxan qəzet və jurnalların Tiflisə yetişməsi üçün kifayət qədər vaxt var idi. Ola bilməzdi ki, poemanın da çap olunduğu "Moskovski nablyudatel" iki ay ərzində Tiflisə gətirilməmiş olsun. Tiflis Zaqafqaziyanın mərkəzi idi və əsas dövlət idarələri burada yerləşdiyindən mərkəz şəhərlərdə çıxan qəzet və jurnalları bila istisna alırdılar.

Bestujev-Marlinski-nin Qafqaza sürgün olunmasına

baxmayaraq, o, polkovnik Potetskinin mənzilində yaşayır, Tiflisdə dövlət qulluğunda olan yüksək rütbəli çinovniklərlə də yaxın əlaqə saxlayırdı.

Yenə A.Berjenin yazdığına görə baron Rozen Marlinskiyə xüsusi hörmət bəsləyirdi. Bunlardan əlavə o zaman Tiflisdə bir çox demokratik fikirli, görkəmli rus jurnalistləri, alim və yazıçıları yaşayırdı ki, bunların hamısı ilə olmasa da, çoxusu ilə də Marlinski tanış idi. Belə olduğu təqdirdə Marlinskinin M.F.Axundovun poemasından və "Moskovski nablyudatel" jurnalının mart nömrəsindən xəbərsiz olması inandırıcı deyildir.

1874-cü ildə "Şərq poeması" Tiflisdə çap olunur. "Кавказ" qəzeti həmin ilki 137-ci nömrəsində əsəri "Vostochnaya poema" na smerti A.S.Puşkina 1837 q." sərəlvhəsi ilə dərc etmişdi. Bu poemanın Bestujev-Marlinski tərəfindən redaktə olunmuş variantı idi.

Poema rus dilinə şeirlə ikinci dəfə sovet şairi P.Antolski tərəfindən tərcümə olunmuşdur.

"Şərq poeması"nın rus dilində dəfələrlə çap olunmasına baxmayaraq, o, ana dilinə yalnız Böyük Oktyabr sosialist inqilabından sonra tərcümə olundu. Görkəmli Azərbaycan şairi M.Müşfiq poemanı ustalıqla Azərbaycan dilinə tərcümə etdi.

Ölkəmizin qardaş xalqları arasında mədəni əlaqələrin son dərəcə inkişaf etdiyi dövrümüzdə qardaş ədəbiyyatlarının qiymətli nümunələri bütün sovet xalqlarının malı olduğu kimi, M.F.Axundovun "Şərq poeması" da SSRİ xalqlarının dillərinə tərcümə edilərək onların istifadəsinə verildi.

"A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması" hazırda Azərbaycan və rus dillərindən başqa Ukrayna, belorus, özbək, qazax, gürcü, erməni, türkmən, latış, eston və b. ümumiyyətlə on səkkizdən artıq xalqın dilinə, onların məşhur sənətkarları tərəfindən çevrilərək çap olunmuşdur.

* * *

Mütləqiyyət və islam dininin əleyhinə yazdığı "Kəmalüddövlə məktubları" traktatını M.F.Axundov 1865-ci ildə tamamlamışdı. Həmin ildə senzura haqqında yeni nizamnamə qəbul edilmişdi ki, sonralar bu - 1865-ci il senzura nizamnaməsi - "çuqun nizamnamə" adı ilə məşhur olmuşdu. Yeni nizamnamənin qüvvəyə mindiyi bir zamanda "Kəmalüddövlə məktubları" kimi ifşaedici bir əsərin çapı heç də asan deyildi. Əsərini ana dilində yazmasına, müəllifliyini gizlətməsinə baxmayaraq Axundov onu Azərbaycan dilində çap etdirmək istəməmişdi. Niyə? Çünki Axundov üçün aydın idi ki, Qafqazı tamamilə Rusiyaya birləşdirmiş çarizm yerlərdə hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün yerli xalqların adət-ənənələrinə, dini görüşlərinə "hörmət" bəsləyir, onu hər cür "hücumlar"dan müdafiə edirdi. Buna görə idi ki, müəllif "Kəmalüddövlə məktubları"nı hər vəchlə Qafqaz nəşriyyatlarında çap etdirməyi qeyri-mümkün hesab edirdi. Bizcə bundan əlavə daha iki səbəb mövcud idi: 1. çarizmin, islam dininin hökmran olduğu bir şəraitdə onu nəşr etdirməyin M.F.Axundovun özü üçün təhlükəli olması; 2. həmin ildə yenidən qüvvəyə minmiş senzura nizamnaməsi. Bu başlıca səbəblər Axundovu "Kəmalüddövlə məktubları"nı başqa dillərdə çap etdirmək qənaətinə gətirir. Bu qənaətlə o, "Kəmalüddövlə məktubları"nı məsləkdaşlarından Mirzə Yusif xanla birlikdə fars dilinə çevirir. Daha sonra "Məktublar"ın rus dilinə tərcüməsini isə Adolf Berje ilə birlikdə edir.

"Məktublar"ın rus dilinə tərcüməsində müəllif orijinalda və fars mətnində olan kəskin ifadələri silmək məcburiyyətində qalmışdı. Akademik F.Qasımlı bu münasibətlə yazır: "Çar senzurasının şiddətli təqibi qarşısında müəllif əsərin ("Kəmalüddövlə məktublarını" - A.Z.) rusçaya tərcümə edərkən azərbaycanca və farsca mətnlərində olan kəskin yerləri, xüsusilə, despotizm, dinə və ruhaniliyə qarşı yazılan hissələri silməyə və ya yumşaltmağa məcbur olmuşdur. Buna görə də əlyazması şəklində bizə gəlib çatan əsərin rusca tərcüməsində, azərbaycanca

və farsca mətnlərində olan bəzi yerlər yoxdur"¹. F.Qasımzadənin bu qeydləri aydın göstərir ki, komediyaları kimi "Kəmalüddövlə məktubları"nın da ilk senzoru Axundovun özü olmuşdur. Bu təsadüfi deyildi, çünki onun üçün aydın idi ki, "Məktublar" rus dilində çap edilsə də o, islam dini ilə əlaqədar olduğundan senzura komitəsi çapına icazə verməzdən əvvəl "Məktublar"ı mütləq Şeyxulislam və Müfti idarələrinə rəy üçün göndərəcəkdir. Bu qənaətlə Axundov "farsca mətnlərdə olan kəskin yerləri, xüsusən despotizmə, dinə və ruhaniliyə qarşı yazılan yerləri silməyə və yumşaltmağa məcbur olmuşdur".

M.F.Axundov "Kəmalüddövlə məktubları"nın nəşrinə çox çalışmışdır. Demək olar ki, "müsəlman" əlifbasının dəyişdirilməsi yolunda çalışdığı qədər də o, "Məktubları"n nəşrinə səy göstərmişdi. O, məktublarnın fars dilindən başqa fransız və başqa Avropa dillərinə tərcümə edilib çap olunmasını sadəcə olaraq arzulamaqla qalmamış, əksinə, bu sahədə də səylə çalışmışdır.

Axundov, ilk növbədə, "Kəmalüddövlə"nin müsəlman ölkələrində yayılmasına çalışırdı. O, nəşriyyatçı Y.A.İsakova məktublarnının birində yazırdı: "Tezliklə siz görəcəksiniz ki, bu kitabın ("Kəmalüddövlə məktubları" - A.Z.) şöhrəti sürətlə İrana və Türkiyəyə yayılacaq, Qafqazdakı kitab satıcıları isə bu kitabın nüsxələrini göndərmək barədə həmin ölkələrdə yaşayan şəkkaklardan (dinə şübhə ilə baxanlar) ardı-arası kəsilməz gizli sifarişlər alacaqdırlar"².

O sözüünə davam edərək yazırdı: "Farsca orijinal mütləq çap edilməlidir. Əks təqdirdə, mən əsərin tək-cə tərcümələrinin orijinalsız çap olunmasına icazə verə bilmərəm.

Əsərin farsca orijinalı Rusiyaya tabe olan bütün müsəlman ölkələrində, o cümlədən ədəbi dili əsasən fars dili olan və yenicə Rusiyaya ilhaq edilmiş Orta Asiyada, habelə ingilislərin təsəllüyü altında olan Hindistanın hər yerində, xüsusən Bombay quberniyasında zərrə qədər çətinlik

¹ *F.Qasımzadə*. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956, s.366.

² *M.F.Axundov*. Əsərləri, III cild. Bakı, 1962, s.381.

və təzyiqlə rast gəlmədən satıla bilər. Ancaq onun İranda və Türkiyədə aşkar satılmasına ümid bağlamaq olmaz. Bu ölkələrdə onu tam inanılmış xüsusi adamlar vasitəsilə yaymaq olar"¹.

Göründüyü kimi, M.F.Axundov "Məktubları"nın tərcüməsini orijinalsız (fars mətni olmadan) çap etməyin qəti əleyhinə idi. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, müəllif "Məktubları" rus dilinə tərcümə zamanı mütləqiyyəti, dini və ruhaniləri tənqid edən yerləri ixtisar etmişdi. Həmin yerlər orijinalda, yəni farsca mətnə saxlanılmışdı. Əsərin tərcüməsinin orijinalı ilə birlikdə çap olunmasında müəllifin israr etməsinin əsas səbəbi də bu idi. Digər tərəfdən "Kəmalüddövlə məktubları" çap edildikdən sonra farsca mətni də olduğundan özünün nəzərdə tutduğu ölkələrdə (Orta Asiyada, Hindistanın Bombay quberniyasında, İran və Türkiyədə) onlardan əvvəlkilərdə "çətinlik və təzyiqlə rast gəlmədən", sonunculara isə "xüsusi adamlar vasitəsilə" yayılacaq, beləliklə də, müəllif qarşısına qoyduğu məqsədə nail olacaqdır.

M.F.Axundov "Məktubları"nın Rusiyada maneəsiz çap olunacağı ümidində idi. Çünki o, elə güman edirdi ki, əsər senzurdan maneəsiz keçəcək, çapına tezliklə icazə veriləcəkdir. Ona görə ki, "Məktublar"da çar hökumətinin ziddinə və xristian dininin əleyhinə heç bir müddəə yoxdur. Əksinə, əsərin nəşri hökumət üçün faydalıdır. Çünki burada "müsəlmanlar" arasında hökm sürən kobudluq, rəhmsizlik, əxlaqsızlıq, vəhşilik kimi hərəkətlər pislənir və s.

Demək, "Məktublar"dakı bu cəhətlərə görə onun senzurdan maneəsiz keçəcəyinə Axundovda yanlış qənaət yaranmışdı. O, uzun müddət dövlət idarələrində işləməsinə, Qafqaz senzura komitəsinə yaxın olmasına baxmayaraq, çarizmin rus olmayan xalqlar barəsindəki siyasətinin mahiyyətini dərinlən başa düşməmişdi.

M.F.Axundov əsərdə "Xristian dini əleyhinə bir kəlmə də yazılmamışdır" dedikdə, şübhəsiz ki, yenicə qüv-

¹ M.F.Axundov. Əsərləri, III c., Bakı, 1962, s.381.

vəyə minmiş senzura nizamnaməsinə əsaslanmışdı. Çar hökumətinin qonşu müsəlman dövlətləri barədəki diplomatik münasibətlərinin də burada az rolu olmamışdır.

Doğrudur, mətbuat və senzura haqqında nizamnamədə dini ədəbiyyatın nəşri məsələlərindən bəhs olunan maddədə ancaq xristian dininə aid yazılar barədə söhbət gedir, başqa dinlərin burada adı belə çəkilmirdi.

Görünür, M.F.Axundov senzura nizamnaməsindəki incə mətləbi hərtərəfli götür-qoy etmədən belə bir sadələşməyə gəlmişdi ki, əsərdə "xristian dininin əleyhinə bir kəlmə də" olmadığından senzura onun nəşrinə mane olmayacaqdır. C.Məmmədquluzadənin dili ilə desək "o (M.F.Axundov - A.Z.) sensoru inandırır ki, bu əsər müsəlman aləminə zərbə vurmaqla xristian dininə qətiyyətlə toxunmayacaqdır. Fəqət çar senzurası buna inanmadı"¹.

Yəqin ki, M.F.Axundov çarizmin öz mənafeyi xatirinə bütün dinləri, din xadimlərini müdafiə etdiyini, onun yerlərdəki başlıca dayaqlarından biri də din və din xadimləri olduğunu da unutmuşdu. Çünki "Kəmalüddövlə məktubları" yalnız islam dininə, Şərqi hakimlərinə qarşı yazılmış bir əsər olmayıb dinlərə və mütləqiyyət hakimiyyətinə qarşı yazılmışdı.

Çar senzurasının dinlərə münasibəti məsələsini aydınlaşdırmaq üçün həmin illərdə böyük Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vazehin əsərlərini rus dilinə çevirmiş şair M.İ.Eyfertin tərcüməsinin nəşrinə icazə verilərkən, Moskva senzura komitəsində kitabın müzakirəsini xatırlatmaq kifayətdir.

M.İ.Eyfertin tərcüməsinə sensor İ.F.Raxmaninov rəy vermişdi. Onun rəyi əsasında Mirzə Şəfinin ruhanilik və din ehkamı əleyhinə yazılmış şeirlərindən bir neçə parça çıxarılmışdı.

Sensor İ.F.Raxmaninovun ümumiyyətlə, kitab haqqında gəldiyi nəticə belə idi: "Senzura nöqtəyi-nəzərindən birinci növbədə nəzər-diqqəti cəlb edən xalis maddi

¹ Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri üç cilddə, III c. Bakı, 1967, s.577.

dünyəvi işrəti tərənnüm edən və dinin vəd etdiyi səmavi nemətlərə qarşı çevrilən mənzumələrdir ki, bunlar 25, 42, 53, 56, 77, 145, 153 və 189-cu səhifələrdə yerləşdirilmişdir; ikincisi, müəllifin hökumətə qarşı kəskin tənqidi və satirik baxışlarını ifadə edən şeirlərdir ki, 69 və 170-ci səhifələrdə verilmişdir və nəhayət üçüncü 96-cı səhifədə yerləşən və şəhvani duyğunu tərənnüm edən bir mənzum parçadır ki, həddindən artıq elastiki bir şəkildə ifadə edilmişdir. Müəllif dini məsələlərə çox yüngülcəsinə yanaşaraq, Allahın behişt və cəhənnəminə, məscidə, zahidə gülür və gələcək həyata ümid bəsləyir ki, bunların oxucular üzərində yaxşı əxlaqi təsir bağışlaya biləcəyinə ümid etmək olmaz.

Lakin o biri tərəfdən mənzumələrdə açıq surətdə kafirlik (ateizm) müşahidə olunmayı. Bütün iş ondan ibarətdir ki, müəllif oxucularına sübut etmək istəyir ki, insanın yeganə səadəti olan şərab, qadın və məhəbbət xatirinə hər bir şey unudulmuşdur. Hər halda sensor şəxsən bu mənzumələri çapa icazə vermək məsələsində son dərəcə çətin bir vəziyyətdə qalmışdır"¹.

İ.F.Raxmaninovun rəyini əsas götürən Moskva senzura komitəsi kitabın 22, 53, 77, 145, 153 və 159-cu səhifələrindəki şeirləri çıxarmış, sonra nəşrinə icazə vermişdi.

Senzura komitəsi qalan şeirlərin tərcüməsinə ona görə icazə vermişdi ki, "mənzumələrdə açıq surətdə kafirlik (ateizm - A.Z.) müşahidə olunmayı".

Komitənin Mirzə Şəfi şeirlərinin tərcüməsinə bəslədiyi münasibət mütləqiyyət və din əleyhinə, ateizm mövqeyindən yazılmış "Kəmalüddövlə məktubları"nın nəşri təleyinin nə şəkildə həll ediləcəyi barədə fikir söyləməyə imkan yaradır.

İfşaedicilik cəhətdən müəlliminin şeirlərindən qat-qat yüksəkdə duran "məktublarnın" çapı şübhəsiz ki, senzura dairələrində böyük mübahisəyə səbəb olardı.

¹ İ.F.Raxmaninovun rəyindən verilən bu parça akademik F.Qasımzadənin "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabından alınmışdır.

Amma Mirzə Şəfi şeirlərində olduğu kimi, M.F.Axundovun əsərində tənqid atəşinə tutulan dövlət başçıları, Şərq hakimləri olduğundan senzura komitəsi həmin hissələrin çapına maneçilik törətməyə də bilərdi. Lakin müəllif əsərində aparılacaq hər hansı dəyişikliyə qarşı çıxaraq Y.A.İsakova məktublarının birində yazırdı: "Əgər mənim arzularıma rəğmən senzura orijinalda, ya da tərçümədə bu və ya başqa bir dəyişiklik əmələ gətirmək fikrində olarsa, o zaman əsəri məndən aldığınız vəziyyətdə mənə qaytarmağınızı xahiş edirəm, çünki mən heç bir dəyişikliklə razılaşa bilməyəcəyəm"¹.

M.F.Axundov "Kəmalüddövlə məktubları"nı ilk vaxtlarda Rusiyadan kənar, Şərq ölkələrində anlaşılaçaq bir dildə - farsca nəşr etdirmək istəyirdi. Əsərin Azərbaycan dilindən, ilk növbədə, farscaya çevrilməsinin səbəbi də bu idi.

"Kəmalüddövləni" o, məsləkdaşlarından İrənin Fransa konsulu Mirzə Yusifxanla fars dilinə çevirmişdi.

Mirzə Yusifxan "Kəmalüddövlə"nin həmfikirliəri arasında yayılmasında və onun çapı ilə əlaqədar məsələlərin yoluna qoyulmasında məktubların müəllifinə az kömək etməmişdi. O, məşhur alim Mirzə Kazım bəyin Parisə gəlişindən istifadə edib onu qiyabi olaraq M.F.Axundovla tanış etmişdi. Mirzə Kazımbəy 1869-cu ildə Parisə gəlib İrə səfərxanasında mənzil etmişdi. Bundan istifadə edən Mirzə Yusif xan Axundovun əlifba layihəsini və "Kəmalüddövlə məktubları"nı oxumaq üçün ona vermişdi.

Mirzə Kazım bəy əlifba layihəsi ilə tanış olduqdan sonra onun barəsində ayrıca məqalə yazacağını vəd etmiş, "Kəmalüddövlə"də isə "bəzi dəyişikliklər aparacağı lazı" bilmişdi: "Cənab Mirzə Kazımbəy Peterburqdan Parisə gəlmişdi. Sizi onunla qiyabi tanış etdim... Səfərxanada mənzil etdiyi bir gecə və gündüz ərzində "Kəmalüddövlə"ni oxudu və çox bəyəndi. Lakin işin aqibətini mülahizə nöqtəyi-nəzərindən bəzi dəyişikliklər aparacağı la-

¹ M.F.Axundov. Əsərləri, III cild. Bakı, 1962, s.385.

zım bildi ki, əgər sizin icazənizlə dəyişikliklər icra olunarsa sözsüz çap etmək olar və artıq bir şəxsin belə gileyliyinə yer qalmaz. Onun nüsxəsini də vaxtı gəldikdə sizə göndərəcəyəm ki, görəsiniz"¹.

Əvvəlki səhifələrdə qeyd olunduğu kimi, Mirzə Kazım bəy Kazan universitetində işlədiyi zamandan senzura işlərinə cəlb edilmiş, Peterburq universitetində də bu işi davam etdirmişdi. Buna görə də o, senzura qanun-qaydalarını, çarizmin Şərq ölkələri barəsindəki siyasətini, xüsusən dinlərə münasibətini dərinlən bilirdi. O, "Kəmalüddövlə"ni oxuduqdan sonra onda "dəyişikliklər aparmağı lazım" bilməsi heç də təsadüfi deyildi, bəlkə də o, şərqşünas alim, senzura işlərində təcrübəsi olan bir xadim kimi əsərə yanaşmışdı. Əsərin ideyasına "afərin" deyən alim "Məktublar"ı sensor nəzərilə oxumaqdan da çəkinməmiş, onda "dəyişikliklər aparmağın" zəruriliyini qeyd etmişdi. Qeyri-rəsmi olsa da Mirzə Kazım bəy "Kəmalüddövlə"ni bir növ senzura baxışından keçirmişdi.

Mirzə Yusif xanın M.F.Axundovu qiyabi tanış etdiyi, sonralar isə bu tanışlıq möhkəm dostluğa çevrilmiş şəxsiyyətlərdən biri də Manukçi Sahib idi.

M.F.Axundov "Kəmalüddövlə məktubları"nı çap etdirmək üçün ən yaxın məsləkdaşı və dostlarına müraciət etmişdi. O, İran zərdüştlərinin rəhbəri Manukçi Sahibi də bu işə cəlb etmək istəmişdi. Axundov Mirzə Yusif xana 17 dekabr 1870-ci il tarixli məktubunda yazmışdı: "Əgər bu şəxsin (Manukçi Sahibin - A.Z.) farsca savadı varsa, 1714, 7301 nüsxəni ona göstəriniz! Əgər o, əsəri Gəcratda çap etdirmək fikrində olarsa icazə verin"².

"Kəmalüddövlə"nin çapını öhdəsinə götürən Manukçi Sahib onu Hindistan və ya Avropada nəşr etdirəcəyini məktublarının birində Axundova da bildirmişdi. Manukçi Sahibin şahzadə Cəlaləddin Mirzəyə 1871-ci il 17 iyul ta-

¹ Mirzə Yusif xanın M.F.Axundova 1869-cu il 6 oktyabr tarixli məktubu. *M.F.Axundov. Əsərləri*, III cild. Bakı, 1962, s.444.

² *M.F.Axundov. Əsərləri*, III cild. Bakı, 1962, s. 222.

rixli məktubundan aydınlaşır ki, o, "Kəmalüddövlə"ni oxumuş "yol göstərici məzmunundan xəbərdar" olub faydalanmışdır. Özünün yazdığına görə əsərin bir nüsxə üzünü köçürmüş, onu çap etmək fikrinə də düşmüşdür. Amma "Məlum olan səbəblərə görə bunu etmək İranda hələlik mümkün" olmamışdır. Lakin Manukçi Sahib nə qədər səy göstərsə də əsərin çapına nail ola bilməmişdir. Onun M.F.Axundova 1876-cı il 25 sentyabr tarixli məktubundan¹ öyrənirik ki, "Məktublar"ı Hindistanda nəşr etdirmək ona görə mümkün olmamışdır ki, əsəri çap üçün "müsəlmanlar yığmalı" imişlər. "Kəmalüddövlə"ni Avropada çap etdirmək də baş tutmamışdı.

M.F.Axundov "Kəmalüddövlə"nin nəşri və yayılmasında Mirzə Yusif xan və Mirzə Melkumxana daha çox ümid bəsləyirdi. Ədib Mirzə Melkumxana 1870-ci il 27 dekabr tarixli məktubunda yazırdı: "Kəmalüddövlənin mükəmməl nüsxəsini Sizə göndərmək istəyirəm. Lakin onu sizin özünüzdən məsləhət gördüyünüz şəxsdən başqa, Sizə gətirmək üçün heç kəsə tapşıra bilmərəm"².

1872-ci il 8 mart tarixli məktubunda isə əsərin çapından bəhs edərək yazırdı ki, "Siz də Kəmalüddövlə"ni çap etmək haqqında bir tədbir görün"³. Mirzə Melkumxan M.F.Axundova əsərlərini, o cümlədən "Kəmalüddövlə" məktublarını çap etdirəcəyini bildirdikdə ədib olduqca sevinmişdi. Axundov Melkumxana 1870-ci ilin iyun ayında Qoçur yaylağından yazdığı məktubunda bu barədə yazır: "Bir də yazmışsınız ki, mənim əsərlərimi, hətta "Kəmalüddövlə"ni çap etdirəcəksiniz. Bu barədə sizdən son dərəcədə məmnunam. Doğrudanmı, "Kəmalüddövlə"ni də çap etdirəcəksiniz? Elə isə qoyun, onun mükəmməl nüsxəsini sizə göndərim ki, həmin mükəmməl nüsxənin əsasında çap etdirəsiniz. Sizdə olan nüsxə naqışdır. "Kəmalüddövlənin mükəmməl nüsxəsi

¹ M.F.Axundovun Mirzə Melkumxana 27 dekabr 1870-ci il tarixli məktubu. *M.F.Axundov. Əsərləri*, III cild. Bakı, 1962, s.227-228.

² Yenə orada, 8 mart 1872-ci il tarixli məktubu.

³ Yenə orada, s.322.

mənim özümdür. Əgər çap etdirmək lazım gələrsə, mütləq məndəki nüsxənin üzündən olmalıdır"¹.

Müəllif əsərinin çapını bu iki nəfərə artıq dərəcədə etibar etməsinin səbəbi, şübhəsiz ki, onların Axundovla həmməslek olmaları və hər iki xadimin Avropa ilə yaxın əlaqələri idi. Lakin istər Mirzə Melkumxan, istərsə də Mirzə Yusif xan "Kəmalüddövlə"nin nəşri məsələsində Axundova heç bir səmərəli kömək göstərə bilmədilər.

"Kəmalüddövlə"nin fars dilində nəşri baş tutmadıqdan sonra Axundov əsərini Qafqazşünas-alim Adolf Berje ilə rus dilinə çevirir və onun fransızca tərcüməsi uğrunda çalışır. O, eyni zamanda "Məktublar"ı Peterburqda rus dilində çap etdirmək məqsədilə nəşriyyatçı Y.A.İsakovla² məktublaşır.

M.F.Axundov Y.A.İsakova 1875-ci il 12 fevral tarixli məktubunda yazırdı: "Məndə Hindistan şahzadəsi "Kəmalüddövlənin məktubları" adlı farsca bir əlyazması vardır. Mən onu rus dilinə tərcümə edərək, indi öz tərcüməmi orijinala bərabər sizin sərəncamınıza göndərirəm. Bu tərcüməni əvvəldən axıra qədər oxumağı sizdən acizənə xahiş edirəm. Əgər, sizin fikrinizcə bu kitab rus oxucuları üçün maraqlı görünərsə, o zaman bu kitabı istər orijinal halda, istərsə də onun tərcüməsini satışdakı müvəffəqiyyətlərinə görə, bir və ya bir neçə dəfə çap etmək ixtiyarını əldə etmək üçün mənimlə hansı şərtlər əsasında saziş

¹ M.F.Axundov. Əsərləri, III cild. Bakı, 1962., s.207

² İsakov Yakov Alekseyeviç (1811-1881) kitabfuruş və nəşir. 1829-cu ildə Peterburqda kitab mağazası təşkil etmişdir. Rusiyanın ilk kitabfuruşlarından hesab olunur. Sonralar həm də nəşirliklə məşğul olub "Классную библиотеку", "Записки иностранцев о России", "Библиотеку путешествий" kitablarını çapdan buraxmışdır. Y.A.İsakovun nəşriyyat sahəsində ən böyük xidmətlərindən biri və başlıcası dahi rus şairi A.S.Puşkinin əsərlərinin tam külliyyatını çap etməsidir. O, 1877-ci illərdə öz mağazasında satılan rus kitablarının kataloqlarını da çapdan buraxmışdı ("Энциклопедический словарь" Ф.А.Брокгаузъ, И.А.Ефронъ, т.XVIII, Спб., 1894, s.363.)

bağlamaq istəyinizi mənə bildirməyinizi xahiş edirəm"¹.

Məktubda sadəcə olaraq "Kəmalüddövlə"nin nəşrindən deyil, həm də necə çap olunmasından, orijinalı ilə bərabər yığılacağından, orijinalı hansı şriftlə yığmağın zəruriliyindən, senzura münasibətlərindən, məktubların Avropa dillərindən: ingilis, fransız və alman dilinə tərcümə etməkdən və b. məsələlərdən bəhs olunmuşdur.

Məktubdan eyni zamanda, ədibin nəşriyyat texnikasına yaxşı bələd olduğu, çap prosesini gözəl bildiyi aydınla-

¹ M.F.Axundov. Əsərləri, III c., Bakı, 1962, s.380.

Qeyd: M.F.Axundovu Y.A.İsakovla qiyabi tanış edən Tiflisdə məşhur kitab taciri Q.V.Berenştam olmuşdur.

Qustav Vasilyeviç Berenştam (1829-1884) Petropavlovsk məktəbini bitirdikdən sonra təhsilini davam etdirməyə vəsaiti olmadığından Y.A.İsakovun kitab mağazasına xidmətçi vəzifəsinə qəbul olunur. O, student qardaşı ilə dövlət sovetinin üzvü P.A.Tuçkovun evində yaşayırdı. Qardaşı həmin ailədə məşqçi-kompanion işləyirdi (Tuçkov sonralar Moskvanın general-qubernatoru olmuşdur). Berenştam bu ailə vasitəsilə Peterburqun bir çox görkəmli adamları, o cümlədən knyaz A.İ.Baryatinski ilə tanış olmuşdu. 1856-cı ildə knyaz A.İ.Baryatinski Qafqazın canişini təyin olunur. O, Tiflisdə kitab mağazası açmağı Berenştama təklif edir.

1857-ci ildə Tiflisə köçən Berenştam şəhərin poçt küçəsində Zubalovun mülkündə kitab mağazası açır. O, 27 il fasiləsiz bu işlə məşğul olmuşdur.

Tiflisin köhnə kitabfuruşlarından A.D.Eritsov yazırdı ki, Berenştama səmimi münasibət bəsləyən knyaz Baryatinski hərdən onun kitab mağazasında olurdu ki, bu da onun ardınca bütün Tiflis oyanlarının mağazaya axışmalarına səbəb olurdu ("Кавказские книжный вестник", 1900, N 2, s.7-8). Canişin dəftərxanasında tərcüməçi işləyən M.F.Axundov ola bilməzdi ki, knyazla mağazaya gəlməmiş olsun.

M.F.Axundovun zəngin şəxsi kitabxanası bizə qədər saxlanılmışdır. Burada Şərq müəlliflərinin əlyazması və çap kitabları ilə yanaşı, rus dilində çoxlu elmi və bədii əsərlər də vardır ki, o, bunları şübhəsiz ki. Berenştamın mağazasından almış və ya onun vasitəsilə əldə etmişdir.

"Kəmalüddövlə məktubları"nın çapı ilə əlaqədar Axundovun yaxın və uzaq tanışlarına müraciət etdiyi məlumdur. Ola bilsin ki, o bu barədə Berenştama da müraciət etmiş, o da öz növbəsində köhnə peşə dostu Y.İ.İsakovla onu qiyabi olsa da tanış etmişdir ki, "Məktublar" müəllifi ilə İsakov arasındakı əlaqə bu yolla yaranmışdır.

sır. Güman ki, o, mətbəə açmaq, kitab nəşri fikrinə düşməsilə əlaqədar nəşriyyat məsələlərini öyrənməklə xüsusi məşğul olmuş, yaxud da kitablarının çapı ilə əlaqədar cənişin mətbəəsində əməli təcrübə keçmiş, biliyini dərinləşdirmişdir.

M.F.Axundov "Məktublar"ın rus dilində tərcüməsinin orijinalı ilə birlikdə çap edilməsində ona görə israr edirdi ki, hərəgah əsər bu şəkildə çıxarsa, Rusiyada ondan həm rus dilini bilən xalqlar, həm də "Rusiya torpağında yaşayan müsəlmanlar" sərbəst istifadə edə bilsinlər. O, İsakova həmin məktubunda xüsusən xatırladır ki, burada Avropa xalqlarının adət-ənənələri, əxlaqı, insanpərvərliyi və s. insani xüsusiyyətləri təriflənib, müsəlmanlar arasındakı mənfi sifətlər (kobudluq, rəhmsizlik, əxlaqsızlıq, vəhşilik) pislənir. "Bu o deməkdir ki, Rusiya torpağında yaşayan müsəlmanlar, əgər "Kəmalüddövlə"nin ideyalarını mənimsəmiş olsalar, mütləq müsəlman despotlara qarşı nifrət... edəcəklər... Bunu anladıqdan sonra rusların himayəsi altında canları, malları və namuslarının toxunulmazlığı tamamilə təmin olunmuş müsəlmanlar ruslardan ürküb qaçmaq və uzaqlaşmaq hallarına son qoymuş olurlar. Onlar başa düşərlər ki, özlərinin İrandakı və Türkiyədəki qardaşları acınacaqlı vəziyyətdə və dəhşətli ehtiyac içində yaşayırlar. Onlar rus xalqı ilə qaynayıb-qovuşacaq və dini etiqaddan doğan fanatizm və müridizm əbədi olaraq onların arasından məhv olub gedəcəkdir"¹.

Y.A.İsakovun "Kəmalüddövlə"ni çap etmək istəyib istəmədiyini, əsəri senzuraya təqdim edib etmədiyini və başqa əlaqədar məsələlər barədə nələr etdiyini dəqiq bilmirik.

M.F.Axundovun Aleksandr Qriqoryeviçə məktubundan² (1877-ci il 2 fevral) isə aydınlaşır ki, "Məktublar" Pe-

¹ M.F.Axundovun Y.A.İsakova 1875-ci il 12 fevral tarixli məktubu, Azərb. SSR EA Əlyazmaları institutu, M.F.Axundovun arxivi, Arx-2, Q-4 (həmin məktubun arxivdə başqa bir nüsxəsi də (avtoqraf) vardır (N 361).

² M.F.Axundov. Əsərləri, III cild. Bakı, 1962, s.405-406.

terburqun başqa bir naşir və kitab satıcısı Qrimmə verilmişdir. "Həmin şəxs bu əsərin ("Kəmalüddövlə"nin - A.Z.) farsca mətnini bütün Avropa dillərinə tərcüməsi ilə bərabər çap etməyi" müəllifinə vəd etmişdir. Əsərin Y.A.İsakovdan alınıb başqa bir naşirə verilməsi aydın göstərir ki, o, "Məktublar"ı çap etmək istəmədiyindən Axundov onu başqa bir nəşriyyatda çap etdirmək məcburiyyətində qalmışdır. Əsərin senzurası məsələsinə gəlincə, ehtimal etmək lazımdır ki, Y.A.İsakov "Kəmalüddövlə məktubları"nı senzura komitəsinə təqdim belə etməmişdi. Hərgah o, təqdim etmiş olsaydı, senzuranın əsərə münasibəti komitənin sənədlərində, yaxud M.F.Axundovun naşirlərlə məktublaşmalarında öz əksini tapmış olardı. Bu barədə nə arxiv sənədlərində, nə də yazışmalarda heç bir qeydə belə rast gəlmirik. Ola bilsin ki, məslək etibarilə dinçi olan Y.A.İsakov "Məktublar"ın məzmunu ilə tanış olduqdan sonra onları çap etmək fikrindən daşındığından, onu senzuraya təqdim etməmişdir.

Müəllifin ikinci dəfə də müraciət etdiyi naşir, yenə Peterburqda, kitab və musiqi mağazası sahibi Qrimm idi.

Müsyö Qrimm "Kəmalüddövlə"nin orijinalı ilə birlikdə Avropa dillərinə tərcüməsini çap etməyə hazır olduğunu M.F.Axundova vəd etmişdi.

Bu məqsədlə o, əsəri ingilis dilinə tərcümə üçün Londona - Tribner familiarı bir mütərcimə göndərmişdi.

M.F.Axundovun Müsyö Qrimmə məktubları göstərir ki, onun vədinə və əsəri mütərcimə göndərməsinə baxmayaraq, "Məktublar"ın tərcüməsi sahəsində heç bir əməli iş görülməmişdir. O, sonralar Axundovun məktublarına cavab yazmağa da tənbellik göstərmişdi.

Peterburqda tanışlarından birinə göndərdiyi məktubda M.F.Axundov qəzəblə yazırdı: "Целый год замучил меня этот злодей Гримм. ... Вся выдуманная Гриммом история чистая ложь"¹.

¹ Azərbaycan SSR EA Əlyazmaları İnstitutu. M.F.Axundovun arxivi. Arx-2, Q-29(703), s.13.

Şəxsiyyəti bizə məlum olmayan bir nəfər fars ziyalısının "Kəmalüddövlə"ni Bombeydə çap etdirmək istəməsini eşidən Axundov şadlanmış, Mirzə Yusif xana 1870-ci il 17 dekabr tarixli məktubunda əsərin çapına o şərtlə razılıq vermişdi ki: "Əgər 1714, 7301 nüsxələrində olduğu kimi, bir şey artırılıb əksildilmədən, dəyişdirilib əvəz edilmədən, pərdəsiz, açıqdan-açığa çap edilməsi mümkünə, edilsin"¹.

Axundovun arxivində saxlanan digər sənədlərdən aydınlaşır ki, o, "Kəmalüddövlə məktubları"nın xarici dillərə (ingilis, fransız, alman) tərcümə və nəşri barədə Adolf Berje ilə yazışmaları bir daha göstərir ki, ədib müxtəlif şəxslərə müraciət etməklə "Məktublar"ın tərcümə və çapına hər vasitə ilə nail olmağa çalışmışdır.

Fransa dövlətinin Rəştdə Baş konsulu Müsyö Nikolai M.F.Axundova tarixsiz məktubunda "Kəmalüddövlə"nin tərcümə və çapı ilə əlaqədar yazmışdı: "Sizin kitabınızı ("Kəmalüddövlə məktubları"nı - A.Z.) tərcümə və çap etdirmək üçün lazım gələn söyi göstərəcəyəm"².

Lakin onun 1874-cü il 12 dekabr tarixli məktubundan aydın olur ki, müəllif "Məktubları"n orijinalını və rusca tərcüməsinin mətnini Müsyö Nikolaiyə göndərməmişdir³. Buna səbəb M.F.Axundovun Tiflisdə "Məktubları"n xarici dillərdən fransızca tərcüməsi üçün artıq mütərcim tapması olmuşdur.

M.F.Axundovun tapdığı mütərcim, şübhəsiz ki, A.Berje olmuşdur.

M.F.Axundov "Kəmalüddövlə məktubları"nın nəşrinə də "Şərqdə inqilab" (Lenin) olan ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi kimi böyük əhəmiyyət verirdi. O, oğlu Rəşidə məktublarının birində yazmışdı: "Ələkbərlə birlikdə vaxtımızı keçirərək, "Kəmalüddövlə"nin nəşr ediləcəyinə və ümumdünya şöhrəti qazanacağına ümid bəsləyirik. Bilmi-

¹ M.F.Axundov. Əsərləri, III cild. Bakı, 1962, s.221-222.

² Yənə orada, s.355.

³ Yənə orada, s.504.

rəm mən ölüncəyə qədər bu arzuma çatacağammı? Yoxsa o da köhnə müsəlman əlifbasını dəyişmək kimi bir arzu olaraq qəlbimdə qalacaq və bu iki ümidimi həyata keçirmək məndən sonra sənin öhdənə düşəcəkdir"¹.

Məlum məsələdir ki, mütləqiyyətin hökmran olduğu, din və fanatizmin müdafiə edildiyi bir cəmiyyətdə "Kəmalüddövlə məktubları" kimi ifşaedici bir əsəri yazıldığı şəkildə çap etmək, heç də asan deyildi. Nəinki senzura idarələri, hətta nəşriyyatçılarda onun nəşrinə nadir hallarda təşəbbüs göstərərkdilər.

M.F.Axundov isə çarizmin siyasətinə, senzura qanunlarına yaxından bələd olmasına baxmayaraq, "Kəmalüddövlə"nin heç bir dəyişikliyə uğratmadan çapını təkidlə tələb edirdi. M.F.Axundovun və həmfikirlərinin uzunmüddətli söylərinə baxmayaraq "Kəmalüddövlə məktubları"nın nə orijinalını, nə də tərcüməsini nəşr etdirmək onlara müyəssər olmamışdı. Lakin əsər çap olunmasa da, əlyazması halında ədibin həmfikirləri arasında yayılmışdı. Yalnız Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra M.F.Axundovun bütün ədəbi-fəlsəfi irsi, o cümlədən "Kəmalüddövlə məktubları" dəfələrlə çap edilərək, çoxmillətli sovet xalqlarının malı olmuşdur.

¹ *M.F.Axundov. Əsərləri. III c., Bakı, 1962, s. 355.*

III FƏSİL

"ƏKİNCİ" QƏZETİNDƏ BƏDİİ ƏDƏBİYYAT VƏ PUBLİSİSTİKANIN NƏŞRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan milli mətbuatı tarixinin yaranması Həsənbəy Məlikov Zərdabının adı ilə bağlıdır. O, ilk Azərbaycan qəzeti "Əkinçi"nin banisi, bu qəzetin nəşiri və redaktoru olmuşdur.

H.Zərdabi yaxşı başa düşürdü ki, hər hansı bir xalqın mənəvi inkişafında, elmin və maarifin geniş yayılmasında dövrü mətbuat misilsiz rol oynayır. O, "yuxulu qardaşlarını qəflət yuxusundan oyatmaq" və onların "qəlbinə daxil olmaq" üçün ən kəsərli vasitəni ana dilində qəzet nəşrində görürdü. Mətbu sözün, demokratik mətbuatın təsir qüvvəsinə əmin olan H.Zərdabi ana dilində qəzet çıxarmaq qərarına gəlir. Lakin bu heç də asan deyildi. Çünki hər bir redaktor-nəşirin, xüsusən azərbaycanlı xadimin qarşısında həlli çətin maneələr dururdu: 1. Maddi çətinlik; 2. Texniki bazanın yoxluğu; 3. Dövlətdən nəşriyyat hüququ almağın çətinliyi; 4. Senzuranın məsələyə münasibəti; 5. Oxucu azlığı və s. Bunlar və nəşriyyatla əlaqədar başqa maneələrə H.Zərdabi sonralar da müntəzəm surətdə mürüz qalmış, onlardan yaxa qurtara bilməmişdi: "Bəs qəzeti necə çıxarım? Pul yox, çapçı yox, kitabxana yox, hürufat yox, əmələ yox, bir-iki yüzdən artıq oxuyan da olmayacaq. Dövlət tərəfindən izn almaqda ki, bir böyük bələdir"¹.

Qarşıdakı başlıca maneələri - pul əldə etmək və icazə almağı H.Zərdabi gec də olsa, çətinliklə də olsa, nəhayət dəf edir.

Azərbaycan ziyalılarından Abdulla Ağa Bakıxanov (Abbasqulu ağa Bakıxanovun qardaşıdır) nəşriyyat yarat-

¹ *H.Zərdabi*. Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti, "Həyat" qəzeti, 28 dekabr 1905, № 129.

maq üçün H.Zərdabiyə min manat vəsait verir. Abdulla Ağanın münasibəti vəsait verməklə məhdudlaşmır. O, həm də H.Zərdabi ilə müntəzəm məktublaşır, nəşriyyat işi, qəzet nəşri, yayılması və b. əlaqədar məsələlər barədə onunla məsləhətləşirdi.

H.Zərdabi də öz növbəsində qəzetin nəşrinə icazə alınması, nəşriyyat işlərinə hazırlığın gedişi və b. məsələlər barədə dostunu vaxtaşırı xəbərdar edirdi.

H.Zərdabinin səylə çalışdığı, doğma dilində qəzet nəşr etmək işini yüksək qiymətləndirən Abdulla Ağa ona bu nəcib işində böyük müvəffəqiyyətlər arzulayırdı. "Əkinçi" qəzetinin birinci nömrəsinin çıxması münasibətilə 1875-ci il iyul ayının 19-da yazdığı təbrik məktubunda isə oxuyuruq:

"Любезный и дорогой Гасан бек!

Письмо Ваше я получил в Тифлисе, а объявление на издание газеты получены были в Кубе, так что я лишен был возможности писать из Тифлиса.

По приезде в Кубу я узнал, что Ахмед Ага уже роздал, а несколько экземпляров осталось у него. Здесь же узнал, что для раздачи Вы обращались к властям и через них собирали подписчиков. На это я скажу, что лучше было бы не беспокоить властвующих, а путем внушения о необходимости газеты искать подписчиков. Народ, вникнув в пользу, сам без настояния принял бы Вашу газету и она постепенно распространилась бы на твердых основаниях. Впрочем, это мой взгляд, которого не навязыванию; я во всяком случае постараюсь помочь Вашему предприятию. Дай бог, чтобы распространилась бы грамотность в мусульманском населении и тогда газета Ваша будет иметь верных подписчиков... принесет пользу народонаселению.

От души желаю Вам всего лучшего в начатом предприятии; хоть на первых порах, быть может, будут

некоторые неудачи, лучше не унывать, а твердо продолжать полезное дело, как это Вы постоянно делали.

Ваш покорнейший слуга Абдулла Ага Бакиханов.

Вышлете два экземпляра - один на мое имя, а другой на имя Ахмед Ага"¹.

Vəsait əldə etdikdən sonra H.Zərdabi Bakının hərbi qubernatoru, general-mayor Staroselskiyə² ərizə ilə müraciət edərək qəzet nəşrinə icazə istəyir.

¹ Məktubun mətni *H.Hüseynovun* "Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века" (Baku, 1958) kitabından götürülmüşdür, s.310.

² Dmitri Semyonoviç Staroselski (1832-1884) dvoryan polkunda hərbi təhsil almış, 1872-ci ilin mayınadək müxtəlif qoşun hissələrində xidmət etmişdir. O, Tersk vilayət rəisinin köməkçisi işlədiyi zaman Qafqaz canişininin təqdimatı və çarın 1872-ci il 29 may tarixli 9 nömrəli əmrilə Bakıya qubernator təyin olunmuşdur (Azərbaycan SSR MDTA, f.45, siyahı 2, iş 120, vərəq 48).

Brokqauz-Efron ensiklopediya lüğətində D.S.Staroselskinin Qafqazda 1878-ci ildən 1884-cü ilədək xidmət etdiyi qeyd olunmuşdur (61-ci cild, *Leypsiq-S.Peterburq*, 1900, s.454). H.Zərdabinin "Seçilmiş əsərləri" kitabına (Bakı,1960) yazılmış "Qeydlər"də isə onun 1874-1876-cı illərdə Bakıda qubernator olduğu göstərilir. Hər iki mənbədə verilən məlumat dəqiq deyildir. Çünki o, 1878-ci ildən deyil, 1872-ci ildən Qafqazda xidmətə başlamış, dörd ilə yaxın, yəni 1872-ci ilin iyun ayından 1876-cı ilin iyul ayınadək Bakının general-qubernatoru olmuşdur. Həmin ildə Staroselski Qafqaz canişininin Baş idarəsinə rəis təyin olunmuş və Senata üzv seçilmişdir. Lüğətdən verilən aşağıdakı cümlənin də düzəlişə ehtiyacı vardır: "Положил начало изданию "Бакинских известий" (с.1872 г.) и газете на татарском языке "Акинчи" ("Пахарь") (Yenə orada, s.455).

Çünki adları çəkilən hər iki qəzet onun Bakıda qubernator olduğu illərdə nəşr edilsə də, birincinin redaktor-naşiri Kristian Tsenk, ikincinin isə Həsənbəy Zərdabi idi.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, istər onların nəşrinə icazə alınmasında, çap olunmasında, istərsə də senzuradan keçirilməsində redaktor-naşirlərinə qubernatorun böyük, əvəzsiz köməyi dəymişdi. Başqa sözlə desək, hər iki nəşri o, sözün həqiqi mənasında himayəsinə almışdı.

Ümumiyyətlə, Qafqazda Azərbaycan dilində heç bir mətbu orqanın olmadığı bir dövrdə general Staroselskinin "Бакинские известия"

H.Zərdabinin yazılarıdakı bəzi işarələrdən aydın olur ki, o, Staroselskiyə rəsmi müraciət etməmişdən əvvəl, onunla görüşüb məsləhətləşmişdir. Söhbət şübhəsiz ki, ilk növbədə, qəzetin məramnaməsi, başlığı, harada çap olunması, senzuradan keçirilməsi və başqa əlaqədar məsələlər barədə getmişdir: "Mən ona (yəni Staroselskiyə - A.Z.) dərdimi deyəndən sonra məsləhət gördü ki, qəzetin adını "Əkinçi" qoyum ki, guya məhz əkin və ziraətdən danışacaq və özü də boynuna çəkdi ki, senzorluğunu qəbul eləsin. Bu tövr ərizə verib icazə aldım"¹.

H.Zərdabinin nəşrinə çalışdığı qəzetinə nə başlıq vermək istədiyini bilmirik. Bu barədə heç bir məlumat və qeydə rast gəlmirik. Qəzetin "Əkinçi" adlanması isə yuxarıda qeyd olunduğu kimi Bakı qubernatorunun məsləhəti ilə əlaqədardır². Belə bir başlığın verilməsi şübhəsiz ki,

qəzetinin redaktoruna qəzetinə əlavə azərbaycanca vərəqə buraxmağa da icazə vermiş, "Əkinçi" qəzetinin isə quberniya mətbəəsində çapına imkan yaratmış, qəzetin senzorluğunu öhdəsinə götürmüşdü. "Əkinçi"nin redaktor-naşiri Staroselskinin köməyini, himayədarlığını mətbuat vasitəsilə xatırladıb ona minnətdarlığını bildirmişdi.

H.Zərdabinin general Staroselski ilə tanışlığı onun Bakıda xidmətinin ilk vaxtlarından başlamışdı. Məlumdur ki, o, 1871-ci ildə müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsi təşkilinə təşəbbüs göstərmiş, cəmiyyətə üzv cəlb etmək məqsədilə Azərbaycanın iri şəhərlərində olmuş, cəmiyyət üçün vəsait toplamışdı. H.Zərdabi Şamaxıda olarkən Staroselski ilə tanış olmuşdu: "Прибыв в г. Шемаху я имел честь встретиться там с новым начальником губернии г.Староселским" (Гасанбек Зардаби. Избранные статьи и письма. Баку, 1962, с.463). Şamaxıda cəmiyyətə üzv yazılan general Staroselski Bakıda qubernator olacağı müddətdə hər il 100 manat verəcəyini yazılı şəkildə vəd etmişdi. O, Bakıdan getdikdən sonra "Əkinçi"nin senzura məsələsi getdikcə mürəkkəbləşmiş və nəhayət, 1877-ci ildə qəzetin bağlanması ilə nəticələnmişdi.

¹ Azərbaycan SSR EA Əlyazmaları İnstitutu. H.Zərdabi arxivi, inv. 103, vərəq 1.

² *Qeyd:* Qəzetin başlığını özgə cür izah edənlər də yox deyildir. Məs., Ermənistan SSR EA-nın akademiki S.P.Ağayan yazır: "Гасан-бек Меликов с гордостью подчеркивал свое происхождение из селения Зардоб. Не случайно также, что он выбрал название своей газеты

senzura orqanlarının fikrini qəzetin güdəcəyi əsas ideya istiqamətindən yayındırmaq, onun məhz "Əkin və ziraətdən" yazacağı bəhanəsilə nəşrinə icazə almaq işini sürətləndirmək məqsədini güdmüşdür. Şübhəsiz ki, başlıq seçməkdə və qəzetin nəşri ilə əlaqədar başqa məsələlər barədə Staroselskinin məsləhətləri də H.Zərdabiyə az kömək etməmişdir.

"Əkinçi"nin nəşrinə icazə istənilməsi Rusiyada mətbuata, nəşriyyata senzura münasibətlərini daha da mürəkkəbləşdiyi bir dövrə təsadüf edir.

Bu dövr, Rusiyada və onun ucqarlarında bir tərəfdən dövrü mətbuat və nəşriyyatın genişlənməsi, digər tərəfdən bunlara senzura təqiblərinin, məhdudlaşmaların daha da şiddətləndirilməsi ilə səciyyələnir. Əsrin son onilliklərində şiddətlənən senzura təqibləri, senzura zülmü güclənən irtica ilə əlaqədar idi.

Hələ 1865-ci ildə verilmiş "Senzura haqqında müvəqqəti qanun" senzura idarəçiliyini möhkəmləndirməklə bərabər, onun cəzalandırma hüquqlarını da genişləndirmişdi.

Dövrü mətbuat üçün yaranmış belə bir çətin şəraitdə Z.Zərdabi "Əkinçi"nin nəşrinə icazə istəmişdi. Digər tərəfdən qəzetin "özgə dildə" çıxarılacağı məsələsi də qarşıda duran böyük maneələrdən biri idi. O, 1873-cü il aprel tarixli ərizəsində qəzetin hansı əsaslarla çıxarmaq istədi-

"Экинчи" ("Пахарь"). В то время, когда экинчи-крестьянин-пахарь не считался человеком, равноправным членом общества, когда он находился на стадии крайнего порабощения, именно тогда Зардаби, движимый великим чувством патриота, вступает в ожесточенную борьбу в защиту экинчи - делает это имя знаменем своей публицистической деятельности". (К вопросу об издании газеты "Экинчи", Труды АГУ им. С.М.Кирова (серия историческая) вып. I. Баку, 1950, стр.41-42). Akademik S.P.Ağayanın fikri birtərəflidir. Doğrudur, Həsənbəy Zərdabi Zərdab kəndindən olması ilə fəxr etmiş, ədəbi-ictimai fəaliyyətində təhkimçi kəndlilərin mənafeyini daima müdafiə etmiş, onların savadlanmasına, gerilikdən xilas olmalarına səylə çalışmışdır. Lakin onun bu fikri tamamilə yanlışdır ki, H.Zərdabi qeyd olunanlara görə qəzetinin adını "Əkinçi" qoymuşdur.

yini belə izah etmişdi: "1) Я принимаю на себя редакторские и издательские обязанности газеты; 2) Газета будет издаваться в Баку на татарском языке азербайджанского наречия, доступном всему мусульманскому населению Закавказского края; 3) на первое время газета будет выходить в две недели раз, в объеме одного печатного листа; 4) подписная цена газеты на первое время с пересылкой и доставкой будет два рубля в год; 5) собранные за газету деньги, за вычетом расходов издания, как-то: на бумагу, на прислуги, помещения для типографии и проч. поступают в пользу учрежденного в г.Баку общества вспомоществования учащимся мусульманам; 6) газета будет называться "Экинчи", что значит пахарь; 7) издание начнется с сентября сего 1873 года"¹.

Ərizədən verilən parçadan biz nəşrinə icazə istənilən qəzetin dili, həcmi, nəşri müddəti, abunə qiyməti və s. haqqında məlumat almaqla bərabər "Əkinçi"nin 1873-cü ilin sentyabr ayından çıxarılmasının planlaşdırılmasını da öyrənirik.

H.Zərdabi ərizəsində "Əkinçi" qəzetinin məramnaməsini də əlavə etmişdi. Dörd şöbədən ibarət olan məramnamə aşağıdakı şəkildə idi:

"Отдел 1. Передовые статьи о местных нуждах и потребностях с указанием резких недостатков быта семейного, религиозного, образовательного и пр. и других причинах застоя в гражданском развитии мусульманского населения края, и с выяснением средств и их устранения, избегая всего того, что могло бы пробудить или поддерживать местную рознь с другими народностями государственного строя.

Отдел II. Сельскохозяйственный. Статьи сельскохозяйственного содержания, оригинальные или по-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f. 422, iş 546, vərəq 2.

черкнутые из других сочинений.

Отдел III. Научный. Статьи научные, частью оригинальные, частью переводные, касающиеся исключительно экономических и ближайших гражданских условий быта населения.

Отдел IV. Смесь 1. Крупные правительственные распоряжения, преимущественно касающиеся туземцев. 2. Биржевые, политические, с позаимствованием с их последних из "Правительственного вестника" и других официальных периодических изданий и другие известия. 3. Переводы замечательных судебных решений и "Распоряжения местные"¹.

1873-cü il aprel ayının 28-də Bakı qubernatoru H.Zərdabinin sənədlərini Qafqaz canişini Baş idarəsinin rəisinə göndərərək, "Əkinçi"nin nəşrinə icazə verilməsini ondan xahiş etmişdi: "Sənədləri Qafqaz senzura komitəsinə göndərərək idarə xahiş etməyi özünə şərəf bilir ki, senzura əsasnaməsinə əsaslanaraq Məlikovun ərizəsini ətraflı müzakirə edib, onun haqqında öz nəticənizi əlahəzrətə təqdim edəsiniz"².

Qafqaz senzura komitəsində H.Zərdabinin sənədləri, xüsusən qəzetin məramnaməsi diqqətlə öyrənilir və geniş müzakirə olunur. Çünki H.Zərdabi ilk azərbaycanlı redaktor-naşir idi ki, özünün ana dilində qəzet çıxarmağa təşəbbüs göstərmişdi. Buna görədir ki, məramnamənin hər bölməsi və burada veriləcək materialların məzmunu, mahiyyəti, yürüdülcək fikir və məqsədi və s. ətraflı götür-qoy edilir, müxtəlif mülahizələr, ehtimallar söylənildiyindən komitə qəti qərara gələ bilmirdi. Bu, senzura komitəsinin canişinin idarəsinə cavab məktubundan aydın görünürdü. Məktubda oxuyuruq: "Məlikov cənablarının baş məqalələr adı altında yerli ehtiyac və tələblərə həsr edəcək mə-

¹ Azərb.SSR EA Əlyazmaları İnstitutu. H.Zərdabi arxivi, inv.103, və rəq 2-3.

² Yəne orada, və rəq 5.

qalələrdə nə düşündüyünü bilmədiyindən komitə qəzetin bütünlüklə məramnaməsi haqqında qəti rəy söyləməkdə çətinlik çəkir"¹. Demək, Qafqaz senzura komitəsinin qəti rəyə gəlməməsinin səbəbi, göründüyü kimi, "Əkinçi"nin baş məqalələrinin məzmunu məsələsi olmuşdur.

H.Zərdabi məramnaməsində qəzetdə gələcək baş məqalələrin nədən bəhs edəcəyini aydın şəkildə qeyd etmişdi. Özünün qeyd etdiyi kimi burada "yerli ehtiyac və tələblər"dən bəhs olunacaq, məişət, təhsil məsələləri işıqlandırılacaq, "durğunluğa" səbəb olan nöqsanlar tənqid ediləcək, onların aradan qaldırılması üçün yollar göstəriləcək, xalqlar arasında mədəni əlaqələrə dair yazılar veriləcək və s. Bir sözlə, xalqınin tərəqqisinə səbəb ola biləcək məsələlər baş məqalələrdə öz ifadəsini tapacaqdı.

Göründüyü kimi, "Əkinçi"nin baş məqalələrinin mövzusu və qarşıya qoyulan məqsəd məramnamədə ifadə olunduğu halda, Qafqaz senzura komitəsi bunu "aydınlaşdırma" bilmədiyindən qəzetin məramnaməsi barədə rəy söyləyə bilməmişdi. Bununla əlaqədar komitə həm də təkidlə tələb edirdi ki, H.Zərdabi qəzetin baş məqalələrini birinci şöbədə yox, əsasən üçüncü şöbədə, yəni elm şöbəsində versin.

Senzura komitəsinin sədri Maksimoviç bu münasibətlə yazmışdı: "Кажется, такие предлагаемые передовые статьи можно было бы поместить в одном из двух отделов, особенно же в научном"².

Baş məqalələrin digər şöbələrdə; xüsusən elm şöbəsində yerləşdirilməsi redaktor-naşiri istər-istəməz xalqının arzu və ehtiyaclarını, onun hüquq və məhrumiyyətlərini, siyasi həyatda mövqeyini, tərəqqisinə səbəb olan amilləri, habelə günün başqa zəruri məsələlərini qəzetdə ətraflı işıqlandırmaq hüququndan məhrum etməkdən başqa bir şey olmazdı. Çünki elm şöbəsində baş məqalələrin

¹ Azərb.SSR EA Əlyazmaları İnstitutu. H.Zərdabi arxivi, inv.103, vərəq 3.

² Gürcüstan SSR MDTA, f.5/12, iş 2449, vərəq 6.

də verilməsi senzura nizamnaməsi ilə heç də uyğun gəlmirdi. Əksinə, məramnamədə təsdiq edilmiş şöbələr materialları məzmun etibarı ilə o şöbənin profilinə uyğun olmalı idi. Digər tərəfdən redaktor nə qədər çalışsa da elm şöbəsində siyasi məzmunlu məqalələri dərc edə bilməzdi, hərgah dərc etməyə səy göstərsə də, qəzet senzura baxışından keçirilərkən ona icazə almaq çətin olardı.

Digər tərəfdən Qafqaz senzura komitəsi "Əkinçi"nin baş məqalələrinin üçüncü şöbədə getməsinə təkid etməklə onu dövrün siyasi hadisələrini işıqlandırmaqdan məhrum edir, qəzeti simasızlaşdırmağa çalışırdı. Bu heç də təsadüfi hal deyildir. Əksinə, çarizmin müstəmləkə siyasətindən irəli gələn tələb idi.

Başqa səbəblər də yox deyildi. H.Zərdabinin Moskva universitetində təhsil alıb, burada demokratik fikirli rus ziyalıları ilə yaxınlığı, qabaqcıl ideyalarla silahlanması, xalqın tərəqqisinə səylə çalışması və başqa xüsusiyyətləri senzura komitəsinə aydın idi. Şübhəsiz, bu cəhətlərə görə senzura komitəsi H.Zərdabi haqqında əlavə məlumat toplamaq istəmiş və bu məqsədlə də qəzetin məramnaməsinə qəti rəy verməyi təxirə salmışdı. Komitə hətta onun özündən də məlumat tələb etmişdi.

H.Zərdabini ən çox narahat edən qəzətdə baş məqalələrin verilməməsi məsələsi idi. O, hər hansı bir qəzeti baş məqaləsiz təsəvvür etmirdi. Azərbaycan dilində çıxacaq qəzet üçün isə baş məqalələr daha artıq əhəmiyyət kəsb edirdi.

Rəylə əlaqədar komitəni düşündürən ikinci məsələ proqramın dördüncü, yəni *смесь* (ordan-burdan) şöbəsində veriləcək siyasi mahiyyətdə yazılar idi. Bu məsələ də proqramda aydın şəkildə ifadə olunaraq qeyd edilmişdi ki, birjaya aid və siyasi mahiyyətdə materiallar veriləcəkdir. Siyasi mahiyyətdə yazılar da, baş məqalələr kimi komitəni qəti rəy verməkdən çəkəndirmiş, "Əkinçi"nin icazəsini ləngitmişdi.

H.Zərdabi öz narazılığını Bakı qubernatoruna yazdığı

1873-cü il 1 noyabr tarixli ərizəsində belə ifadə etmişdi: "Я нахожу, что газете "Экинчи" необходимо иметь передовые статьи, и без этих статей она будет сборником сведений, которые не только людьми не развитыми, но даже полуразвитыми читаются неохотно"¹.

Komitənin təkidi ilə baş məqalələrin məzmun və məqsədi barədə H.Zərdabi əlavə izahatında yazmışdı: "Что же касается до того, о каких именно местных нуждах и потребностях я думаю говорить в передовых статьях, то отвечать на это, значило бы изложить все, в чем нуждается мусульманское население края. Я полагаю, всякий согласится со мной, что о причинах грубого невежества, нищенства, голода и проч., говорить в таком кратком объяснении нельзя. Изложение этих-то причин и указание средств от них, будут предметом передовых статей "Экинчи"².

Qafqaz senzura komitəsi əlavə məlumat aldıqdan, "anlaşılmaz" məsələləri aydınlaşdırdıqdan sonra da "Əkinçi"nin nəşrinə icazə vermə işini uzadırdı.

H.Zərdabinin görkəmli tədqiqatçılarından akademik H.Hüseynov haqlı olaraq yazırdı ki: "И на этот раз разрешение на издание газеты "Экинчи" все же не было дано.

Но Зардаби не сдавался. Он хотел во что бы то ни стало добиться разрешения на издание своей газеты"³.

"Əkinçi"nin nəşrinə icazənin uzanması H.Zərdabini təşvişə salmaya bilməzdi. Onun keçirdiyi narahatçılığı, həyəcanı M.F.Axundova yazdığı məktubundan (7 iyun 1873-cü il tarixli) açıq hiss etmək olar: "Siz mənim nəşrinə çalışdığım qəzetdə əməkdaşlıq etməyə hazırlaşsınız, təşəkkür edirəm. Lakin iş burasındadır ki, qəzetin nəşrinə bu günədək icazə ala bilməmişəm. Sizin Baron nə düşü-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.422, iş 546, vərəq 5.

² Г.Гусейнов. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку, 1958, с.306.

³ Yənə orada.

nür bilmirəm, amma mənə elə gəlir ki, o, qəzetin nəşrinə tərəfdar deyildir.

Qabaqcadan danışmağa dəyməz, görərik, necə olacaq"¹.

H.Zərdabinin təşvişi yersiz deyildi. Çünki o, yaxşı başa düşürdü ki, çarizmin yürütdüyü müstəmləkəçilik siyasəti ilə onun ana dilində qəzet nəşr etmək ideyası bir yerə sığmayır. Həm də o bilirdi ki, canişinliyin idarəsindəki "baron"lar və Qafqaz senzura komitəsindəki çinovniklər Azərbaycan xalqının tərəqqisinə səbəb olacaq qəzet nəşrinin tərəfdarı deyildirlər. Buna baxmayaraq H.Zərdabi tələb edilən bütün məlumatları hazırlayıb Bakı qubernatoruna təqdim etmişdi.

Canişinlik Baş idarəsi özünün 1874-cü il 14 avqust tarixli təliqəsində bu münasibətlə Qafqaz senzura komitəsinə yazmışdı: "Bakı qubernatoru tərəfindən cənab Məlikovdan tələb olunan həm də baş məqalələr adı altında nə düşündüyü izah edilən xahişnaməni dəftərxana (cənab) Məlikovun ilk ərizəsi və qəzetin məramnaməsi ilə birlikdə senzura komitəsinə göndərir və acizənə surətdə xahiş edir ki, komitə, mümkünsə qısa müddət ərzində, əlavə olunan iki xahişnaməni qaytarmaqla qəzetin bütünlükdə məramnaməsi haqqında öz qəti rəyini Baş idarənin rəisinə təqdim etsin, məramnamənin layihəsi də əlavə edilməlidir ki, cənab Məlikov nəzərdə tutduğu qəzeti Bakıda, nəşr etdiyi zaman onu əldə rəhbər tutsun"².

"Əkinçi"də gələcək baş məqalələrin məzmun və məqsədinin qeyri-müəyyənliyi və sonuncu şöbədə siyasi yazıların mahiyyəti bəhanəsilə qəzetin məramnaməsinə qəti rəy verməkdən boyun qaçıran senzura komitəsi, bu dəfə başqa bir məsələ ortaya ataraq, təzə maneə yaradır. Yeni maneə "Əkinçi"nin baş məqalələrinin senzuradan keçirilməsi məsələsi idi.

Komitə göstərirdi ki, Bakıda xüsusi senzorluq yoxdur. Buna görə də qəzetin materialları Tiflisə göndərməli və

¹ Azərbaycan SSR Əlyazmaları İnstitutu. H.Zərdabinin arxivi, inv. 103.

² Gürcüstan SSR MDTA, f.5/12, iş 2449, vərəq 35.

burada senzura baxışından keçirilməlidir. "Əkinçi" bir list həcmində, iki həftədə bir nömrə çıxarılmalı olduğundan baş məqalələri qabaqcadan hazırlayıb Tiflisə göndərmək və geri almaq qəzetin nəşrinə maneçilik törətməz: "С другой стороны, так как газета будет выходить по одному листу в две недели, то всегда возможно дней за двадцать до срока выхода номера приготовить, переслать в Тифлис в цензуру и получить обратно назначаемую к печатанию передаваемую статью"¹.

Komitənin "Əkinçi"nin baş məqalələrini Tiflisdə senzuradan keçirmək tələbi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, maneçilikdən başqa bir şey deyildi. Çünki nəinki o zaman, hətta XIX əsrin əvvəllərində də Rusiya imperiyasının bütün böyük şəhərlərində və quberniyalarında senzura komitələri, yaxud əlahiddə senzorlar mövcud deyildi. Digər tərəfdən mətbuat və senzura nizamnaməsinə əsasən senzura komitəsi və ya əlahiddə senzor idarəsi olmayan şəhərlərdə - quberniyalarda dövrü mətbuatın senzuradan keçirilməsi qanunla vitse-qubernatorlara bir vəzifə kimi həvalə olunmuşdu ki, bu da şübhəsiz, Qafqaz senzura komitəsinə yaxşı bəlli idi.

Bir redaktor-naşir kimi H.Zərdabinin vəziyyəti o qədər ağır idi ki, onu qəzet çıxaran başqa bir redaktor və ya nəşir ilə müqayisə etmək belə mümkün deyildi. Ona görə ki, "Əkinçi"ni çap etməyə onun nə xüsusi mətbəəsi, nə hürufatı, nə də mətbəə işçiləri (çapçı, mürəttib və s.) vardı. Vəziyyət belə acınacaqlı olduğu halda, qəzetin materiallarını hər dəfə qabaqcadan Tiflisdə senzuradan keçirib qəzeti də vaxtılı-vaxtında çıxarmaq H.Zərdabi üçün qeyri-mümkün idi. Redaktor-naşir tərəfindən buna razılıq vermək ən çoxu bir neçə nömrədən sonra qəzetini tamamilə itirmək demək idi.

H.Zərdabi hər vasitə ilə çalışırdı ki, senzura komitəsinə qəzetin Bakıda senzuradan keçirilməsinə razı salsın. O,

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.5/12, iş 2449, vərəq 37.

məktublarının birində vəziyyətini təsvir edərək, özünü başqa redaktor-naşirlərlə müqayisədə göstərir və vəziyyətinin nə dərəcədə ağır olduğunu bir daha xatırladırdı. Axırda o qeyd edirdi ki, hərgah qəzetin baş məqalələri senzuradan keçirilmək üçün Tiflisə göndərilərsə, bu "Əkinçi"nin vaxtlı-vaxtında çıxmamasına səbəb olacaqdır. Qəzet vaxtında çıxmazsa, gecikərsə onun materialları şübhəsiz köhnələcək, oxucu üçün marağını itirəcəkdir.

Komitə isə öz tələbində təkid edirdi: "Назначенному к печатанию передовую статью комитет не замедлит выслать обратно в Баку"¹.

Nəhayət, Bakı qubernatoru qəzetin senzuradan keçirilməsini öz öhdəsinə götürür. Bu, "Əkinçi"nin nəşri ilə əlaqədar münaqişəli məsələlərə son qoyur və icazə vermə prosesini sürətləndirir.

H.Zərdabi "Həyat" qəzetində çap etdirdiyi "Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti" məqaləsində "Əkinçi"nin senzorluğunu general D.S.Staroselskinin öz üzərinə götürülməsini və bundan sonra qəzetin nəşrinə icazə verilməsinin sürətləndirildiyini qeyd edir².

Çoxlu zəhmət və yazışmalardan sonra H.Zərdabiyə neçə ildən bəri arzusunda olduğu "Əkinçi" qəzetinin nəşrinə bir neçə şərtlə icazə verilir. Qafqaz canişinin Bakı qubernatoruna əmrində oxuyuruq:

"1. Разрешить учителю Бакинского реального училища тит. советнику Гасанбек Меликову, издавать в г. Баку, согласно прилагаемой при сем программе, газету на татарском языке, под названием "Экинчи" ("Пахарь").

2. Цензурирование газеты "Экинчи" возложить по ближайшему вашему усмотрению на вполне благонадежное и доверенное лицо, под непосредственным наблюдением и ответственностью вашего пристава с

¹ Azərbaycan SSR EA Əlyazmaları İnstitutu. H.Zərdabi arxivi, inv. 103, vərəq 4.

² H.Zərdabi. "Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti", "Həyat" qəzeti, 28 dekabr 1905, № 129.

тем, что бы при издании "Экинчи" были в точности соблюдаемы все установленные законом о печати и цензуре правила без всякого отступления от разрешенной программой"¹.

İcazə aldıqdan sonra qəzeti hansı üsulla çıxarmaq məsələsi qarşıya çıxır. H.Zərdabiyə məsləhət görürlər ki, qəzeti şikəstə xətti ilə daş basması üsulunda çıxarsın. Lakin o buna razı olmur. Çünki onun fikri var idi ki, sonralar "Əkinçi" gündəlik qəzetə çevrilsin. Litoqrafiya üsulu ilə gündəlik qəzet çıxarmaq mümkün olmazdı. Bu mülahizələrə görə də H.Zərdabi "Əkinçi"ni əvvəldən mətbəə üsulu ilə çap etməyi daha məqsədə uyğun hesab etmiş və bu yolla getmişdi.

"Əkinçi"nin hansı mətbəədə çap edilməsi qarşıda duran problemlərdən biri idi. Çünki bu dövrdə Bakıda cəmi iki mətbəə mövcud idi: Biri quberniya idarəsinə, digəri isə erməni "insanpərvərlər" cəmiyyətinə məxsus idi².

Şəxsi mətbəə yaratmaq H.Zərdabi üçün çox çətin idi, xeyli məbləğ vəsait tələb edirdi. Doğrudur, ona yardım edənlər olmuşdu. Lakin mətbəə açmaq yenə imkandan xaric idi. H.Zərdabinin özünün yazdığına görə "bir neçə şəxs" birləşib mətbəə açacaqlarını ona vəd edibləmiş. Buna görə də o, əlindəki vəsaitlə hürufat almaq qərarına gəlir və bu məqsədlə İstanbula gedir, on pud hürufat alıb, geri qayıdır.

H.Zərdabi ümid edirdi ki, həmin şəxslərin yaradacağı mətbəədə nəşrinə icazə aldığı qəzetini çap edəcəkdir. Lakin o, Bakıya qayıtdıqdan sonra həmin şəxslər vədlərindən boyun qaçırırlar. Əlacsız qalmış H.Zərdabiyə bu dəfə də general Staroselski köməklik göstərir. Onun gətirdiyi hürufatı Qubernski upravləniyanın mətbəəsi üçün satın aldırır, üstəlik "Əkinçi" qəzetinin həmin mətbəədə çap olunmasına da icazə verir.

Ərəb hürufatını yığan mürəttibin olmaması da qarşıya

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.5/12, iş 2449, vərəq 30.

² Azərb.SSR MDTA, f.45, siyahı 1, iş 179, vərəq 7.

çıxmış çətinliklərdən idi. Mətbəəyə sonralar ərəb hürufatı yığan mürəttib şagirdi qəbul edilsə də, o, təcrübəsiz olduğundan qarşısında duran vəzifənin öhdəsindən çətinliklə gəlir, çox hallarda gələ də bilmirdi. Buna görə də materialların düzgün yığılması, həmçinin korrekturası redaktor-naşirin üzərinə düşürdü ki, bu da qəzetin nəşri işini olduqca çətinləşdirirdi. Ümumiyyətlə, elə bir mətbuat tarixi tənqiri ki, orada redaktor qəzetini H.Zərdabi kimi təkbaşına çap etmiş olsun.

General Staroselski "Əkinçi"nin senzurasını dəftərxanasının rəisi nadvorni sovetnik baron de Monfor tapşırırmışdı: "А перевод статей на русский язык был возложен на переводчика при канцелярии губернатора Нухбек Гусейнбекова, "человека вполне благонадежного", по отзыву губернатора ген. майора Староселского, - и весьма основательно знающего письменно татарского и русского языков"¹.

H.Zərdabiyə, onun "Əkinçi"sinə Staroselskinin mehriban münasibəti şübhəsiz ki, baron de Monfor² və Nuhbəy Hüseynbəyova yaxşı məlum olmuşdur. Buna görə ki, qəzetin redaktor-naşiri ilk vaxtlarda senzura işindən narazılığını bildirmədiyi kimi, onun səhifələrindən çıxarılaq çapı qadağan olunmuş yazılara da demək olar ki, təsadüf olunmur.

Qəzetin əhali arasında yayılması da qarşıda duran çə-

¹ Ц.А.Агаян. К вопросу об издании газеты "Экинчи", Труды Азгосуниверситета им. С.М.Кирова (серия историческая). Вып.1, Баку, 1950, с.47.

² Baron de Monfor Bakı qubernatorluğunda müxtəlif vəzifələrdə olmuşdur. "Əkinçi"nin nəşri illərində qubernatorun xüsusi tapşırıqlarını icra edən kiçik çinovnik vəzifəsində çalışan kornet Aleksandr de Monfor quberniya sovetinin də üzvü idi. General Staroselski Bakıdan getdikdən sonra o, başqa işdə - məhbusları köçürmə idarəsində çalışır və bir neçə ildən sonra istefaya çıxır. 1898-ci ilin may ayında yazılmış bir sənəddən öyrənirik ki, baron de Monfor sərhəd keşikçisi korpusunda xidmətə girməyə çalışmış, lakin xahişi rədd olunmuşdur (Azərbaycan SSR MDTA, f.45, siyahı 1, iş 177, vərəq 1-3).

tinliklərdən idi. H.Zərdabi yaxşı bilirdi ki, "Əkinçi"nin yerlərdə yayılmasına və ya oxunmasına mane olacaq irticaçı qüvvələr çox qüvvətlidir. Digər tərəfdən nəqliyyat və rabitə vasitələrinin zəifliyi mövcud çətinlikləri daha da mürəkkəbləşdirdi. Qəzetinin yayılması qayğısını çəkən Zərdabiyə bu dəfə də general Staroselski kömək göstərir. O, "uyezdin naçalniklərinə hökm yazdı ki, kəndlərə poçt işləmədiyinə görə onlardan qəzet istəyən olsa, çaparlar ilə onlara qəzet göndərsinlər. Xülasə, cənab Staroselski həmişə "Əkinçi" qəzetinin xeyirxahı var idi"¹.

"Əkinçi"nin birinci nömrəsi hazırlananadək artıq ona 400-ə qədər abunə yazılmışdı. Qəzetin ilk nömrəsi 1875-ci ilin iyul ayının 22-də çıxır. "Əkinçi"nin nəşri tez bir zamanda diqqəti cəlb etmiş, demək olar ki, Qafqazda çıxan bütün qəzetlər ondan söz açmışlar. Rəsmi dövlət orqanı olan "Кавказ" qəzeti "Əkinçi" haqqında yazmışdı: "Keçən 1875-ci ilin ikinci yarısından etibarən Qafqazda, Bakı şəhərində tatar (Azərbaycan - A.Z.) dilində "Əkinçi" adında yeni qəzet meydana çıxmışdır. Şübhəsiz ki, bu qəzet müsəlman əhalisi üçün daha əhəmiyyətlidir"².

Qəzetdə getmiş materialların geniş şərhini verən "Кавказ" mülahizələrini belə tamamlamışdı: "Qafqazda müsəlman dilində ilk qəzet işinin banisinə və redaktoruna eşq olsun. Öz vəzifəsinə məhəbbətlə yanaşan, qəzeti tək-cə nəşr edən o, həm redaktor, həm korrektor, həm də mürtəbidir"³.

H.Zərdabi dövrünün görkəmli ziyalılarını, şair və yazıçılarını – M.F.Axundovu, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, Əhsənül-Qəvaid, Əsgərağa Görani, Ələkbər Heydəri, Məhəmmədtəği Əlizadə və başqalarını "Əkinçi"nin ətrafına toplamışdı.

Feodalizm əsarəti, Şərq despotizmi, zülm və istismar dünyası əleyhinə mübarizə aparən "Əkinçi" qəzeti ətrafına topladığı bu ziyalıların qüvvəsinə arxalanırdı. Onun sə-

¹ Daxiliyyə. "Əkinçi" qəzeti, 25 iyun 1876, № 12.

² Газ. "Кавказ", от 11 января 1876 г.

³ Yənə orada.

hifələrində N.Vəzirovun, Ə.Görani, Əhsənül-Qəvaid, Ə.Heydəri və b. məktubları, S.Ə.Şirvaninin şeirləri mün-təzəm dərc olunurdu.

M.F.Axundov "Əkinçi"yə "Vəkili-milləti-name"lüm" imzası ilə məqalələrini göndərirdi. Qəzetin redaktor-naşiri H.Zərdabi isə M.F.Axundovun ləyaqətli, mübariz xələfi olaraq fəaliyyət göstərirdi.

Akademik F.Qasımzadənin yazdığı kimi, H.Zərdabi "M.F.Axundovdan sonra tanınmış ikinci böyük ictimai xadim idi"¹. Lakin bəzi mənbələrdə bu iki böyük ictimai xadimin münasibətləri düzgün qiymətləndirilməmiş, hətta biri digərinə qarşı qoyulmuşdur. Məsələn, Əmin Abid "İnqilab və mədəniyyət" jurnalında çap etdirdiyi "Mirzə Fətəli Axundzadənin mətbuat münaqişələri" başlıqlı məqaləsində bir sıra dəqiq olmayan fakta, yanlış mülahizə və hökmlərə yer verilmişdir. M.F.Axundovun mətbuatda iştirakını 1815-ci il yazan məqalə müəllifi yenə səhv olaraq komediyaların bəsisinin "Кавказ" qəzetində "təfriqə" şəklində çıxdığını iddia edir. Məlumdur ki, "Кавказ" qəzeti komediyaların bəsisini deyil, hamısını müəllifinin tərcüməsində rus dilində təfriqə şəklində dərc etmişdi.

Məqalədə əsas yer isə M.F.Axundovun H.Zərdabının "Əkinçi" qəzetində əməkdaşlığı məsələsinə verilmişdir ki, Ə.Abid bunu "mətbuat münaqişələri" adlandırmışdır.

M.F.Axundovun qəzetdə iştirakını "Əkinçi"də redaktorun savadlanmaq məsələsinə həsr etdiyi məqaləsi ilə əlaqələndirən müəllif yazır ki, "Həsən bəy tərəfindən savadlanmaq məsələsinin qoyuluşu tərzini Mirzə Fətəli bəyən-mədiyindən bu xüsusda düşündüklərini yazmaq məcburiyyətində qalmış və Həsən bəyi şiddətli tənqid etmişdir"².

Qeyd etmək lazımdır ki, xalqın mədəni səviyyəsini yüksəltmək, onu savadlandırmaq və maarifləndirməyin təbliği "Əkinçi"nin qarşıya qoyduğu əsas məsələlərdən biri idi.

¹ F.Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956, s.380.

² "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, mart 1986-cı il, № 3, 28.

H.Zərdabi və qəzetin aparıcı əməkdaşları başqa məsələlər - iqtisadi, ictimai münasibətlər, ədəbiyyat, incəsənət, pedaqogika, nəşriyyat və b. məsələlər kimi, zəhmətkeş xalqın savadlanması, təhsil alması, ümumiyyətlə, maariflənməsi məsələsinə də böyük əhəmiyyət vermiş, bu barədə çoxlu yazılar dərc etdirmişlər.

Xalqın savadlanması barədə "Əkinçi"nin yazıları böyük maarifçi-demokrat M.F.Axundovu onlara qarşı yazmağa məcbur edə bilməzdi və etməmişdi də.

Ə.Abidin və bu başqa müddəaları aydın göstərir ki, o, H.Zərdabi və onun "Əkinçi" qəzetinin çoxcəhətli fəaliyyəti ilə üzdən, səthi tanış olmuş, qəzetin Azərbaycan mədəniyyəti, ictimai fikir tarixinin inkişafındakı rolunu başa düşməmiş və düzgün qiymətləndirməmişdir.

"Əkinçi" kimi demokratik bir orqanın fəaliyyətini düzgün qiymətləndirməyən, onun səhifələrində işıqlandırılan mühüm və müxtəlif problem və məsələləri yalnız savadlanmaq məsələsi ilə məhdudlaşdıran, M.F.Axundovun qəzetdə əməkdaşlığını bu məsələ ilə əlaqələndirən, redaktorunu qəzeti "mollalar arasında yayılmasına çalışmaq"da ittiham edən Ə.Abid qeyri-elmi nəticəyə gələrək yazırdı: "Qəzetinin sərlövhəsində duran "Əkinçi" bilikcə mədəniyyətdən çox uzaq qalmış imiş. Onu qəzetənin müdiri düşünə bilməyir. Hətta "Əkinçi" adı altında çıxardığı qəzetinin mollalar arasında yayılmasına çalışmaq, qəzetəsinin özü tərəfindən təyin olunan simasını belə xatırdan çıxarmış olur".

M.F.Axundovun "Əkinçi"də əməkdaşlığına gəlincə, məlum olduğu kimi, hələ qəzetinin nəşrinə icazə alınmışdan əvvəl o, qəzetdə əməkdaşlıq edəcəyini H.Zərdabiyə vəd etmişdi. Çox ehtimal ki, o, qəzet nəşrinə icazə istəməzdən əvvəl öz fikrini M.F.Axundova bildirmiş, onunla məsləhətləşmişdir. Bunu H.Zərdabinin Axundova 1873-cü il 7 iyun tarixli məktubu da təsdiq edir.

M.F.Axundovun ikinci məqaləsinin "Əkinçi"də çıx-maması heç də Ə.Abidin yazdığı kimi qəzet redaktorun-dan asılı deyildi.

"Əkinçi" 1877-ci il 4 yanvar tarixli nömrəsində qəze-tin aparıcı əməkdaşlarından Əhsənül-Qəvaidin aşura günü baş yarmağın əleyhinə yazdığı məqaləsini dərc etmişdi. Qəzetin ideya istiqaməti ilə səsləşən bu məqalə köhnə dinpərəst ziyalıları qəzəbləndirmişdi. Qubadan kapitan Sultanov, Şuşadan şair Həsən Qara Hadi H.Zərdabiyə kəskin söyüşlər yağdırmışdılar. M.F.Axundov kapitan Sultanovu, S.Ə.Şirvani isə Həsən Qara Hadini kəskin tən-qid edən məqalə və şeirini "Əkinçi"yə göndərmişdilər.

H.Zərdabi S.Ə.Şirvaninin şeirini dərc etsə də Axun-dovun məqaləsini çap edə bilməmişdi.

Axundovun təziyədarlıq əleyhinə kapitan Sultanova cavab olaraq yazdığı kəskin və dərin mənəli, elmi məqa-ləsini "binöqsan" hesab edən redaktor-naşir onun dərcinə nail olmamış, qəzətdə aşağıdakı cavab qeydini yazmaq məcburiyyətində qalmışdı: "Cənab, Vəkili-naməlumi-mil-lətə" ərz olunur ki, sizin kapitan Sultanova yazdığınız ca-vabi-binöqsani çap eyləməyə nə ki məsləhət, hətta izn də olmadı. Ona binaən ki, söz çox doğru və aşikar idi və əgər cənabınız izn versəniz, onun üstə bir nazik pərdə çəkib çap edərdik"¹.

Hərgah Ə.Abid, H.Zərdabinin M.F.Axundova xitabən yazdığı cavab qeydini diqqətlə oxumuş olsa idi, onda şüb-həsiz ki, məqalənin dərc edilməməsi səbəbini aydın başa düşər, Həsən bəyi "qorxaqlıq edərək məqaləni qəzetinə buraxmamışdır" kimi qeyri-elmi qənaətə gəlməzdi.

H.Zərdabi məqaləni "çap eyləməyə nə ki məsləhət, hətta izn də olmadı" yazmaqla şübhsəz, qəzetin material-larını senzurdan keçirirəkən həmin məqaləyə sensorun icazə vermədiyini müəllifinə bildirmişdi. O, "onun (mə-qalənin - A.Z.) üstə bir nazik pərdə çəkib çap edərdik" dedikdə, yəqin ki sensorun çapına icazə vermədiyi ifadə,

¹ *F.Qasumzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1936.*

cümlə və abzasları ixtisar etmək və ya dəyişdirməklə onun çapına nail olmağı nəzərdə tutmuşdu.

M.F.Axundovun "Əkinçi"yə göndərdiyi ikinci məktubunun qəzetdə çıxmamasının əsas səbəbi, bizcə budur.

Ə.Abid qəzet əməkdaşlarını, birini digərindən ayırmaqda da səhvə yol verir. Məs., o, Əhsənül-Qəvaid təxəllüsü ilə yazan Hacı Məhəmməd Sadiqı H.Zərdabi olduğunu zənn edir və Əhsənül-Qəvaid imzası ilə dərc olunmuş yazıları "Əkinçi"nin redaktoruna aid edirdi. Əsli Gəncədən olan Hacı Məhəmməd Sadiq İranda yaşayır, Rəştədən "Əkinçi"yə məqalələr göndərirdi. Onun məqalələri qəzetdə Əhsənül-Qəvaid imzası ilə çıxmışdır. Nəhayət, M.F.Axundovun guya "Əkinçi" qəzetəsinin iddiasına uyuşa bilmədiyinə görə "Əkinçi"yə bir daha yazı göndərməmişdir" hökmü də əsassızdır. Əsassızdır ona görə ki, 1."Əkinçi" qəzetinin əsas əməkdaşları: S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, Əhsənül-Qəvaid, Əsgər ağa Gorani, Ələkbər Heydəri və b. dərc etdirdikləri siyasət, iqtisadiyyat, ədəbiyyat, maarif, ədəbi tənqid və bir çox başqa məsələlərin şərhində böyük M.F.Axundovla həmfikir idilər. Qəzetin redaktor-naşiri H.Zərdabi isə 70-ci illərdən M.F.Axundovun mübariz xələfi kimi yorulmadan fəaliyyət göstərirdi.

İctimai və milli zülmə, istismar və iqtisadi bərabərsizliyə qarşı mübarizə aparən "Əkinçi" dövrünün mühüm elmi, texniki, kənd təsərrüfatı, mədəni yenilikləri, nailiyyətləri barədə oxucularına müntəzəm məlumat verirdi. Buna görədir ki, qəzet və onun redaktor naşiri hakim dairələrin, mürtəcə ziyalıların, mühafizəkar din xadimlərinin ardıcıl təqiblərinə məruz qalmışdır. Belə olduğu təqdirdə "M.F.Axundovun "Əkinçi" qəzetəsinin ideyasına uyuşa bilməməsindən söz açmaq yalnız sadələşmə olardı. Onun qəzetə az məqalə göndərməsi məsələsinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, "Əkinçi"nin nəşr edildiyi dövrdə "Kəmalüddövlə məktubları"nı çap etdirə bilmədiyinə görə çox məyus olmuş, dövlət qulluğundan çıxarılması təhlükəsi qarşıya çıxmış, uşaqlarının vaxtsız ölümü onu sar-

sıtmış, zehni yorğunluq, tez-tez xəstələnməsi və b. səbəblər onun qəzetdə müntəzəm əməkdaşlığına mane olmuşdu. Mütəfəkkir ədibin "Əkinçi"də ardıcıl əməkdaşlıq edə bilməməsinin səbəbi heç də məqalədə yazıldığı kimi iki böyük ictimai xadim arasında baş vermiş fikir ixtilafı, "münaqişə" olmayıb yuxarıda qeyd edilənlərdən ibarətdir.

* * *

Qəzetin adının "Əkinçi" olması, ilk növbədə, onun mövzu dairəsini xeyli daraltmış, kənd təsərrüfatına, maldarlığa aid məsələlərdən yazmaqla müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırmışdı. H.Zərdabi heç bir mətbuat orqanına malik olmayan xalqının heç olmazsa, bu şəkildə olsa da, qəzetinin yaradılmasını lazım bilib, xeyirxah işə başlamışdı. Digər tərəfdən bir nəşir-redaktor kimi o, yaxşı başa düşürdü ki, yalnız əkinçilik, maldarlığa dair yazılar oxucularının gündən-günə artan mənəvi ehtiyacını uzun müddət ödəyə bilməyəcəkdir. Çünki artıq "hər kəs"... az danışib, çox eşitmək istəyirdi".

H.Zərdabi demokratik dövrü mətbuatın qarşısında duran böyük məqsəd və vəzifələri düzgün başa düşür, "Əkinçi"nin də belə bir şəkildə çap olunmasına çalışırdı: "Hər bir vilayətin qəzeti gərək o vilayətin aynası olsun, yəni o vilayətin sakinləri elədiyi işlər, onlara lazım olan şeylər, xülasə, onların hər bir dərdi və xahişi o qəzetdə çap olunsun ki, o qəzetə baxan, xalqı aynada görəni kimi görsün"¹.

"Qəzetin muradı xalqın gözünü açmaqdır... Qəzet dərivş kimi nağıl deyə bilməz. Onun borcudur işlərin yaxşı və yamanlığını ayna kimi xalqa göstərsin, ta xalq öz nikü bədidən xəbərdar olub onun əlacının dalınca olsun"².

"Əkinçi" imkanının məhdudluğuna baxmayaraq, öz nəşri boyu bu qənaətlərə sadıq qalmış, Azərbaycan əməkçilərinin mənafeyini müdafiə etmiş, demokratik, maarifçi-

¹ "Əkinçi" qəzeti, 18 dekabr 1875, № 11.

² Yəne orada, 14 aprel 1876, № 7.

lik, xalqlar dostluğu, dünya mədəniyyətinə dərin ehtiram və başqa humanist ideyaları təbliğ etmişdir.

General Staroselskinin H.Zərdabiyə yaxşı münasibət bəsləməsi ona qəzetində dövrü üçün əhəmiyyətli məsələləri geniş işıqlandırmağa, xüsusən demokratik fikirlərini yaymağa imkan yaratmışdı.

Professor Z.Göyüşov haqlı olaraq yazır ki, "Həsən bəy Zərdabinin qubernator D.S.Staroselski ilə yaxınlığı, qəzetin quberniya mətbəəsində çap olunması və bilavasitə qubernatorun özü tərəfindən senzuradan keçirilməsi nəinki "Əkinçi"nin demokratik ideya istiqamətinə mane olmamış, əksinə, onu Zərdabinin özünün dediyi kimi, "Azərbaycan xalqının düşmənlərindən qorumuşdur"¹.

H.Zərdabi eyni qənaətlə başqa qəzetlərə də yanaşmış lüzumsuz teleqramları, əlahəzrətin məşğuliyyəti, İran, osmanlı hacıları və ərəblərin duası və Tehran şəhərinin tarixi ilə yazıları tamamlanmış, Tehranda Fars dilində çıxan "İran" qəzetini kəskin tənqid etmişdir: "Ey Səni-üddövlə ("İran" qəzetinin redaktorunun ləqəbidir), fədayət şəvəm, qəzetinin tarix ilə nə işi var? Məgər dünyada qeyri xəbər yoxdur ki, qaramal yediyi xörəyi sonra gövşəyən kimi, keçmişdə olan işləri dərviş kimi müştərizivə nağl edirsiniz və bunu fikir eləmirsiniz ki, o işlər yaxşı olsaydı, biz bu günə qalmaz idik? Heyhat, heyhat"².

Qəzetin yürütdüyü progressiv-maarifçi ideyalar dövrünün tərəqqipərvər şəxsiyyətlərini onun ətrafında toplamışdı: M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov, Əsgərbəy Adıgözəlov Görani, Məmməd Sadiq Gəncəvi və başqaları.

"Əkinçi" ilk nömrəsindən başlayaraq mürtəcelərin - Həsən Qara Hadi, kapitan Sultanov, general Əlixanov və s. hücumuna məruz qalmışdı.

Əvvəldə qeyd edildi ki, Sultanovun mürtəce fi-

¹ Z.Göyüşov. "Qırmızı qubernator"un əmisi. "Kommunist" qəzeti, 22 yanvar 1980.

² "Əkinçi", 23 iyun 1877, № 13.

kirlərinə qarşı kəskin tənqidi məqalə yazan M.F.Axundov onun "Əkinçi"də çap olunmasını xahiş etmişdi. Lakin H.Zərdabi onu olduğu şəkildə çap etdirə bilməmiş, ehtimal ki, senzuradan məqaləni keçirə bilməmişdi.

H.Zərdabi qəzetində oxucularına dəfələrlə senzura tələblərindən söz açmış, "Daxiliyyə"lərinin birində xüsusən yazmışdı: "Məlumdur ki, qəzet çıxarmaqdan ötrü gərək izn olsun və izn istəyən zaman qəzet çıxardan gərək məlum eləsin ki, filan və filan mətləblərdən danışacaq. Ona binaən qəzet üçün vaxta münasib danışmaq əgərçi məğdurdur amma... olmaz ki, izn olan mətləblərdən bir mətləb üstə həmişə danışsın. Ol vaxta qəzet izn olan qaydadan çıxdığına qanun - çapiyə mətbuat haqqında qanuna görə onu bərhəm etsinlər"¹.

H.Zərdabi bəzi hallarda senzuranın nəşrinə, icazə vermədiyi yazıları dolayısı ilə oxucularına çatdırırdı: "Bir şəxs bizə bir bayatı göndərmişdi ki, belə başlayırdı:

Qonşu getdi, biz qaldıq, haray ellər, ay ellər,

Yaman günə biz qaldıq, aman ellər, ay ellər...

Onu çap etmək mümkün olmadı"².

"Əkinçi"nin siması senzura idarəsinə aydınlaşdıqca, ona təzyiq də qüvvətlənirdi. Qəzeti elə bir vəziyyətə salmışdılar ki, o, teleqraf xəbərlərinin belə hamısını çap edə bilmirdi: "Badkubəyə gələn telləri oxuyan, biz çap elətdirdiyimiz telləri görüb, bizə töhmət etməsin ki, onların hamısını çap etmərik, biz ağa quluyuq"³.

Burada söhbət heç də sadəcə olaraq teleqramlardan, təzə xəbərlərdən, onların qəzetdə ətraflı, geniş əhatə olunmasından getmirdi. Çünki "Əkinçi"nin ayrı-ayrı nömrələrinin, həmçinin sitat gətirdiyimiz nüsxənin özünün də yarısını elm xəbərləri, təzə xəbərlər, teleqramlar əhatə etmişdi. H.Zərdabi təzə xəbərlər dedikdə, oxucunu maraqlandıran "vaxta münasib" xəbərlərin, teleqramların verilməsini nə-

¹ "Əkinçi" qəzeti, 22 oktyabr 1876, № 20.

² Yənə orada, 25 iyul 1876, № 14.

³ Yənə orada, 4 avqust 1876, № 16.

zərdə tuturdu ki, onların dərci, şübhəsiz, senzura ilə əlaqədar idi. Redaktor-naşir işarə ilə olsa da oxucularına çatdırıb "müşətilərindən" üzr istəyirdi ki, təzə xəbərləri az yazmaqda onu "günahkar hesab etməsinlər". Oxucuları düşündürən "vaxta münasib" təzə xəbərlərin dərcini özündən asılı olmadığını etiraf edən H.Zərdabi yazırdı: "Ol vaxt qəzet izn olan qaydadan çıxdığına qanuni-çapıyə (mətbuat haqqında qanun) görə gərək onu bərhəm etsinlər"¹.

O, "Əkinçi"nin "bəhrəm" edilməsindən çox qorxurdu. Çünki artıq bu zaman hakim irticaçı qüvvələrin ona münasibəti tamamilə dəyişib kəskinləşmişdi. Bu isə ondan artıq dərəcədə ehtiyatlı olmağı tələb edirdi. Digər tərəfdən Bakıda xüsusi senzura idarəsinin olmaması, qəzetin senzura-dan keçirilməsinə şərti olaraq icazə verilməsi redaktor-naşirin daima nəzər-diqqətində idi. H.Zərdabi istər-istəməz "qanuni-çapıyə"yə tam şəkildə tabe olub "Əkinçi"ni "bəhrəm" edilməkdən qorumağa məcbur idi. Amma elə məsələlər də vardı ki, "Əkinçi"nin onları çap etməyə rəsmi icazəsi də vardı. Məsələn, qəzetin təsdiq olunmuş məramnaməsində ona siyasi xəbərlər çap etməyə icazə verilmişdi. Doğrudur, siyasi xəbərləri o, rəsmi dövlət orqanlarından ("Правительственный вестник", "Кавказ" və b.) götürüb çap etməli idi. Lakin "Əkinçi"nin senzoru – vitse-qubernator isə onda siyasi xəbərlərin dərc olunmasına qəti etiraz edirdi. H.Zərdabi bu münasibətlə sonralar yazırdı: "Senzordan təvəqqə elədim ki, özü qeyri qəzetlərdən siyasi xəbərləri də göstərsin ki, hansıları çap etmək mümkündür. Ona da razı olmayıb, izn verdi ki, dövlət tərəfindən hər gün gələn telləri çap edim"².

Başda vitse-qubernator olmaqla quberniya idarəsinin çinovnikləri, polis, jandarm idarələri, xüsusən "rus dövlətinə ixlas göstərmək istəyənlər" müxtəlif vasitələrlə qəzetin nəşrini çətinləşdirir, onu bağlamağa çalışırdılar.

¹ "Əkinçi" qəzeti, 22 oktyabr 1876, № 20.

² H.Zərdabi. Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti. "Həyat", 3 yanvar 1906, № 2.

Çünkü "özləri rus olmayan, amma rus dövlətinə ixlas göstərmək istəyənlər, əzcümlə bu yoğun (vitse-qubernatora işarədir) hər bir cəhətdə artıq diqqət edib qəzet çıxarmağı düşvar" etmişdir¹.

1876-cı ilin iyun ayında general Staroselski Bakıdan getməli olur. General Puzin həmin tarixdə Bakı qubernatoru təyin olunur. Lakin o, bir neçə gün Bakıda qaldıqdan sonra Peterburqa məzuniyyətə gedir. Onu vitse-qubernator əvəz edir.

Staroselskinin Bakıdan getməsi "Əkinçi" qəzetinin vəziyyətini də çətinləşdirir: "Əkinçi"nin əvvəlinci bəd-bəxtliyi qubernator Staroselskinin Bakıdan getməyi oldu. Ondan sonra vitse-qubernator bir yoğun sensor oldu"².

H.Zərdabi yaranmış vəziyyətdən "Əkinçi"ni uzun müddət çıxarmağın mümkün olmayacağını yəqin etmişdi. Tiflisə köçmək, orada mətbəə açıb, qəzetin nəşrini davam etdirmək fikrinə düşməsi də təsadüfi deyildi, bunun bir neçə səbəbi vardı. Bunlardan başlıcası şübhəsiz ki, qəzetin senzurdan keçirilməsi ilə əlaqədar idi. Mətbəə və nəşriyyat işləri üçün Tiflisdə şəraitin yaxşı olması, dövlət idarələrinə məxsus mətbəələrdən başqa şəxsi mətbəələrin də olması, mətbəə avadanlığı (müxtəlif ölçülü qəliblər, şrift və s.) düzəldən emalatxanaların yerləşməsi, dövləti və şəxsi mətbəələrdə ərəb əlifbası ilə material çap etdirməyin mümkünlüyü və sairə əsas səbəblərdən idi.

General Staroselskinin Bakıdan gedib Tiflisdə xidmət etməsi də H.Zərdabinin həmin fikrə düşməsinə səbəb ola bilərdi. Çünki H.Zərdabinin "Əkinçi"nin senzurası ilə əlaqədar nə dərəcədə çətinliklərlə üzləşdiyi, illərlə icazəsinin uzanması, nəhayət, Bakı qubernatorunun qəzetin senzurasını öhdəsinə alması barədə əvvəlki səhifələrdə bəhs edilmişdir. H.Zərdabi Tiflisə köçərsə, bu müşkül məsələ artıq həll edilmiş olacaqdı. Nəşriyyat məsələsinə gəlincə

¹ *H.Zərdabi*. Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti. "Həyat", 3 yanvar 1906, № 2..

² Yəne orada.

Bakıya nisbətən Tiflisdə şərait qat-qat yaxşı idi. H.Zərdabi burada şəxsi mətbəə əldə etməsə də, qəzetini şəhərdə fəaliyyət göstərən mətbəələrdən birində çox çətinlik çəkmədən çap etdirə bilirdi.

"Əkinçi"ni gündəlik qəzetə çevirmək arzusunu Tiflisdə həyata keçirmək daha asan olardı.

Nəhayət, general Staroselskinin gələcəkdə Tiflisdə işləməsi də H.Zərdabinin fikirlərinin qətiləşməsinə səbəb olmaya bilməzdi.

D.S.Staroselski Tiflisdə işlədiyi müddətdə də H.Zərdabiyə münasibətini dəyişməmiş, əksinə, onun vəziyyətinin ağırlaşdığını bilincə ona dövlət hesabına yardım etməkdən belə çəkinməmişdi. O, "Əkinçi"nin nəşri ilə nə dərəcədə maraqlanıb-maraqlanmadığını ətraflı söyləmək çətinidir. Amma bu bircə fakt aydın göstərir ki, o, qəzetin nəşrini izləmiş, redaktor-naşirinin vəziyyətindən xəbərdar olmuşdur. Çox güman ki, "Əkinçi"nin materialları, Zərdabinin qarşılaşdığı çətinliklərlə onu M.F.Axundov tanış etirmiş. Çünki bu illərdə Axundov Baş rəisin dəftərxanasında işləyirdi və general ona mehriban münasibət bəsləyirdi. Onu "mələk xasiyyətli cavan" adlandıran mütəfəkkir yazıçı dostu, fars əyalətinin canişini Fərhad Mirzəyə 1877-ci il 14 mart tarixli məktubunda Staroselskinin barəsində yazmışdı: "Bir də sizə bildirirəm ki, həzrəti əşrəfinizin səmimi dostu, Bakının sabiq qubernatoru mələk xasiyyətli cavan general Staroselski indi Qafqaz canişinliyinin ümumi idarə rəisi təyin olunmuş və ona tabe olan bizlərə gözəl günlər qismət olmuşdur"¹.

H.Zərdabi 1876-cı ilin başlanğıcında "Əkinçi"də dərc etdiyi xüsusi məqaləsində qəzetin birinci ilinə yekun vurub qarşılaşdığı çətinliklərdən, düşdüyü zərərdən və b. əlaqədar məsələlərdən bəhs açmışdı. Ehtimal ki, bu məsələnin məzmunu ilə Staroselski tanış olmuş, yaxud da ona bu məsələ barədə M.F.Axundov məlumat vermişdi. Hər halda bu xəbərdarlığın nəticəsi idi ki, onun təşəbbüsü ilə

¹ *M.F.Axundov. Əsərləri üç cildə. III cild. Bakı, 1962, s.404.*

H.Zərdabiyə dövlət xəzinəsindən beş yüz manat möbləğində birdəfəlik yardım olunmuşdu. Yardım verilməsi ilə əlaqədar ilk dəfə üzə çıxarılmış sənədlər Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Tarixi Arxivində saxlanılır¹. Onlardan biri Bakı quberniya xəzinədarlığından quberniya idarəsinə yazılmış 1876-cı il 31 iyul tarixli təliqədir. Təliqədən öyrənik ki, Qafqaz canişininin Baş idarəsinin departamenti həmin il on iyul tarixli 7, 189 nömrəli barat tələbnaməsinə əsasən quberniya rəisinin sərəncamına, Bakı şəhərində rusca çıxan rəsmi "Bakinskaya izvestiya" və xüsusi tatar (Azərbaycan - A.Z.) dilindəki "Əkinçi" qəzetlərinin redaksiyalarına birdəfəlik nəqdi yardım göstərilmək üçün, bu redaksiyaların hərəsinə 500 manat verilmək şərtilə, 1000 manat təsisat ayrılmışdır. Quberniya xəzinəsi bunu quberniya idarəsinə bildirməyi özünə şərəf hesab edir².

Bakı quberniya idarəsi rəisinin idarə mühasibinə həmin ilin 9 noyabrında yazdığı, şərti olaraq, ikinci adlandırdığınız sənəddən isə nəqdi yardımın Qafqaz canişinliyi Baş idarə rəisinin 1876-cı il 26 iyun tarixli, 4017 nömrəli təqdimatına əsasən canişini köməkçisinin əmrinə əsasən ayrıldığı qeyd olunur³.

Sırf H.Zərdabiyə aid olan bu sənəddə idarə rəisi yardımın alınması üçün zəruri olan sənədləri hazırlamağı mühasibata tapşırılmışdı. Mühasibat onun adına birbaşa təxsisnamə⁴, ayrılmış yardımı xəzinədən almaq üçün pul buraxma talonu⁵ hazırlamışdı. Təxsisnamədə qeyd olunmuşdu ki, "Əkinçi" qəzeti redaksiyasına yardım 1876-cı il üçün mülki smetanın birinci maddəsinin beşinci paraqrafına əsasən verilir.

Bakı qubernatorunun, onun müşaviri və quberniya mühasibinin imzaladığı pul buraxma talonunda oxuyuruq:

¹ Azərb.SSR MDTA, f.44, siyahı 2, iş 431, vərəq 1-8.

² Yenə orada, vərəq 1.

³ Yenə orada, vərəq 1.

⁴ Yenə orada, vərəq 6.

⁵ Yenə orada, vərəq 7.

"Издатель газеты "Акинчи" коллежский ассесор Гасан бек Меликов имеет право получить пятьсот рублей".

Beləliklə də, H.Zərdabi 1876-cı ilin 11 noyabrında 10946 nömrəli talonla Bakı quberniya xəzinəsindən 500 m. məbləğində yardımını almış və imza etmişdir.

İkinci sənəddəki hər iki redaksiyaya maddi yardımın canişin Baş idarə rəisinin təqdimatına əsasən verildiyi məsələsi də maraqlıdır. Ona görə maraqlıdır ki, təqdimatda rəsmi dövlət qəzeti "Bakinskaya izvestiya" ilə xüsusi Azərbaycan qəzeti "Əkinçi" bərabər tutulmuş və hərəsinə eyni miqdarda yardım göstərilmişdi.

Dövlət vəsaiti ilə nəşr olunan "Bakinskaya izvestiya"-nın əlavə yardım alması təbii, qanuni idi. Qəzet quberniya idarəsində redaktə olunsa da, onun qeyri-rəsmi redaktoru quberniya mətbəəsinin nəzarətçisi titulyarni sovetnik Kuzmin idi ki, qəzet üçün ayrılmış yardımın alınma sənədləri də onun adına yazılmışdı. Lakin şəxsi qəzet olan "Əkinçi"-nin dövlətdən yardım alması isə maraqlı doğurmayabilməz. "Əkinçi" kimi demokratik fikirli bir qəzetə dövlət tərəfindən yardım göstərilməsini onun nəşrini möhkəmləndirmək məqsədi ilə edildiyini düşünmək, əlbəttə, sadələşmə olardı. Çünki çarizm "özgə" adlandırıldığı xalqları itaətdə və əsarətdə saxlamaq üçün onların tərəqqisinə səbəb olacaq hər cür təşəbbüsün qarşısını nəinki alır, hətta bu təşəbbüsləri amansızcasına boğurdu. D.S.Staroselski də çarizmin ikiüzlü siyasətindən istifadə edib, Həsənbəy Zərdabiyə maddi yardım göstərmişdi. Lakin "Əkinçi"-yə edilən yardım istənilən nəticəni vermədi. O, əvvəldə olduğu kimi demokratik məsləkində sabit qaldı. Buna görə ki, çar hakimlərinin qəzetə əvvəlki münasibəti kökündən dəyişildi və "Əkinçi" ciddi senzura təzyiqinə məruz qaldı.

Yeni qubernatorun gəlişi "Əkinçi"-nin nəşri məsələsini də çətinləşdirir.

Məlumdur ki, "Əkinçi" qəzeti "Qubernski pravleniyanın mətbəəsində" basılırdı. General Puzin isə çarxanayı

bağlamaq istəyirdi. Çapxananın bağlanması isə "Əkinçi"-nin bağlanması demək idi. Dərin həyəcan keçirən H.Zərdabi yeni qubernatorun işə münasibətini oxucularına çatdırmağı lazım bilmişdi: "Qəzetimiz Qubernski pravleniyasının çapxanasında basılır. Onu təzə qubernator gələndə az qalmışdı ki, bağlasınlar, amma bir tövr təzə iləcə saxlayıblar. Sonra nə olacaq, məlum deyil"¹.

H.Zərdabini ən çox narahat edən məsələ general Puzinin "Əkinçi"yə nə cür münasibət bəsləyəcəyi idi? Hərgah o, qəzetin senzura işlərini öz öhdəsinə götürməsə, yaxud onu müavininə və ya məyyəyətində olan başqa bir çinovnikə həvalə etməsə, onda qəzetin vəziyyəti necə olacaqdı?.. Onsuz da "Əkinçi"ni min bir əziyyətlə (çapçı, mətbəə, korrektor yoxluğu, hürufatın sıradan çıxması, oxucu azlığı, pulsuzluq və s.) çıxaran bir redaktor-naşir üçün senzura məsələsi daha artıq çətinlik törədirdi: "Amma bizim Badkubədə onun (yəni qəzetin) çap olunmasının şərti çoxdur. Əvvələn, dövlət tərəfindən qəzetə baxmaqdan ötrü təyin olan adam yoxdur... Ol cənabın qəzetimiz çap olunmağa razı olmağını bilmirik"².

H.Zərdabi üçün aydın idi ki, "Əkinçi" kimi bir qəzetə çar hakim dairələrinin münasibəti gec-tez dəyişəcəkdir. Buna baxmayaraq, o, bütün çətinliklərə dözərək hər vəch ilə qəzetinin nəşrini davam etdirməyə çalışırdı. O, "Əkinçi"nin qarşısında duran çoxlu çətinliklərin ən başlıcasını, ən mühümünü indiki mərhələdə məhz qəzetin senzuradan keçirilməsində görürdü: "Pəs bizim qəzet bağı deyil, hərgah müştərimiz də olsa və biz onu çap etdirməyə razı da olsaq, zikr olan şərtlərin birisi olmasa, gərək onu bərhəm edək"³.

H.Zərdabi "zikr olan şərtlərin birisi olmasa" dedikdə, şübhəsiz, qəzetin senzuradan keçirilməsinə işarə etmişdi. Çünki qəzetin çapı üçün vəsaitin olması əsas şərtlərdən idi və qəzet onun vasitəsi ilə nəşrini təmin edirdi. Oxucu

¹ "Əkinçi" qəzeti, 23 avqust 1876-cı il, № 16.

² Yəne orada.

³ Yəne orada.

azlığı da nəşr üçün vacib şərtlərdən idi. Redaktor-naşir isə yuxarıda deyilən və qəzetin nəşrini təmin edən amillərdən vacib bir şərtin olduğunu nəzərə çarpdırırdı ki, həmin şərt olmadıqda, redaktor-naşirin iradəsindən asılı olmayaraq qəzet "bərham" olurdu. Bu isə yenə senzura məsələsi idi ki, H.Zərdabini hər şeydən artıq düşündürdü.

Rusiya-Türkiyə müharibəsinin başlanması "Əkinçi"-nin nəşrini çıxılmaz vəziyyətə saldı. H.Zərdabi yazırdı ki, "nə qədər ki, müharibə başlanmamışdı, bir tövr bu yoğun ilə yola gedirdim. Elə ki, dava başlandı, özləri rus olmayan, amma rus dövlətinə ixlas göstərmək istəyənlər əzcümlə bu yoğun hərif bir vəchlə artıq diqqət edib qəzet çıxarmağı düşvar eylədilər. "Əkinçi"yə ixtiyar vermişdilər ki, siyasi xəbərləri qeyri qəzetlərdən çap eləsin. Amma onların birisini də çap etməyə qoymadılar"¹.

Rusiya-Türkiyə müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar olaraq "Əkinçi"yə senzura nəzarəti olduqca qüvvətləndirilir. Müharibəyə dair xəbərlər yazmaq isə H.Zərdabiyə qəti qadağan olunur. Senzuranın bu tədbiri qəzetin oxucuları arasında töfriqə salır, abunəçilərin və gündəlik qəzet alanların sayı xeyli azalır.

Qəzetin redaktoru kimi onun əsas əməkdaşlarından S.Ə.Şirvani də oxucuları başa salmağa, "cəng xəbərləri"ni yazmağa icazə verilmədiyini qeyd edib, əsas günahkarın kim olduğunu göstərməyə çalışırdı. O, oxuculara müraciətlə:

Ey "Əkinçi" xirid edən kəslər,
Verməsə cəngdən "Əkinçi" xəbər.
Qəzetə tərkin etməyin zinhar,
Nə görəkdir bizə o nəqlü güzar.
Qədəqandır o növ söhbətlər,
Eşidin, pəndlər, nəsihətlər².

¹ H.Zərdabi. Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti, "Həyat" qəzeti, 3 yanvar 1906-cı il, № 2.

² "Əkinçi" qəzeti, 1877, № 13.

Şair sanki mətbuat və senzura haqqındakı qanunlara da beləd imiş. Məsələn, o dövrdə qüvvədə olan senzura qanunçuluğuna görə maddi çətinlik, oxucu azlığı və ya məramnaməsində nəzərdə tutulan miqdarda nömrələri çıxarılmayan və başqa bu qəbil səbəblər üzündən nəşri dayandırılan qəzet və jurnalların redaktor-naşirinə onun nəşrini yenidən davam etdirməyə yalnız Daxili İşlər nazirinin göstərişilə, həm də nadir hallarda, çox çətinliklə icazə verilir. Senzura qanunçuluğunda hökmfərma olan bu cəhətdən də S.Ə.Şirvani xəbərdar olduğundan oxucularını "Əkinçi"ni düşdüyü təhlükəli vəziyyətdən xilas etməyə, onun qorunmasına "səy" göstərməyə çağırırdı: Çünki "Əkinçi" bağlanarsa sonradan hətta İsa peyğəmbər də göydən ensə onu "dirildə" "ehya" edə bilməyəcəkdir:

Səy edin, ay güruhi-niksifat,
Etməsin ta bizim "Əkinçi" vəfat.
Sonra göydən əgər enə İsa,
Edə bilməz o mürdəni ehya¹.

Qubernator Staroselskinin göstərişilə ilk vaxtlarda naçalnik dəftərxanaları "Əkinçi"nin kəndlərə göndərilməsində ona xeyli köməklik göstərmişdilər. Lakin bu vəziyyət uzun sürməmiş, xüsusən, qubernator dəyişdikdən sonra qəsdən pozulmuş, nəticədə kəndlərdən qəzetə yazılanların sayı getdikcə azalmağa başlamışdı. H.Zərdabi bu münasibətlə yazırdı: "Əvvəl ili 600-əcən müştərimiz var idi ki, əzonçümlə 400-ə qədər kənd əhli idi ki, naçalnik dəftərxanasından qəzet gətirdirlər. İkinci ili əgərci naçalnik dəftərxanaları genə xahiş eləmişdilər ki, qəzet apardıb kənd əhlinə paylasınlar, amma əvvəlinci ili qəzeti onlara vaxtında vermədiklərinə və bir neçə qeyri səbəbə görə müştərilərimiz birə-bir azalmışdı"².

H.Zərdabi daha sonra əlavə edib yazırdı ki, "bu il bir

¹ "Əkinçi" qəzeti, 1877, № 13.

² Yenə orada, 4 yanvar 1877, № 1.

neçə səbəbə görə ümidimiz yoxdur ki, naçalnik dəftərxanaları qəzet apartsın"¹.

Doğrudur, müəllif yazısında "bir neçə səbəb"i ayrıca izah etməsə də aydınlaşır ki, naçalnik dəftərxanasının "Əkinçi"nin kəndlərə aparmağa razılıq verməsi əslində onun yayılması üçün səy göstərmək cəhdi deyil, əksinə, qəzetin yerlərdə yayılmasına mane olmaq məqsədi güdmüşdür. Təsadüfi deyil ki, dəftərxanalının "səyi" nəticəsində qəzet oxucularının sayı "birə-bir azalmışdı".

Dəftərxana çox keçmədən qəzetin kəndlərə aparılması işindən tamamilə imtina edir ki, bu da onun bağlanması üçün hazırlanan tədbirlərdən biri idi. Çünki imtina etmək o demək idi ki, onsuz da az olan abunəçilərinin sayını yarıya endirib qəzetin nəşrini çıxılmaz vəziyyətə salmaq, nəhayət, onun bağlanmasına nail olmaq. Buna görə də 1877-ci il "Əkinçi"nin abunəçilərinin sayı yüzə enmişdi. Yüzədək abunəçi üçün qəzet çıxarmaq, əlbəttə, çox çətin idi. Lakin H.Zardabi bu acınacaqlı vəziyyətlə belə qəzetinin nəşrini davam etdirmək fikrindən daşınmamışdı. O yaxşı bilirdi ki, min bir əziyyətlə nəşrinə icazə aldığı "Əkinçi"ni "zamanə onunla saziş etmədiyinə" görə onu "bərham" etsə "gələcəkdə onu çıxarmaq düşvar olacaqdır". Bu qənaətlə 1877-ci il üçün həddindən az abunəçisi olmasına baxmayaraq qəzetin çapını davam etdirməyi lazım və vacib bilən H.Zərdabi düşüdüüyü çıxılmaz vəziyyəti oxucularına vaxtaşırı şərh edib onlardan yardım istəmişdi. Bu zaman artıq hökumət orqanları "Əkinçi"ni bağlamaq üçün müxtəlif yollar hazırlamışdılar. Jandarm idarəsi onun mənzilini nəzarət altında saxlayır, polis onu izləyirdi. Özü və "Əkinçi" barədə iftiralarla dolu çoxlu danoslar göndərmişdilər və s.

Qəzetin növbəti nömrəsində N.Vəzirovun Moskvadan göndərdiyi, elm təhsil etməyin faydasından bəhs edən məqaləsi çıxmışdı. Sensorun icazəsi ilə dərc olunmuş bu məqalədə bazarda dükanların qarşısında qəsidə oxuyan

¹ "Əkinçi" qəzeti, 4 yanvar 1877, №1.

bir dərviş dinləyiciləri elm təhsil etməyə çağırırdı. Bu məqaləyə görə qubernator həmin nömrəni ləğv edib H.Zərdabini yanına çağırırdı: "Gedib gördüm ki, mənim Minasovum oradadır. Qubernator buyurdu ki, Minasov deyir ki, dərvişin sözlərinin qeyri mənası var. Ona görə nömrəni bağlayıb sənə hökm edirəm ki, bir qeyri nömrə çap edəsən"¹.

O, əmri yerinə yetirə bilməyəcəyini bildirir. Sonra qubernator "Əkinçi"nin yeni bir nömrəsini çıxarıb payladı. Qəzet H.Zərdabinin imzası ilə çap edilmişdi. O, qubernatora etirazını bildirib, xahiş edir ki, onun adından bir daha qəzet çıxarmasınlar. Bu, "Əkinçi"nin bağlanması üçün bir priyom idi. Nəhayət, təqib və təhqirlərə dözə bilməyən H.Zərdabi qəzetinin 1877-ci il 9 sentyabr tarixli 20-ci nömrəsində oxucularına müraciətlə belə bir elan dərc etmək məcburiyyətində qalır: "Biz naxoş olduğumuz görə bu ilin axırını nömrələri öz vaxtında çıxmıyacaq və onların haçaq çıxmağı məlum deyil".

"Bu, "Əkinçi"nin oxucuları ilə vida nömrəsi oldu. Hakim irtica qüvvələri, xüsusən çar senzurası əlli altı nömrə çıxdıqdan sonra ilk Azərbaycan qəzetinin bağlanmasına nail oldular.

Çarizmin müstəmləkəçilik, ona yaltaqlanan yerli feodal və ruhanilərin xalqı əsarətdə saxlamaq siyasətinin qəddarlıqla həyata keçirildiyi bir dövrdə "Əkinçi" kimi demokratik ideyalar təbliğ edən, elm və mədəniyyətin tərəqqisi, xalqın qəflətdən oyanması uğrunda mübarizə aparan bir qəzetin nəşri heç vaxtla bir araya sığmazdı. Çünki hakim siyasətin əksinə olaraq "Əkinçi" qəzeti qarşısında xalqın gözünü açmaq, onu qəflət yuxusundan oyadıb cəmiyyətin fəal üzvünə çevirmək, elm və mədəniyyətin nailiyyətləri ilə onları tanış edib şüurlarına təsir göstərmək kimi nəcib məqsəd qoymuşdu. Şübhəsiz ki, belə bir məqsəd güdən mətbuat orqanının varlığı çarizmin, feodal və

¹ *H.Zərdabi*. Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti, "Həyat" qəzeti, 3 yanvar 1906, № 2.

ruhanilərin siyasətinin əksinə çevrilmiş olurdu.

Məlum olduğu kimi, "Əkinçi" birinci nömrəsindən başlayaraq maarifçi-demokratik ideyalar yaymağa başlamışdı. O, demokratik bir orqan olaraq döyüş meydanına atılmışdı. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, qəzetin yürütdüyü ideya, güddüyü məqsəd lap ilk günlərdən mürtəcə qüvvələrin, çar senzurasının nəzərini cəlb etmiş, ona qarşı mübarizə yürüşü başlanmışdı. "Əkinçi"nin əsl siması aydınlaşdıqca ona qarşı çevrilmiş qüvvələrin mübarizəsi də mütəşəkkilləşirdi. Onların təqib və danoslarına baxmayaraq, "Əkinçi" nəşrini çətinliklə də olsa davam etdirirdi. Bunun başlıca səbəbi Staroselskinin qəzetə yaxşı münasibət bəsləməsi idi. Buna görə də çinovniklər, mürtəcə qüvvələr H.Zərdabi ilə açıq mübarizədən çəkinir, fürsət gözləyirdilər.

Staroselskinin Bakıdan getməsi "Əkinçi"nin düşmənlərinin fəallaşmasına və nəhayət, açıq mübarizəyə qalxmalarına səbəb oldu. Qəzetin bağlanılma təhlükəsi gündəndən daha artıq reallaşdı.

H.Zərdabi sonralar "Əkinçi"nin bağlanma səbəbindən danışarkən ona əsas iki səbəb göstərmişdi:

1. Müharibənin başlanması
2. Staroselskinin Bakıdan getməsi.

Bakı qubernatorunun dəyişməsi, ilk növbədə, H.Zərdabini çıxılmaz vəziyyətə saldı. İlk günlərdən qəzetin nəşri çətinləşməyə, senzura və təqibləri qüvvətləndirilməyə başladı. Başda vitse-qubernator olmaqla irticaçı qüvvələr qəzeti çıxılmaz vəziyyətə salır, onun nəşrini təhlükə qarşısında qoyub, bağlanılması üçün zəmin hazırlayırdılar. Çox keçmədən "Əkinçi"nin nəşri daimi olaraq saxlanılır. Böyük bir xalqın yeganə qəzeti çarizmin qəddar müstəmləkəçilik siyasətinin qurbanı olur.

"Əkinçi"nin nəşri uzun müddət davam etməsə də, o, Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafına böyük təsir göstərmiş oldu.

H.Zərdabinin "Əkinçi" qəzeti ilə Azərbaycan dövrü mət-

buatının təməli qoyuldu. Ondan sonra Azərbaycan dilində nəşr edilən tərəqqipərvər qəzet və jurnallar onun demokratiyə əsaslı əməllərini yeni şəraitdə davam və inkişaf etdirdilər.

* * *

Keçən əsrin ikinci yarısında yaranan ədəbiyyat M.F.Axundovun açdığı yolu davam etdirir. M.F.Axundov əməllərinin davamında, xalqın ictimai fikrinin və bədii zövqünün tərbiyəsində Azərbaycan dövrü mətbuatının, ilk növbədə, H.Zərdabinin "Əkinçi" qəzetinin böyük rolu olmuşdur¹.

M.F.Axundov özünün ədəbi-tənqidi əsərlərində Şərq ədəbiyyatının bir sıra köhnəlmiş cəhətlərinə qarşı çıxaraq göstərirdi ki, ictimai həyatın geniş real təsvirini vermək, zamanla layiqincə ayaqlaşmaq üçün roman, drama növlərini inkişaf etdirmək lazımdır. Bu məsələdə Axundov dövrü mətbuata xüsusi qiymət verirdi.

Dövrün zərurətindən doğan bu tələblər keçən əsr milli Azərbaycan mətbuatında - "Əkinçi"də və "Kəşkül"də həyata keçirilməklə, daha da inkişaf etdirilmişdir.

"Əkinçi" nəşrə başladığı dövrdə Azərbaycanda kapitalizm rüşeymlərinin yaranmağa başladığına baxmayaraq feodal geriliyi hələ də hökm sürməkdə idi. Xalqın tərəqqipərvər oğlu olan H.Zərdabi feodal münasibətləri, dini-mövhumat əleyhinə, tərəqqi, mədəni inkişaf yolunda səylə çalışırdı. "Köhnə qaydaları yeni qaydalarla" əvəz etmək! Bu ideya "Əkinçi"nin əsas ideyası idi. "Əkinçi" nəşr edildiyi gündən son nömrəsinə qədər öz ideyasına sadıq qalmışdır.

"Əkinçi"nin elə bir nömrəsini tapmaq olmaz ki, orada elmin nailiyyətlərindən, maarifin səmərələrindən bəhs

¹ *F.Qasımlı*. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1966; *Г.Гусейнов*. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку, 1958; Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild. Bakı, 1960.

olunmamış olsun: "Bizim zəmanəmiz dəyişilib. Biz elm sahiblərinə rast gəlmişik. Bizimlə zindəganlıq cəngini edən millətlər elm təhsil edirlər. Ona binaən görə biz də elm təhsil edək ki, onlara zindəganlıq cəngində qalıb olmasaq da, onların bərabərində dayanıb duraq. Yoxsa... bizlər mirur ilə zindəganlıq cəngində məğlub olub tələf olacağıq"¹.

"Əkinçi"nin irəli sürdüyü və həyata keçirilməsi uğrunda əzmlə çalışdığı məsələlər eyni dərəcədə, elm və ədəbiyyat qarşısında da yeni, mühüm vəzifələr qoyurdu. Zərdabinin fikrincə mətbuat, ədəbiyyat, sənət xalqın tərbiyə və tərəqqisinə kömək etməlidir. "Əkinçi"nin məişətdə, şüurda orta əsr qalıqlarına, köhnə adət-ənənələrə qarşı, elm, sənət, mədəniyyət uğrunda mübarizəyə çağırışı məhz bu məqsədi daşmışdır.

Bu ideyaya uyğun olaraq "Əkinçi" səhifələrində incəsənət və ədəbiyyata dair qabaqcıl fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu fikirlərin həyata keçirilməsində qəzetin ətrafına toplanmış tərəqqipərvər ziyalıların böyük əməyi olmuşdur. Qəzetdə iştirak edən N.Vəzirov, S.Ə.Şirvani, Əhsənül-Qəvid, Ə.Görani və başqaları da, H.Zərdabi kimi, xalq kütlələrini "təqazayi-zəmanəyə müvafiq", yeni müasir ruhda tərbiyə etmək uğrunda çalışırdılar. Onlar ədəbiyyatın böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olduğunu başa düşür və ona ciddi əhəmiyyət verirdilər. H.Zərdabi yazırdı: "Bizim Qafqaz müsəlmanlarına heç bir yazı və dil ilə deyilən söz o qədər əsər etməz, necə ki, şeir ilə deyilən söz ələlxüsus nəzmələr ilə ki, xoş sövt ilə oxunur"².

H.Zərdabi dövrünün şairlərinə müraciət edərək, elm təhsil etməyin nəflərindən və biz müsəlmanlara olan zülmələrin barəsində şeirlər yazmağa və camaət arasında yaymağa çağırırdı: "Keçmişdə, "Əkinçi" qəzeti çıxanda o vaxtın şairlərindən yazıb təvəqqe eləmişdim ki, bülbülü və gülü tərif və bir-birlərini həcv etməkdən əl çəkib elm

¹ "Əkinçi", 1875, № 5.

² H.Zərdabi. Bizim nəğmələrimiz. "Həyat" qəzeti, 1906, № 6.

təhsil etməyin nəflərindən və biz müsəlmanlara olan zümlərin barəsində şeirlər yazıb onları bizim aşıqlara xoş sövt ilə oxumağı öyrətsinlər ki, aşıqlar onları toylarda oxuyub əhalini oyatmağa səbəb olsunlar onlardan birçə Seyid Əzim Şirvani elm təhsil etmək nəflərindən bir neçə şeir yazmışdır ki, "Əkinçi"də çap olunmuşdur. Amma qeyri şairlərimizdən heç bir cavab gəlmədi"¹. Eyni qənaətlə N.Vəzirov da sxolastik şeirin əleyhinə çıxaraq, şairləri müasir həyatdan yazmağa, kütlələri qəflət yuxusundan ayılmağa, müasir ruhda tərbiyə etməyə çalışırdı. N.Vəzirov qəzetdə çap etdirdiyi publisist məqalələrində Azərbaycanca hökm sürən feodal münasibətlərini kəskin tənqid edərək, köləlik və əsarətə, feodal geriliyinə, nadanlığa nifrət edirdi.

H.Zərdabi görkəmli ziyalılar arasında fikir mübadiləsi, elmi-ədəbi mübahisələr təşkil etmək prinsipini zəruri hesab edirdi. O, mühüm işlərin, yəni cəmiyyətin tərəqqisinə səbəb ola biləcək məsələlərin "Xalqa bəyan" edilməsində elmi mübahisə üsulunu yüksək qiymətləndirirdi: "Qəzetə dərviş kimi nağıl deyə bilməz"² "Hər bir qəzetin ümdə muradı mübahisədir ki, aqıl kəslər bir-birilə mübahisə edib işləri xalqa bəyan etsinlər"³.

Məhz bu məqsədlə "Əkinçi" öz səhifələrində "elmi-əbdan" (dünyəvi elmlər) və məhərrəmlik təziyədarlığı barəsində geniş mübahisə açmışdı. Bu elmi mübahisə, eyni zamanda realist ədəbiyyatın bəzi məsələləri ilə də əlaqədar idi.

"Əkinçi" qəzetinin açdığı elmi fikir mübadiləsinin faydalı nəticələrindən biri ədəbiyyatın, xüsusən o dövr poeziyasının qarşısında duran vəzifələri aydınlaşdırmaq olur.

Realist poeziya uğrunda kəskin mübarizə aparan N.Vəzirov öz mülahizələrini "Əkinçi"də dərc etdirdiyi məqalələrində irəli sürmüşdü. H.Zərdabinin yaxşı tələbə-

¹ H.Zərdabi. Bizim nəğmələrimiz. "Həyat" qəzeti, 1906, № 6.

² "Əkinçi", 1876, №7.

³ Yenə orada, №6.

lərindən olan N.Vəzirov XIX əsrin axırlarında Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri səviyyəsinə qalxmışdı. "Əkinçi"yə Moskvadan yazdığı məqalələrində o, realist şeir, həmçinin satira və həcv haqqında bəhs etmiş, qiymətli mülahizələr irəli sürmüşdü.

N.Vəzirov şeirin qarşısında çox geniş və ciddi tələblər qoyur, şairləri "xalqın gözçüsü" adlandırır. Buna görə də gənc publisist öz məqalələrində şairləri xalqın hiss və həyəcanlarını, kədər və iztirablarını tərənnüm etməklə yanaşı, onların maariflənməsi, tərəqqi etməsi üçün mübarizə aparmağa çağırırdı.

"Əkinçi"də çap etdirdiyi ilk məqalələrində N.Vəzirov gənc nəslin təlim-tərbiyəsini qabarıq şəkildə qoymuşdur. Gəncliyin təhsil alması, faydalı vətəndaş olması ideyası, demək olar ki, Azərbaycan maarifpərvərlərini eyni dərəcədə düşündürmüşdür. A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov və "Əkinçi" mühərrirlərini gəncliyin təlim-tərbiyəsi məsələləri az düşündürməmişdir.

N.Vəzirov mollaxanalarda falaqqaya, cismani cəzayə əsaslanan tərbiyə üsulunu tənqid atəsinə tutduğu kimi, tədris edilən ədəbiyyatla da ciddi məşğul olmuşdur. O, məktəblərdə oxunan kitabların bəzisinin yararsız, bəzisinin isə uşaq səviyyəsinə müvafiq olmadığını dənə-dənə qeyd etmişdir. Məsələnin bu şəkildə qoyuluşuna biz "Əkinçi"dən sonra nəşr edilmiş başqa Azərbaycan qəzetlərində də rast gəlirik¹.

N.Vəzirov həmin məqaləsində məktəblərdə faydalı elm və ədəbiyyatın tədris olunmasını məsləhət görürdü. O, Azərbaycan və Şərqlə klassiklərini sevmiş və onlardan öyrənmişdir. Eyni sözü "Əkinçi"nin başqa mühərrirləri haqqında da demək olar. Hərgah "Əkinçi" qəzetini nəzərdən keçirsek, aydın olar ki, H.Zərdabi, Əhzənül-Qəvid, N.Vəzirov məqalələrində Sədi, Hafiz kimi Şərqlə klassiklərinin əsərlərindən dənə-dənə istifadə etmişdir. N.Vəzirov klassik sənətkarların yaradıcılığını qiymətləndirməklə ya-

¹ "Ziyayi-Qafqasiyyə", "Kəşkül" və s.

naşı müasir ruhlu, yeni məzmunlu realist əsərlər yazmaq lüzumunu qarşıya qoymuşdur.

N.Vəzirovun realist ədəbiyyata müsbət münasibəti və dərin rəğbəti onun Moskvadan H.Zərdabiyə yazdığı məktubda aydın ifadə olunmuşdur: "Bu günlərdə Qarabağdan mənə iki dəftər göndəriblər, birisi cənab Mirzə Ələsgərin qəzəliyyatı və həcvidir ki, gəncəli cənab Mirzə Mehдинin üstünə yazıb və birisi cənab Mirzə Mehдинin cavabıdır. İnşayi - Mirzə Mehdi 22 vərəqə üstə tamam olub. Mirzə Ələsgərin inşası dəxi ziyadədir. Xudaya, bu cənabların ağzından nə qədər nalayiq sözlər çıxıb... Ey ağa Mir Mehdi, fədayət şevəm*. Atanın pambıq atan olmağı oğluna nə ey edər... Frəngistanın Prudon adlı həkəması deyib, mən fəxr edirəm ki, mənim yeddi arxa ata-babam rəiyyət olub.

Ay ağa Mirzə Ələsgər bu qəzəldən çifaidə ki, demisiz? Bu nə naz, bu nə qəmzə, bu nə işvə, nə rəviş? Bu nə qaş, bu nə gözdür, bu nə sərxoş yeriş?... Bu həcvlərin barəsində artıq danışmağı özümə eyb hesab edib, zikr olan cənablara ərz edirik ki, siz çəkən zəhmət nahaq zəhmətdir, ondan nə bizə və nə bizim evladımıza bir nəf yoxdur"¹.

Şeir qarşısında ciddi tələblər qoyan N.Vəzirov Mirzə Ələsgərin qəzəllərinin məzmunuz olduğunu xüsusi qeyd edərək, o qəbil əsərlərin yazılmasının heç bir faydası olmadığını göstərmişdi. N.Vəzirov real həyat həqiqətlərini əks etdirən, kütlələrin müasir ruhda tərbiyəsində əhəmiyyətli rol oynayan əsərlərin yazılmasını tələb etmişdi.

Gənc tənqidçi həmin məqaləsində satira ilə həcvi fərqləndirməklə birincini lazım bilib, ikincini isə rədd etmişdi ki, bu da o dövr üçün yeni bir məsələ idi². Doğrudur, N.Vəzirov "Satira" sözünü işlətməmişdir. Lakin poeziyanın xüsusiyyətlərindən danışırkən həcvi rədd etməsi göstərir ki, o, satirik şeiri həcvdən ayırmışdır: "Otuz il bundan əqdəm cənab Zakir mərhum Qasımbəy Qarabaği

* Sənə fəda olum.

¹ "Əkinçi", 1876, № 2.

² Ətraflı bax: *Kamran Məmmədov. Nəcəfbəy Vəzirov*. Bakı, 1963.

yazan həcv ilə indi Hadiyul-Müzəllin yazan həcvlərə baxan görür ki, onların təvavütü çoxdur. Doğrudur, cənab Zakir də çox vaxtda boş sözlər, məsələn, bir başmaq itmək üstə danışib, amma yenə onları oxumaq olur. Lakin indi yazılan hecalar məst olan çəkməçi danışığına oxşadığına nəinki onları çap etmək olmayır, hətta adam olan kəs onu oxuyanda əti ürpenir"¹. Burada Hadiyül-Müzəllin Qarabağının adının çəkilməsi təsadüfi deyildi.

"Əkinçi"nin səhifələrində xalqı savadlandırmaq, "bütün xalqın gözünü açmaq", "Hamını səadətə çıxarmaq" məqsədilə çap edilən məqalələr mövhumat və fanatizm tərəfdarlarının şiddətli hücumuna səbəb olmuşdu. H.Zərdabi irticaçılar tərəfindən hədələnilir, təhqir edilirdi. Qəzet redaksiyasına, redaktorun ünvanına göndərilən təhqiramiz məktublar içində "Əkinçi"ni və onun redaktoru H.Zərdabini həcv edən şeirlər də var idi. Belə məktublardan bəzisini H.Zərdabi qəzetində çap etmişdir.

Hadiyul-Müzəllin Qarabağının H.Zərdabiyə həcvi qaraguruhçu mülkədar məfkurəsinin bədii ifadəsi idi². Buna görədir ki, H.Zərdabi, N.Vəzirov, S.Ə.Şirvani həmin həcvi nifrətlə qarşıladılar. S.Şirvani kəskin bir həcvlə Hadiyə cavab verdi³. Şairin cavab həcvi "Həsən qara - Hadi-təxəllüsə" başlığı ilə "Əkinçi"nin 1877-ci 10-cu nömrəsində çap olunmuşdur. H.Zərdabi Hadiyül-Müzəllinin həcvinə aşağıdakı qeydlə çap etmişdi: "Fikrim budur ki, bizim Zərdab kəndində, Qarabağın sərhədində bir daş qoydurub onun üstündə zikr olan həcəl tamam qazdırım ki, gələcəkdə bizim övladlar o yadigara baxıb, bilsinlər ki, mən nə zəhmət ilə milləti-islami qəflətdən ayılmaq istəyən vaxtda necə nadanlara rast gəlmişəm".

S.Ə. Şirvani "Əkinçi"nin fəal məhərrirlərindən idi⁴. İlk Azərbaycan qəzetinin nəşrindən şadlanan şair onun

¹ "Əkinçi" 1887, № 10

² Yenə orada, № 8

³ *Mirzə İbrahimov*. Böyük demokrat /Molla Nəsrəddin/ Bakı, 1957.

⁴ *F.Qasımzadə*. XIX əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı tarixi.

xalq arasında yayılmasına çalışır, o biri tərəfdən də böyük bir həvəslə maarifçi şeirlər yazıb çap etdirirdi. Qəzəl formasında yazılmış təbrik şeiri uzun müddət S.Ə.Şirvani əsərlərinin tərtibatçıların nəzərindən qaçmış, şairin nə 1930-cu ildə çıxmış əsərlərinin birinci nəşrində¹, nə də 1937-ci² və 1950-ci il nəşrlərində³ çap olunmamışdır. Həmin təbrik şeiri S.Ə.Şirvaninin Təbrizdə çap olunmuş küliyatında da yoxdur.

S.Ə.Şirvani təbrikində sadə bir dildə "Əkinçi"nin nəşrə başlamasını, "Əhlin xabi-qəflətdən" oyatmaq işində onun əhəmiyyətini göstərmişdir:

Həzaran şükr kim, bir şəxs-aliqədr hümmətdən,
Qəzet bünyadinə Rusiyyədə izn aldı dövlətdən.
Məlikzadə Həsənbəy arifi-danayi-Zərdabi,

Götürdü əhli-islami bu gün xaki-məzəllətdən
Zəbani-türki ilə agah eylər əhli-Qafqazı,
Gəhi tazə xəbərlərdən, gahi asari-hikmətdən.

Olub sövdagəri-xeyr ol mükərrəm əhli-islami,
Xəbərdar eylədi hər nəfə, hər kəsbü ticarətdən,
Nəsimi-sübh tək feyzi olub bu aləmə sari,
Oyatdı lütf əliylə qəflət əhlin xabi-qəflətdən...⁴

"Əkinçi"nin S.Ə.Şirvaniyə böyük və səmərəli təsiri olmuşdur. Şairin maarifçi və tənqidi şeirlərinin yaradılması məzh "Əkinçi"nin müsbət" təsirinin nəticəsi idi. "Əkinçi"nin təsiri ilə şair günün bir çox zəruri məsələləri ilə maraqlanır və yaradıcılığında yeni mövzulara keçir, müasir həyatın tələblərinə uyğun şeirlər yazıb, "Əkinçi"də çap etdirir"⁵.

¹ S.Ə.Şirvani. Seçilmiş şeirləri (tərtib edən İ.Müznib), Bakı, 1930.

² S.Ə.Şirvani. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1937.

³ S.Ə.Şirvani. Əsərləri, iki cildə, Bakı 1950.

⁴ "Əkinçi", 1875, № 6.

⁵ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, üç cildə, II cild, Bakı, 1960, s.306.

S.Ə.Şirvani "Əkinçi" qəzetini müntəzəm və ardıcıl olaraq izləmişdir. O, "Əkinçi"nin materiallarını sadə bir oxucu kimi yox, çox zaman orada qoyulan məsələlərin atəşin tərəfdarı kimi oxuyurdu. Bəzən şair qəzətdə çap olunan materiallardan bir mövzu kimi öz bədii yaradıcılığında isitifadə edərək, onlarda qoyulan məsələni bədii şəkildə işləmişdir. S.Ə.Şirvani "Əkinçi" də 1875-ci ildə bir (№ 6), 1876-cı ildə yenə bir (№ 11), 1877-ci ildə isə altı şeir çap etdirmişdir (№ 8, 10, 12, 14, 16, 17).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Hادیül-Müzəllininin H.Zərdabi haqqında həcvinə S.Ə.Şirvani kəskin cavab vermişdi:

Xaçpərəstlər hamısı açdı gözün, düşdü qabaq,
Dalda qaldıq tökülüb cəhl ilə biz, ey sarsaq!
Bəs nə vaxtı bizə qismət olacaq göz açmaq?
Əqlə gəl, tariyə bax, bəsdə bu qəflət, Hadi!...

S.Ə.Şirvaninin həcvi mürtəcelərə zərbə idi. Onlar S.Ə.Şirvanini öz tərəflərinə çəkməyə çalışır, onu da baş yarmağa, şəriət yolu ilə düz getməyə çağırırdılar. Bəzi məlumatlardan aydın olur ki, mürtəcelər Qarabağ əhalisini "Əkinçi"yə qarşı qaldırmağa çalışmışlar. Zərdabi isə irtica qüvvələrinə qarşı mətanətlə duraraq yazırdı: "... Flankəsə dəymə bizim həmsəhərlimizdir, ya filan sözü danışma - bizim filan adətimize toxunur olanda iş yeriməz"¹.

"Əkinçi"də çıxmış elmi-kütləvi və tənqidi məqalələr XIX əsr Azərbaycan elmi ictimai və bədii fikrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Qəzetin səhifələrində bir neçə felyeton da çıxmışdır. Başlıqsız dərc olunmuş bu felyetonların müəllifi H.Zərdabidir. "Əkinçi"nin 1876-cı il 9 avqust (№ 18) tarixli nüsxəsində getmiş felyeton sual-cavab formasında qurulmuşdur:

"Sual: Əmi, eşitmişəm ki, Badukubədə bir ildir filankəs "Əkinçi" ismində bir qəzet çıxardır, təzə xəbərlər

¹ "Əkinçi" 1877, № 18

yazır, hikmət ilə hər bir şeyi aşkar edir?

Cavab: Filankəs Şirvan vilayətinin Zərdab qəryəsinin sakini filankəsin oğlu filankəsin nəvəsi deyilmi? Mən elə bilirdim o qəzeti İvan ya Karapet çıxardırmış. Mən onun ata-babasını tanıyıram, qoy getsin, ev buzovundan öküzlə olmaz"¹.

Göründüyü kimi, felyetonda yeniliklə köhnənin arasında gedən mübarizədən bəhs edilir. Cəhalət və mövhumatın tənqidinə həsr edilmiş başqa bir felyetonda oxuyuruq: "Bu il yayda biz dağda olan zaman rəhmətlik Şahpəri nə xoşlayıb gecə nalə edirdi. Bizim qız da yatmışdı. Gördüm itlər çöldə bərk basır. Nə qədər səslədim, olmadı. Çölə çıxıb, heç kəsi görməyib, itlərə acıqlanıb içəri girib gördüm başına döndüyüm Şahpəri allah rəhmətinə gedib. Mən evi yıxılmış heç bilməmişəm ki, itlər basan Əzrail imiş. Çıxıb itlərin ağzından onu qurtarmışam. O boynu sınımış alacığın o biri tərəfindən girib Şahpərinin canını alıb, gedib..."². Demək, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ədəbi felyetonun ilk nümunələrinə də "Əkinçi" də rast gəlirik.

"Əkinçi" qəzeti Azərbaycan dilinin yad sözlərdən təmizlənməsinə, onun inkişafına böyük əhəmiyyət verirdi. O, dilin təmizlənməsi uğrunda ilk nömrələrindən qızğın mübarizə aparmışdır.

Ana dilini fars və b. dillərin təsirindən qurtarmağa çalışan H.Zərdabi öz yazılarında şəxsi nümunə göstərir, qəzetini zəhmətkeş xalq kütlələrinin başa düşəcəyi dildə - sadə Azərbaycan dilində çıxarırdı: "Əkinçi"nin geniş xalq kütlələri arasında yayılmasının əsas səbəbi də bu idi.

Beləliklə, "Əkinçi" öz səhifələrində qaldırdığı bütün məsələlərə zəhmətkeş xalqın nöqtəyi-nəzərindən yanaşmış, onun tərəqqisi yolunda inadla mübarizə aparmışdır.

Ədəbiyyata bir ideoloji silah kimi baxan "Əkinçi" ətrafına topladığı tərəqqipərvər Azərbaycan ziyalılarının yardımı ilə geniş kütlələrin şüurunu zəhərləyən sxolastik

¹ "Əkinçi", 1876, № 15

² Yenə orada, 1876, № 17

poeziyanı rədd edərək pisləmiş, hakim təbəqələrin ruhunu oxşayan məddah şairlərlə inadla vuruşmuş, realist ədəbiyyat uğrunda mübarizə aparmışdır.

IV FƏSİL

"ZİYA" ("ZİYAYİ-QAFQASIYYƏ") VƏ "KƏŞKÜL"ÜN ƏDƏBİ XƏTTİ-HƏRƏKƏTİ

"Ziya" "Əkinçi"dən sonra keçən əsrdə nəşr edilən yeganə Azərbaycan qəzeti idi. "Əkinçi" qəzeti 1877-ci ildə çar hökuməti tərəfindən bağlandıqdan sonra mətbuatımız tarixində əmələ gəlmiş fasilə iki ildən artıq davam etdisə də¹, "Ziya"nın nəşri bu fasiləyə son qoydu. Buna görədir ki, keçən əsrin milli Azərbaycan mətbuatı tarixində H.Zərdabinin "Əkinçi"sindən sonra Səid Ünsizadənin "Ziya" qəzeti daxil olur².

Ruhani idarələrini təftiş edən komissiyanın sədri həqiqi statski sovetnik Bezobrazovun 1888-ci il 3 fevral tarixli (№ 29) yazılı məruzəsindən³ öyrənirik ki, S.Ünsizadə 1866-cı ildə Şamaxı Şəriət məclisinə üzv seçilmişdir.

Müsəlman ruhani idarələri haqqında Əsasnamənin nəşri (1873) ilə qədər aparılmış təşkilati dəyişikliklər nəticəsində, 1873-cü il yanvar ayının 2-də S.Ünsizadə Bakı quberniya əhli-təsənni məclisinə üzv, həmin ilin 17 dekabrında isə məclisə sədr təyin olunmuşdur.

¹ "Kəşkül"dəki bir məqalədən öyrənirik ki, "Əkinçi"dən sonra "Bakı gimnaziya məktəbinin əqaidi-islam müəllimi nadvornı-sovetnik Mirzə Məhəmmədbəy "Cam cahannüma və ayineyi-bədənnüma" namində bir qəzetə nəşrinə çalışmışdır (Bax: "Kəşkül", 1876, № 32). Lakin həmin adda qəzetin çıxarıldığı barədə heç bir sənəd yoxdur.

² Bəzi mənbələrdə "Ziya" ("Ziyayi-Qafqasiyyə") Azərbaycan dilində nəşr edilmiş ilk qəzet kimi qələmə verilmişdir. Məs., Şamaxı mülkədarlarından Ağahüseyn Mirzəzadənin "Sovqat" qəzeti "Mətbuat" başlıqlı məqaləsində yazmışdır: "Bizim Qafqazda milli mətbuatımızın məbdəi 1881-ci il sənəyi-miladisində mərhum Hacı Səid əfəndi Ünsizadə həzrətlərinin təhti-müdiriyyətində çıxan "Ziyayi-Qafqaz" namində çəridədən başlayıb ta bu günkü günə qədər bata çıxa davam ediyor" ("Sovqat" qəzeti, 1916, № 24).

³ Azərb.SSR MDTA, f.291, siyahı 1, iş 577, vərəq 22-31.

Əsasnaməyə görə Ruhani məclislərinin üzv və sədr-ləri müvafiq qubernatorlar tərəfindən təyin olunurdu. Bu illərdə Bakının qubernatoru Staroselski olduğundan S.Ünsizadə də onun təyinatı ilə əvvəl məclisin üzvü, sonra isə sədri olmuşdu. O, 1877-ci ilin əvvəllərinə qədər məclisə sədrlik etmişdir.

Canişinlik baş idarəsinin 1877-ci il 25 yanvar tarixli 27 nömrəli təqdimatı ilə S.Ünsizadə Zaqafqaziya Ruhani idarəsinə "müvəqqəti" ezam olunur¹. O, iki aya yaxın Ruhani idarəsində boş olan üzv vəzifəsini ifa edir.

Daha sonra Baş idarənin rəisi general-leytenant Ştaroselskinin həmin il 3180 nömrəli (23 mart tarixli) yazılı göstərişinə əsasən² S.Ünsizadə maaşı saxlanılmaqla 1877-ci ilin 1 aprelindən avqust ayının birinədək Baş idarənin sərəncamına çağırılır.

Müfti idarəsi S.Ünsizadənin ezamiyyət müddətinin bitməsi ərəfəsində Baş idarəyə məktubla müraciət edib avqust ayının 1-dən onun geri, əvvəlki işinə qaytarılması barədə razılıq verməsini xahiş edir. İdarə məktubuna aşağıdakı cavabı alır:

"Но, что генерал-лейтенант Старосельский предложением от 29 октября того же года за N 10412 ответил Духовному Управлению, что Гаджи Саид эфенди вновь прикомандируется к Духовному Правлению с 1-го августа 1877 года впредь до особого распоряжения Главного Кавказского начальства"³.

Yəqin ki, S.Ünsizadə Baş idarədə dörd aylıq ezamiyyəti vaxtı mühüm dövlət əhəmiyyəti olan tapşırıqları layiqincə yerinə yetirmişdir. Onun Tiflisdə Ruhani idarəsində saxlanılması da çox güman bununla əlaqədar olmuşdur. Ola bilsin ki, sonrakı illərdə də S.Ünsizadənin köməyi Baş idarəyə lazım olmuş və yeri düşdükcə ondan istifadə edilmişdir.

¹ Azərb.SSR MDTA, f.291, siyahı 1, iş 577, vərəq 23.

² Yəne orada, vərəq 24.

³ Yəne orada, vərəq 25 əks üzü.

Ruhanilərdən - Əhməd əfəndinin, Mahmud əfəndi və başqalarının S.Ünsizadədən şikayətlərinə Baş idarədə o qədər də əhəmiyyət verilməyib, cavabsız buraxılması, özünün ruhani işləri ilə az məşğul olması, idarəyə ayda bir neçə dəfə gəlməsi, gələrkən də az oturması (1-2 saat) və s. bununla izah edilə bilər. S.Ünsizadə 1876-cı ildə Tiflisə köçüb, 1884-cü ilin əvvəllərində orada yaşamış və ruhani idarəsində işləmişdir. Düşdüyü yeni mühit onun çoxdan arzusunda olduğu qəzet nəşri və mətbəə yaratmaq kimi dövrü üçün çox əhəmiyyətli fikirlərinin həyata keçirilməsinə imkan yaradır: "Neçə vaxtlar idi ki, mətbəə və mətbuat işini əmələ gətirmək arzusunda idik ki, mətbəəmiz bərgünə şəhərdə olsun ki, orada cümlə əsəb mühəyyə olsun. Aşkardır ki, Qafqazda Tiflisdən başqa bu mətəlibin pişrəftinə şayistə yer yoxdur"¹.

1878-ci il dekabr ayının 4-də Səid Ünsizadə "Ziya" adlı qəzetin nəşrinə icazə almaq üçün Qafqaz senzura komitəsinə ərizə ilə müraciət edir. O, ərizə ilə birlikdə qəzetinin məramnaməsini də senzura komitəsinə təqdim etmişdi. S.Ünsizadənin sənədlərini Qafqaz canişinin Baş idarəsinə göndərən senzura komitəsi qəzetin nəşri haqqındakı mülahizələrində yazmışdı: "Senzura komitəsi mətbuat haqqında qanuna əsasən Hacı Səid Əfəndi Ünsizadənin ərizəsini, habelə "Ziya" qəzetinin məramnaməsini nəzərdən keçirib belə qərara gəlir ki, onun xahişi senzura əsasnaməsində tələb olunan bütün şərtlərə uyğundur. Bu səbəbdən qəzetin tatar (Azərbaycan - A.Z.) dilində nəşri xüsusi fayda verə bilər. Məhz buna görədir ki, Hacı Səid Ünsizadənin arzusunun yerinə yetirilməsini Siz zati-alilərdən xahiş edir"².

Senzura komitəsi "Ziya"-nın nəşrinə icazə verərkən qəzetin çar siyasətinin Qafqazda müsəlmanlar arasında möhkəmlənməsinə kömək edəcəyinə, "xüsusi faydalar" verəcəyinə belə bağlıydı. Senzurada bu ümidi doğuran səbəb

¹ "Ziyayi-Qafqasiyyə", 1881, № 16.

² Gürcüstan SSR MDTA, f.480, iş 380, vərəq 1.

Ünsizadənin ruhani zümrəsinə mənsub olması, xüsusən onun ruhani idarəsində işləməsi idi. İlk vaxtlarda "Ziya" qəzetinə yaxşı münasibət bəslənməsinin səbəbi də bu idi.

Senzura komitəsinin mülahizələrinə əsasən Qafqaz canişinliyi qəzetin nəşrinə icazə vermişdi. Canişin Baş idarə dəftərxanası (1878-ci il 12 oktyabr 1487 nömrəli təliqəsində¹) S.Ünsizadəyə 1879-cu il yanvar ayının 1-dən "Ziya" qəzetinin nəşrinə icazə verildiyini senzura komitəsinə bildirmişdi. Təliqədə senzura komitəsinə tapşırırdı ki, "Hacı Səid Əfəndiyə adı çəkilən qəzetin nəşrinə, senzuranın bütün qanunlarını ödəməklə, senzura komitəsinin bilavasitə nəzarəti altında olmaq şərtilə icazə verdim"².

Senzura komitəsi isə 1878-ci il dekabr ayının 13-də "Ziya"nın nəşrinə icazə verildiyini rəsmi surətdə S.Ünsizadəyə bildirmişdi³. Leninqradda SSRİ Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində Baş mətbuat işləri idarəsinə məxsus 101/77 nömrəli sənəddə "Ziya" qəzeti barədə aşağıdakı qeydləri oxuyuruq: "Ziyayi-Qafqasiyyə" ("ZARYA KAV-KAZA") qəzeti Tiflis şəhərində çıxır, nəşrinə 1878-ci il 12 dekabrda icazə verilmişdir. Naşir-redaktor Qafqaz sünni ruhani idarəsinin üzvü Hacı Səid Əfəndi Ünsizadədir. Qəzet Azərbaycan dilində nəşr edilir"⁴.

Qafqaz senzura komitəsindən Peterburqda Daxili İşlər Nazirliyinə göndərilmiş bir siyahıda yuxarıdakı məlumatlardan əlavə "Ziya" qəzetinin nəşrinə Qafqaz canişininin müavini, general-adyutant Mirskinin icazə verdiyi göstərilir. Hər iki - Leninqrad və Tbilisi arxivlərində qəzetin nəşrinə icazə verilmə tarixi eynidir.

S.Ünsizadə icazə aldıqdan sonra hazırlıq işinə başlamış, kiçik qardaşı Cəlalı, oğulları Əbdürrəhman və Ağanı, bacısı uşaqları Rəhim və Seyfullanı da işə cəlb etmişdi.

1879-cu il yanvar ayının 14-də "Ziya"nın ilk nömrəsi

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, iş 380, vərəq 2.

² Yəne orada, vərəq 1.

³ Yəne orada, vərəq 2.

⁴ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 82, vərəq 1.

çıxmışdır. Qəzet həftədə bir dəfə, daşbasması üsulu ilə nəşr edilirdi.

"Ziya"nın nəşri haqqında qabaqcadan nəşr edilərək yayılmış elandan və qəzetin ikinci nömrəsindəki redaksiya qeydindən öyrənirik ki, "Ziya"nı yanvar ayının "ibtidasından" çıxarmaq qərarlaşdırılmış imiş. Lakin katib və basmaçının "xam" olmasına görə qəzetin birinci nömrəsi vaxtında çıxmamışdır.

S.Ünsizadə "Ziya"nın nəşri üçün xüsusi mətbəə almışdı. O, bu münasibətlə yazırdı: "Necə bir laziməli əhvalatlara nəzərən basmaxana busatın Tiflisdə açmağa qərar verdik. Və basmaxana əsbabının cümləsini mühəyya etdik. Və ruz-bə-ruz təkmilinə söy edəcəyik. Və nobəno baqaide kitablar dəxi çıxaracaqıq. Amma aşkardır ki, bununla iş irəli getməz. Məsəldir ki, bir ev bir eli tikə bilməz, bəlkə bir el bir evi tikə bilər. Bəlkə bu barədə hər bir tərəfdən həmiyyət və iltifat göstərmək lazımdır. Və hər kəs basmaxana və qəzetimizi özünün hesab etməlidir"¹.

Basmaxana qəzetin adı ilə "Ziya" mətbəəsi² adlandırılmışdı. Bu mətbəə Azərbaycan dilində materiallar çap edən ilk şəxsi mətbəə idi. "Ziya" daş basmaxana-mətbəəsi ilk vaxtlar Tiflis şəhərində Zailov fəmilialı birisinin mülkündə yerləşirdi³. 1879-cu il iyun ayının 21-dən Voronsov küçəsindəki 35 nömrəli evə - Ağa Ələsgər Məşədi İsmayıl oğlunun evinə köçürülmüşdü⁴. Qəzetin redaksiyası da bir müddət həmin evdə yerləşirdi. S.Ünsizadə mülk aldıqdan sonra 1881-ci il yanvar ayının 9-da "Ziya" mətbəəsini öz evinə köçürür. Onun şəxsi evi Tiflis şəhərinin 6-cı məntəqəsində Fomina küçəsindəki 11 nömrəli binada yerləşirdi⁵.

¹ "Ziyayi-Qafqasiyyə", 1881, № 2.

² "Ziya" mətbəəsi 1881-ci ildən "Ziyayi-Qafqasiyyə" mətbəəsi adlandırılmışdır.

³ Şəhadətnamə, № 4186, Gürcüstan SSR MDTA, f.17, iş 703.

⁴ Yənə orada, vərəq 2.

⁵ Yənə orada, vərəq 4-5.

"Ziya" qəzeti redaksiyasının, həmçinin mətbəəsinin bir yerdən başqa yerə asanlıqla köçürülməsi məsələsi də maraqlıdır. Ona görə ki, çar hakimiyyəti illərində şəxsi mətbəə və redaksiyaların yerini dəyişdirmək asan məsələ deyildi, xüsusi icazə tələb edirdi.

Vəziyyət belə olduğu halda, nə səbəbə S.Ünsizadəyə qəzetinin redaksiyasını və mətbəəsinin yerini dəyişdirməyə asanlıqla icazə verilmişdi? Bunun səbəbi arxiv sənədlərindən birində belə izah edilmişdir: "Mətbəə-daş basmaxanasına bağda nəzarət etmək əlverişli olduğundan oraya köçürülməsinə icazə verilmişdir. Onun (S.Ünsizadənin - A.Z.) mətbəə-daş basmaxanasının öz xüsusi evinə köçürülməsinə heç bir maneə yoxdur"¹.

Tiflis qubernatoruna 1881-ci il 9 yanvar tarixli raportundan da aydın olur ki, "Ziya" redaksiyasının və mətbəəsinin yerinin dəyişdirməyə icazə verilməsi əsasən onların üzərində "asan nəzarət" etmək məqsədi güdmüşdür².

Qafqaz senzura komitəsinin materialları içərisində "Ziya" ("Ziyayi-Qafqasıyyə") mətbəəsinə aid sənədlər çoxdur. Bu sənədlərdə mətbəənin çap alətləri, hürufatlarının həcmi, miqdarı, çəkisi, keyfiyyəti və s. göstərilir. Mətbəənin inventar kitabında onun təkmilləşdirilməsi üçün görülmüş tədbirlər öz əksini tapmışdır. XIX əsr Azərbaycan dilində nəşriyyat işləri ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün bu sənədlər qiymətli materiallardır.

S.Ünsizadə 1884-cü ilin yayınadək (Şamaxıya köçənədək) Fomina küçəsində yaşamış, qəzetinin redaksiyası və mətbəəsi də burada yerləşdirilmişdir.

Rəsmi sənədlərdə 1880-cı ilədək "Ziya" mətbəəsinə S.Ünsizadə, 1880-1890-cı illərdə isə oğlu Ağa Əfəndinin sahiblik etdiyi qeyd olunmuşdur. "Ziya"-nın nəşri isə C.Ünsizadə idi. O, qəzetin ilk nömrəsindən (1879-cu il yanvar) dörd ilə yaxın onu nəşr etmişdir. Cəlal Ünsizadə "Kəşkül" məcmuəsinin nəşrinə icazə aldıqdan sonra

¹ Şəhadətnamə, № 4186, Gürcüstan SSR MDTA, f.17, iş 703, vərəq 3.

² Yenə orada, vərəq 4.

(1882-ci il dekabr) "Ziya"nın nəşri ilə S.Ünsizadənin özü, sonralar isə oğlu Ağa əfəndi məşğul olmuşdur.

Azərbaycan dilini bilən mütəxəssis mətbəə işçilərinin olmaması qəzetin nəşrini çox çətinləşdirirdi. Vəziyyətdən çıxmaq üçün S.Ünsizadə öz qohumlarını nəşriyyat işinə cəlb edərək Tiflisə köçürmüşdü. S.Ünsizadənin knyaz Yenqaliçyevə yazdığı 9 yanvar 1880-ci il tarixli məlumatından "Ziya" mətbəəsində mürəttib və b. nəşriyyat işləri ilə ancaq üç nəfərin – oğlu Ağa əfəndinin, bacısı oğlu Seyfullanın və tiflisli Rizvan Topçubaşevin məşğul olduğunu öyrənirik. Bu adamlar nəşriyyat sahəsində çalışan ilk professional mətbəə kadrları idi.

"Ziya" qəzeti yeddi şöbədən ibarət idi. Onun məramnaməsini burada veririk: "1.Dövlət sərəncamları; 2.Beynəlxalq agentliklərin teleqramları; 3.Xarici xəbərlər; 4.Daxili xəbərlər; 5.Yerli xülasələr; 6.Məlumat göstəricisi və elanlar; 7.Felyetonlar; ümumiyyətlə rus dilindən tərcüməsi veriləcəkdir"¹.

Qəzet "Ziya" adı altında 76 nömrə çıxdıqdan sonra 1880-ci ilin dekabr ayından "Ziyayi-Qafqasiyyə" başlığı ilə nəşrini davam etdirmişdir. "Ziya" başlığının dəyişdirilməsi yeni bir mənə və məqsəd güdməmiş, yalnız texniki məqsəd daşmışdır. Qəzetin redaktoru "Ziyayi-Qafqasiyyə"nin birinci nömrəsində yazmışdır: "Litoqrafiyamız üçün təzə gətirdiyimiz həkkak və nəqqaş ustalarımız "Ziya"dən ötrü nəqş və nigah eylədikləri "Ziyayi-Qafqasiyyə" sərlövhesini rədd eyləməyi rəva görmədiyimizdən, beş aydan bəri qiyami-ətəletlə məsdur qalan "Ziya" qəzetimizi məzkur sərlövhe altında nəşr etməyə meyl olundu"².

S.Ünsizadə "beş aydan bəri qiyami ətəletlə məsdur qalan" dedikdə, heç də "Ziya"nın senzura tərəfindən bağlanılmasına işarə etmirdi. Əksinə, çünki "Ziya" bir dəfə də olsa, çar senzurası tərəfindən bağlanmamışdı, bunun səbəbi isə tamamilə başqa idi.

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 82, vərəq 2.

² "Ziyayi-Qafqasiyyə", 1880, № 1.

Əvvəlki səhifələrdə qeyd edildiyi kimi, "Ziya" qəzeti daş basmaxanası üsulu ilə çıxarılırdı. Artıq 1880-ci ilin ortalarında S.Ünsizadə çap maşını əldə etmişdi ki, yeni maşının gətirilməsi, quraşdırılması və işə salınması bir neçə ayın müddətində başa çatdırılmışdı. Bununla əlaqədar olaraq qəzetin nəşri redaktoru tərəfindən saxlanılmış və beş aylıq fasilə əmələ gəlmişdi.

Qəzetin başlığının dəyişdirilməsinə gəlincə, deməli-yik ki, Qafqaz senzura komitəsinin materialları arasında bununla əlaqədar heç bir ayrıca sənəd və ya qeyd yoxdur. Çox güman ki, "Ziya" başlığının dəyişdirilməsi senzura komitəsində şifahi yolla razılaşdırılmışdır. Çünki komitəni daha çox maraqlandıran qəzetin məramnaməsi, çıxarılma müddəti, abunə və fərdi satış qiyməti və b. məsələlər heç bir dəyişikliyə uğramadan saxlanılmışdı. Söhbət yalnız qəzetin adının, həm də mənacə o qədər də fərqli olmayan başlığının dəyişdirilməsinə aid idi ki, bunu şifahi surətdə həll etmək olardı və olmuşdu da.

"Ziyayi-Qafqasiyyə" başlığı ilə qəzetin cəmi 107 nömrəsi çıxmışdır. S.Ünsizadə Bakı əyalətinə qazi və ruhani məclisinə rəis təyin edildiyindən 1883-cü il yanvarın 22-də Tiflisi tərk edərək Şamaxıya qayıdır. O, Şamaxıya köçdükdən sonra "Ziyayi-Qafqasiyyə" bir müddət Tiflisdə çıxmışdır. Lakin Səidin Şamaxıya köçməsi onun mühərriqlik fəaliyyətinə mane olmamışdır. O, burada "Ziyayi-Qafqasiyyə"ni redaktə etməklə məşğul olur, qəzet isə Tiflisdə nəşr edilirdi. Qəzetin nəşrinə onun yaxın qohumlarından İsmayılbəy və Əbdürrəhim rəhbərlik etmişlər.

1883-cü ildə "Ziyayi-Qafqasiyyə" mətbəəsi və qəzetinin idarəsi də Şamaxıya köçürülür. Qəzetin Şamaxıya tam köçürülməsi ilə əlaqədar senzura komitəsindən S.Ünsizadəyə verilmiş şəhadətnamədə oxuyuruq: "Bu şəhadətnamə Qafqaz senzura komitəsindən Azərbaycan dilində həftəlik "Ziyayi-Qafqasiyyə" qəzetinin redaktor-nəşri, Zaqafqaziya əhli təsənni ruhani idarəsinin üzvü Hacı Səid əfəndi Ünsizadəyə ona görə verilir ki, yuxarıda adı

çəkilən qəzetin senzura komitəsində əvvəlcə nəzərdən keçirilməklə onun nəşrinin Tiflisdən Bakı quberniyasının Şamaxı şəhərinə köçürülməsinə komitə tərəfindən etiraz yoxdur"¹.

Şamaxıda qəzetin 11 nömrəsi çıxır. Sonra isə "Ziyayi-Qafqasiyyə" bağlanır.

Qafqaz senzura komitəsinin 1885-ci il hesabatında nəşri dayandırılmış qəzetlərdən bəhs edilərkən "Ziyayi-Qafqasiyyə"nin sonuncu nömrəsinin 1884-cü il² iyun ayında çıxdığı qeyd olunmuşdur. "Зийайи-Кавказиэ" ("Сияние") еженедельная газета, издававшаяся с 1879 года в Тифлисе на Азербайджанском языке, под редакцией Саид эфенди Унси-заде. В июне 1884 г. выпущен был последний номер"³. Qəzetin bağlanılmasının səbəbini Bakı qubernatoruna göndərilmiş bir təliqədən öyrənirik⁴. Burada qəzetin bağlanması redaktor-nəşirin maddi vəsaitinin olmaması ilə izah edilmişdir. S.Ünsizadə maddi vəziyyətinin ağırlığından dönə-dönə yazmışdır. "Kavkaz" qəzetində S.Ünsizadənin redaktorluq fəaliyyətinə həsr olunmuş məqalələrdə də bu cəhət xüsusilə nəzərə çatdırılmışdır. "Mşaq" qəzetinin redaktoru Əmirxanyans "Kavkaz"da dərc etdirdiyi məqaləsində yazırdı: "Məlumdur ki, qəzet nəşr etmək kimi bir iş üçün mətbəə, müxtəlif formalı və həcmli şrift, lap kiçik də olsa bir mənzil, mürəttib, korrektor, ekspeditor və unutmamalı ki, kağız və sair üçün pul lazımdır. Hər bir dövrü mətbuatın nəşri və dəyərli bu amillərin məcmuu ilə ölçülür.

Tiflisdə nəşr olunan "Ziya" qəzeti zahirən maddi cəhətdən nə haldadır? Səid əfəndinin əzmi, öz işinə olan sədaqəti, rəğbəti bir çoxları üçün nümunə ola bilər. O, Şa-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f. 480, iş 330, vərəq 5.

² S.Hüseynov. "Ziya" qəzetinin 1879-1883-cü illər ərzində çıxmış olduğunu qeyd edir (Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu. Bakı, 1977, s.34). Səhvdir.

³ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 1, iş 683, vərəq 34.

⁴ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, iş 330, vərəq 7.

maxıdan Tiflisə köçüb bu qərıb şəhərdə özü üçün yenıdən təsərrüfat yaratmış, qəzet nəşrındən ötrü öz hesabına lazım olan hər şeyi düzəltmışdır. Səıd əfəndi mətbəə üçün ev almış, az qala özü şrift hazırlamış (çünki ustaların bu barədə təsəvvürləri yox idi), qardaşını özünə köməkçi, oğullarını özünə müəttib, qohumlarını korrektor, ekspeditor və b. qohum-əqrabasını mətbəə-redaksiya əməkdaşlarına çevirmışdir"¹.

Bəzi müəlliflər qəzetin bağlanmasını S.Ünsizadənin 1884-cü ilin sonlarında vəfatı ilə əlaqələndirirlər. Doğru deyildir. Çünki S.Ünsizadə 1884-cü ildə vəfat etməmiş, hətta XX əsrin əvvəllərində də yaşamışdır. Arxiv sənədləri göstərir ki, o, 1900-cü ildə "Ziyayi-Qafqasıyyə"ni yenıdən nəşr etmək üçün Bakı qubernatoruna ərizə ilə müraciət edib, icazə istəmişdir².

S.Ünsizadənin ərizəsinin məzmunu ilə Qafqaz senzura komitəsinı tanış edən Bakı qubernator dəftərxanası Səıd və onun qəzetinin nəşri, həmçinin yenıdən ona qəzet nəşrinə icazə verməyin lüzumu barədə mülahizələrini bildirməyi komitədən xahiş etmişdir. Bakı qubernatoruna yazılmış 1900-cü il 5 fevral tarixli təliqədə³ Ünsizadə və onun nəşriyyat fəaliyyətindən bəhs edilmiş, 8 fevral tarixli təliqədə⁴ isə "Ziyayi-Qafqasıyyə"nin yenıdən nəşr edilməsinə icazə verməyi məqsədəuyğun hesab etməmişdi: "Komitə öz tərəfindən S.Ünsizadənin xahişini rədd etməyi daha düzgün hesab edir"⁵. Senzura komitəsinin rəyini əsas alan Bakı qubernatoru S.Ünsizadənin xahişini rədd etmişdi.

S.Ünsizadənin həyatının son illəri haqqında daha dəqiq məlumatı məşhur "Molla Nəsrəddin" jurnalının təşkilatçılarından Ömər Faiq Nəmanzadə verir. O, Azərbaycan

¹ Газета "Кавказ", 5 март 1881 г., № 50.

² Gürcüstan SSR MDTA, f.480, iş 303, vərəq 4.

³ Yenə orada, vərəq 5-7.

⁴ Yenə orada, vərəq 7.

⁵ Yenə orada, vərəq 10.

dilində material çap edən mətbəələrdən "Ünsizadə və qeyri-mətbəələr haqqında qeydlər"ində ümumi şəkildə Ünsizadə qardaşlarının mətbuat və nəşriyyat sahəsindəki fəaliyyətlərindən bəhs etmişdir. S.Ünsizadənin həyatının son günlərindən də bəhs açan Ö.F.Nemanzadə yazırdı: "S.Əfəndi "Ziya" və "Ziyayi-Qafqasıyyə" qəzetləri bağlandıqdan sonra Şamaxıya gedib qazi olubmuş. Qaziliyi vaxtında həddən artıq liberal olmasına görə hər vaxt avam camaatın təhqir, həcv və hücumuna düçar olubmuş. Buna görə də orada çox da qala bilməyib 1900-1901-ci ildə pasportsuz, yəni qaçaq surətilə İstanbula getməyə məcbur olmuş və orada vəfat etmişdir"¹.

Ruhani, qazi olmasına baxmayaraq, o, Ö.F.Nemanzadənin yazdığı kimi həddən artıq liberal olduğundan ömrünün sonlarında avam camaat və hökumət məmurları tərəfindən təqib edilmiş, nəhayət, vətəninə qaçmağa məcbur olmuşdur.

"Ziya"nın əsas əməkdaşları dövrünün açıqfikirli, tərəqqipərvər adamları idi. H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, C.Ünsizadə, S.Vəlibəyov, Adolf Bərje, A.O.Çernyayevski, M.Şaxtaxtinski və başqaları demokratik mədəniyyət məsələlərinə dair elmi və publisistik məqalələri ilə qəzet səhifələrində çıxış edirdilər. Müəlliflər heyətinin belə tərkibi göstərir ki, prof. F.Qasımzadənin "Qəzet redaktoru Səid Ünsizadə köhnə ruhani təhsilli ziyalı olduğu kimi, onun əsas yazıçı qüvvəsi də ruhanilərdən təşkil olunmuşdur"² hökmünü rədd edir³.

"Ziya"da Əndəlib Kaşani, Şuxi, Müşfiq (Məşədi Məhəmməd Şirvani), Bixüd, Nakam kimi şairlərin qəzəl və

¹ Azərbaycan SSR EA Əlyazmaları İnstitutu. Ö.F.Nemanzadə arxivi, № 4-5, vərəq 2.

² F.Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956, s.386.

³ Akademik F.Qasımzadənin bu fikri "Azərbaycan tarixi" kitabında təkrar olunmuşdur: "Onun ("Ziyayi-Qafqasıyyə"nin - A.Z.) redaktoru və nəşiri Səid Ünsizadə köhnə ziyalıların nümayəndəsi olub, mürtəce fikirli bir adam idi. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, onun nəşr etdiyi qəzetin ətrafında ruhanilərin nümayəndələri toplanmışdı".

qəsidələri çap olunmuşdur. Maarifçi-demokrat H.Zərdabının və realist şair Seyid Əzim Şirvaninin, görkəmli dramaturq N.Vəzirovun "Ziya" qəzetindəki iştirakını ayrıca qeyd etmək lazımdır.

"Ziyayi-Qafqasiyyə"nin nəşri ictimaiyyətin nəzərini özünə cəlb etmiş, mətbuat səhifələrində müzakirə və mübahisəyə səbəb olmuşdu. Xüsusən 1880-ci ilin dekabr ayından qəzet haqqında müzakirələr daha ciddi şəkildə alır. Tiflisdə nəşr edilən qəzetlər, birinci növbədə rəsmi dövlət orqanı "Kavkaz" qəzeti bu müzakirələrin təşkilində və keçirilməsində fəal rol oynamışdı. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, nəşrinin ilk illərindən başlayaraq "Kavkaz" qəzetinin bəzi əməkdaşları, eyni zamanda senzura komitəsinin göstərişlərini yerinə yetirərək senzorluq vəzifəsi də daşımış və yaxud komitədə işləmişlər (məs., Solloqub, V.Bezobrazov və b.).

"Kavkaz" qəzetinin 1881-ci il 39-cu nömrəsində oxuyuruq: "Keçən 1880-ci ilin dekabrından Tiflisdə tatar (Azərbaycan - A.Z.) qəzeti buraxılır... ictimai həyat üçün bu hadisəni əhəmiyyətli bir fəaliyyət hesab edib, biz tatar (Azərbaycan - A.Z.) dili ilə tanış olan bir nəfərdən həmin qəzeti ("Ziyayi-Qafqasiyyə"ni - A.Z.) nəzərdən keçirib bu barədə rəyini söyləməsini xahiş etdik".

"Kavkaz" qəzeti "Ziyayi-Qafqasiyyə" haqqında rəy yazmağı Qafqaz senzura komitəsinin "Şərq" və "Yerli" dillər üzrə əməkdaşı V.Bezobrazovdan xahiş etmişdi. "Ziyayi-Qafqasiyyə"nin yalnız beş nömrəsini, yəni 1880-ci il 9 və 23 dekabr, 1881-ci il 5 və 31 yanvar və 1 fevral tarixli nömrələrini nəzərdən keçirən V.Bezobrazov qəzet haqqında geniş məqalə hazırlamışdı. Həmin məqaləni "Kavkaz" qəzeti "XIX əsr Şamaxının görkəmli adamları" başlığı altında dərc etmişdi. Məqalə böyük mübahisəyə səbəb olmuşdu. Onun ardınca "Kavkaz"ın 50-ci nömrəsində erməni mühərriri və ədibi A.Əmirxanyansın, 55-ci nömrə

¹ Газета "Кавказ", 1881, № 39.

sində isə Matvey Vasilyeviç imzalı bir müəllifin məqalələri də çıxdı.

A.Əmirxanyansın məqaləsi istisna olmaqla hər iki məqalənin müəllifi qəzetin yürütdüyü siyasətdə, baş məqalələrin məzmununda, "Ziyayi-Qafqasıyyə"nin nəşriyyat işində, ümumiyyətlə qəzetin fəaliyyətində çoxlu qüsurlar və nöqsanların başlıca səbəbini S.Ünsizadənin rus dilini, hətta ana dilini bilməməsində, onun qəzet nəşirliyinə "hazır olmamasında" görür və buna görə də onu kəskin məzəmmət edirdi.

M.Vasilyeviç isə məqaləsindəki yanlış iddiaları ilə daha uzaqlara gedib, Azərbaycan xalqının mədəni nailiyyətlərini, xüsusən XIX əsrin ikinci yarısındakı mədəni oyanma və inkişafı tamamilə inkar edirdi.

"Kavkaz" qəzetinin müzakirə məqsədilə məqalə yazdığı məhz V.Bezobrazova tapşırması məsələsi də maraqlıdır.

V.Bezobrazov kimdir? Yuxarıda qeyd etdik ki, V.Bezobrazov Saltıkov-Şedrinin litsey yoldaşlarından idi. Şedrin keçən əsrin əllinci illərində A.V.Drujinin və V.Bezobrazovla dostluq və ədəbi əlaqə saxlayır, aksakovların evində onlarla tez-tez görüşürdü¹.

Şedrin məşhur "Pazuxinin ölümü" şeirini V.Bezobrazova həsr etmişdi. O, enerjili, uzaqgörən, xüsusən maliyyə və iqtisadi biliyə malik olan bir şəxs idi. Onun bir sıra çıxışları Gertsen və Çernişevskinin rəğbətini də qazanmışdı.

Fəaliyyətinin sonrakı dövründə V.Bezobrazov demokratik fikirlərdən uzaqlaşaraq, tam mürtəcə cəbhə tutur: "O, kəndlilərin təhkimçilik "azadlığı"ndan sonra burjuva cəmiyyətinin vəhşi qanunları əsasında onların axırını var-yoxunu soyan mülkədarların mənafeyini güdür və İngiltərədən nümunə götürməyi məsləhət görürdü"². "Onun bütün qüvvəsi xırda, əhəmiyyətsiz, şəxsi məqsədlərə yö-

¹ Ətraflı bax: *Ю. Эльсберг. Салтыков-Щедрин. М., 1953, с.63.*

² Yənə orada, c.105.

nəldilmişdi. Bezobrazov elmə yalnız varlanmaq və şöhrətlənmək mənbəyi kimi baxırdı"¹.

V.Bezobrazov litsey yoldaşı və yaxın dostu Saltıkov-Şedrinə qarşı sonralar kəskin çıxışlar edir, mülkədarlar və fabrikantların mənafeyini güdən məqalələr yazaraq varlanmağa və şöhrətlənməyə çalışırdı. Saltıkov-Şedrin "Gülən adam" məqaləsində V.Bezobrazovu kəskin tənqid etmişdi².

Öz məqalələri ilə hakim siniflərə nökrəçilik edən V.Bezobrazov çox keçmədən akademik seçilir. 1880-ci ildə o, Qafqaza dövlət qulluğuna göndərilir. Qafqaz senzura komitəsində "Şərq və yerli dillər" üzrə baş sensor vəzifəsində çalışır.

Çar hökumətinin Qafqazda yürütdüyü mürtəcə siyasətin həyata keçirilməsində bir çinovnik kimi V.Bezobrazovun az xidməti olmamışdır. O, Qafqazda, yerli xalqların tərəqqisinə səbəb ola biləcək hər hansı istər kiçik olsun, istər böyük təşəbbüsün təzahür etməsinə qarşı çıxırdı. Yerli dillərdə, xüsusən Azərbaycan dilində dövrü mətbuatın və nəşriyyatın fəaliyyətini "dövrü çatmamış" "izafi" hal hesab edən V.Bezobrazov baş sensor olaraq bu təzahürlərə qarşı amansız mübarizə aparmışdır. Beləliklə, o, ümumiyyətlə Qafqaz xalqlarının oyanmasına səbəb olan hər cür mədəni tədbirlərin qarşısını almaq, tərəqqi etməmiş xalqları əsarətdə saxlamaq işində çarizmə sədaqətlə xidmət göstərmişdir.

Yuxarıda yazılanlar nəzərə alınarsa, "Кавказ" qəzetinin "Ziyayi-Qafqasiyyə" haqqında ilk tənqidi məqalə yazmağı nə üçün məhz V.Bezobrazova tapşırdığı aydınlaşmış olar. Digər məqalənin müəllifi Matvey Vasilyeviçin şəxsiyyəti haqqında məlumatımız yoxdur. Onun Azərbaycan dilini bilib-bilməməsi barədə də heç nə bilmirik. Məqalənin yazılış tərzindən müəyyən etmək olur ki, o, V.Bezobrazovu sadəcə olaraq müdafiə etmək üçün əlinə qələm almışdır. Onun məqaləsi də çox ziddiyyətli olub, tarixi hə-

¹ Ətraflı bax: *Ю.Эльсберг. Салтыков-Щедрин. М., 1953, с.64.*

² Yənə orada, s.67.

qıçətlərə zidd cəbhədən yazılmışdır. XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan, ümumiyyətlə Zaqafqaziya xalqlarının ictimai-iqtisadi və xüsusən mədəni həyatında əmələ gəlmiş tarixi tərəqqini görə bilməyən məqalə müəllifi belə bir yanlış iddia irəli sürürdü ki, guya "Zaqafqaziya müsləman əhalisi zehni və əxlaqi cəhətdən hələ yaranmanın birinci mərhələsindədir. Bu mənada o, körpələr cəmiyyətini xatırladır. O, İranda və Türkiyədəki həmməzhəblərindən geri qalmış, bizə də hələlik yaxınlaşmamışdır. O, elə bir dairədə hərəkət edir ki, burada müəyyən bir istiqamət ala bilmir, öz yerini tapa bilmir"¹.

Məlumdur ki, keçən əsrin 90-cı illərində çar monarxiyasına qarşı inqilabi qüvvələrin mübarizəsi kəskinləşmiş, bir il sonra çar II Aleksandr xalqlar tərəfindən öldürülmüşdü. Yaranmış vəziyyəti aradan qaldırmaq, inqilabi hərəkətin qarşısını almaq üçün amansız tədbirlər görülmüşdü. Ucqarlarda isə vəziyyət daha da ağır idi. Çar məmurları yerlərdə hər cür tərəqqinin qarşısını almaq, kütlələri əsarətdə daha möhkəm saxlamaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atırdılar. Bu zaman nəşr edilən qəzet və jurnallar yerli hakimlərin, xüsusən çar senzurasının təqib və böhranlarından yaxa qurtara bilmirdi. Yerlərdə oyanmanı boğmaq, fanatizmi yaymaq və b. vasitələr ən çox tətbiq edilən üsullardan idi.

"Ziyayi-Qafqasiyyə" belə bir şəraitdə çıxarılırdı. Arxiv sənədləri göstərir ki, "Ziya"dən fərqli olaraq "Ziyayi-Qafqasiyyə" ciddi senzura nəzarəti altında nəşr edilmişdir.

Qəzetin senzuradan keçirilməsi üçün S.Ünsizadədən xüsusi iltizamnamə də alınmışdı: "1880-cı il noyabr ayının 29-u günü, mən, aşağıda imza edən Tiflisdə yaşayan Şamaxı sakini Hacı Səid əfəndi Ünsizadə iltizamı 6-cı Voronsov məntəqəsinin nəzarətçisi Macivariani cənablarına verirəm ondan ötrə ki, adı çəkilən qəzet senzuradan keçirilmədiyi və idarə rəisinin lazımı icazəsi olmadığı halda, onu nəşr etməyə ixtiyarım yoxdur. Əks-təqdirdə öz üzəri-

¹ "Кавказ", 11 март 1881, № 55.

mə ciddi məsuliyyət düşdüyünü bilib imza edirəm: Hacı Səid əfəndi Ünsizadə. İmza.

İltizamı aldı nəzarətçi. İmza"¹

Şübhəsiz ki, rəsmi orqan "Kavkaz"ın tənqidi məqalələri də qəzetin nəşri işinə, onda dərc edilən materialların məzmun və ideyasına müəyyən təsir göstərməli idi və göstərmişdi də.

Bu təqiblər istər Ünsizadənin mühərrirlik fəaliyyətində, istərsə də həmin qəzetin mühərrirlərinin yazılarında bu və ya başqa şəkildə təsirini göstərməyə bilməzdi. Digər tərəfdən, qəzetin mühərrirləri içərisində dünyagörüşü etibarilə geridə qalmış adamlar da var idi. İsmi Sədrəddinbəyov, Fazil Dərbəndi, Möhsünbəy Qubbəi, Qumri Dərbəndi, Müşfiq (Məşədi Məhəmməd Şirvani) və başqaları. Bu müəlliflərin məqalələrində mövhumat, dünya işlərinin mənasız və aldadıcı olması və başqa bu kimi mürtəce fikirlər təbliğ edilirdi. S.Ünsizadə nəinki bunların yazılarını sadəcə olaraq çap edirdi, həm də onların mürtəce fikirlərinə çox hallarda bəraət qazandırır ki, bu cəhətlər çar senzurasının siyasətilə səsləşirdi.

"Ziya"nın rəsmi senzoru Melik-Meqrabov idi. Qəzeti çapa o imzalayırdı. Lakin "Ziya" Qafqaz senzura komitəsinin başqa senzorları (V.Bezobrazov və b.), həmçinin "Kavkaz" qəzetinin rəsmi əməkdaşlarının nəzarətindən də kənar deyildi. Birincilər qəzet materiallarını nəşrə dək baxışdan keçirərək onları qadağan və ya başqası ilə əvəz etməyə redaktoru məcbur etdikləri halda, "Kavkaz" əməkdaşları öz yazıları və məlumatları ilə senzura komitəsinə bilavasitə köməklik göstərirdilər. Hər iki halda "Ziyayi-Qafqasiyyə" zərər çəkməli olurdu.

"Ziya" qəzetini bəzi hallarda nadvorni-sovetnik Mirzə Mustafa Axundov senzuradan keçirmişdir. M.M.Axundov Qafqaz senzura komitəsinin ştatdankənar senzoru idi. O, komitənin Şərq və yerli dillər üzrə baş senzoru Melik-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.17, iş 828, vərəq 25.

Meqrabovu əvəz edir, "tatar, fars və ərəb dillərindəki kitab və dövrü mətbuatı" senzurdan keçirməklə məşğul olurdu.

Gürcüstan Dövlət Arxivində onun "Ziya"da getməsinə icazə vermədiyi bir neçə məqalədən xırda parçalar saxlanılır.

Qəzetin vaxtaşırı nömrələrində "Ziya" idarəxanasından verilən elanlara təsadüf edirik ki, bunlar da bilavasitə qəzetin senzurası ilə əlaqədardır. Elanların birində oxuyuruq: "Mətbəə və idarəxanəmizə mütəlliq olmayan səbəbə görə "Ziya"-nın yeddinci nömrəsi təyin olunmuş vaxtdan bir gün sonra çıxdı"¹.

Elandan müəyyənləşir ki, qəzet senzurdan keçirilərkən bir və ya iki məqalə, yaxud məqalələrdən parçalar çıxarıldığından onların yerini təcili doldurmaq mümkün olmamış, "Ziya"-nın bir gün gecikməsinə səbəb olmuşdur. Çıxarılan məqalə ikidən artıq olduqda yaranmış boşluğu bir gün ərzində doldurmaq redaksiya əməkdaşlarının gücündən xaric idi. Qəzetin çıxacağı vaxtdan bir gün əvvəl senzurdan keçirildiyini nəzərə alsaq (çox hallarda materiallar senzurun evinə aparılırdı) məsələ daha da aydınlaşmış olar.

"Ziya" bu qəbil elanları çox hallarda ayrıca vərəqələrdə çap edib oxucularına çatdırırdı. "Ziya" qəzetinin senzurası ilə əlaqədar M.Axundov senzura komitəsinə başqa bir məktubunu 1879-cu ilin 20 iyulunda Kadinarsidən yazmışdır. M.Axundov "Ziya"-nı orada senzurdan keçirib dilcanla geriyyə, Tiflisə, redaktoruna göndərirdi: "Получив цензурный лист "Зия" только сегодня к двенадцати часам дня, я немедленно просмотрел и посылаю вечерним дилжоном"².

Məktubun yazılmasının əsas səbəbi isə "Ziya"-nın dərc etdiyi Azərbaycan əlifbası barədə yazıda M.Şahtaxtinskiyin "Tiflisskiy vestnik" qəzetində çıxmış məktubun-

¹ "Ziya" qəzeti, 17 yanvar 1880, № 7.

² Gürcüstan SSR MDTA, f. 480, siyahı 1, iş 387, vərəq 10.

dan alınmış parçaların düzgün tərcümə edilməməsi, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi uğrunda 20 ildən artıq mübarizə aparmış filosof M.F.Axundovun xidmətlərinin düzgün qiymətləndirilməməsi olmuşdur.

Məlumatdan öyrənirik ki, o, məqalənin bəzi yerlərini pozmaqla, nömrənin də çıxmasına icazə verməmişdir. Cizilmiş yerlər aşağıdakılar idi: qəzetin ikinci səhifəsində M.Şahtaxtinskinin məktubundan edilmiş tərcümə, sonuncu səhifədəki ifadə xətaləri. Sonuncu səhifə barədə M.Axundov yazırdı: "А на последней странице как заключающие ироническое выражение, оскорбляющие первого автора мусульманской азбуки, уже умершего прослуженного и ученого по восточной части полковника Мирза Фатали Ахундова"¹.

Tərcümədəki yanlışlıqları dəqiqliyi ilə göstərən sensor "Ziya"da verilən parçaları "Tiflisskiy vestnik"dən tərcümə edərək məktubuna əlavə etmiş, M.Şahtaxtinskinin məktubu dərc olunmuş "Vestnik"in həmin nömrəsini də komitəyə göndərmişdir.

Məktubunun sonunda M.Axundov senzura komitəsinin sədrindən xahiş edirdi ki: "Да бы оскорбить семейство моего покойного родственника Ахунд-заде, еще оплакивающие память почетного восточного литератора, оставившего до пятнадцати редкого достоинства сочинения приобретших европейскую известность, убедительно прошу ваше превосходительство и именем его семейства не дозволить печатать для насмешки публики подчеркнутое мною на последней странице места тем более же, что смысл письма от этого несколько не пострадает"².

M.M.Axundov komitəyə 1879-cu il 1 iyul tarixli raportunda iyun ayında ona verilmiş tatar (Azərbaycan - A.Z.) fars və ərəb dillərində xarici kitabların siyahısını

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f. 480, siyahı 1, iş 387, vərəq 10.

² Yəne orada.

təqdim etməklə onların senzuradan keçirməsi barədə məlumat vermişdi: "Имѣю честь представить при сем список с заграничными книгами, полученными в цензурном комитете на татарском, персидском и арабском языках и рассмотренными мною в течении истекшего июня.

Исполняющий обязанности цензора М.Ахундов"¹.

Onun senzura komitəsinə həmin il 30 iyun tarixli məktubu² isə "Ziya" qəzetinin 20 iyun tarixli nömrəsinin senzurası ilə əlaqədardır. Qəzetin materiallarını baxışdan keçirən M.Axundov "Ziya"-nın birinci səhifəsində Tehrandə açılmış xəstəxana barədə Mahmud əfəndi imzalı müəllifin yazısını çıxarıb, onu başqa məqalə ilə əvəz etməyi redaktorundan tələb etmişdi. Məqalədə kimsəsizlər, yoxsullar üçün açılmış xəstəxana təriflənir, təşəbbüskarları xeyirxah işlərinə görə alqışlanır. Müəllif, eyni zamanda, məqaləsində xəstəxana işçiləri arasında yaranmış sərxoşluğu, onun nəticəsində tez-tez baş verən qanunsuzluqları, nalayiq hərəkətləri, hətta cinayət əlamətlərini kəskin tənqid edir, sərxoşluğu farslara xas olan bir xüsusiyyət kimi nəzərə çarpdırır.

Senzor M.Axundovu məqaləni qadağan etməyə məcbur edən yazıdakı sərxoşluqla əlaqədar cümlələrdir.

M.Axundovun məktubunda məqalənin qadağan edilməsi səbəbləri ətraflı şərh olunur, yazının senzura qanunlarının hansı maddələrinə əsasən çıxarıldığı ayrıca göstərilirdi.

1879-cu il zilhiccə ayının 10-da Tiflis məscidində qurban bayramına həsr olunmuş mərasim keçirilmişdi. Mərasimdə Zaqafqaziya əhli-təsənni ruhani idarəsinin üzvü Əhməd əfəndi xütbə oxumuşdu. Mərasimə "Qurban bayramı" başlıqlı məqalə həsr edən "Ziya" qəzeti onun ətraflı təsvirini verib, toplaşanların sayı, tərkibi, yığılmış pu-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f. 480, siyahı 1, iş 388, vərəq 8-9.

² Yenə orada, vərəq 15.

lun miqdarı və b. məsələlərdən söhbət açmışdı. İmzasız getmiş həmin məqalə Əhməd əfəndinin xütbə oxuması, Şeyx Sədinin "Gülüstan" əsərindən alınmış bir hekayənin xatırladılması ilə bitirilmişdi. Hekayənin qısa məzmunu belədir: "Pis, xoşagəlməz səsə malik olub, özünü "xoş-avaz" sayan bir xətib boş yerə hey qışqıraraq xütbə oxuyur. Onun oxuması sadəcə olaraq qarğanı xatırladır. Belə ki, "səslərin ən pisi eşşəklərin səsidir" ayəsi "onun şəninə" yazılmışdır. Oxumasından tənğə gəlmiş kənd əhli ancaq onun "cah və cəlalına görə" əziyyətinə dözürlər. Onunla gizli ədavəti olan xətiblərdən biri yanına gəlib, yuxu gördüyünü ona bildirib deyir: "Yuxuda gördüm ki, sənin yaxşı səsin var. Adamlar da sənin səsinə çox xoşlayırlar. Fikirləşdikdən sonra xətib deyir: "Mələmdir ki, mənim səsim xoşa gələn deyil, xalq da mənim ucadan oxumağımdan əziyyətdədir. Tövbə edirəm ki, bundan sonra xütbə oxumayım"¹.

Keçən əsrin 80-cı illərində din və mövhumatın hökmran olduğu bir zamanda müfti idarəsinin üzvü olan bir əfəndi barəsində belə kəskin məqalə çap etmək böyük cəsarət istəyirdi. Çünki "Ziya"-nın məqaləsi ruhani silki və onlara etiqad bağlayan minlərlə avam camaat arasında təşviş yaratmaya bilməzdi. Bununla yanaşı ilk növbədə ən çox təşvişə düşən, şübhəsiz ki, Əhməd əfəndi və onun baş üzvü olduğu müfti idarəsi olmuşdur. Özünü hamıdan artıq təhqir edilmiş sayan Əhməd əfəndi müfti Hüseyn əfəndiyə S.Ünsizadədən şikayət etməklə yanaşı, canişinliyin ruhani idarələri üzrə nəzarətçisi knyaz Cordcadzeyə də ərizə vermişdi². O, "Qurban bayramı" məqaləsini rus dilinə tərcümə etdirib ərizələrinə əlavə etmişdi³. Lakin özünün sonrakı danoslarında qeyd etdiyi kimi ruhani idarələri üzrə nəzarətçi onun şikayətinə laqeyd yanaşmış, S.Ünsizadə cəzasız buraxılmışdır. Müfti Hacı Hüseyn

¹ Külliyyati Şeyx Sədi, Tehran, 1336, (Hicri), s.155.

² Azərbaycan SSR MDTA, f.291, siyahı 1, iş 577, vərəq 16-17.

³ Yəne orada, vərəq 33-34.

əfəndi də onun barəsində heç bir tədbir görməmişdir. S.Ünsizadə haqqında ciddi tədbir görülməsə də, o, və onun "Ziya" qəzeti müfti idarəsi, ilk növbədə Əhməd əfəndi və b. ruhanilərin simasında özünə barışmaz düşmənlər qazanmış oldu. Məhz bundan sonra müfti idarəsi ilə S.Ünsizadə arasındakı ziddiyyət daha da qüvvətləndi. Müfti idarəsindən yazılmış bir sənəddə oxuyuruq: "С 1878¹ года Гаджи Сеид эфенди начал издавать мусульманскую газету "Зия". С этого же времени начинается ряд злоупотреблений, допускаемых Гаджи Саид эфендием по издаваемой им газете"².

Şikayətlərini nəticəsiz gören Əhməd əfəndidə S.Ünsizadəyə və onun "Ziya" qəzetinə düşmən münasibət, barışmaz kin yaranır. O, xüsusi bir ehtirasla qəzetin materiallarını oxuyur, onda dövlət ələhinə zidd fikirlər, cümlə və ifadələr axtarır, tapınca hökumət idarələrinə məlum etməyə tələsirdi. Sənədlər göstərir ki, Əhməd əfəndi "Ziyayi-Qafqasiyyə" bağlananadək onu izləmiş və onun yazıları barədə hökumət idarələrinə məlumatlar yazmışdır.

"Ziyayi-Qafqasiyyə" 1882-ci il 11 avqust tarixli 22-ci nömrəsində demokratik "Əxtər" qəzetindən Ərabi paşa haqqında məlumatı və onun Misir xalqına müraciətlə etdiyi nitqinin mətnini çap etmişdi.

Ərabi paşa ingilis qoşunlarının Misiri işğal zamanı öz vətənlərinin istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparən xalq hərəkatının başçısı idi.

"Ziyayi-Qafqasiyyə"nin çap etdiyi nitqidə isə Ərabi paşa ingilis imperializminin Şərq ölkələrini işğal etmək planlarını, onların işğalçılıq siyasətlərinin mahiyyətini tutarlı dəlil və faktlar əsasında ifşa edirdi. O, ərəb xalqlarını imperialist işğalçılara qarşı amansız olmağa, son nəfəsədək vətəni müdafiə etməyə, onun uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinə çağırırdı. Bu materialların dərci Əhməd əfəndi kimi müfti Hüseyn əfəndi Qaibovu da çox narahat

¹ Doğru deyildir. "Ziya" 1879-cu ildə nəşrə başlamışdır.

² Azərbaycan SSR MDTA, f.201, siyahı 1, iş 577.

etmişdi. O, ruhani idarəsinin sədri kimi imzaladığı məktubunda "Ziyayi-Qafqasiyyə"nin həmin yazılarını səciyyəvləndirərək yazmışdı: "Прокломацию Араби паша, обращенную к Египетскому народу, которая по содержанию своему, лишь могла бы поколебать доверие невежественных мусульман к нашему правительству"¹.

Müfti, S.Ünsizadənin həm də onda günahlandırıldığı ki, "напечатав эту прокламацию в своей газете Гаджи Саид эфенди недобавил от себя ничего в опровержение несправедливости взглядов Араби паши в отношении наших мусульман, пользующихся, во всех отношениях, полным покровительством закона нашего правительства наравне с прочими его верноподданными"².

Müfti idarəsinin və başqa ruhani məclislərinin üzvləri (Əhməd əfəndi, Mahmud əfəndi və b.) yalnız "Ziyayi-Qafqasiyyə"də getmiş materiallar barədə deyil, eyni zamanda S.Ünsizadənin çap etdiyi kitab və təqvimlərdə də dini qanunlar və dövlət siyasəti ilə uyğun gəlməyən məsələ və fikirlər axtarılır və bunlar barədə lazımi yerləri dərhal xəbərdar edirdilər. Məsələn, "Ziya" mətbəəsinin 1881-ci ildə nəşr etdiyi müsəlman təqviminin 77-ci səhifəsində yuxarıdan 7-ci sətirdən 14-cü sətərədək, 79-cu səhifədən isə yuxarıdan aşağı on sətrin şəriət qanunlarına uyğun gəlmədiyini qeyd edib təqvimin bütünlüklə qadağan olunmasını dövlət orqanlarından xahiş etmişdilər³.

Həmin sətirlərdə insan üzvləri vasitəsi ilə onların xasiyyəti müəyyənləşdirilirdi (məsələn, kiminki sifəti kiçikdir, - o, qorxaq olur, yaxud kimin üzü böyük oldu - o, şübhəsiz ki, qəhrəmandır)⁴.

Arxivlərdə, ümumiyyətlə, "Ziya" ("Ziyayi-Qafqasiyyə")də getməsinə icazə verilməmiş yazılar çox azdır. Lakin senzorların raport və başqa yazılı məlumatlarında ara-

¹ Azərbaycan SSR MDTA, f.291, siyahı 1, iş 577, vərəq 50.

² Yəne orada, vərəq 51.

³ Yəne orada, vərəq 38.

⁴ Yəne orada.

sıra bu barədə də qeydlərə təsadüf edirik. Beş ilə yaxın çıxmış bir qəzet barədə qeydlərin çox azlığı senzuranın qəzetə münasibətini geniş işıqlandıрмаğa imkan vermir.

Materialın azlığı, senzura qeydlərinin istiqaməti belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, "Ziya" ("Ziyayi-Qafqasiyyə") qəzetinə Qafqaz senzura komitəsinin münasibəti mülayim olmuşdur. Bunun da başlıca səbəbi redaktorunun ruhani zümrəsinə mənsub olması, canişin idarəsinə yaxınlığı, qəzetində yürütdüyü məfkurənin çarizmin siyasətinə uyğunluğu idi.

* * *

"Ziyayi-Qafqasiyyə"nin nəşri davam etməkdə ikən yenə Tiflisdə "Kəşkül" adlı ədəbi və siyasi bir jurnal¹ nəşrə başladı. "Kəşkül"ün redaktor-naşiri Cəlal Ünsizadə idi.

"Kəşkül" Azərbaycan dilində nəşr edilmiş ilk ictimai-ədəbi məcmuə idi.

Əsli şamaxılı olan ünsizadələr üç qardaş idilər. Ünsizadə qardaşları içərisində Cəlal özünün təhsili, təcrübəsi və dünyagörüşündəki mütərəqqi-maarifçi xüsusiyyətlərlə fərqlənirdi. Ruhani ailəsindən çıxmasına, görüşlərində, şəxsi həyatında olan bəzi mənfi cəhətlərə baxmayaraq, o dövrü-

¹ *Qeyd:* M.Ş.Mirzəyev. "Kəşkül" jurnalını sonradan adı dəyişdirilmiş "Ziya" qəzeti olduğunu qeyd edir ("Зия" потом переименовалась в "Кешкуль", həmin əsəri, s.23). Tamamilə səhvdir. Onun bu fikri də yanlıştır ki, "чтобы сохранить за собой права издательства, братья Унси-заде в течение двух с лишним лет через известный промежуток времени выпускали какой-то печатный листок в две страницы с заглавием "Зия" (yenə orada). Doğrudur, "Зия" qəzeti nəşrinin ilk ilində dəşbasması üsulunda çıxarıldığı üçün ümumiyyətlə onun formatı kiçik olmuş, xəttatların işindən asılı olaraq bəzi vaxt o iki səhifəlik buraxılmışdır. Lakin bu vəziyyət müvəqqəti olub. M.Ş.Mirzəyevin yazdığı kimi, "iki ildən artıq" davam etməmişdir. Çünki S.Ünsizadə çox çəkmədən mətbəə açmış və 1880-cı ildən "Ziya"nı "Ziyayi-Qafqasiyyə" adı ilə çap etməyə başlamışdır. "Ziya"dən fərqli olaraq "Ziyayi-Qafqasiyyə" dörd səhifədən ibarət, müasiri olan mərkəzi rus qəzetlərinin formatında buraxılmışdır.

nün nisbətən tərəqqipərvər, açıqfikirli ziyalılarında idi.

Qafqaz senzura komitəsindən Baş mətbuat işləri idarəsinə yazılmış rəsmi sənədlərdə C.Ünsizadənin savadlı və işgüzar bir ziyalı olduğu göstərilir və onun bəzi başqa üstün cəhətləri qeyd edilir. Həmin sənədlərdən eyni zamanda Ünsizadənin ana dilindən əlavə ərəb, fars, xüsusilə rus dilini yaxşı bildiyini də öyrənirik.

Fəaliyyətə müəllimliklə başlayan C.Ünsizadə 1878-ci ilin ortalarında Tiflisə köçdükdən sonra da xalqının maariflənməsi üçün xeyli iş görmüşdür.

Nəşriyyat sahəsindəki fəaliyyətində C.Ünsizadə mətbuata, xüsusən qəzetə böyük əhəmiyyət verirdi. O, redaktor, jurnalist və tərcüməçilik fəaliyyətilə maarifçilik ideyalarını yaymış və ictimai fikrimizin inkişafında müəyyən xidmət göstərmişdir.

C.Ünsizadə Azərbaycan dilində milli mətbuatın yaranma və inkişafında H.Zərdabının tarixi xidmətlərinə böyük qiymət verir, onun "Əkinçi" qəzetini milli mətbuatın bünövrəsi adlandırır.

C.Ünsizadəyə görə, mətbuat da başqa maarif və mədəniyyət ocaqları kimi, xalq kütlələrinin gözünü açır, onu oxumağa alışdırır, onun mədəni yüksəlişinə təkan verir. O, "Kəşkül" məcmuəsini də məhz belə bir vəzifəyə xidmət edəcəyini hələ jurnalın ilk nömrələrindən birində yazmışdı: "Kəşkül" oxunması asan olan faydalı mətalib və məqaləti cəm olmaqla oxumamaq nöqsanına giriftar olan bu tərəf müsəlmanlarını mütaliə və qiraət etməyə raqib edəcəkdir"¹.

Bu qənaətlə C.Ünsizadə 1882-ci ilin əvvəllərində Qafqazın mülki işlər üzrə Baş rəisliyinə ərizə ilə müraciət edib, icazə istəyir².

Qafqaz senzura komitəsinin 1883-cü ildə Peterburq Baş mətbuat işləri idarəsinə göndərdiyi 101/77 nömrəli məlumatından aydın olur ki, "Kəşkül" jurnalının nəşri

¹ "Kəşkül" jurnalı, 1883, № 3.

² Gürcüstan SSR MDTA, f. 480, iş 506, vərəq 1-2.

üçün C.Ünsizadəyə 1882-ci il oktyabr ayının 20-də icazə verilmişdir. Yəni bu məlumatda qeyd edilir ki, jurnal ərəb, fars və Azərbaycan dillərində nəşr ediləcəkdir¹.

Jurnalın ilk nömrəsi 1883-cü ilin yanvarında çıxmışdır.

"Kəşkül" geniş bir məramnamə ilə nəşrə başlamışdı: "Программа ежемесячного журнала под названием "Кашкюль" на татарском (азербайджанском - А.З.), персидском и арабском языках:

I. Внутренний отдел: Переводные статьи, относящиеся к просвещению вообще: литературы, промышленности, торговли, земледелия и экономического быта мусульманского населения края. 2.Корреспонденция из разных городов государства и из-за границы. 3.Распоряжения правительства вообще и относительно края в особенности. 4.Судебная хроника.

II. Исторический и политический отдел, заключающий в себе биографические сведения о великих людях, исторические события, известия, касающиеся современной политики нашего и иностранных государств.

III. Нравы и обычаи народов, образованных и необразованных, поговорки, пословицы, остроты и каламбуры.

IV. Критика и обзор печати.

V. Педагогия.

VI. Статьи медицинского содержания, советы медиков.

VII. Стихотворения.

VIII. Смесь.

IX. Месяцеслов, заключающий в себе соответственные введения по мусульманскому и русскому календарю за каждый месяц.

X. Объяснение русских слов и терминов, представляющих затруднения для мусульман.

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 83, vərəq 3.

XI. Объявление. Цена издания в год четыре рубля.

Джалал Эруддин эфенди Унси-заде"¹.

Göründüyü kimi, jurnal qarşısında müxtəlif sahələri işıqlandırmaq, dövründə baş verən hadisələri, yenilikləri əhatə etmək kimi mürəkkəb, çətin bir vəzifə qoymuşdur. Söz yox ki, siyasi, ictimai, iqtisadi və ədəbi məsələləri əks etdirən materialları hazırlamaq üçün "Kəşkül" redaksiyası müxtəlif elmi sahələrdə çalışan mütəxəssisləri işə cəlb etməli idi. C.Ünsizadə yazırdı: "Kəşkül"ün dairevi-qələmiyyəsi bu tərəflərdə, yəni Qafqasiyyə qitəsindən müxtəlif mövqələrdə, Rusiyanın içərilərində, həmçinin məmaliki əcnəbiyyədən islam padşahları məmalikində (İran və osmanlı və Misir səmtlərində) xüsusi müxbirləri olacaqdır"².

"Kəşkül" göstərilən yerlərin onlarca ziyasını öz ətrafında toplaya bilmişdi. Jurnalın işində görkəmli maarifçilər H.Zərdabi və Seyid Əzim Şirvani yaxından iştirak edirdilər.

C.Ünsizadə Tiflisdə yaşayan bir çox görkəmli şəxsləri də "Kəşkül" ətrafına toplamışdı³. "Юридическое обозрение" məcmuəsinin müdir və redaktoru Stepanov, Tiflisin baş hakimi Babov, maarif məclisinin keçmiş müdiri Purseladze, Qori seminariyasının müəllimi A.O.Çernyayevski, ədib və jurnalist Eristov və başqaları "Kəşkül"ün əsas əməkdaşları sırasında idilər. Həmçinin F.Köçərli, S.M.Qənizadə, Rəşidbəy Axundov (M.F.Axundovun oğlu), Gülməhəmmədbəy Kənkərli və başqaları "Kəşkül"ün nəşrinə kömək edirdilər. Xüsusən Firiqunbəy Köçərli və Gülməhəmmədbəy Kənkərli C.Ünsizadənin yaxın dostu olmuş, jurnalın idarəsi bir müddət Kənkərlinin evində yerləşmişdir.

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 83, vərəq 2.

² "Kəşkül" qəzeti, 1883, № 3.

³ Bəzi mənbələrdə səhv olaraq "Kəşkül"ün Bakıda nəşr edildiyi göstərilir. (Библиографический словарь отечественных тюркологов, Москва, 1971, с.153).

Çox keçmədən "Kəşkül"ün tutduğu mövqe hakim dairələri narahat etməyə başlayır. Jurnal hakim dairələrin fitvası ilə qızıqdırılan mürtəce qüvvələrin amansız hücumuna məruz qalır. Məcmuəni hər vasitə ilə nüfuzdan salmağa, ləkələməyə çalışırlar. "Kəşkül" oxucularının sayı getdikcə azalır, bəziləri "təhriyatında" nöqsan görərək ondan uzaqlaşır, bəziləri isə "Kəşkül"dən "arpanın qiymətini bilmək" istəyir. Mürtəcelərin getdikcə artan hücumları, çarizmin ağır və dözülməz senzura təzyiqi, çıxılmaz maddi vəziyyət, oxucuların böyük bir qisminin ondan üz döndərməsi, nəşriyyat işindəki çatışmamazlıq – bütün bunlar "Kəşkül"ün davamını olduqca çətinləşdirir.

"Ziya" ("Ziyayi-Qafqasiyyə") qəzetindən fərqli olaraq, "Kəşkül" çarizmin senzura təqiblərinə daha artıq məruz qalmış, bir çox nömrələri senzuranın tələbilə ləğv edilmişdir. Jurnalın səhifələrində "bizdən asılı olmayan səbəblərə görə "Kəşkül" vaxtı-müəyyəndə çıxmadı", ifadəsinə tez-tez rast gəlirik.

"Kəşkül"ün mütərəqqi cəhətləri çar senzurasını narahat etməyə bilməzdi. Çünki çarizmin yeritdiyi siyasətin əksinə olaraq, "Kəşkül" jurnalı da, "Əkinçi" kimi cəhəlat əleyhinə çıxır, elm və mədəniyyətin yayılması uğrunda mübarizə aparırdı. "Kəşkül" çarizmin yerlərdə sadıq dayacağı, iş başına keçib "əl ayaqlarını öpdürməkdən ləzzətyab olan" ruhaniləri rüsvay edirdi.

Tərəqqipərvər fikirlər yayan, Şərq, Qərbi Avropa və rus ədəbiyyatının yaxşı nümunələri ilə Azərbaycan oxucularını tanış edən yeni realist ədəbiyyat uğrunda çalışan "Kəşkül" yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, çar məmurlarının, çar senzurasının təqiblərindən yaxa qurtara bilmirdi.

C.Ünsizadə qeyd edirdi ki, xalqın mədəni səviyyəsini qaldırmaq üçün Azərbaycan dilində bir neçə jurnal və qəzetin nəşri vacibdir. "Kəşkül" Bakıda qəzet çıxarmaq istəyən bir ziyalı haqqında xüsusi məqalə dərc etmişdi. C.Ünsizadə özü də aylıq jurnal olan "Kəşkül"ü həftədə nəşr etməyə, mətbuat işlərini canlandırmağa çalışırdı. Ünsizadə

dövrün mühüm məsələlərini izah etmək, mürtəcə ünsürləri ifşa etməkdə xalqa yardım göstərmək, onun ictimai həyatda fəallaşmasına, mövhumat və fanatizmdən uzaqlaşmasına kömək etmək məqsədi izləyirdi. Məqalələrindən birində o yazırdı: "Hər gün və hər saat qəzetlər vasitəsilə mövqeyi-müzakirə və mübahisəyə qoyulan mənafevi-milliyəmizə aid məsaili ayda bir dəfə nəşr olunan məcmuəyi almaq və o yolda məsələni həll etmək və tövsiyyəyə çalışmaq bir vəchlə qeyri-mümkün görünürdü. Bu vəchlə "Kəşkül"ün ikinci sənəsi həftəlik olmağa qərar verilmişdir ki, məzkur növdən olan məsail vaxtı-vaxtında qəzetə də qeyd və hifz ilə vüsət olduqca mütalihə və müzakirə oluna"¹.

Bu məqsədlə C.Ünsizadə 1883-cü il oktyabr ayında mətbuat işlər idarəsinə ərizə ilə müraciət edərək, "Kəşkül"ün həftəlik orqana çevrilməsinə icazə istəmişdir. Baş idarə 1884-cü il 15 fevral tarixli təliqəsilə "Kəşkül" məcmuəsinin həftəlik nəşrinə icazə verildiyini Qafqaz Sənuzərə Komitəsinə bildirmişdi².

Lakin C.Ünsizadə jurnalı birdən-birə həftəlik orqan edə bilməmişdi. Çünki o, ərizə verdikdən sonra "Kəşkül"ün nəşrinə təsir edəcək mühüm hadisələr baş vermişdi. S.Ünsizadə Bakı vilayəti ruhani məclisinə sədr təyin edildiyi üçün Tiflisdən Şamaxıya köçməli idi. Həmçinin onun redaktə etdiyi "Ziyayi-Qafqasiyyə" qəzeti və şəxsi "Ziya" mətbəəsi də Şamaxıya köçürülməli idi. "Kəşkül" jurnalı məlüm olduğu kimi, "Ziya" mətbəəsində çap edilirdi. Digər tərəfdən də "Ziyayi-Qafqasiyyə" qəzeti Şamaxıya köçürüldükdən sonra Tiflisdə Azərbaycan dilində başqa qəzet çıxmıyacaqdı.

Bütün bunları nəzərə alan C.Ünsizadə fikrini dəyişir, Baş mətbuat işləri idarəsinə müraciət edərək, "Kəşkül"ün həftəlik qəzetə çevrilməsi üçün icazə istəyir. O ərizəsində yazırdı: "Nəşr etdiyim "Kəşkül" jurnalını həmin məram-

¹ "Kəşkül" qəzeti, 1884, № 12.

² SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 83, vərəq 4.

namə və qiymətlə 1884-cü ilin yanvarından həftəlik qəzetə çevirmək arzusu ilə Baş mətbuat işləri idarəsinə acizənə müraciət etməyi özümə şərəf hesab edirəm"¹.

Bu ərizəyə əsasən Baş mətbuat işləri idarəsi "Kəşkül"ün qəzetə çevrilməsinə icazə vermişdir. Beləliklə də "Kəşkül" jurnal şəklində 12 nömrə çıxdıqdan sonra qəzetə çevrilmiş, qəzetin ilk nömrəsi 1884-cü ilin mart ayının 22-də (№ 13) çapdan çıxmışdır.

Gürcüstan SSR Mərkəzi Dövlət Tarix arxivində "Kəşkül"də getməsinə icazə verilməmiş və ya kəsilərək qəzetdən götürülmüş çoxlu material saxlanılır. Bu materiallar göstərir ki, "Kəşkül" "Ziyayi-Qafqasıyyə"dən fərqli olaraq senzuranın ciddi nəzarəti altında çıxarıldı. "Kəşkül"ü Qafqaz senzura komitəsinin baş senzoru, həqiqi statski sovetnik Melik-Meqrabov senzuradan keçirmişdir.

Tiflisdə erməni dilində çıxan dövrü mətbuat və xarici ölkələrdən gətirilən Şərq dillərindəki dövrü olmayan nəşrlərin senzurası da ona tapşırılmışdır².

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 83, vərəq 3.

² *Qeyd:* Filologiya elmləri doktoru Şıxəli Qurbanov "Kəşkül"ü M.Ş.Mirzəyevin senzuradan keçirdiyini qeyd edir. Doğru deyildir. M.Ş.Mirzəyev 1906-cı ildən Tiflis mətbuat komitəsində işləməyə başlamışdır. O, "Kəşkül"ün əməkdaşlarından idi. Qafqaz senzura komitəsinin "Özge" və Şərq dilləri senzoru Kaytmazovun ölümü ilə əlaqədar canişinin 1872-ci il 23 sentyabr tarixli əmrilə (№ 35) o çinovniklər siyahısından pozulur (Azərbaycan SSR MDTA, f.45, siyahı 2, iş 120, vərəq 89). Bir aya yaxın keçdikdən sonra yenə canişinin 39 nömrəli əmrilə (1872-ci il oktyabr tarixli) onun yerinə Qafqazda Yollar idarəsinin kargüzarı kollej assessoru Melik-Meqrabov sensor təyin olunur (Azərbaycan SSR MDTA, f.45, siyahı 2, iş 100, vərəq 102). O, senzura komitəsində fasiləsiz otuz beş ilə yaxın işləmiş, baş sensor vəzifəsinə qədər yüksəlmiş, xidmətinin son illərində isə komitənin katibi vəzifəsində çalışmışdır.

Nadvornı-sovetnik Melik-Meqrabov xəstəliyinə görə 1907-ci il yanvar ayının 1-dən öz xahişi ilə istefaya çıxmışdır. Həmin tarixlə Tiflis qubernatorunun xüsusi tapşırıqlarını icra edən çinovnik, kollej assessoru 57 yaşlı Qusev komitənin katibi təyin olunmuşdur. O, 1869-1875-ci illərdə Tiflis gimnaziyasında oxumuş, oranı bitirmədən 6-cı sinifdən çıxmışdır (SSRİ MDTA, f.776, siyahı 23, iş 17, vərəq 1 və

Senzuranın qadağan etdiyi materiallar məzmun və səciyyəsinə görə müxtəlifdir. Bunları mövzularına görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1. Az-çox siyasi məzmunlu yazılar; 2. beynəlxalq aləmdən alınmış xəbər və məlumatlar; 3. ruhanilərin və çar hakimlərinin mənafeyinə toxunan tənqidi məqalələr; 4. orijinal əsərlər və tərcümələr; 5. daxili xəbərlər.

Çar sensorunun "Kəşkül"ün 1884-cü il 4 fevral tarixli nömrəsində getməsinə icazə vermədiyi fars dilindəki məqalənin müəllifi qəzetin "Şamaxı müxbiri" S.Ə.Şirvanidir¹. Məqalənin tərcüməsi belədir: "Vilayətdə hökumətin zəifliyi ucundan keyli hərc-mərclik düşmüşdü. O gecə və o gün yoxdur ki, şəhərdə və onun ətrafında ölüm və qarət olmasın. Hakimlər əsla etina etmirlər. Qaçaqqlar hər yerdə dəstə-dəstədir, iki nəfər, üç nəfər, süngülü tüfənglərlə istədiklərini edirlər. Əvvəllərdə tək-cə Molla Sadıqın dəstəsi idi. Hazırda Şahsevəndən təzə dəstələr gəlmişdir. Qərəz, çoxlu tufan edirlər. Qarasuda jandarmandan iki nəfəri öldürüb, getmişlər. On verst şəhərdən uzaqda olan on nəfər Xankəndli ermənini qarət edib getmişlər. Kürdəmir karvanını kəndin yaxınlığında soymuşlar, gedib Kəkəli camaatından iki-üç nəfər öldürüb var-yoxlarını aparmışlar.

Xülasə, keçmişlərdə qarabur zamanında həm bu cür işlər olmamışdır. Qubernator bizim işlərlə əlaqədar Kürdəmirə gəlmişdir. Nə edəcək? Məlum deyildir"². Məsələ aydındır, izahata heç bir ehtiyac yoxdur. Lakin bu bir cəhəti də qeyd etmək istəyirik ki, müəllif məqaləsində Şirvanda baş verən hadisələri "Qara bur" zamanındakı hadisələrdən daha dəhşətli hesab edir.

S.Ə.Şirvani "Qara bur" ifadəsini işlətməklə, şübhəsiz,

11). Bu illərdə Qafqaz senzura komitəsində Şərqi dilləri üzrə baş sensor M.Ş.Mirzəyev idi.

¹ Məqalə redaksiyanın aşağıdakı qeydi ilə dərc olunmuşdur: "Yanvarın axırında (1884-cü il - A.Z.) Şamaxı müxbirlərimizdən (S.Ə.Şirvanidən - A.Z.) aldığımız farsı-əl ibarət məktubu eynən nəql edirik".

² Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 1592.

Şirvanda baş verən hadisələri, "mədəni" avropalıların Afrika xalqlarının başına gətirdiyi hadisələri yada salmaq istəmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında realizm məktəbinin banisi M.F.Axundovun həyatı və yaradıcılığı başqa klassik yazıçılarımıza nisbətən "Kəşkül"də geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. "Kəşkül" onun tərcümeyi-halını (avtoqrafdan) ilk dəfə nəşr etmiş, komediyaların xarici dillərə tərcümə olunması və onların Avropada şöhrət qazanması, həmçinin komediyaların tamaşaya qoyulması barədə oxucularına müntəzəm məlumat vermişdir.

M.F.Axundovun komediyalarının Tiflisdə azərbaycanlılar tərəfindən tamaşaya qoyulması haqqında Azərbaycan dilində yazılmış ilk resenziyaya yenə "Kəşkül"ün səhifələrində rast gəlirik.

Böyük ədibin tərcümeyi-halı həmin qəzetdə çıxdıqdan sonra əsasən yayılmağa başlamışdır. Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Məhəmmədli Tərbiyyət yazır: "Onun (M.F.Axundovun _ A.Z.) öz əli ilə fars dilində yazdığı çox geniş həcmli tərcümeyi-halı Tiflisdə çap olunan "Kəşkül" qəzetinin 1887-ci il 43, 44, 45-ci nömrələrində nəşr olunmuşdur. Həmin qəzetin bu ilk nömrəsi müasir yazıçıların əlində Mirzə Fətəlinin tərcümeyi-halına dair əsas mənbədir"¹.

F.Köçərli də "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabına M.F.Axundovun tərcümeyi-halını "Kəşkül"dən köçürdüyünü yazmışdır. Lakin "materiallar" da verilmiş ədibin tərcümeyi-halı naqisdir. F.Köçərlinin qeydindən aydın olur ki, o, əsərini yazdığı zaman "Kəşkül" qəzetinin 43-cü nömrəsini tapa bilmədiyindən tərcümeyi-halın mətnini tam verə bilməmişdir"².

Qeyd etmək lazımdır ki, "Kəşkül"ün nəşr etdiyi tərcü-

¹ *Məhəmmədli Tərbiyyət*. Danışməndane-Azərbaycan, Tehran, 1314 h., s.253.

² *F.Köçərli*. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, II c., II hissə, Bakı, 1926.

meysi-halın özü də tam deyildir. Bunu ilk olaraq ədəbiyyatşünas Səlman Mümtaz sezmiş və 1935-ci ildə "Unudulmaz yarpaqlar" ümumi başlığı ilə "Ədəbiyyat qəzetin"-də dərc etdirdiyi silsilə məqalələrinin dördüncüsündə ("Mirzə Fətəli Səbuhi", "Mirzə Şəfi Vazeh" və "Molla Abbas Aşüftə") söhbət açmış, ədibin nəvəsi Fətəlinin ona verdiyi avtobioqrafiya ilə tutuşdurub naqis həssələri bərpa etmişdir. O, bu münasibətlə yazır: "Mirzə Fətəli öz sağlığında Tiflisdə Cəlal əfəndi Ünsizadə tərəfindən nəşr edilən "Kəşkül" qəzetinin¹ 43, 44 və 45-ci nömrələrində farsca yazmış olduğu avtobioqrafiyasını nəşr edərkən, o əsərdən 37 sətir çar senzuru tərəfindən silinərək buraxılmamışdır. 37 sətirin 24 sətiri əsərin əvvəllərindən, on üç sətiri isə axırlarından çıxarılmışdır. Bizcə çox əhəmiyyətli olan o sətirlər əsərin can damarı deməkdir"².

Hesablanmış 37 sətirin 24 sətiri əsərin əvvəlindən, yeni atalığı Molla Ələsgərin Məkkə ziyarətinə getməsi ilə əlaqədar Mirzə Fətəlinin Gəncədə Mirzə Şəfidən nəstəliq xəttini öyrənməsi, müəllim və şagird arasında olmuş məşhur söhbət və onun gənc Mirzə Fətəliyə təsir etməsi hissesi, 23 sətiri isə ədibin ərəb əlifbasını dəyişdirmək yolunda söyləri və "Kəmalüddövlə məktubları" əsəri haqqında şəxsi mülahizələrindən ibarətdir.

Mirzə Fətəli ilə müəllimi Mirzə Şəfi Vazehin mükəllimlərinin sensor tərəfindən çıxarılmasının səbəbini S.Mümtaz haqlı olaraq belə izah etmişdir: "Söz yox ki, yuxarıdakı sətirləri çar senzuru buraxmaz. Çünki Mirzə Şəfi Mirzə Fətəli ilə danışarkən ruhaniləri kiruhi-məkrüh və riyakar, şarlatan deyə, söyür, yamanlayır. Ruhaniləri və başqa ibarə ilə, əmmaməli jandarmırlar himayə edən çar senzuru da heç bir vaxt öz məsləkdaşlarının söyülmələrinə razı ola bilməzdi"³.

¹ *Qeyd:* S.Mümtaz səhv edir. Çünki "Kəşkül" M.F.Axundovun sağlığında deyil, onun vəfatından bir neçə il sonra nəşr olunmuşdur.

² "Ədəbiyyat qəzeti", 9 mart 1935-ci il, № 8 (27).

³ Yəni orada.

S.Mümtaz əsərin axırından silinmiş 13 sətir barəsində fikrini belə yekunlaşdırmışdır: "Kəmalüddövlə haqqında buraxılmayan sətirlər heç bir vəchlə buraxıla bilməzdi, çünki Mirzə Fətəli bu sətirlərdə öz məqsədini və xətti-hərəkətini, hədəfi-amalını, dost-doğru göstərərək, mətləbini də ap-açıq söyləmişdir ki, İslam dinində olanların əl-qolun bağlayan islam dini və onun fanatizmasıdır. Bu dinin kökünə balta çalıb, əsasını dağıtmaq və Asiya xalqlarını qəflət və nadanlıq yuxusundan oyatmaq üçün islam aləminə profestanizm lazım və vacibdir. Çar senzoru tərəfindən pozulmuş bu sətirlərin fəvqəladə bir əhəmiyyəti vardır"¹.

Senzor əməliyyatından şikəst hala salınmış şəkildə "Kəşkül"ün çap etdiyi avtobioqrafiyanı qəzetin bir nömrəsini əldə etmədiyi üçün F.Köçərli onu daha da naqis şəkildə kitabına daxil etmişdir. Lakin o, sonrakı illərdə tərcümeyi-halın mətnini tam şəkilə sala bilərdi. Çünki F.Köçərli 1911-ci ildə çap etdirdiyi kitabında yazmışdır ki, "Mirzə Fətəlinin tərcümeyi-halına dair məlumatı onun oğlu mərhum Rəşidbəy lütfyolu ilə cəm edib bizə vermişdir. Onun dürüst olmasına şübhə yeri qalmır"². Demək, F.Köçərli "Mirzə Fətəli Axundov" kitabını yazdığı zaman artıq əlində ədibin oğlu tərəfindən verilmiş avtobioqrafiya var imiş. Buna baxmayaraq, kitabda verilmiş tərcümeyi-halın nəşri yenə naqis olaraq qalmışdır. Bundan belə nəticəyə gəlmək olar ki, F.Köçərli kitabını senzuradan keçirdiyi zaman avtobioqrafiya yenidən təxribata uğradılmış, müəllifdən asılı olmayaraq, yarımçıq vəziyyətə salınmışdır. Bundan çıxış edib S.Mümtazın F.Köçərliyə tənqid etməsi bəlkə də yerli görünə bilərdi. Amma yazdığı şəkildə yox! O yazırdı: "Köçərli isə o nöqsanı, basılmış avtobioqrafiyanın nöqsanlı və bərbad edildiyini düşünmədən, anlamadan yarı-yarımçıq bir surətdə tərcümə edərək öz kitabına köçür-

¹ "Ədəbiyyat qəzeti", 9 mart 1935-ci il, № 8 (27).

² Yenə orada.

müşdür. O, bununla da oxucularını nöqsanlı, yanlış məlumat ilə cəzalandırmışdır"¹.

F.Köçərli kimi bir alimi belə ittiham etmək, onun barəsində təhqirənə sözlər yazmaq, ancaq müəllifinin mənəvi yoxsulluğuna dəlalət edər.

Qafqaz senzura komitəsində "Kəşkül"dən qadağan olunmuş, kəsilib götürülmüş çoxlu material saxlanılır. Həmin materiallar içərisində haqqında söhbət gedən tərcümeyi-hala aid heç bir sənədə və ya qeydə təsadüf etmirik. Ola bilsin ki, silinmiş hissələrin çıxarılmasını sensor C.Ünsizadədən şifahi şəkildə tələb etdiyindən məsələ iz buraxmadan həll olunmuşdur. Əks-təqdirdə avtobiografiya naqis şəkildə qəzet redaksiyasına verilə bilməzdi. Çünki onu ədibin oğlu, qəzetin əməkdaşlarından Rəşidbəy Axundov vermişdi ki, qəzet də orijinaldan onu çap etmişdir.

S.Mümtaz avtobiografiyadan mühüm sətirlərin pozulmasını, eyni zamanda Adolf Berje ilə də əlaqələndirir: "Çar sensorunun bu sətirləri silməsinə Adolf Berjenin də böyük yardımı olmuşdur"².

Bizcə, bu iddia əsassızdır, ona görə ki, "Kəşkül"ü senzuraadan keçirmiş çinovnik Melik-Meqrabov ümumiyyətlə dinə, o cümlədən islam dininə, ruhaniliyə aid bir çox tənqidi yazıları əvvəlki illərdə də qadağan etmişdir. Tərcümeyi-hala gəlincə, çıxarılmış sətirləri silərkən sensorun heç bir "yardıma" ehtiyacı olmamış və ola da bilməzdi. Çünki tədqiqat göstərir ki, Qafqaz senzura komitəsində çalışan Şərqi dilləri üzrə senzurlara geniş səlahiyyət verildiyindən onlar həmişə Azərbaycan dilində olan materialları tam sərbəst, istədikləri kimi baxışdan keçirmiş, əksər hallarda onların "əməliyyatı" bu və ya digər işlərin müəyyən hissəsini pozmaq, qadağan etməklə nəticələnmişdir.

A.Berjenin "yardımına" gəlincə senzura komitəsindəki çinovniklərin buna ehtiyacı da yoxdu. Hərgah yardıma ehtiyac hiss edilərsə, onda komitədə baş sensor vəzifəsini

¹ "Ədəbiyyat qəzeti", 9 mart 1935-ci il, № 8 (27).

² Yəne orada.

daşıyan qatı mürtəce V.V.Bezobrazov kömək göstərə bilər. S.Mümtaz A.Berjenin əvəzinə V.V.Bezobrazovun adını yazmış olsaydı, o, həqiqətə daha uyğun gələrdi. V.V.Bezobrazov Xarici İşlər Nazirliyinin məşhur çinovniki olaraq Qafqaza göndərilmişdi. O, bir müddət Rusiyanın Təbrizdə baş konsulu olmuş, sonralar Qafqaz Baş rəisliyini məiyyətində xüsusi tapşırıqları yerinə yetirən baş çinovnik vəzifəsini ifa etmiş, daha sonralar isə Tiflis senzura komitəsində baş sensor işləmişdir. O, komitədə rus və Avropa dilləri üzrə sensor işləsə də Azərbaycan dilində nəşr edilən və xaricdən Şərq dillərindəki (fars, ərəb və türk) qəzet, jurnal və kitabları nəzərdən keçirir, lazım gəldikdə komitədə məsələ qaldırır, mətbuatı müsadirə etdirir və s. (onun "Kəşkül"də getmiş yazı barədə komitə sədrinə məlumatını, "Ziyayi-Qafqasiyyə" haqqındakı mətbu yazısını xatırlayın).

Ondan fərqli olaraq A.Berje Azərbaycan ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, onun xadimlərinə yüksək qiymət verir, demokratik fikirli ziyalılarla, xüsusən M.F.Axundovla dostluq edirdi. M.F.Axundovun komediyalarını xarici dillərə tərcümə edilməsində ona yaxından kömək göstərmiş, "Kəmalüddövlə məktubları"nı rus dilinə tərcümə etmişdir.

"Kəmalüddövlə məktubları" kimi bir əsəri rus dilinə çevirmiş bir şəxsiyyət, dostluq etdiyi bir müəllifin tərcümeyi-halından yuxarıda söhbət getmiş 37 sətirin silinməsinə, şübhəsiz ki, senzordan xahiş etməzdi. Müasirlərinin onun barəsində yazdıqları da bizim fikrimizi təsdiq etməkdədir. Məsələn, 4 il bilavasitə onun rəhbərliyi altında işləmiş M.Ş.Mirzəyev, A.Berjenin Azərbaycan mədəniyyətinə münasibətini sonralar belə xatırlamışdır: "Я убежденно свидетельствую, что он искренне желал видеть успешное развитие тюркской (охи: азербайджанской) литературы и был готов всеми мерами помогать Кавказским тюркам в этом деле. Он, побывав в Тегеране, Исфагане, Ширазе, великолепно владел чистым персидским языком. Служа же впоследствии на Кавказе,

очень тесно подружился с Мирза Фатали Ахундовым, Атабеком Ядигаровым (с университетским образованием) с ученым из всех Закавказских Шейхуль Исламом Молла Ахмедов Гусейн-заде и т.д."¹

S.Mümtaz "Adolf Berjenin də böyük yardımı olmuşdur" deyə yazarkən onun Bodenştet ilə dostluğunu, xüsusən Berjenin M.Ş.Vazeh irsini mənimsəməsində Bodenştetlə "əlbir olmasına" əsaslanmışdır. A.Berjenin kitabında M.Ş.Vazehdən bəhs açılmamasını da S.Mümtaz bu məqsədlə əlaqələndirmişdir. Hər halda onun iddiasında həqiqətə uyğun notlar yox deyildir.

Ruhaniliyin tənqidi "Kəşkül"də qabarıq qoyulmuş məsələlərdən biri idi. Lakin "Kəşkül" islam dininin əsaslarına toxunmadan ruhaniləri tənqid edirdi. Onların hiyləgər, savadsız olmaları, xalqı müxtəlif yollarla soymaları və b. xüsusiyyətləri "Kəşkül"də ardıcıl tənqid olunmuşdur. Dini görüşlərdə "Əkinçi"dəki dualizm "Kəşkül" üçün də səciyyəvi idi. Bununla bərabər ruhaniliyin bu şəkildə tənqidi də o dövr üçün çox əhəmiyyətli idi. Həmin tənqid din və mövhumat yayan ruhaniləri müəyyən dərəcədə nüfuzdan salır, xalqın gözünü açırdı.

Çar hökuməti xalqı əsarətdə saxlamaq üçün ruhani silkindən geniş istifadə edirdi. "Kəşkül"ün nəşri illərində dövlət tərəfindən ruhanilərin imtiyazları daha da artırılmışdı. Hökumətin əmri ilə 1873-cü ildə Tiflisdə şeyxül-islam və müfti idarələri təşkil olunmuşdu. Şeyxül-islam və müfti idarələri ruhanilərin sayını artırmaq üçün savadı olmayanlara belə "axundluq, əfəndilik, pişnamazlıq və imamlıq, xətib və mollalıq rütbələri" paylayırdı.

"Kəşkül" yazırdı ki, "bu zümrənin çoxusu elmsizdir"². Qəzet çox kəskin satirik məqalələrindən birində ruhani idarələrinin bu siyasətinə qarşı çıxaraq yazırdı: "Zira bu attestatlı ruhanilərimizdən hansı birinə yaxın gedib: A qu-

¹ *М.Ш.Мирзоев. Воспоминание о тюркской печати. Azərbaycan SSR EA Əlyazmaları İnstitutu, inv. 3264.*

² "Kəşkül" qəzeti, 1889, № 81.

zum, yaxud a qoyunum, harada təhsili ülumi-finun eylədiniz? - deyə sual eylərsək cavabında əbləhanə bir təbəsüm ilə iktifa eylər"¹.

"Kəşkül"ün 1886-cı il 37-ci nömrəsində çapına icazə verilməyən iki məqalə öz məzmun və ideyası cəhətdən diqqəti daha artıq cəlb edir. "Bizim ruhani aləminə bir nəzər" başlıqlı birinci məqalədə qəzet çarizmin yerlərdə dayağı, çara və onun çinovniklərinə yaltaqlanan, ağalarına yerli-yersiz itaətkarlıq göstərən, avam camaatı isə din adından soyan, onların cəhalətdə qalmasına çalışan, riyakar ruhaniləri ifşa edərək yazmışdı: "Hansı bir molla və axunddur ki, müstəqil olduğu zaman, üstündə bir gözətçi və kontrol olmadığı vaxt imamı olduğu möminin və məminlərə canı istədiklərini eyləməsin? Hansı bir camaat mollasıdır ki, əxvani-dini olan o sadələvh müsəlmanları özünə xalisə və mürid qılmağa çalışmasın və onları cismani və ruhani miyanında təng saxlamağa sərf eləməsin və "qoyun dərisinə girmiş qurdlar" ünvani altında şöhrət-yad olmasın"².

Həcm etibarilə geniş olan "Bizim ruhani aləminə bir nəzər" baş məqalə olub, qəzetin birinci səhifəsini tamamilə tutmuşdu. Məqalə çıxarıldığından redaktor qəzetin həmin nömrəsini yeni materiallar hesabına yenidən yığmaq məcburiyyətində qalmışdı. Ruhani silkini tənqid edən məqalələrin eyni bir sensor tərəfindən əvvəlki nömrələrdə buraxılıb, sonrakı nömrələrdə qadağan olunmasını nə ilə izah etmək olar?

Bizcə, sensor bunda iki məqsəd güdmüşdür: 1."Kəşkül"ə qol-qanad açmağa imkan verib, öz məsləkini daha geniş göstərməyə şərait yaratmaq; 2.Ruhanilərin camaat içərisindəki ehtiramından istifadə edib qəzeti kütlələr arasında hörmətdən salmaq.

Qadağan olunmuş ikinci məqaləsində isə qəzet beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrdən və bu hadisələrə

¹ "Kəşkül" qəzeti, 1889, № 81.

² Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 730.

rus dövlətinin münasibətindən bəhs açmışdır¹.

Ruhaniləri tənqid edən məqalələrə həqiqi stats müşavir V.V.Bezobrazovun münasibəti də maraqlıdır. O, Xarici İşlər Nazirliyinin nümayəndəsi sifətilə canişinin sərəncamına – Qafqaza göndərilmişdi. Burada onun fəaliyyət dairəsi geniş və müxtəlif idi. Onu gah baş hakimin xüsusi tapşırıqlarının icrası ilə məşğul, gah Tiflis senzura komitəsində baş sensor, gah da dövlət idarə və cəmiyyətlərini, o cümlədən müsəlman ruhani məclislərini təftiş məqsədilə quberniya və uyezdləri gəzən görürük. Hər hansı sahədə olursa-olsun V.V.Bezobrazovun tənqidi mülahizələri göstəriş və təklifləri dərhal yerinə yetirilirdi. Qafqaz senzura komitəsində o, ən çox Şərq dillərindəki materialların senzurası ilə maraqlanır, nəşrinə icazə verilən yazıların çarizmin müstəmləkə siyasəti ilə nə dərəcədə səsləndiyi, bu siyasətə nə dərəcədə xidmət etdiyi və b. məsələlərin düzgün həllində komitəyə köməklik göstərirdi.

"Kəşkül" 1889-cu il 12 aprel tarixli 84-cü nömrəsində yenə ruhaniləri tənqid edən məqalə dərc etmişdi. Məqalə senzuradan keçirilmiş, nəşrinə icazə verilmişdi. Qəzet çıxdıqdan sonra V.V.Bezobrazov onu nəzərdən keçirirəkən məqalə onun nəzərini cəlb etmiş, "zərərli" bir yazı kimi onun komitədə müzakirəsini keçirməyi lazım bilmişdi. Komitə bununla əlaqədar həmin il aprelin 19-da xüsusi iclas çağırıb V.V.Bezobrazovun təkidini müzakirə etmişdi. "Kəşkül"ün senzoru xəstəliyinə görə iclasda iştirak etmədiyindən qərara alınmışdı ki, o, qaldırılan məsələ ilə əlaqədar komitəyə izahat yazsın. İclasın protokolu ilə tanış olan sensor 1889-cu il may ayının 4-də iki səhifəlik izahat yazıb komitəyə təqdim etmişdi. İzahatla tanışlıq göstərir ki, sensor hər vasitə ilə özünü Bezobrazovun hücumundan müdafiə etməyə çalışmış, bununla əlaqədar senzura nizamnaməsinə və mövcud qanunlara müraciət etmiş, məqalədəki bəzi ifadələrə şərh və Bezobrazovun dediklərinə düzəliş verməklə özünə bəraət qazandıрмаğa çalışmışdır.

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 730.

Komitənin sənədləri arasında məsələnin nə şəkildə həll edildiyini göstərən heç bir sənədə və ya qeydə rast gəlmirik. Ola bilsin ki, münaqişə sensor ilə əlaqədar olduğundan müzakirənin sonrakı mərhələsi şifahi şəkildə davam və həll etdirildiyindən yazılı iz buraxmadan keçmişdir. Lakin V.V.Bezobazovla sensor arasındakı mübahisədə zərər çəkən yenə "Kəşkül" olmuşdur. Belə olmasa idi qəzetin növbəti nömrəsi vaxtında çıxarılmış olardı. Qeyd edildiyi kimi, haqqında söhbət gedən məqalə "Kəşkül"ün aprel ayının 12-də çıxmış 84-cü nömrəsində getmişdi. Qəzetin növbəti 85-ci nömrəsi isə ondan bir ay sonra - mayın 12-də buraxılmışdı. Demək, sensor izahat təqdim etmədiyindən mübahisə həll edilmədiyini üçün 84-cü nömrə ilə 85-ci nömrə arasında bir aylıq fasilə yaranmışdı. Yalnız izahat yazıldıqdan sonra komitə yenidən məsələnin müzakirəsinə başlamış və bir həftə ərzində mübahisəni həll edib, qəzetin növbəti nömrəsini buraxmağa icazə vermişdir. Şübhəsiz ki, komitədəki müzakirələrdə bir redaktor kimi C.Ünsizadə də iştirak edib, qəzetini təhlükədən qurtarmaq üçün xeyli çalışmalı olmuşdur. Komitə isə öz növbəsində "Kəşkül"ə senzura nəzarətini daha da ciddiləşdirməklə onun tənqidi pafosunu zəiflətməmişdi. Ondən sonra qəzetin səhifələrində uzun müddət ruhaniliyi tənqid edən yazıların çap olunmaması bununla izah edilməlidir.

Qafqaz senzura komitəsi yerlərdə real vəziyyəti əks etdirən məlumat səciyyəli yazıları da işıqlandırmağı "Kəşkül"ə rəva görməmişdi. Məsələn, qəzet 1889-cu il 23 oktyabr tarixli nömrəsində¹ Qarabağda boğaz xəstəliyinin (difterit) yayılması barəsində kiçik bir məlumat dərc etmişdi. Sensor onu qəzətdən kəsib götürmüşdü. Bu qəbil qadağan olunmuş materiallardan biri də şeirlə yazılmışdır. Farsca olub qəzetin "Nəzmi-mənzumə" başlığı ilə çap ediyi həmin şeirdə İranda 1887-ci ildə yayılmış vəba (taun) xəstəliyi, onun törətdiyi faciəyə nəticələr, müayinə-müalicə işlərinin çox zəif şəkildə olması və s. əks etdirilmişdi.

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 730.

Bunlarla yanaşı şeirdə İran xalqlarının acınacaqlı, dözülməz həyat şəraiti, aclıq, səfalət, kütləvi ölüm halları da təsvir edilmiş, hakim qüvvələrin onlara etinasızlığı isə kəskin tənqid olunmuşdu.

Maraqlı cəhət budur ki, "Kəşkül" bu qəbil materialların əksəriyyətini rus dilində çıxan mərkəzi qəzetlərdən, yaxud da oxunmasına senzuranın icazə verdiyi xarici qəzet və jurnallardan götürüb, əslini və ya tərcüməsini çap edirdi. Bu məlumatların yayılmasına baxmayaraq senzura komitəsi onların Qafqaz "müsəlmanları" arasında yayılmasını "artıq" bilirdi.

Başqa bir cəhət də maraqlıdır ki, "Kəşkül"dən kəsilmiş bu qəbil məqalə və məlumatlardakı sensor qeydlərinin heç birində həmin yazıların senzura nizamnaməsinin hansı maddəsinə əsasən, yaxud da filan tarixli sirkulyar sərəncama görə və yaxud da hansı nömrəli göstərişə əsasən qadağan edildiyi göstərilməmişdir. Ola bilsin ki, sensor bunları hesabat xatirinə etmiş, yaxud da qəzeti gözdən salıb, bağlanmasına zəmin hazırlamaq üçün qadağan olunmuş materialların sayını şişirtmək məqsədini güdmüşdür. Hər iki halda bunlardan ancaq "Kəşkül" zərər çəkmişdir.

Bakıdan "Kəşkül"ə göndərilmiş bir məqalədə Türkiyədə vəba və taun xəstəliyi yayıldığına görə vilayətdən Məkkə ziyarətinə getmiş zəvvarların yollarda çoxlu əziyyətə düşər olmalarından, ac-yalavac yollarda qalmalarından, çoxlarının xəstələnib ölmələrindən və s. bəhs olunmuşdur.

Sensor bu məqalə ilə birlikdə "Kəşkül"ün "Əl-Qahirə" qəzetindən "məsələyi-erməniyyə" başlıqlı məqalənin bir abzaslıq xülasəsini də qadağan etmişdi. Xülasə bundan ibarət idi: "Əl-Qahirə" məqaləyi-məxsusəsində yer üzündə Ermənistan deyilən qitəyin (oxu: ölkənin - A.Z.) heç bir zaman mövcud olmadığını və coğrafi dəlail və bərahim ilə bəyan etmişdir"¹.

Bu qeyddən ən əvvəl öyrənirik ki, həmin xülasə

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 25, iş 949, vərəq 7.

"Kəşkül"ün 1889-cu il 95-ci nömrəsindən kəsilmişdir. Öyrəndiyimiz ikinci maraqlı cəhət budur ki, xülasə senzura haqqında nizamnamənin 22 və 10-cu maddələrinə əsaslanaraq xülasənin getməsinə icazə verilməmişdir.

Nizamnamə ilə tanışlıqdan aydın olur ki, sensor 22-ci maddəyə əsaslanaraq xülasəni qadağan edə bilməzdi. Çünki bu maddədə ümumiyyətlə sensorların vəzifələri müəyyənləşdirilir. 10-cu maddəyə gəlincə o, nizamnamədə ifadəsini belə tapmışdı: "Ст.10. Цензурные комитеты учреждены в городах". С.Петербург, Москве, Варшаве и Тифлисе. Отдельные цензоры назначены в городах: Риге, Ревеле, Дерепте, Митаве, Киеве, Вильне, Одессе и Казани"¹.

Bunu da əlavə edək ki, 10-cu maddənin bəndi yox, bir qeydi vardır ki, burada Qafqaz senzura komitəsinin vəzifələrindən və əvvəlki nizamnamədə edilmiş dəyişikliklərdən bəhs olunmuşdur².

Senzorun qadağan etdiyi "Təəssüf və təəccüb" başlıqlı məqaləsində "Kəşkül" Qafqazdan abunəçisi olan xarici qəzet və jurnalların ("Əxtər", "İslah", "Tərcümani-həqiqət", "Həblülmətin" və s.) abunəçilərinə müntəzəm göndərlməməsindən bəhs açılıb onların redaktor-naşirləri bu səbəbə tənqid olunmuşdu. Məqalədə toxunulan məsələnin o qədər də ciddi siyasi əhəmiyyət kəsb etmədiyini nəzərə alıqda, onun çarpına icazə verilməməsi bir növ təəccüb doğurur. Amma, belə bir qənaətə gəlmək, məsələyə zahiri cəhətdən yanaşmaq olardı. Çünki "Kəşkül" redaksiyası da məsələyə məhz belə qənaətlə yanaşdığından qəzet və jurnalların sahiblərinə çatmamasına redaktor və nəşirlərin günahı saymışdı. Əslində isə bunun səbəbi başqa olub, "Kəşkül" redaksiyasına da aydın deyildi.

Arxiv sənədlərindən aydınlaşır ki, Rusiyaya xarici ölkələrdən gətirilən dövri mətbuat Peterburqda xarici sen-

¹ Законы о печати (издания неофициальные), Москва, 1893, с.10.

² Yenə orada.

zuradan keçirildikdən, onların oxunmasına icazə verildikdən sonra sahiblərinə (abunəçilərinə) çatdırılırdı. Əks-təqdirdə onlar müsadirə edilir, oxucularına göndərilirdi.

"Kəşkül" "Təəssüf və təəccüb" məqaləsini 1887-ci il 4 fevral tarixli nömrəsində vermək istəmişdi. Həmin ildə Peterburq xarici senzura komitəsinin (Şərq dilləri üzrə baş sensor V.Smironov idi) qadağan və müsadirə etdiyi Şərq dövrü mətbuatının siyahısını nəzərdən keçirsek, həmin məsələ də aydınlaşar. Smironovun göstərişinə əsasən müsadirə edilən müxtəlif əqidəli qəzet və jurnallar aşağıdakılar idi:

1. "Məşvərət" - 5, 6, 17-ci nömrələri;
2. "Əl-Məşriq" - 72, 75, 77, 78, 81-ci nömrələri;
3. "Təkiyyə əlfitan" (ərəb və firəng dillərində çıxırdı) - 5 və 6-cı nömrələri.
4. "Mizan" 160, 170, 172, 174, 176, 177 və 181-ci nömrələri;
5. "Qeyrət" - 66, 67, 72, 73, 74-cü nömrələri.
6. "Hüriyyə" - 57-ci nömrəsi.
7. "Əl müayəd" 1847-ci il nömrəsindən 1870-ci il nömrəsinədək.
8. "Ələhram" 5640-cı nömrəsi və s.¹

Məqalədə adları çəkilən "Əxtər", "Tərcümani-həqiqət", "Həblülmətin", "Firəng" və b. qəzet və jurnalların oxunmasına gəlincə baş sensor Smironov onların Rusiyada xüsusən "müsəlmanlar arasında" yayılmasını lazım bilmirdi. Daxili İşlər nazirinə təqdim etdiyi məruzədə bu barədə sərəncam verilməsini nazirdən xahiş də etmişdi².

"İslam paytaxt qəzetləri" nə abunə olmuş başqa "bir oxucu" da "Kəşkül"ə göndərdiyi məktubunda yazıldığı qəzetləri almamasından şikayətlənir və bunun səbəbini redaksiya işçilərinin təcrübəsizliyində görürdü. Məktubda eyni zamanda redaksiyadan xahiş edilirdi ki, buna başqa səbəb varsa, onun üçün aydınlaşdırsınlar.

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 21, iş 136, vərəq 6.

² Yene orada.

Oxucunun məktubunu dərc edən "Kəşkül" onun müəllifinə müraciətlə: "bunu izhar eyləməyə bilmərik ki, dövlətin paytaxtlarından buraya varid olan qəzetə və cərəid və əmsali Tiflis senzura komiteti təsmiyyə olan dairə vasitəsilə alındığı"nı yazdıqdan sonra əlavə edirdi ki, "həmin qəzet və jurnallara biz də yazıldığımız halda bir çox müddət mədidlər keçir ki, onlardan heç birini dəstərəs ola bilməyirik".

Abunə yazılmış qəzetlərin sahiblərinə yetişməməsinin səbəbini əsasən redaksiya işçilərinin təcrübəsizliyində görən oxucu ilə "Kəşkül" razılaştığını sonra yazsa da, o, artıq öz fikrini yuxarıda bildirmişdi. Onun "bir oxucu" ilə razılaşması isə zahiri səciyyə daşıyıb, senzuranın nəzərini əsas məsələdən yayındırmaq məqsədi güdmüşdür. Bunu redaksiyanın qeydlərini¹ Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" əsərindən aşağıdakı beytin məzmununu da aydın göstərir:

Gör rəviş in əst dərin ruzigar,
Mən bətu viranə dehəm səd həzar,
(Bu ruzigarın gərdişi belə olsa,
Mən sənə minlərlə xarabalıq verərəm).

Senzor Melik-Meqrabov bu nömrədə verilmiş "Bir oxucu"nun məktubunu buraxmış, redaksiyanın ona cavabını isə 1887-ci il yanvar ayının 25-də qadağan etdiyindən qəzetdən kəsilib götürülmüş² və başqa materialla əvəz olunmuşdur.

"Kəşkül"ün teleqraf agentliklərindən alıb dərc etdiyi bir sıra beynəlxalq məlumat səciyyəli yazıları da senzura qadağan etmişdi. Məsələn, 1886-cı ilin 20 iyulunda senzura komitəsi qəzetin eyni nömrəsində yığılmış üç yazını birlikdə çıxarmışdı. Birinci məlumatda Batum məsələsi ilə əlaqədar Almaniya və Avstriya imperatorlarının danışıq

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 21, iş 136, vərəq 8.

² Gürcüstan SSR MDTA, f.480, iş 806.

aparmaları, ikinci məqaləsində həmin məsələ ilə əlaqədar İngiltərə hökumətinin Rusiyaya nota verməsi və hərbi hazırlığa başlaması, üçüncüdə isə yenə həmin məsələyə görə Osmanlı dövlətinin Berlin müahidənaməsini imzalamış dövlətlərə teleqramla müraciət etdiyi bildirilirdi.

Bütün qəzetlərin, o cümlədən Tiflisdə və Bakıda rus dilində çıxan qəzetlərin də dərc etdiyi bu məlumatların "Kəşkül"ün oxucularına çatdırılmasını Qafqaz senzura komitəsi lazım bilməmişdi.

Qəzet başqa bir məqaləsində İngiltərədə sənətkarların acınacaqlı həyatından, onların evsiz-əşiksiz qalıb körpülər altında yatmalarından, şəhər camaatının xeyriyyə cəmiyyətləri yaradıb sənətkarlar üçün ianə toplanmasından söhbət açmışdı.

"Hərfin qövli" başlıqlı yazısında isə "Kəşkül" "Новости" qəzetinin məşhur "vəqə-nəvisi" Bukvanın (Hərfin) Tiflisdə olarkən "Тифлисский листок" qəzetinin redaktoru Xaçaturov barədə dediklərini qələmə almışdı. Bukva Zaqafqaziyada qəzet çıxaran nəşir-redaktorları Rusiya qəzetçiləri ilə müqayisədə təsvir etmişdi. "Kəşkül" redaktoru Bukvanın sözlərindən bir vasitə kimi istifadə edib, çar senzurasının rus olmayan xalqların mətbuatına birtərəfli, yad, ögey münasibətini oxucularına bildirmək istəmişdi.

C.Ünsizadə qəddar senzura münasibətlərindən müxtəlif yollarla – üstüörtülü, dolayısı ilə də danışmış, məşhur ispan yazıçısı Larranın əsərlərinə bu məqsədlə də müraciət etmişdi.

Mariano Xose de Larra (1809-1837) görkəmli satirik, tənqidçi və publisist idi¹. Uşaq yaşlarından yaradıcılığa başlayan Larra on dörd yaşında ikən "İlliada"nı fransız dilindən ana dilinə tərcümə etmişdi. 1827-ci ildə isə onun şeirlər məcmuəsi çapdan çıxır. Larranı bir yazıçı kimi məşhurlaşdıran onun siyasi satirasıdır. Dramalar və ədəbi xronikalar yazan Larra VII Ferdinandın ölümündən sonra

¹ Общественные очерки Испании 1832-1837, СПб, 1898.

yaradıcılığını siyasi satiraya həsr edir. O, məqalə və pamfletlərində hərbi-feodal-katolik monarxiyasını və burjuva liberalizmini ifşa edirdi. Satirik publisistikası ilə Larra XIX əsr İspan ədəbiyyatında tənqidi realizmin əsasını qoymuşdur.

C.Ünsizadənin Larra irsi ilə tanışlığı şübhəsiz ki, rus mətbuatı vasitəsilə olmuşdur. Çünki artıq 1878-ci ildən "Vestnik Yevropa" jurnalı (5-ci nomrəsindən) M.V.Batsovun tərcüməsində Larranın satirik öçerklərini çap etməyə başlamışdı¹.

Başqa mərkəz şəhərlərdə çıxan rus qəzet və jurnalları kimi "Vestnik Yevropa" jurnalı da müntəzəm Tiflisə gətirilir, oradakı kitab mağazalarında da satılırdı.

C.Ünsizadə bu jurnal vasitəsi ilə Larranın öçerklərini oxuya bilərdi, çox güman ki, oxumuşdu da.

Larranın adı Rusiyada senzuranın nəzərini əsas məsələdən yayındırmaq üçün də istifadə olunurdu. Məsələn, N.A.Nekrasov bəzi şeirlərini senzuradan maneəsiz keçirmək və onları vaxtında çap etdirmək üçün orijinal şeirlərinə "Larradan" ("Из Ларры") başlığını vermişdi².

G.Kəngərlinin N.A.Nekrasovun "Нравственный человек" ("Xoş əxlaq insan") şeirinin tərcüməsini "Kəşkül"-də dərc edən³ C.Ünsizadə şairin digər şeirləri ilə, o cümlədən "Из Ларры" başlığı ilə çap olunmuş şeirləri ilə tanış olmaya bilməzdi. Nekrasov irsi ilə onu G.Kəngərli də tanış edə bilərdi.

G.Kəngərli ilə dost olan C.Ünsizadə qəzetinin redaksiyasını bir müddət onun evində yerləşdirmişdi.

Digər tərəfdən, G.Kəngərlinin yaxın qohumu Tiflis gimnaziyasının tələbəsi Məmməd bəy Kəngərli isə redaksiyada katib vəzifəsini daşıyır, həm də rus qəzet və jurnal-

¹ З.И.Плавский. Мариано Хосе де Ларра и его время, изд-во. Лен. ун-та, Ленинград, 1977.

² Академик М.Р.Алекseyevin, З.И.Плавскийnin "Мариано Хосе де Ларра и его время", kitabına yazdığı "Ön söz"dən (Leningrad, 1977).

³ "Kəşkül", 1885, № 29.

larından xəbərləri "Kəşkül" üçün tərcümə edirdi. Gimnazist Məmmədbəy də Nekrasov yaradıcılığı ilə redaktoru tanış edə bilərdi.

Başqa bir mənbə kimi o dövrdə Tiflisdə məşhur olan kitab mağazasını da qeyd etmək lazımdır.

"Kəşkül"də Larranın bir məqaləsinin tərcüməsi çıxmışdır. "Qəzetçilər" adlanan həmin məqalə "Kəşkül"ün "Lətaif" bölməsində belə bir qeydlə getmişdir: "İspaniyalı Həcv"¹ yazıçısı olan Larra qəzetçilər barəsində yazır ki...²

Sonra "Qəzetçilər"ın tərcüməsi verilir. Burada müəllif kapitalist cəmiyyətində mətbuat işçiləri qarşısında duran çətinliklərdən, senzura təqiblərindən, habelə onların vəzifələrindən bəhs etmişdir. O yazır: "Qəzetçilərdə eşq qədər səbr və təhəmmül olmalıdır ki, yeridikləri əyri-bulamac cığırda düşüb yıxılmasınlar. Onlar qırmaq səsinə eşitmək üçün daima qulaqlarını şəkəlib yeriməlidirlər...

Qəzetçidə ov iti kimi iy bilmək sövti lazımdır ki, düşməni olan yırtıcıların hücumundan ağıh olsun və s.³

"Kəşkül" Larranın məqaləsini çap etməklə çar hökumranlığı zamanında qəzet işçiləri qarşısında duran çətinliklərə işarə edirdi. C.Ünsizadə "Kəşkül" qarşısında duran çətinliklərdən dönə-dönə üstüörtülü bəhs etmişdi. Larranın "Qəzetçiləri" onun demək istədiyi, lakin deməyə imkanı olmadığı məsələləri də qismən aydınlaşdırırdı. Beləliklə, Larranın məqaləsinin tərcüməsi, eyni zamanda çar senzurasının dözülməzliyini ifşa etmiş olurdu. "Kəşkül" Larranın "Qəzetçilər" adlı satirik-publisist əsərinin tərcüməsini dərc etməklə oxucuları ispan ədəbiyyatının nümunələri ilə də tanış etmişdi. Bu, ispan ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş ilk əsər idi.

İngilis-Amerika misionerlərinin din pərdəsi altında az inkişaf etmiş ölkələrin daxili işlərinə qarışması, pozuculuq fəaliyyətləri və s. bəhs edən məqaləsini 1890-cı il 16

¹ "Kəşkül", 1885, № 25.

² Yəne orada.

³ Yəne orada.

may nömrəsində dərc edən qəzet, onların əsl məqsədlərini oxucularına belə bildirmişdi: "Bu misionerlərin məzhəb ərz etmələrində yeni bir mənə vardır"¹.

Misionerlər əsasən dünyanın xristian olmayan ölkələrində, o cümlədən İranda geniş fəaliyyət göstərirdilər. Onların İrandakı fəaliyyətlərini tənqid edən "Kəşkül" oxucularına belə bir sualla müraciət etmişdi: "İranda vəhşiyyətdə qalan dinsizlər hansılardır?"

Məqalə din başçılarına müraciətlə bitirdi: "Ancaq bir dəfəlik bu pünhani mehmanların niyyət və məsləkini üləma bilmək və əbdüllaha bildirməkdir"².

Din pərdəsi altında misionerlərin ingilis-Amerika imperializminin işğalçılıq siyasətinə xidmətləri, az inkişaf etmiş ölkələrin daxilində pozuculuq, onları imperialistlərin müstəmləkəsinə çevirmək və b. cəhədləri uzun illər imperialist dövlətlərin xarici siyasətinin tərkib hissəsinə təşkil etmişdir.

"Kəşkül"ün "Əxtər" qəzetindən çap etdiyi "Dövlətlərin hüquqi istəklərindən Bolqarıstan məsələsinin mühakiməsi" adlı məqalə də az maraqlı deyildir. Məqalədə bolqar xalqının azadlıq uğrunda mübarizəsindən və çar hökumətinin Bolqarıstanı işğal etmək cəhdlərindən bəhs olunmuşdur³.

Qafqaz senzura komitəsinin "Kəşkül"dən qadağan etdiyi yazılarının müəyyən hissəsini də bədii materiallar təşkil edir⁴.

Qadağan edilmiş materiallar içərisində böyük rus satirik yazıçısı Saltıkov-Şedrinin "Два ангела" ("İki mələk") şeirinin azərbaycanca tərcüməsi də vardır⁵.

Arxivdə həmin tərcümələrin iki nüsxəsinə rast gəlik. Hər iki nüsxə "Kəşkül"dən kəsilib götürülmüşdür. Bi-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 30, iş 1000, vərəq 4.

² Yəne orada.

³ Yəne orada, iş 1000; siyahı 25, iş 806, vərəq 6.

⁴ Yəne orada, siyahı 30, iş 1000.

⁵ Yəne orada.

rinci nüsxənin nəşri 1890-cı il aprel ayının 11-də, ikincisinin nəşri isə həmin il aprelin 14-də senzura tərəfindən qadağan edilmişdir. Hər iki nüsxə mətbəədə yazılmışdır. Birinci nüsxədə müəllif qeyd olunmadığı kimi, tərcüməçinin də imzası yoxdur. İkinci nüsxədə redaksiyadan belə bir qeyd verilmişdir: "Rus şairi-namidarlarından Saltıkovun əşarından tərcümə"¹.

İkinci nüsxədəki senzura qeydindən aydın olur ki, tərcümə "Kəşkül"ün 1890-cı il 14 aprel tarixli 103-cü nömrəsində veriləcəkmiş², "Kəşkül"ün tərcüməni aprel nömrəsi üçün hazırlaması da maraqlıdır. Çünki 1890-cı il aprel ayının 28-də Şedrinin vəfatının ildönümü tamam olurdu. Ədibin xatirəsini yad etmək məqsədilə qəzet onun "İki mələk" şeirinin tərcüməsini çap üçün hazırlamışdı. Çox ehtimal ki, çar hökumətinin Şedrinə münasibəti "Kəşkül" mühərrirlərinə də aydın imiş. Belə olmasaydı, onlar tərcümənin birinci nüsxəsində də şeirin müəllifinin adını qeyd edərdilər. Qəzet əməkdaşlarının belə hərəkəti həm də ehtimal etməyə imkan verir ki, müəllifin adını və tərcümə olduğunu qeyd etməməklə onlar Saltıkov şeirinin senzuradan maneəsiz keçəcəyinə ümid bəsləyirlərmiş.

Məlumdur ki, nasir və publisist kimi məşhur olan Şedrin yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. O, litseydə oxuduğu 1840-44-cü illər ərzində bir sıra şeirlər yazmışdır ki, onlardan bəzisi çap da olunmuşdur. Onun ilk mətbu şeiri "Lira" adı ilə "Библиотека для чтения" jurnalında çıxmışdı³.

Şedrin "İki mələk" şeirinin yaradıcılığının ilk dövrlərində, daha doğrusu, 1840-cı il sentyabr ayının 23-də yazmışdı. Şeir keçən əsrdə çap olunmamış, ilk dəfə sovet dövründə "Literaturnoye nasledstvo" məcmuəsində (XIII-XIV

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 30, iş 1000, vərəq 11.

² Yəne orada.

³ С.Щедрин. Полное собрание сочинений, т.І, Москва, 1941, Ву барədə бах: Ю.Эльсберг. Сатыков-Щедрин. Москва, 1953.

kitab, s.470-472) buraxılmışdı¹. "İki mələk" 1941-ci ildə ədibin külliyyatının birinci cildinə də salınmışdı². Vəziyyətin belə olmasına baxmayaraq, "Kəşkül" redaksiyası hələlik müəyyənləşdirilməsi çətin olan bir yol ilə Şedrinin "İki mələk" şeirini əldə edərək, onun azərbaycanca tərcüməsini "Pəri və Əzrail" başlığı ilə çap etmişdir.

"Kəşkül" Saltıkov-Şedrinin "İki mələk" mənzuməsini nə yolla əldə edə bilərdi?

Bu suala cavab vermək üçün əldə konkret material olmasa da, şeirin tərcüməsi göstərir ki, Şedrinin bəzi başqa qeyri-mətbu əsərləri də "Kəşkül" redaksiyasında olmuşdur. Bunu belə izah etmək olar ki, o zaman Qafqazda, o cümlədən Tiflisdə bir çox demokratik rus və ukrayna ziyalıları yaşayırdı. Bunların içərisində çar mütləqiyyətinə qarşı mübarizə apararaq vətənlərindən sürgün olunmuş inqilabçılar da var idi. N.İ.Qulak və A.N.Novratski və başqaları belə inqilabçılardan idi. "Kəşkül" əməkdaşları bu ziyalıların bəziləri ilə əlaqə saxlayırdılar. Qabaqcıl rus ictimai fikri ilə tanış olan həmin ziyalılar Saltıkov-Şedrinin irsinə yaxşı bələd idilər, məfkurəcə onunla həmrəy idilər. Ehtimal ki, "İki mələk" şeirini "Kəşkül" redaksiyasına rus ziyalılarından biri vermişdir.

Digər tərəfdən "Кавказ" qəzetinin o illərdə Şedrin haqqında icmal hazırladığını bilirik³. Ola bilsin ki, qəzetin əməkdaşlarında Saltıkovun çap olunmamış əsərləri də varmış. Onlar həmin əsərləri "Kəşkül" redaksiyasına verə bilərdilər. Şeiri İ.Qulakin "Kəşkül" redaksiyasına verməsi ehtimalı həqiqətə daha yaxındır.

Saltıkov-Şedrinin 1941-ci ildə çıxmış "Seçilmiş əsərləri" kitabındakı "İki mələk" mənzuməsi ilə "Kəşkül"də çap olunmuş tərcümə arasında fərq çoxdur. Şeirin orijinalı

¹ *С.Шедрин. Полное собрание сочинений, т.1, Москва, 1941.* Bu barədə bax: Ю.Эльсберг. Салтыков-Щедрин, Москва, 1953, s.407.

² Yenə orada.

³ *А.Мирахмедов. Из истории распространения наследия Н.А.Некрасова в Азербайджане. /Azərbaycan SSR EA məruzələri, 1957, № 1.*

ilə tərcümənin müqayisəsi göstərir ki, mütərcim mənzuməni ya təbdil etmiş, ya da onu həmin şeirin başqa variantından çevirmişdir. Çünki "Kəşkül"ün oxucuya "tərcümə" adı ilə təqdim etdiyi "Pəri və Əzrail" həqiqətdə təbdildir.

Ehtimal ki, Şedrin eyni mövzuda iki şeir yazmış və ya birinci variantın üzərində işləyərək onu genişləndirmiş və təkmilləşdirmişdir. Hər halda "Kəşkül" mütərciminin əlində "İki mələk" in Şedrin "Əsərləri" nin 1941-ci il nəşrindəki variantından fərqli olan başqa bir variantı olmuş və tərcümə də bu variantdan edilmişdir.

"İki mələk" mənzuməsinin 1941-ci il nəşri ilə "Kəşkül"ün tərcüməsini müqayisə edib, bəzi mülahizələr söyləmək faydasız olmaz.

İlk tanışlıq göstərir ki, şəxsiyyəti məlum olmayan mütərcim "İki mələk" şeirinin başlığını və mündəricəsini saxlamaqla onu Azərbaycan dilinə sərbəst tərcümə etmişdir¹. Buna görə də şeirin orijinalı ilə tərcüməsi arasında ciddi fərq vardır. Şedrinde şeir 36 misradır, mütərcim isə onu 48 misrada tərcümə etmişdir². Ola bilsin ki, mütərcimin əlindəki variant həcm etibarilə tərcümədə olduğu qədər imiş.

Tərcümə belə başlanır:

Mələkül-mövt ilə Pəri bir vəqt,
Bəni-adəmdən etdilər söhbət³.

Sonra Pəri ilə Əzrailin mükəliməsi gəlir:

Pəri
Pəri Əzrailə dedi: Ey can!
Bəs deyilmi bu qədər tökdün qan?..
Əzrail
Bu xitabu itabə Əzrail
Başqa bir növ ilə olub qail, -

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, qovluq 1000.

² Yəne orada.

³ Yəne orada, vərəq 11.

Dedi:..

Tərcümə bu beytlə bitir:

Biri sultan olub, olur məqbul,
Biri dərviş olub, alır kəşkül.

Şedrinə şeir bu misralarla başlayır:

"Ангел радужный склонился
Над младенцем и поет".

Əsərin məzmunu belədir: Mələk körpənin başı üstünə əyilib bu məzmununda bir mahnı oxuyur: Sən torpaq üçün yaranmamısan, sən səmalara layiqsən. Doğulduğun yerdə (dünyada) şadlıq belə gözyaşsız olmur. Hər tərəfdə həyəcan... fəlakət... Ey səmalar üçün yaranmış məxluq, uç! Mənim yanıma uç! Uç, mənim yanıma gəlməyə tələs!...

Bu vaxt yer üzünü qara buludlar bürüyür, gözəl olan hər şey pozulub dağılır... Körpəsini itirmiş ana dəhşət içindədir... Qara buludlar içində Əzrayıl körpəni aparır. Ana hıçırırıqla məhzun-məhzun körpəsinin ardınca baxır.

Saltikov-Şedrin "İki mələk" şeirini çar irticasının son dərəcə azğınlaşdığı bir dövrdə yazmışdı. Bu zaman Rusiyada kəndli iqtisadlarının qüvvətləndiyi bir dövr idi. Üsyan etmiş kəndlilər mülkədar malikanələrini yandırır, onları öldürür, əmlaklarını talan edirdilər. Kəndli üsyanları I Nikolay tərəfindən vəhşicəsinə yatırılsa da, xalq kütlələrinin təhkimçilik əleyhinə mübarizəsi 1830–1850-ci illərin qabaqcıl gəncləri tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı.

"İki mələk" şeirinin müəllifi gənc Şedrin mələyin mahnısında I Nikolayın hökmranlığı illərində vətəninin acınacaqlı vəziyyətindən bəhs etmişdir. Lakin şair çar senzurasını yayındırmaq məqsədilə xəyali surətlər yaratmış, simvolikadan istifadə etmişdir.

Hərgah "Pəri və Əzrail" bu variantdan tərcümə edil-

mişsə, onda, demək, mütərcim sərbəst hərəkət edərək, azərbaycanlı oxucunun aydın başa düşməsi məqsədi ilə şeiri əsaslı surətdə dəyişdirmiş, ona əlavələr etmişdir.

Rus və dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərinin tərcüməsinə senzuranın münasibəti, daha doğrusu, demokratik ideyaları senzuranın təqib etməsi "Kəşkül"ə yaxşı tanış idi. Tiflisdə nəşr edilən "Kavkaz" redaksiyasının Şedrin haqqında hazırladığı icmalın qəzetdə getməsinə senzuranın icazə vermədiyi də, çox güman, "Kəşkül" redaktoruna məlum idi. Şedrin haqqında icmalı "Kavkaz" qəzeti 1884-cü il 20 aprel tarixli növbəti nömrəsi üçün hazırlamışdı. Bu illərdə artıq "Kəşkül" nəşr edilirdi. "Kəşkül"ün Şedrin şeirinin tərcüməsini birinci nüsxədə imzasız verməsi bəlkə də bununla əlaqədar olmuşdur.

Haqqında bəhs etdiyimiz tərcüməni çap etmək kəşkülçülərə müyəssər olmasa da, hər halda, onlar Şedrin ədəbi irsini yaymaq yolunda ilk addım atmışdılar. Buna görə də Şedrin irsinin Azərbaycanda yayılması tarixi keçən əsrin 90-cı illərindən başlanır.

Çar senzurası Mirzə Rzaxan Danişin (Ərfənin) "Kilsədə" adlı şeirinin ruscaya tərcüməsinin nəşrini də qadağan etmişdi. Senzuranın qeydində охууруқ: "по журналу ценз. комитета 15 ноября 90 г. определено: Ввиду 22 и 105 ст. уст. ценз., изд. 86 с. напечатанные воспретить"¹.

Göründüyü kimi, Danişin "Kilsədə" şeirinin rus tərcüməsi senzuranın nizamnaməsinin 22 və 105-ci maddələrinə əsasən nəşri qadağan olunmuşdu. Nizamnamənin 22-ci maddəsində tələb edilirdi ki: "Цензоры должны обращать внимание свое на дух и правление книг, не останавливаясь на частных неисправностях, требующих только небольшой перемены, и на словах или отдельных выражениях, когда самая мысль не

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, qovluq 1000, vərəq 7.

предосудительна и не противится правилам устава"¹.

Tərcümənin nəşrinin nə səbəbə qadağan olunduğunu aydınlaşdırmaq üçün tərcümənin məzmunu ilə tanış olaq:

Şeir birinci şəxsin dilindən yazılmışdır. Qısa məzmunu belədir: fikirli, həyəcanlı bir anda şair müqəddəs bir məbəddə daxil olur. Sakitliyə qərq olmuş məbəddə onun nəzərini birinci cəlb edən qızıl ikona qarşısında diz çöküb, həzin bir səslə dua edən gənc bir qız olur. Qızın füsunkar, ilahi gözəlliyi, həzin səsi şairi düşüncələrindən ayırır, onun qəlbinə hakim kəsilir. Qızı ibadət etdiyi müqəddəs Məryəmin şəkli ilə müqayisə edən şair onu Məryəmdən də, İsadan da gözəl, pak və müqəddəs sayaraq belə bir nəticəyə gəlir:

Не доступна ты искусу:
Ты чиста, как цвет лилей.
И Марии и Иисусу
Ты всех дев - всегда милей!
Образ светлый и зеркальный
Веря, чувствуя, любя,
Ты как светоч идеальный.
Помолись - ты на себя².

Deməli, şeirdə real varlıq olan gözəl qız müqəddəs Məryəm və İsayə qarşı qoyulur. Hətta şairə görə bu qız bir çox xüsusiyyətləri ilə Məryəm və İsadan da üstündür. Buna görə də o, məhəbbət və hissiyyatdan uzaq olan qızıl ikonaya deyil, öz-özünə ibadət etməlidir.

"Kəşkül" Danişin "tərzi-cədid üzrə" olan şeirlərini seçərək rus dilinə tərcümə etmişdi. Qəzet bu münasibətlə yazırdı: "Mirzə Rzaxan cənablarının inşad elədiyi əşari-abidari-farsidən tərzi-cədid üzrə yazanları rusi-xan ədiblərdən bəzi zatın arzumənd olduğuna görə mətbəəməzdə

¹ "Законы о печати", издание 6-ое вновь пересмотренное и дополненное. Москва, 1893, с.13.

² Gürcüstan SSR MDTA, f.480, iş 1000, vərəq 7.

lisani-rusiyə məalən nəql olunubdur".¹ "Kəşkül"ün Danişdən rus dilinə etdiyi tərcümələrdən hələlik əldə edilən "Kilsədə" şeirinin tərcüməsidir.

Senzura "Kilsədə" şeirinin tərcüməsini çap etməyi qadağan etdiyi kimi, "Kəşkül" redaksiyasının Danişdən etdiyi başqa şeirlərin tərcüməsinə də icazə verməmişdir.

"Kəşkül" qonşu xalqlar ədəbiyyatının yayılmasına xüsusi diqqət verirdi. Qardaş gürcü xalqının ədəbiyyatı ilə oxucularını tanış edən "Kəşkül" görkəmli gürcü dramaturqu D.T.Eristavi haqqında məqalə çap etmişdi.

Qəzet mühərrirlərindən biri gürcü klassiki İ.Çavçavadzenin "Bahar" şeirini Azərbaycan dilinə çevirmişdir. Şeirin tərcüməsi redaksiya qeydi ilə "Kəşkül"ün 1887-ci il 11 noyabr tarixli 59-cu nömrəsində verilmişdi. Lakin qəzet senzurdan keçirilərkən həmin material kəsilib götürülmüş və başqası ilə əvəz edilmişdi.

İ.Çavçavadze böyük vətənpərvər, xalqlar dostluğunun qızğın tərəfdarı və tərənnümçüsü olmuşdur².

"Kəşkül" Çavçavadzenin gürcü ədəbiyyatının məşhur ədəbi siması kimi təqdim edir, onun vətənpərvərliyini, yaradıcılığının gürcü ədəbiyyatını zənginləşdirib inkişaf etdirdiyini xüsusilə göstərirdi. "Kəşkül"ün tərcüməsini dərc etdiyi "Bahar" şeiri İ.Çavçavadzenin vətənpərvərlik ruhunda yazdığı əsərlərdən biri idi. Digər tərəfdən İ.Çavçavadze gürcü dilində çıxan "İveriya" adlı qəzetin naşiri kimi də senzura komitəsinə yaxşı tanış idi. Şübhəsiz, "Kəşkül"ün şeiri çap etməkdən məqsədi də senzura komitəsinə gizli deyildi. Çünki qəzet "Bahar" mənzuməsini çap etməkdə iki məqsəd güdüdü: 1) Oxucuların gürcü ədəbiyyatının yaxşı nümunələri ilə tanış etmək; 2) Şairləri "Bahar" şeirinə nəzirlər yazmağa təşviq etmək.

"Kəşkül"ün senzura tərəfindən qadağan olunmuş qeydində oxuyuruq: "Erməni şairləri öz millətləri övladı üçün qələmə aldıqları mənzumələrdən bir neçəsini nümunə ol-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, iş 1000, vərəq 7.

² *Б.Жгенти. Илья Чавчавадзе (жизнь и творчество)*, Тбилиси, 1957.

maq üçün keçən nüsxələrimizdə nəzmən tərcümə və nəql etmiş idik. Bu dəfə dəxi buradakı "İveriya" nam gürcü qəzetinin mühərriri knyaz Çavçavadzenin övladi-milləti üçün nəzm etdiyi mənzumələrindən birisini birvəchi-zeyl tərcümə edirik:

Tərcümə:

"Bahar

Meşələr yarpaqlaşdı,
Qırlanqıç da səs açdı.
Bağlarda yazıq tənək,
Ağlayıban baş açdı.
Tağlar alyaşıl oldu,
Dərələrə gül doldu,
Bülbülüm, gülüm vətən,
Sən haçan açılasan?

Çavçavadze"

Çavçavadzenin müxatəbi olan vətən lisani-hal ilə müqtədiri-cavab olur isə, bu nəzire ilə tiflanə müqabilə edəcək"¹.

Qəzetin həmin nömrəsində İ.Çavçavadzenin şeirinə nəzire olan "Əbri-bahar" mənzuməsi də verilmişdi. Şeir imzasız dərc olunmuşdur:

Əbri-bahar

Meşələr xəzal oldu,
Qırlanqıç çoxdan öldü.
Gül köçdü, bülbül qaçdı,
Tağları ayı aldı,
Bağlarda qarğa qaldı,

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f. 480, iş 943, vərəq 1.

Şeni sən cirime sən¹.
Düşmə çox cürmə sən.
İl döndü, payız oldu,
Vətənin gülü soldu².

* * *

1889-cu ilin yayında İran şahının Rusiyaya səfəri ilə əlaqədar C.Ünsizadə onun Tiflisdən köçməsinə "Kəşkül"-ün xüsusi nömrəsini buraxmaq istəmiş və Məngilisə – Baş rəisliyin dəftərxanasına (yay fəslində Tiflis şəhəri istidüğündən Baş rəisliyin idarəsi Məngilisə köçürülürdü) teleqram vuraraq icazə istəmişdi³. Baş rəis qəzetin xüsusi nömrəsinin buraxılmasına etiraz etməmiş, eyni zamanda nömrənin hazırlanmasına nəzarəti və buraxılışına icazə verilməsini Bezobrazova tapşırılmışdı⁴.

Xüsusi nömrənin çıxarılıb-çıxarılmadığını bilmirik. Çünki İran şahına və onun səfərindən bəhs edən "Kəşkül"-ün ayrıca buraxılış nömrəsinə təsadüf olunmur. Hər halda xüsusi nömrə buraxılmış olsaydı, onun nüsxələrindən heç olmazsa biri dövlət arxivlərində saxlanılmış olardı. Ehtimal ki, C.Ünsizadə icazə almasına baxmayaraq "Kəşkül"-ün xüsusi nömrəsini hazırlamamış, ya da onun hazırladığı nömrənin çapına Bezobrazov icazə verməmiş, qadağan etmişdir. Bizcə ikinci ehtimail həqiqətə daha yaxındır.

Yuxarıda haqqında söhbət gedən faktlar həm də belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, "Kəşkül"-ün senzurası rəsmi şəkildə komitənin başqa sensoruna tapşırılmasına baxmayaraq Bezobrazov qeyri-rəsmi olsa da, onun sensorlarından biri və bəlkə də başlıcası olmuş, söylədiyi rəy və

¹ Şeni-cirime - Gürcü sözləridir. Mənası: sən qadan alım. Şair gürcü sözü "cirime" ilə "cürm" sözlərindən cinas yaratmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında gürcü sözlərindən istifadə edilməsinə birinci dəfə Xaqani Şirvaninin şeirlərində təsadüf edirik.

² Gürcüstan SSR MDTA, f.480, iş 943, vərəq 1.

³ Yenə orada, siyahı 1, iş 506, vərəq 15.

⁴ Yenə orada, vərəq 16.

mülhizələr Qafqaz senzura komitəsi üçün həlledici rol oynamışdır.

Bezobrazovun fikirləri yalnız "Kəşkül"lə məhdudlaşmırdı. Komitəyə Şərq dillərində daxil olan materialların senzurası ilə əlaqədar məsələlərin, yeni nəşriyyat yaratmaq, mətbəə açmaq və bu kimi məsələlərin həllində də onun fikirləri, demək olar, əsas götürülürdü.

Baş mətbuat işləri idarəsində Şərq xalqlarının mətbuatı, kitab nəşri və başqa nəşriyyat məsələlərinin həllində V.Smironovun fikirləri əsas götürülüb, avtoritet hesab edildiyi kimi, Bezobrazov da Qafqaz senzura komitəsində eyni səlahiyyətə malik olmuşdur.

* * *

"Kəşkül" əvvəllər "Ziya" mətbəəsində çap edilirdi. C.Ünsizadə tərəfindən yaradılan və qəzetin adı ilə "Ziya" adlanan həmin mətbəədə C.Ünsizadə bir mətbəə işçisi kimi çalışmışdır. Rəsmi sənədlərdə 1882-ci ildə "Ziya" mətbəəsinə C.Ünsizadənin rəhbərlik etdiyi də qeyd olunmuşdur¹.

Mətbəədə "Ziyayi-Qafqasiyyə" qəzetindən başqa Azərbaycan dilində kitablar da çap edilirdi. Bu kitabların əksəriyyəti dini mövzulardadır. Dini kitablarla yanaşı "Ziya" mətbəəsi bir sıra gözəl əsərləri və "Kəşkül" məcmuəsini çap etmişdir. "Kəşkül"ün yalnız iyirmi (№ 1-20) nömrəsini "Ziya" mətbəəsi buraxmışdır. "Ziya" mətbəəsi Şamaxıya köçürüldükdən sonra 1885-ci il may ayının 12-də C.Ünsizadə Qafqaz senzura komitəsinə müraciət edib "Kəşkül"ün Tiflisdə L.Q.Kramarenkonun mətbəəsində çapına icazə istəmişdi. ona verilmiş 974-№-li icazə biletində охуууууу: "Комитет находящийся в г. Тифлисе типографии Крамаренко, на право предварительного набора, печатания и выпуска всем подцензурного перио-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 506, vərəq 11.

дического издания журнала на татарском языке под заглавием "Кешкюль", со применением к этому изданию 69 ст. т.XIV св. Зак. Аст. Ценз., т.е. до получения дозвоительного билета, под строжайшую ответственность типографии, что издание будет печататься по одобрении цензурою рукописями или корректорным листом № 974. 14 мая 1885."

C.Ünsizadənin senzura komitəsinə 1886-cı il 12 noyabr tarixli ərizəsindən və komitədən ona verilmiş icazə biletindən üç məsələni öyrənirik: 1."Kəşkül" 1886-cı ilin noyabr ayınadək Kramarenkonun mətbəəsində çıxarılmışdır. 2.C.Ünsizadə qəzetinin Martrosyansın mətbəəsində çapına icazə istəmiş və 3.1886-cı il 18 noyabr tarixli (№ 2291) bileti ilə ona icazə verilmişdir.

Sonrakı illərdə "Kəşkül", redaktorunun xüsusi mətbəəsində nəşrini davam etdirir. C.Ünsizadə şəxsi mətbəə yaratmaq üçün xeyli çalışmalı olmuşdur.

Rəsmi sənədlərdən öyrənirik ki, bir neçə il o, xüsusi mətbəə yaratmaq üçün çalışmış, nəhayət 1889-cu ilin sonlarında Tiflis polismeyster idarəsinin mətbəəsini satın almışdır¹. C.Ünsizadə mətbəəsini qəzetin adı ilə "Kəşkül" mətbəəsi və ya "Mətbəyi-cərideyi Kəşkül" adlandırmışdır.

Qəzet "Rəfi-maniə" adlı məqaləsində "Kəşkül" mətbəəsinin qarşısında duran vəzifələrdən bəhs edərək yazırdı: "Burada (Tiflisdə - A.Z.) bir islam mətbəəsi ehdas elədiyimizdən məqsudumuz sadəcə qəzet təb və nəşr eləməkdə deyildir. Millətdaşlarımız qəzetə və övraqi-həvadisdən ziyadə maarifə xidmət edən təlim kütub və risailinə möhtac olduqları üçün bu yolda dəxi səy və əməyimizi düruğ tutmayacağıq"².

"Kəşkül" eyni zamanda kitab, o cümlədən tərcümə əsərləri çap etdirməyin əziyyətindən, xüsusən kitab nəşrinə senzuradan icazə almağın çətinliklərindən bəhs edirdi.

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 1032, vərəq 5.

² "Kəşkül", 1887, № 49

Məsələn, qəzet F.Köçərlinin rus dilindən tərcümə etdiyi "Sokrat və Bokrat" adlı kitabının nəşrinə Qafqaz senzura komitəsinin münasibətindən bəhs edərək yazırdı: "Firdunbəy "Sokrat və Bokrat" nam tərcüməsini senzura qələmi altına qədər təqdim edib, savad nüsxəsinə bir niqabi-qırmızı çəkirdi"¹.

"Kəşkül" mətbəəsi qəzətdən əlavə kitab nəşri sahəsində də faydalı işlər görmüşdür. Mətbəədə Azərbaycan məktəbləri üçün dərsliklər, ədəbi-bədii əsərlər, təqvim və b. materiallar müntəzəm surətdə nəşr edilirdi. Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeması², Əsgərbəy Adıgözəlov (Goraninin) "Qocalıqda yorğalıq" pyesi, A.S.Puşkinin "Сказка о рыбаке" əsəri, M.Y.Lermontovun "Воздушный корабль" balladası, məşhur "Kəlilə və Dimnə" hekayələri və s. "Kəşkül" mətbəəsinin çap etdiyi əsərlərdəndir.

Kitab mədəniyyəti sahəsində "Kəşkül" mətbəəsinin gördüyü işlər M.F.Axundov və M.Ş.Vazehin nəci b. arzularını həqiqətə çevirdi.

Bununla bərabər deməliyik ki, C.Ünsizadənin dünya görüşündəki məhdud cəhətlər "Kəşkül" mətbəəsinin işində də özünü göstərirdi. Onun buraxdığı faydalı kitablar sırasında həmçinin köhnə şolastik mahiyyətdə olan əsərlər də var idi. Bunlardan "Zakatala əmirləri ehtiramına inşa edilən mədhiyyə və qəsidə", "Rusiya imperatriçası İkinci Yekaterina" (tərcümeyi-halı) və s. göstərmək olar.

"Kəşkül" mətbəəsi də senzuranın ciddi nəzarəti altında öz işini davam etdirmiş, vaxtaşırı hakim orqanların yoxlamalarına məruz qalmışdır. Qafqazın baş rəisinin dəftərxanası, senzura idarəsi, mətbəələr və kitab satışı üzrə müfəttişlik, Tiflis polismeystri və b. mətbəədə çap olunan

¹ "Kəşkül", 1889, № 60. Bu kitab sonralar "Təlimi-Sokrat" adı ilə çap olunmuşdur.

² Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasını C.Ünsizadə İ.Qulak ilə birlikdə rus dilinə çevirmişdi. Poemanın tərcüməsi Azərbaycan mətnilə birlikdə ilk dəfə "Kəşkül"ün 1887-ci il 54-55-ci nömrələrində dərc olunmuşdu.

materialların məzmununu, ideya istiqamətini izlədikləri kimi, mətbəenin işləməsi üçün zəruri olan avadanlığın dəyişdirilməsi, təzələnməsi və b. işlərin görülməsini də nəzarət altında saxlayırdılar.

Tiflis polismeystrinin mətbəələr və kitab satışı müvəkkilinə 1890-cı il 27 aprel tarixli təliqəsi fikrimizi təsdiq etməkdədir. Polismeystr müfəttişliyinə göstəriş verərək yazırdı: "Принадлежностей типографии издателю газеты "Кешкуль" Джалалу эфенди Унсизаде из которой видно количество и сорт шрифта и уведомить, что от кого, когда в сколько приобретено в настоящее время, указать непредставляется возможности за давностью приобретения таких разновременно и в разных местах"¹.

Qəzet bağlandıqdan sonra "Kəşkül" mətbəəsi K.Ünsizadə mətbəəsi adlandırılır. Çünki son illərdə "Kəşkül" mətbəəsinə K.Ünsizadə sahiblik edirdi. Qəzet bağlandıqdan sonra da fəaliyyətini davam etdirən mətbəə daha ciddi nəzarət altına alınır. Məsələn, 1892-ci ildə onda 84 dəfə yoxlama aparılmışdır².

"Kəşkül" qəzeti kimi mətbəəsi də senzuranın güclü nəzarəti altında işləyirdi. Bu da qəzetin vaxtı-vaxtında çıxmasına az mane olmurdu. Bir tərəfdən senzuranın gündəndən qüvvətlənən təzyiqi, digər tərəfdən də qəzetin maddi çətinlikləri "Kəşkül"ün tirajını ildən-ilə azaltmışdı.

Qəzetin redaktor-naşiri bu ağır vəziyyəti təsvir edən bir sıra məqalələr dərc etmişdi.

Onun əleyhdarları gün-gündən artır və qüvvətlənirdi. "Məmləkət və millətin" mənafeyi uğrunda hər cür vasitələrdən istifadə edən C.Ünsizadə irticaçı qüvvələrlə mübarizədə ruhdan düşür, qabaqcıl arzularını həqiqətə çevirmək üçün çıxış yolu axtarırdı.

Öz nəşriyyat işlərini yaxşılaşdırmaq niyyətilə o, əla-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 1032, vərəq 4.

² Yene orada, iş 1013, vərəq 41.

qədər idarələrə şikayət ərizələri yazmışdı. Bu cəhətdən də onun Baş mətbuat işləri idarəsinə və Qafqaz senzura komitəsinə yazdığı ərizələr çox maraqlıdır¹. C.Ünsizadə Qafqaz senzura komitəsinə göndərdiyi 2 oktyabr 1891-ci il tarixli ərizəsində "Kəşkül" qəzetinin nəşrini çətinləşdirən səbəblərindən daha geniş və ətraflı bəhs etmişdir.

Həmin ərizədə C.Ünsizadə, hər şeydən əvvəl, hürufatın çox işlənilib xarab olduğunu qeyd edirdi. Mürəttiblərdən Seyfullanın qəflətən ölməsi, Rəhimin isə dəmir yolunda sağ qolunu itirməsi ərizədə qəzetin nəşrini dayandıran faktlardan biri kimi göstərilmişdi.

İş o yerə çatmışdı ki, C.Ünsizadə Azərbaycan, fars və ərəb dillərini bilən mütəxəssis mürəttiblər tapmaq məqsədilə dörd ay müddətində xarici ölkələrə – Leypsiqə və ya İstanbula getmək üçün hökumətdən icazə istəmiş və xaricdə olduğu müddətdə qardaşı Kamal Ünsizadənin qəzetə müvəqqəti redaktor təsdiq edilməsini xahiş etmişdi².

Qafqaz senzura komitəsi 1891-ci il 11 oktyabr tarixli təliqəsində C.Ünsizadənin ərizəsinin xülasəsində qeyd edirdi ki, çətinliklərin əsas səbəbi guya "Kəşkül" qəzetinin vaxtından əvvəl meydana çıxmasındadır. Çünki onun redaktor-naşiri maddi cəhətdən təmin olunmamışdır. C.Ünsizadənin səkkizillik fəaliyyətinə baxmayaraq, o, "abunəçilərinin" ehtiyacını heç bir zaman ödəməmişdir. Biz inanmırıq ki, vəzifəsinə belə münasibət bəsləyən bir redaktor gələcəkdə qəzetin işini yaxşılaşdırmaq üçün lazımi tədbirlər görə biləcəkdir³.

Kamal Ünsizadənin "Kəşkül" qəzetinə müvəqqəti redaktor təsdiq edilməsi məsələsinə gəlincə, senzura komitəsi həmin təliqəsində göstərirdi ki, "...komitədə Kamal əfəndinin şəxsiyyəti haqqında heç bir məlumat yoxdur; mənə ancaq məlumdur ki, o, rus dilində danışa bilmir. Bu-

¹ SSRİ MDTA, f. 776, siyahı 12, iş 83, vərəq 15-16.

² Yənə orada, vərəq 13-14.

³ Yənə orada, vərəq 14.

na görə də inanmıram ki, bu vəziyyətdə o, qəzetin nəşrinə rəhbərlik edə bilsin"¹.

Senzura komitəsi C.Ünsizadənin xaricə getməsi haqqındakı xahişini rədd etmişdir: "Mən, Cəlal Əfəndinin xahişini rədd etməyi lazım bilirəm"².

Beləliklə, "Kəşkül"ün nəşri get-gedə çətinləşirdi. Qəzetin əleyhdarları onun bağlanması bəhanə axtarırdılar. Çox keçmədən belə bir bəhanə ələ düşdü. "Kəşkül"ün 1891-ci il 121-ci nömrəsində, bizə məlum olmayan səbəbə görə, redaktorun imzası əvəzinə "M.Sultanov" imzası getmişdi.

Baş mətbuat işləri idarəsi 1891-ci ilin 13 sentyabr tarixli təliqəsində "Kəşkül" redaktorluğunun M.Sultanova nə vaxt və kimin icazəsi ilə verildiyini aydınlaşdırmaq üçün Qafqaz senzura komitəsindən məlumat tələb etmişdi.

Qafqaz senzura komitəsi təcili surətdə təhqiqata başlamış, yoxlama 1891-ci il sentyabr ayının 18-dən 27-dək davam etmiş və nəticədə buraxılan səhvin nədən ibarət olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Mətbəələr təlimatçısı knyaz Yenqaliçyevin³ 27 sentyabrda tərtib etdiyi protokolda göstərilir ki, guya "Kəşkül"ün 119-cu nömrəsində nəşirə aid olmayan imza "Kəşkül" mətbəəsinin çapçı və mürəttibi Sultanovun anlamazlığı üzündən getmişdir⁴.

Cəlal və Kamal Ünsizadələrin, həmçinin M.Sultanovun istintaq zamanı verdikləri ifadələr göstərir ki, senzura tərəfindən şişirdilmiş bu hadisə kiçik bir anlaşılmazlığın nəticəsidir. Belə ki, həmin nömrənin müxtəlif materiallar

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 83, vərəq 14.

² Yene orada, vərəq 18.

³ Statski sovetnik, knyaz Yenqaliçev 1902-ci ilədək həmin vəzifəni daşımışdır. 1902-ci ildə xəstəliyi ilə əlaqədar vəzifəsindən azad edilərək, onun yerinə Baş rəisin dəftərxanası karguzarının baş köməkçisi M.N.Solovyov təyin olunmuşdur. M.N.Solovyov 1894-cü ildə Peterburq universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdi. Qafqaz Baş rəisinin 10 avqust 1901-ci il 69 nömrəli əmri ilə rəisliyin dəftərxanasında işə başlamışdı.

⁴ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 83, vərəq 12.

şöbəsində M.Sultanovun geniş həcmli məqaləsi dərc edilmişdi. Müəllifin imzası redaktorun familiyasının yerinə düşmüşdü. Qəzetin bütün nömrələri çapdan çıxdıqdan sonra və onlar abunəçilərə göndərilməyə hazırlanarkən redaktorun imzasının yazılmadığı aydınlaşmışdı. Qəzetin redaktoru Cəlal, mətbəenin sahibi Kamal Ünsizadələr ar-tıq gec olduğunu nəzərə alaraq qəzetin bu şəkildə satışa buraxılmasını və abunəçilərə göndərilməsini lazım bilmişlər.

Bu zaman çar hakim dairələri qəzetin düşdüyü çıxılmaz vəziyyətdən istifadə edərək, onun bağlanması barədə tədbir tökürlər. Qafqaz senzura komitəsi Baş mətbuat işləri idarəsi rəisinə yazırdı: "Cəza haqqında qanunnamənin 1014-cü maddəsinə uyğun olaraq "Kəşkül" qəzetinin redaktor-naşiri öz vəzifəsinə diqqətsiz yanaşdığı üçün hüququnu ciddi surətdə məhdudlaşdırdım"¹.

Bu ciddi məhdudlaşdırma "Kəşkül"ü bağlamaq üçün çar senzurasının son tədbirlərindən biri idi. Təsadüfi deyildir ki, Qafqaz senzura komitəsinin həmin göstərişindən sonra qəzetin ancaq iki nömrəsi çıxmışdı.

Az sonra Tiflis qubernatorunu müvəqqəti əvəz edən qubernator müavini A.Alimov "Kəşkül" qəzetinin bağlanması haqqında əmr verdi. Şəhər polismeystrinin sərəncamı ilə dördüncü məntəqə nəzarət-okolotçisi Saxarov C.Ünsizadəni yanına çağırmış və vitse-qubernatorun həmin əmrini ona rəsmi surətdə bildirmişdi. Eyni zamanda Saxarov qəzetin nəşrini dayandırması haqqında C.Ünsizadədən iltizamnamə də almışdı. Həmin iltizamnamədə oxuyuruq: "Mən, aşağıda imza edən Cəlal əfəndi həmin iltizamı verirəm beşinci məntəqənin c(əna) pristavına ona görə ki, cənab Tiflis polismeystrinin tatar (Azərbaycan - A.Z.) dilində nəşr olunan "Kəşkül" qəzetinin dayandırılması barəsində həmin il 29 oktyabr tarixli göstərişi, 1890-cı il senzura və mətbuat haqqındakı nizamnaməsinin

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 83, vərəq 11.

121-ci maddəsinə əsasən mənə həmən gün bütün təfərrüatı ilə çatdırıldı"¹.

Vitse-qubernator A.Alimov baş mətbuat işləri idarəsinə 1891-ci il 11 noyabr tarixli təliqəsində "Kəşkül" qəzetinin bağlanması və redaktoru C.Ünsizadədən iltizam alınması haqqında məlumat vermişdir².

Beləliklə, on ilə yaxın bir müddətdə çıxan "Kəşkül"-ün nəşri 1891-ci ilin noyabr ayında həmişəlik olaraq dayandırıldı.

"Kəşkül"ün bağlanması çarizmin Azərbaycanda sürətlə inkişaf edən ictimai-bədii fikrini boğmaq siyasətini göstərən faktlardan idi.

Yuxarıda verilmiş sitatdan eyni zamanda öyrənirik ki, "Kəşkül"ün nəşrini senzura komitəsi "Mətbuat və senzura nizamnaməsi"nin 121-ci maddəsinə əsasən dayandırmışdır.

Bu maddə nəşrini müntəzəm davam etdirməyən dövrü mətbuata aid olub, il ərzində əsasnamədə təsdiq olunduğu miqdarda, həm də ardıcıl çıxmayan qəzet və jurnallara şamil edilir, onların nəşri tamamilə saxlanılırdı. Redaktor və ya nəşir bağlanmış qəzet və yaxud jurnalının nəşrini bərpa etmək üçün yenidən icazə almalı idi³.

Qeyd etmək lazımdır ki, C.Ünsizadə "Kəşkül"ün nəşrini çətinləşdirən, onun müntəzəm çıxmasına mane olan səbəbləri qabaqcadan dəfələrlə Qafqaz senzura komitəsinə rəsmi surətdə bildirmişdi. Ərizələrinin birində o, yazırdı: "Издаваемая мною в Тифлисе еженедельная газета "Кешкюль" не выходила своевременно по следующей причине: с находившимся при нашей скоропечатной типографии и двумя восточными наборщиками, специально приготовленными мною для газеты "Кешкюль" случилось несчастье: один из них, Рагим обученный мною в Константинополе, скоропостижно умер, а другой, Сейфулла, по неосторожности потер-

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 83, vərəq 11.

² Yənə orada, vərəq 13.

³ Устав о цензуре и печати (издание неофициальное). Москва, 1893.

ял руку на железной дороге. Заменить их было некем, а потому, я принужден был сам набрать свою газету"¹.

H.Zərdabi kimi qəzetini tək uığmaq məcburiyyətində qalan C.Ünsizadə vəziyyətdən bir növ çıxmaq, qəzetin nəşrini davam etdirmək məqsədilə "Kəşkül"ü həтта daş-basması üsulunda çıxarmaq qərarına belə gəlmiş və bu bərədə Qafqaz senzura komitəsindən icazə də istəmişdi². Lakin qəzetin müntəzəm çıxması üçün daha başqa səbəblər var idi ki, C.Ünsizadə ərizəsində onları belə ifadə etmişdi:

"1.Временно литографировать издаваемую газету "Кешкюль", подобно тому, как они выходят в Персии почерком "несх" (по образцу печатного шрифта); 2.Выпускать свою газету чаще для пополнения проблемы недостающих срочных №№; 3.Разрешить мне отпуск, на четыре месяца за границу, именно в Лейпсиг и Константинополь, для найма опытных наборщи-

¹ SSRİ MDTA, f. 776, siyahı 12, iş 83, vərəq 15.

² Gürcüstan SSR MDTA, f.480, iş 506, vərəq 23.

Qeyd: Qafqaz senzura komitəsi C.Ünsizadənin ərizəsini Baş mətbuat işləri idarəsinə göndərərək "Kəşkül"ün litoqrafiya ilə çıxarılmasına icazə verilməsini xahiş də etmişdi.

Məsələyə formal cəhətdən yanaşan senzura komitəsi "Kəşkül"ü qapamaq lazım gəldiyini artıq qət etmişdi və buna kiçik bəhanə axtarırdı. Belə də oldu. Baş mətbuat işləri idarəsi C.Ünsizadənin ərizəsinə cavab verməmiş, "Kəşkül" bağlandı.

Baş mətbuat işləri idarəsi Qafqaz senzura komitəsinə 1891-ci il 20 noyabr tarixli (№ 5454) cavabında yazırdı: "Вследствие представления от 11 октября сего года за № 2360, Главное управление по делам печати имеет уведомить ваше превосходительство, что по делам печати газеты на татарском языке под названием "Кешкюль" на основании ст.121 уст. о ценз. и печ., 1893 г., признаю окончательно прекратившимся, то г. Министр Внутренних дел приказать изволил оставить без последствий ходатайство издателя-редактора означенном газеты Джалал эфенди Унси-заде о разрешении ему временно издавать эту газету литографическим способом и об утверждении редактором - издателем оной Кямала эфенди.

ков, умеющих набирать на арабском, персидском и татарском (азербайджанском - А.З.) языках, так как типография наша снабжена этими шрифтами и в газете бывают статьи на этих языках. 4. За время моего отсутствия исходатайствовать об утверждении временно редактором младшего брата моего, Кямала эфенди Унсизаде состоящим содержанием типографии"¹.

Göründüyü kimi, C.Ünsizadə "Kəşkül"ün nəşri ilə əlaqədar çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün vaxtından əvvəl, həm də bir neçə dəfə Qafqaz senzura komitəsinə rəsmi müraciət etmişdi. Bundan əlavə o, qəzetində bir sıra çətinliklərdən bəhs edən yazılar buraxmışdı. Lakin yerli hakim dairələr, xüsusən senzura komitəsi redaktorun qarşılaşdığı çətinlikləri nəzərə almaq belə istəməmişdi.

Şübhəsiz ki, senzura komitəsi C.Ünsizadəyə "Kəşkül"ü litografiya üsulunda nəşr etməyə icazə versəydi və xaricdə olduğu müddətdə qardaşı Kamalı qəzetə müvəqqəti redaktor təyin etsə idi, qarşıya çıxmış çətinliklər təcridən aradan qaldırılıb qəzetin müntəzəm çıxarılması təmin edilmiş olardı. Lakin senzura komitəsində qəzet haqqında tamamilə başqa fikirdə idilər. Komitənin çinovnikləri belə hesab edir və eləcə də qələmə verirdilər ki, "Kəşkül"ün qarşılaşdığı çətinliklər guya onun redaktorunun maddi vəziyyətinin nəticəsidir. Bunların içərisində bir neçə milyonluq azərbaycanlıların yeganə mətbu orqanı olan "Kəşkül"ü "artıq" hesab edənlər də tapılırdı. Məsələn, qəzetin senzoru Qriqoriy Karaxanov bu münasibətlə senzura komitəsinin sədrinə xüsusi yazılı məruzə təqdim etmişdi. O, məruzəsində yazırdı: "Мусульманское население и последнее время сделалось предметом серьезных событий нашего высшего правительства, благодаря коим образовательное дело среди мусульман заметно процветает и замечается некоторое сближение их с русской гражданственностью, издание "Кешкюль" является излиш-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, iş 506, vərəq 24.

ним в смысле литературного органа для образованных мусульман, могущих читать по русски и, следовательно, с успехом пользоваться произведениями русской литературы"¹.

Demək, Qafqaz senzura komitəsi C.Ünsizadənin ərizəsinə cavab almamışdan "Kəşkül"ü bağlamaq üçün hazırlıq işi görüb, onu icra üçün kiçik bir bəhanə axtarırdı. Redaktor imzasının yerinə "M.Sultanov" getməsi komitənin çoxdankı arzusunu həyata keçirməyi sürətləndirdi. "Kəşkül" daimi olaraq bağlandı. Senzor Q.Karaxanovun məruzəsindən verilən yuxarıdakı parçanı şərh etməyə ehtiyac görmürük. Ancaq onu qeyd etmək istəyirik ki, o da öz sensor sələflərinin yolu ilə gedərək Azərbaycan dövrü mətbuatının inkişafına yalnız əngəl törətməmişdir.

"Kəşkül" bağlandıqdan sonra C.Ünsizadə əsasən müəllimlik fəaliyyətini davam etdirmiş, Tiflis kadet korpusunda dərslər demişdir.

Başqa adla qəzet nəşrinə icazə almaq ümidilə C.Ünsizadə həmin ilin dekabr ayında, yəni "Kəşkül"ün bağlanmasıdan cəmi iki ay sonra Baş mətbuat işləri idarəsinə belə bir məzmununda ərizə göndərir: "Azərbaycanın" nəşirliyini öhdəmə götürüb, məni qəzetin məsul redaktoru kimi təsdiq etməyizi Baş mətbuat işləri idarəsindən acizənə xahiş etməyi özümə şərəf bilirəm.

Tiflis şəhəri, 15-ci məntəqə, Velyamin küçəsindəki Vartanovun 20 nömrəli evində yaşayıram. Cəlal əfəndi Ünsizadə"².

Senzura əsasnaməsinə görə nəşri saxlanılmış jurnal və ya qəzet redaktoru-nəşirinə nəşriyyat hüququ nadir hallarda, həm də Daxili İşlər nazirinin şəxsi icazəsi ilə verilir. Cəmi iki ay əvvəl bağlanmış "Kəşkül"ün redaktor-nəşirinə "Azərbaycan"ı çıxarmağa icazə veriləcəyi şübhə altında idi. Belə olmasaydı, çox keçmədən "Azərbaycan"ın nəşrinə K.Ünsizadə icazə istəməzdi. Qardaşının əri-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, iş 489, vərəq 3.

² SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 83, vərəq 19.

zəsindən on beş gün sonra Baş mətbuat işləri idarəsinə göndərdiyi ərizəsində o, özünün redaktor, qardaşının isə nəşir olacağını qeyd edir. K.Ünsizadə ərizəsinə özü və qardaşının şəxsiyyəti barədə sənədləri, qəzetin nəşirliyini üzərinə götürməsi haqda Cəlalin yazılı razılığını və "Azərbaycan"ın məramnaməsini əlavə etmişdi¹. Lakin yeni qəzetin məramnaməsi bir çox cəhətdən "Kəşkül"ün məramnaməsinin eyni idi. Burada da on üç şöbə və ya bölmənin olacağı nəzərdə tutulmuşdu:

I. Daxili şöbə:

1) Ölkənin müsəlman əhalisinin ümumiyyətlə məarifinə, ədəbiyyat, sənaye, ticarət, əkinçilik, iqtisadi məişətinə aid baş məqalələr.

2) Rusiyanın müxtəlif şəhərlərindən, habelə xarici ölkələrdən müxbir məktubları.

3) Ümumiyyətlə, dövlət sərəncamları, xüsusən ölkəyə aid sərəncamlar və məhkəmə xronikası.

II. Tarixi və siyasi şöbə. "Burada böyük şəxsiyyətlərə aid bioqrafik məlumatlar, tarixi hadisələr bizim və xarici dövlətlərin müasir siyasətinə dair yazılar veriləcəkdir.

III. Müxtəlif xalqların adət və ənənələri, atmacalar, atalar sözləri.

IV. Tənqid. Bibliografiya və mətbuat xülasəsi.

V. Pedaqogika.

VI. Tibbi məzmununda məqalələr, həkim məsləhəti və kənd təsərrüfatına aid məsləhətlər.

VII. Pövestlər, hekayə, roman, şeirlər və ümumiyyətlə ədəbi məqalələr.

VIII. Müxtəlif materiallar.

IX. Aylar haqqında: müsəlman və ya rus təqviminin hər ayı haqqında məlumat.

X. Müsəlmanlar üçün çətin anlaşılan rus sözləri və terminlərinin izahı.

XI. Məlumat şöbəsi: məhkəmə göstəricisi, dəmiryolu qatarlarının, paraxodların, poçt ekipajlarının hərəkəti, Tif-

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 8, vərəq 1-4.

lis bazalarında qiymətlər və s. haqqında məlumatlar.

XII. Elanlar.

XIII. Redaksiyanın cavabları"¹.

Hər iki qəzetin məramnaməsinin sadəcə müqayisəsi göstərir ki, onlar, biri digərinə son dərəcə yaxın olub xırda dəyişikliklər nəzərə alınmazsa, demək olar ki, biri digərinin eynidir. Deməli, Cəlal və Kamal Ünsizadələr nəşrinə icazə istədikləri yeni qəzetin adını dəyişsələr də, həqiqətdə başqa ad altında köhnə "Kəşkül"ü yenidən bərpa etmək fikrində imişlər.

Baş mətbuat işləri idarəsinə məxsus sənədlər arasında "Azərbaycan" qəzetinin nəşrinə icazə verilib-verilməməsi barədə heç bir məlumat və ya qeyd yoxdur. Qafqaz senzura komitəsində də.

Vəziyyət belədir. Çox güman ki, Ünsizadə qardaşlarına "Azərbaycan" qəzetinin nəşrinə icazə verilmədiyini şifahi surətdə bildirmişlər.

C.Ünsizadənin mətbuat nəşri sahəsindəki bu son təşəbbüsü boşa çıxsada, o, ciddi nəzarət altına alınır. Xəfiyyə idarələrinin təqiblərindən yaxa qurtara bilməyən C.Ünsizadə xaricə qaçmaq məcburiyyətində qalır.

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 83, vərəq 1-2.

V FƏSİL

XIX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN YAZIÇILARININ MİLLİ MƏTBUAT UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

Rusiyada fəhlə sinfinin inqilabı mübarizəsinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Baş mətbuat işləri idarəsi bir-birinin ardınca sirkulyar şəkildə göstərişlər verməklə mövcud "Mətbuat və senzura əsasnaməsi"ni yeni-yeni məhdudlaşdırmalarla doldururdu. Baş mətbuat işləri idarəsinin 1893-cü il 28 iyun tarixli sirkulyarı fabrik və zavodlardakı vəziyyət haqqında yazıların mətbuatda dərc edilməsini qadağan etdiyi kimi, həmin ildə verilmiş başqa bir təlimata əsasən əsgərlərin qəzet və jurnallarda iştirakı yasaq olmuşdu və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, çarizmin Rusiya xalqlarına, xüsusən ucqarlardakı xalqlara qarşı milli-müstəmləkə siyasəti əsrin ikinci yarısından başlayaraq daha ciddi şəkil almışdı. V.İ.Lenin yazırdı: "Çar monarxiyasında millətlər üçün azadlıq və hüquq bərabərliyi ola bilməz: bundan başqa çar monarxiyası istər Avropa, istərsə Asiyada vəhşilik, yırtıcılıq və irticanın başlıca dayağıdır"¹.

Qeyri-rus xalqlara nifrətlə dolu hakim millətçi şovinizm ideologiyası meydana çıxdıqdan sonra ucqarlarda sakin olan başqa xalqlar kimi azərbaycanlıların da əsarət altında saxlanması, təqib və təhqir edilməsi məsələsi olduqca qüvvətləndirilmişdi. Xüsusən çar II Aleksandra edilən qəsdlə əlaqədar çarizmin milli müstəmləkə zülmü başqa ucqarlar kimi Azərbaycanda da qat-qat artırılmışdı: "Rusiyada milli müstəmləkə əsarəti 80-cı illərdə çar II Aleksandra edilən qəsdlə əlaqədar imperiyada sakin olan xalqlara qarşı şiddətli təqiblər başlandıqdan sonra daha eybəcər şəkil

¹ V.İ.Lenin. Əsərləri, 19-cu cild, Bakı, 1951, s.250.

aldı. Dövri mətbuat, mədəni-maarif və xeyriyyə cəmiyyətləri çar senzurasının ciddi nəzarəti altına alındı"¹.

1895-ci ildə Qromıkin Daxili İşlər naziri vəzifəsinə təyin edildikdən sonra demokratik dövri mətbuatın sıxışdırılması son həddə çatdırılır. O, senzura idarələrinin daha da möhkəmləndirilməsi üçün bir sıra təşkilati tədbirlər həyata keçirir. 1896-cı ilin iyun ayında velikorus şovinisti Soleyovov Baş mətbuat işləri idarəsinə rəis təyin edir.

Daxili İşlər naziri və Baş mətbuat işləri idarəsi rəisinin sonrakı göstəriş və sərəncamları dövri mətbuat sahəsində yaranmış acınacaqlı vəziyyəti daha da kəskinləşdirir. Beləliklə, əsrin sonuncu on ili nəşr olunan demokratik qəzet və jurnallara qarşı yalnız senzuranın təzyiq və təqibi ilə məhdudlaşmır, həmçinin yeni nəşrlərə icazə almaq istəyənlər üçün möhkəm maneələr yaradılması ilə də fərqlənir. Bunu əsrin sonlarında nəşriyyat hüququ almaq üçün verilmiş ərizələrin sayı da Daxili İşlər nazirinin onlara münasibəti aydın göstərir:

"1897-ci ildə Daxili İşlər nazirinə yeni qəzet və jurnal nəşri üçün icazə məqsədi ilə mərkəzdən 88 və vilayətlərdən 174 ərizə verilmişdir. Bu xahişlərdən yalnız birincidən 37-si, ikincidən isə 38-i yerinə yetirilmişdir. 1898-ci ildə 89 və 163 xahişdən 44 və 36-sı, 1899-cu ildə isə 88 və 163-dən 47 və 48-nə əməl olunmuşdur"².

Bir sözlə, çar mütləqiyyəti kütlələri, xüsusən ucqarlarda yaşayan xalqları əsarətdə saxlamaq üçün müxtəlif vasitələrlə dövri mətbuatın inkişafının qarşısını almağa çalışırdı. Buna baxmayaraq, mətbu sözün qüvvəsinə inanan, xalqını gerilikdən qurtarmaq, cəmiyyətdə baş verən mühüm hadisə və yeniliklərlə həmvətənlərini tanış etməkdə, onlarda ictimai şüuru oyatmağa və inkişafa çalışan açıqfikirli ziyalılar milli mətbuat yaratmaq uğrunda yorul-

¹ "Azərbaycan tarixi", 3 cildə, 2-ci cild, Bakı, 1964, s.295.

² Sitat *A.F.Berejnoy*un "Царская цензура и борьба большевиков за свободу печати" kitabından (изд. Ленинградский университет, 1967, с.47) götürülmüşdür.

madan çalışırdılar. Təsadüfi deyildir ki, keçən əsrin sonlarında Azərbaycan mətbuatını bərpa etmək yolunda çalışan şəxslərin əksəriyyəti dövrünün tərəqqipərvər ziyalıları, müəllimlər idilər.

Bunlarla yanaşı, Azərbaycanda yenicə inkişafa başlayan burjuaziya iqtisadi gəlir əldə etmək, özünün sınıfı hökmranlığını bərqərar etmək məqsədilə dövrü mətbuat yaratmaq və onun vasitəsilə öz mövqeyini möhkəmləndirməyə də səy göstərmişdir.

Keçən əsrin sonlarında Azərbaycan burjuaziyası Bakıda rus dilində çıxan "Kaspi" qəzetini öz orqanına çeyirməyə təşəbbüs göstərsə, yeni əsrin əvvəllərindən başlayaraq o, Azərbaycan dilində qəzet və jurnal nəşrinə nail olur.

Məlumdur ki, rus dövrü mətbuatının tarixi dövlət orqanı "Vedomosti" qəzetinin nəşri ilə başlanır.

Azərbaycan mətbuatı isə başlanğıcını bundan fərqli olaraq şəxsi, xüsusi orqandan alaraq qeyri-rəsmi mahiyyət daşımış, həm də onu H.Zərdabi kimi dövrünün demokrat ziyalısı nəşr etdiyindən tərəqqipərvər, maarifçi səciyyəsi ilə fərqlənmişdir.

"Əkinçi"dən sonra nəşr edilən qəzet və jurnallar müxtəlif əqidəli şəxslər tərəfindən çıxarıldığından, onların məfkurə cəhəsidəki fəaliyyətləri də eyni səciyyə daşmamışdır. Buna baxmayaraq, ümumiyyətlə, Azərbaycan dövrü mətbuatı yarandığı vaxtdan çar senzurasının təqiblərindən yaxa qurtara bilməmiş, demokratik, liberal mətbuat, həmçinin burjua mətbuatı da onun təzyiqinə məruz qalmışdır. 1877-ci ildə "Əkinçi", 1884-cü ildə "Ziya" ("Ziyayi-Qafqasıyyə"), 1891-ci ildə isə "Kəşkül" bağlanır. Bu vaxtdan XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycan dilində heç bir jurnal və ya qəzetin nəşrinə təsadüf etmirik. Vəziyyət belə olduqda məsələni aydınlaşdırmaq üçün qarşıya bir neçə sual çıxır: Əvvəla, keçən əsrin bu üç jurnal və qəzetindən başqa dövrü mətbuat nəşri sahəsində səy göstərən ziyalılar olmuşdurmumu? Hərgah olmuşdursa, bunlar kimlərdir? Hansı adda qəzet və jurnal nəşr etmək istəmişlər,

bunların məqsədi və söylərinin nəticələri?

Keçən əsrin sonlarında olduğu kimi, xüsusən XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycanın tərəqqipərvər ziyalıları ictimai fikrin inkişafında, siyasi və elmi biliklərin təbliğində, ədəbiyyatın kütləviləşməsində, ümumiyyətlə, geriliyə qarşı mübarizədə dövrü mətbuatı ən zəruri vasitələrdən biri, daha doğrusu, başlıcası hesab etmişlər. Buna görədir ki, sayca onsuz da çox az olan Azərbaycan dilindəki qəzet və jurnalların təcibi və bağlanması ilk növbədə tərəqqipərvər ziyalıların etirazına, həmçinin kədərinə səbəb olmuşdu. Keçən əsrin sonlarında Azərbaycanda yeganə mətbuat orqanı olan "Kəşkül"ün çıxılmaz vəziyyətə düşməsini, ziyalıların keçirdikləri narazılıq hissini görkəmli yazıçı və böyük dövlət xadimi N.Nərimanov "Bahadır və Sona" romanında belə ifadə etmişdi: "Günah yalnız onda ("Kəşkül"də - A.Z.) deyil, günah bizim müsəlmanlardadır ki, biçarəyə kömək etmirlər"¹.

Yaxud böyük pedaqoq və ədəbiyyatşünas F.Köçərli "Kəşkül"ün bağlanmasından sonra mətbuatımız tarixində əmələ gəlmiş boşluğu ürəkəğrısı ilə qeyd edərək yazırdı: "...Axırncı qəzetənin ki, "Kəşkül"dən ibarət ola, zavalından on il gəlib keçdi və bu müddətin ərzində biz ruznaməsiz qaldıq"².

Ölkələrin müxtəlif arxivlərindən (Leninqrad, Moskva, Tbilisi, Bakı, Həştərxan və s.) əldə edilmiş sənədlər Azərbaycan dövrü mətbuatı ilə əlaqədar məsələlər haqqında aydın təsəvvür yaradır. Sənədlər göstərir ki, C.Ünsizadə qardaşı K.Ünsizadə ilə birlikdə 1891-ci ilin dekabr ayında, yəni "Kəşkül"ün bağlanmasından cəmi iki ay sonra Baş mətbuat işləri idarəsinə ərizə göndərüb: "Azərbaycan" adlı qəzet nəşrinə icazə istədiklərini əvvəlki səhifələrdə qeyd etmişdik.

Hələlik əldə olan sənədlərə əsasən Cəlal və Kamal Ünsizadələrdən sonra qəzet çıxarmaq üçün hökumət or-

¹ N.Nərimanov. Əsərləri, Bakı, 1956, s.172.

² "Şərqi-Rus", 1903, № 17.

qanlarına rəsmi müraciət edən ziyalı Əhməd bəy Ağayevdir. Onun Baş mətbuat işləri idarəsinə yazdığı 1893-cü il 6 dekabr tarixli ərizəsində oxuyuruq: "Baş mətbuat işləri idarəsinə Şuşa əhli Əhmədbəy Ağayev

Ərizə

Bakı şəhərində senzuranın nəzarəti altında tatar (Azərbaycan - A.Z.) dilində "Məşriq" adlı yeni dövrü mətbuat nəşr etmək arzusunda olub, icazə istəyirəm. Baş mətbuat işləri idarəsinin cənab Daxili İşlər nazirindən icazə istəməsini xahiş etməyi özümə şərəf bilirəm. Bu nəşri aşağıdakı məramnamə ilə buraxmaq istəyirəm. Qəzet tatar (Azərbaycan - A.Z.) dilində həftədə iki dəfə Bakıda nəşr ediləcəkdir. Qəzetin həcmi dörd səhifə olacaqdır. Məzmununa görə qəzetin şöbələri aşağıda qeyd edilənlərdir: 1.Rəsmi xəbərlər, 2.Teleqramlar, 3.Ədəbi, 4.Siyasi, 5.Yerli ehtiyac məsələləri, 6.Rus salnaməsi; 7.Yerli salnamə, 8.Xarici salnamə, 9.Məhkəmə və şəxsi elanlar.

Qəzetin göndərmə və çatdırma şərti ilə abuna qiyməti: illiyi 6 man., yarım illiyi 3 man. 50 qəp.

Qəzet quberniya idarəsinin mətbəəsində çap olunacaqdır. Redaktor və nəşiri mən özüməm. Bunlara əlavə edilir: 1) Təvəllüd haqqında şəhadətnamə, 2) Aldığım təhsil haqqında sənədlər: a) Tiflis məktəbi 7-ci sinfinin şəhadətnaməsi, v) College de France-dən şəhadətnamə, Ecole ges hau tes Etudes-dən şəhadətnamə.

Əhmədbəy Ağayev"¹.

"Məşriq" in nəşrinin icazəsi ilə əlaqədar SSRİ Dövlət arxivində yalnız iki kiçik sənəd saxlanılır. Bu sənədlərdən birincisi Daxili İşlər nazirinə təhriri-məruzənin yazılı nəticəsi (9 yanvar 1894-cü il, № 4), ikincisi isə Bakı polis-meysterinə 11 yanvar 1894-cü ildə (№ 217) verilmiş göstərişin mətnidir. Hər iki sənədin məzmunu təxminən eynidir. Birinci sənəddə oxuyuruq: "Tatar (Azərbaycan -

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 65, vərəq 1.

A.Z.) dilində qəzet və jurnalların nəşri tamamilə arzu edil-məzdir. Baş mətbuat işləri idarəsi belə hesab edir ki, c(ə-nab) Ağayevin xahişi rədd edilsin"¹.

İkinci sənəddən aldığımız əlavə məlumat bundan ibarətdir ki, "Ə.Ağayevə qəzet nəşrinə Daxili İşlər naziri icazə verməmişdir"².

Baş mətbuat işləri idarəsi heç bir səbəb göstərmədən Bakı polismeysteri vasitəsilə Ə.Ağayevə şifahi surətdə bildirmişdi ki, "Daxili İşlər naziri "Məşriq" in nəşrini lazım bilmir"³.

Baş mətbuat işləri idarəsinin rəyinə əsasən Daxili İşlər nazirinin gəlidiyi nəticə təsadüfi deyildi. Bir tərəfdən bu çarizmin ruslaşdırma, milli ucqarlarda yaşayan xalqları müstəmləkə əsarətində saxlamaq, onların tərəqqisinə səbəb ola biləcək amilləri boğmaq siyasətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar idisə, digər tərəfdən "Məşriq" redaktorunun yürütdüyü ideya ilə sıx bağlı idi.

Çünki Ə.Ağayev senzura idarələrinə hələ "Kaspi" qəzetində dərc etdirdiyi məqalələrindən yaxşı tanış idi. Bir panislamist kimi tanınan Ə.Ağayevin⁴ ərizəsinə Baş mətbuat işləri idarəsinin müsbət cavab verəcəyi şübhəli idi.

Bizcə, Ə.Ağayevə "Məşriq" in nəşrinə icazə verilməməsinin başlıca səbəbi onun hökumət dairələrində bir panislamist kimi qələmə verilməsidir.

"Azərbaycan" in nəşrinə icazə ala bilməyən K.Ünsizadə 1896-cı ildə "Летучий листок - учан йарпаг" adlı⁵ qəzet nəşr etmək fikrinə düşür. Senzura idarələrinin bəhanəsini kəsmək, qəzet nəşrinə nail olmaq üçün K.Ünsizadə "Летучий листок" u mülki müşavir Qeorgi Klimovski ilə birlikdə çap etməyi qəət etmişdi. Çünki rus dilini bilmə-

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 65, vərəq 4.

² Yəne orada, vərəq 5.

³ Yəne orada.

⁴ Bax: Ə.Mirəhmədov. C.Məmmədquluzadə və müsəlman mətbuatı. "Azərbaycan SSR EA Xəbərləri" /"Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət" seriyası/, 1966, №4, s.17.

⁵ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, saxl. vahidi 1355.

məsi bəhanəsilə əvvəllərdə ona hökumət idarələri redaktorluq hüququ verməmişdi.

O, həmin il dekabr ayının əvvəlində "Uçan yarpaq" qəzetinin nəşrinə icazə almaq üçün Qafqazın baş hakiminə müraciət edir.

Qafqaz Baş hakiminin dəftərxanası 5 dekabr 1896-cı il (№ 1214) tarixli təliqəsi ilə K.Ünsizadənin ərizəsini və qəzetin məramnaməsini rəy üçün senzura komitəsinə göndərir.

"Uçan yarpaq" qəzetinin Azərbaycan və rus dillərində iki həftədə bir dəfə nəşr edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Qəzetin sadə bir məramnaməsi vardı. Məramnamə özündən əvvəl nəşr edilmiş Azərbaycan qəzetlərinin məramnaməsindən sadəliyi ilə fərqlənirdi. Ehtimal ki, məramnamənin sadələşdirilməsi qəzetin nəşrinə maneəsiz və tez icazə almaq məqsədi güdmüşdür.

Altı maddədən ibarət olan qəzet məramnaməsinin birinci bəndində "xristian və müsəlman bayramları" haqqında yazılar gedəcəyi qeyd edilmişdi. Üçüncü şöbədə teleqramlar, dördüncü şöbədə isə müxtəlif materiallar verilməkdi. Qəzetin ən əhəmiyyətli şöbələri ikinci və altıncı şöbələr idi. Burada elanlar, ədəbi, publisistik yazılar, müxtəlif maraqlı yeniliklərdən və s. bəhs olunacaqdı. Səyahətlər və macərəlar haqqında məqalələrin də bu şöbədə verilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Felyeton səciyyəli yazıların sonuncu – altıncı şöbədə gedəcəyi qeyd edilmişdi¹.

Qafqaz senzura komitəsi "Uçan yarpaq"ın nəşri haqqındakı mülahizələrində qəzetin məramnaməsindən xüsusi bəhs edərək yazırdı: "Uçan yarpaq" qəzetinin məramnaməsi mülahizə edilərsə, onun vaxtı çatmış ehtiyacları həqiqətdə kifayət qədər ödəyən mötəbər bir tatar (Azərbaycan - A.Z.), qəzeti olacağına zəmanət vermir. Bu o qədər səthi tərtib edilmişdir ki, "Uçan yarpaq"ın məlumat və ya

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, saxl. vahidi 1355, vərəq 2.

ədəbi mahiyyətdə qəzet olacağını təyin etmək belə imkan xaricindədir"¹.

Qəzetin redaktorlarından K.Ünsizadə haqqında qeydlərində isə senzura komitəsi, onun azsavadlı, nəşriyyat sahəsində təcrübəsiz olduğunu, vaxtilə onun "Kəşkül" qəzetinə redaktor müavini təyin edilmək xahişinin komitə tərəfindən rədd edildiyini göstərərək yazırdı: "Nəşri nəzərdə tutulan qəzetin naşir və redaktoruna gəlincə, Kamal əfəndi komitəyə azsavadlı və nəşriyyat işində təcrübəsiz bir şəxs kimi məlumdur. Hətta, 1891-ci ildə komitə qardaşı, keçmiş "Kəşkül" qəzetinin redaktorunun onu özünə redaktor müavini təsdiq etdirmək xahişini rədd etmişdi"².

Kamal Ünsizadənin xahişini rədd etmək məqsədilə yazılmış senzura komitəsinin mülahizələrində iki məsələ haqqında danışmamaq olmaz.

Mülahizələrdə iddia edilirdi ki, K.Ünsizadə "nəşriyyat işlərində təcrübəsizdir". Lakin komitəyə aid başqa sənədlərdə isə K.Ünsizadənin 1888-ci ildən nəşriyyat sahəsində çalışdığı qeyd olunmuşdur. Digər tərəfdən "Kəşkül" qəzetinin bir neçə nömrəsi onun naşirliyi ilə çıxmışdır. "Kəşkül"də səhv olaraq redaktorun imzası əvəzinə "M.Sultanov" getməsilə əlaqədar tərtib edilmiş protokolda qəzetin redaktoru Cəlal və naşiri Kamalın eyni dərəcədə məsuliyyət daşdığı qeyd olunmuşdur³. Bütün bunlara baxmayaraq, senzura komitəsi K.Ünsizadənin nəşriyyat işlərində təcrübəsiz olduğunu qeyd edirdi.

İkinci məsələ isə komitə tərəfindən onun "redaktor müavinliyinə" təsdiq edilməməsi məsələsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, C.Ünsizadə qardaşı Kamalın özünə köməkçi yox, "Kəşkül"ə redaktor təyin edilməsi barəsində Qafqaz senzura komitəsinə və Peterburq Baş mətbuat iş-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 1355, vərəq 2.

² Yenə orada, vərəq 4.

³ Bax: Mətbəələr təlimatçının 1891-ci il 27 sentyabr tarixli protokolu, SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 83, vərəq 12-14.

ləri idarəsinə müraciət etmişdi¹. Çünki o, mürəttib tapmaq və mətbəə ləvazimatı üçün dörd aylığa xarici ölkələrə getmək fikrində idi. Çap maşını və hürufat almaq, habelə mürəttib tapmaq üçün Leypsiq və ya İstanbul şəhərlərinə getmək lazım gəlirdi.

C.Ünsizadə xaricdə olacağı dörd aylıq məzuniyyəti müddətində qardaşı Kamalın müvəqqəti olaraq "Kəşkül"ə redaktor təyin edilməsini xahiş etmişdi. Lakin C.Ünsizadənin xahişi rədd edilmişdi².

Mülki-müşavir Klimovski haqqında mülahizələrində senzura komitəsi aşağıdakıları yazmışdı: "Mülki-müşavir Klimovskinin keçmiş publisist fəaliyyəti haqqında məlumat yoxdur. Lakin komitəyə məlum olan budur ki, o, tatar (Azərbaycan - A.Z.) dilində danışa bilmir. Bu vəziyyətdə Klimovskinin redaktor kimi təsdiq etmək, onu naşirdən tamamilə asılı edəcəkdir ki, bu da senzura komitəsi ilə daima münaqişələrə şərait yaradacaqdır"³. Senzura komitəsi K.Ünsizadənin xahişini rədd etməyi Qafqaz komitəsinin baş hakimi idarəsinə məsləhət görmüşdü: "Mən Kamal əfəndinin xahişini rədd etməyi məqsədəuyğun hesab edirəm"⁴.

Komitənin mülahizələrini əsas alan Baş hakimin idarəsi "Uçan yarpağ"ın nəşrinə icazə verməmişdi.

1896-cı ildə K.Ünsizadə yenidən Qafqazın mülki işlər üzrə Baş hakiminə müraciət edir. Bu dəfə o, "Danış" adlı qəzetin nəşrinə icazə istəyir. Qəzetin həftədə iki dəfə bazar ertəsi və cümə axşamı nəşri nəzərdə tutulurdu⁵.

"Danış"ın məramnaməsi belə idi:

"1.Baş məqalələr; 2.Dövlət sərəncamları; 3.Teleqramlar; 4.Yerli materiallar şöbəsi; 5.Müxtəlif qəzet və jurnallardan alınmış məlumatlar; 6.Müxtəlif yerlərdən müx-

¹ Bax: Mətbəələr təlimatçısının 1891-ci il 27 sentyabr tarixli protokolu, SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 83, vərəq 13-14.

² Yenə orada, vərəq 16.

³ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 1355, vərəq 4.

⁴ Yenə orada.

⁵ Yenə orada, f.17, siyahı 1, iş 4435, vərəq 1-2.

bir məktubları; 7.Məhkəmə şöbəsi; 8.Felyetonlar; 9.Xarici ölkə xəbərləri; 10.Kənd təsərrüfatı məsələləri şöbəsi; 11.Etnoqrafiya şöbəsi; 12.Elmi məqalələr; 13.Birja"¹.

Qafqazın mülki işlər üzrə Baş hakiminin dəftərxanası "lazımı məlumatlar" toplamaq üçün K.Ünsizadənin ərizəsi ilə "Danış"ın məramnaməsinin surətlərini Tiflis qubernatoruna göndərmişdi. Qubernatorun göstərişi ilə Tiflis quberniya jandarm idarəsi K.Ünsizadə haqqında məlumat toplamışdı. 1900-cü ilin mart ayının əvvəllərində də davam edən bu proses ona redaktorluq hüququ verilməməsi ilə nəticələnmişdi².

"Danış"ın çapına icazə ala bilməyən K.Ünsizadə yerli elanları dərc edəcək bir qəzetin nəşrinə icazə istəyir. O, yenə statski sovetnik Qeorgi Klimovski ilə birlikdə çıxarmaq istədiyi həmin qəzeti "Mestnaya obyavleniya" adlandırmışdı. İki dildə çıxarılması planlaşdırılmış bu qəzet iki – rus və Azərbaycan şöbələrindən ibarət olmaqla, rus şöbəsini Q.Klimovski, tatar (Azərbaycan - A.Z.) şöbəsini isə K.Ünsizadə redaktə edəcəkdi.

Yerli elan və publikasiyadan ibarət "Mestnaya obyavleniya" qəzetinin bazar, müsəlman və xristian bayramları günləri istisna olmaqla gündəlik çıxarılması nəzərdə tutulmuşdu. Qəzet Tiflisdə K.Ünsizadənin mətbəəsində çap olunacaqdı. K.Ünsizadə icazə üçün 1896-cı il oktyabr ayının 5-də birbaşa Baş mətbuat işləri idarəsinə müraciət edir: "Имею честь воспочтительнейше просить Главное Управление о разрешении издавать мне на русском и татарском (азербайджанском - A.Z.) языках "Местные объявления" которая будет состоять исключительно только из одних объявлений и публикаций. Редактором русского отдела будет статский советник Георгий Климовский, а татарский (азербайджанский -

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 4355, vərəq 1-2.

² Yəne orada, f.17, iş 4438, vərəq 1-2.

A.Z.) отдел бюджет находится под моим личным наблюдением"¹.

"Yerli elanların" çapına icazə verildiği barədə məlumatımız yoxdur. Çünki nə Baş mətbuat idarəsinə, nə də Qafqaz senzura komitəsinə məxsus sənədlərdə onun nəşrinə icazə verilməsi və ya rədd edilməsi barədə heç bir qeydə təsadüf etmirik.

Bizcə, bunun iki səbəbi vardır: birinci, əsas səbəbi odur ki, Baş mətbuat işləri idarəsi mətbuatda elan və elan səciyyəli yazıların çapını məhdudlaşdırmaq barədə yenicə sərəncam vermişdi, ikinci səbəb isə K.Ünsizadə və Q.Klimovski hələ Peterburqdan cavab almamış, başqa daha sanballı, ictimai, iqtisadi və ədəbi bir qəzet çıxarmaq fikrinə düşüb, həmin ilin dekabr ayında senzura idarələrinə müraciət etmişdi. K.Ünsizadəyə "Danış"ın nəşrinə icazə verməyən Baş hakimin dəftərxanası onun ərizəsinə yazılı surətdə cavab verməyi belə artıq hesab etmişdi.

Keçən əsrin sonlarında Azərbaycan dövrü mətbuatının inkişafı yolunda səylə çalışan ziyalılardan bəhs açarkən M.Şahtaxtinski adını qeyd etməmək olmaz.

Şərqsünas alim, ictimai xadim və pedaqoq kimi dövründə məşhur olan Şahtaxtinski həm də görkəmli jurnalist idi². Jurnalistik fəaliyyətinə 1870-ci ildən başlayan M.Şahtaxtinski Peterburq və Moskva qəzetlərində müntəzəm əməkdaşlıq etməklə yanaşı, İstanbulda nəşr olunan türk, fars və fransız qəzetlərində də məqalələrini çap etdirir. O, Bakıda rus dilində çıxan "Kaspi" qəzetinə 1891-ci ildə müvəqqəti redaktor təyin olunur. M.Şahtaxtinski qəzet nəşri ilə əlaqədar 1896-cı il dekabr ayının 17-də Peterburqa – Baş mətbuat işləri idarəsinə yazdığı ərizəsində jurnalistik fəaliyyətini belə xülasə etmişdi: "Mən 70-ci illərin sonundan jurnalistika ilə məşğul oluram. Sonra Beynəlxalq ticarət məhkəməsinə Rusiya tərəfindən üzv təyin

¹ Azərbaycan SSR MDTA, f.46, siyahı 2, iş 467, vərəq 1.

² Ətraflı bax: Ş.Novruzov. "Şərqi-rus" qəzeti (1903-1905) namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 1968.

edildiyimdən İstanbula getmiş, neçə il ərzində oradan mərkəzi "Moskovskiy vedomosti" qəzetinə siyasi məktublar yazmışam. M.N.Katkovun¹ vəfatından sonra S.A.Petrovski və V.A.Qriqmutun² dəvəti ilə üç il Peterburqdan "Moskovskiy vedomosti" qəzetinə məqalələr və teleqram göndərmişəm; bunlardan əlavə Peterburqun bütün böyük qəzetlərində məqalələr çap etdirmişəm.

1891-ci ildə Qafqazda mülki işlər üzrə Baş rəislik məni Bakıda nəşr edilən "Kaspi" qəzetinə müvəqqəti redaktor təyin etmişdir.

Mən axıncı dəfə İstanbulda 1893-cü ildə olmuş, mərkəz qəzetlərindən başqa "Новое время"ya məqalələr yazmışam. O vaxtdan etibarən Qafqazda yaşayır və yerli rus qəzetlərinə məqalələr yazıram...

İstanbulda olduğum zaman türk və fransız qəzetlərinə, habelə orada fars dilində nəşr edilən "Əxtər" qəzetinə çoxlu məqalələr yazmışam"³. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, M.Şahtaxtinski Bakıda rus dilində çıxan "Kaspi" qəzetinin⁴ müvəqqəti redaktoru olmuşdur¹.

¹ (M.N.Katkov. Mürtcə jurnalist, liberal və mütərəqqi mətbuatın qatı düşməni, Moskva universitetində fəlsəfə kafedrasına başçılıq etmişdir. 1856-cı ildə "Russkiy vestnik" jurnalını çıxarmış, "Московские ведомости" qəzetinin redaktoru olmuşdur.)

² Qriqmut V.A. Mürtcə publisist. 1880-ci ildən "Moskovskiy vedomosti" qəzetinin daimi əməkdaşı, 1897-ci ildən isə onu redaktə etmişdir.

³ SSRİ MDTA, f. 776, siyahı 12, iş 157, vərəq 7.

⁴ 1881-ci ildən həftədə 2 dəfə nəşr edilən "Kaspi" ədəbi, iqtisadi və siyasi qəzet idi... "Kaspi" 1881-ci ilin iyul ayından həftədə çıxmağa başlamış, 1884-cü ildən isə gündəlik qəzetə çevrilmişdi. 1919-cu ilədək nəşrini davam etdirən "Kaspi" qəzetini müxtəlif dünyagörüşlü ziyalılar redaktə etmişlər. İlk redaktor-naşiri V.Kuzmindən sonra o, bir neçə müddət E.Startevin, N.Svinkin, V.Liçkus-Xomutov, K.Karyagin, M.Şahtaxtinski, H.B.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə və A.Zeyenberqin redaktorluğu ilə çıxmışdır. Ətraflı bax: С.А.Мовлаева "Пропаганда русской и азербайджанской литературы в газете "Каспий" (1881-1917)", Baku, 1983.

"Kaspi"nin redaktor-naşiri kollej müşaviri N.Sokolonski Bakıdan getməli olduğundan onun yerinə M.Şahtaxtinski redaktor təyin edilir².

M.Şahtaxtinski "Kaspi"nin redaktor-naşiri təyin edən Qafqazda mülki işlər üzrə Baş rəislik Qafqaz senzura komitəsinin məlumatına əsasən onun qarşısında belə bir şərt qoymuşdu ki, o, qəzetdəki fəaliyyəti ərzində İrənin yüksək dövlət dairələri ilə düşmənçilik münasibətlərinə son qoysun.

Baş rəislik bu barədə Bakının general qubernatoruna rəsmi surətdə göstəriş də vermişdi. Xüsusən, Bakı qubernatorunun müavininə əmr edilmişdi ki, ümumiyyətlə "Kaspi"də gedəcək materialların, xüsusən İrənlə əlaqədar yazıların senzurasına ayrıca diqqət yetirsin³.

Şübhəsiz ki, o, Baş rəisliyin şərtini qəbul etdiyindən "Kaspi"nin redaktoru təsdiq olunmuşdur. Beləliklə, 38 ilə yaxın nəşri davam edən "Kaspi" qəzetinin dörd azərbaycanlı redaktorundan biri M.Şahtaxtinski idi. Uzun müddət Rusiyanın mərkəz şəhərlərində və xarici ölkələrdə yaşayan M.Şahtaxtinski 1880-ci ildə vətənə qayıdır. Sonra o, Tiflisdə yaşayır. Lakin çox keçmədən yenə xaricə gedir. Tiflisdə olarkən "Kəşkül"də dərc etdirdiyi məqalələrində M.Şahtaxtinski Azərbaycan dilinin saflaşdırılması lüzumundan, qabaqcıl ölkələrdə elm və mədəniyyətin tərəqqisindən və bu tərəqqinin səbəblərindən bəhs etmişdi. Dövrünün başqa tərəqqipərvərləri kimi, M.Şahtaxtinski də inkişafı xalqın maariflənməsində görürdü. Onun fikrincə bu və ya digər xalqın tərəqqisinə başlıca səbəb onun maarif ocaqları və mətbuatıdır.

Nəşriyyat işlərini yüksək qiymətləndirən M.Şahtaxtinski "Kəşkül"də dərc etdirdiyi başqa bir məqaləsində

¹ Bax: Qafqazda mülki işlər üzrə Baş dəftərxana direktoru müavinin Qafqaz senzura komitəsinə 1891-ci il 17 may tarixli təliqəsi (Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 418, vərəq 34).

² Gürcüstan SSR MDTA, f. 480, siyahı 1, iş 418, vərəq 30.

³ Yenə orada, vərəq 34.

mütərəqqi fikirli bir qrup azərbaycanlı ziyalı ilə birlikdə milli mətbuatı, xüsusən nəşriyyat işlərini genişləndirmək üçün ciddi tədbirlər görməkdə olduğunu qeyd edərək yazdı:

"Millətimizin maarifə olan böyük ehtiyacını diqqət nəzərinə alıb və ehtiyacı rəf üçün hər nə lazım isə, onu bilatəxir əmələ gətirməyə qəti və ciddi qərar veriblər. Bəndləri də ki, (M.Şahtaxtinski - A.Z.) nəşəbcə... zümreyi-nücabayə və məşəqilcə... Azərbaycan əhli-qələmi sinfinə mütəəlliqəm, mabaqi ömrümü millətin elm və ürfan xidmətinə vəqf eyləmyə qərar vermişəm. İnşallah tezliklə bizim qəyur nücabə və sair maarifpərvərani-millət ilə görüşüb nəşriyyat əsbabını hazır eyləyib bilatəxir işə başlarıq"¹. Bu qeydlərdən aydın olur ki, M.Şahtaxtinski bir qrup ziyalı ilə əməkdaşlıq edərək doğma ana dilində qəzet və jurnal çıxarmaq, eyni zamanda nəşriyyat sahəsində tədbirlər həyata keçirməyə səylə çalışmış. Onun maarifpərvər adlandırdığı bu ziyalıların hansı tədbirləri həyata keçirdikləri haqda məlumat yoxdur. Lakin sonralar M.Şahtaxtinskinin müstəqil olaraq qəzet çıxarmaq istəməsi haqqında sənədlər dövlət arxivlərində mühafizə olunmaqdadır. SSRİ Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində, həmçinin Gürcüstan arxivində saxlanılan bu sənədlər göstərir ki, o, 1896-cı ilin sonunda həftəlik "Tiflis" adında qəzet nəşrinə hökumətdən icazə istəmişdir².

Şahtaxtinski məqsədini izah edərək yazırdı ki, "rus təbəsi olan azərbaycanlıların bir də olsa mətbuatı – qəzet və ya jurnalı yoxdur. Onlar Baxçasarayda çıxan "Tərcüman" və fars, ərəb və türk dillərində xarici ölkələrdən götürülən dövrü mətbuatı oxumaq məcburiyyətindədirlər.

"Tərcüman" vərəqədir. Xaricdən gətirilən qəzet və jurnallarda əsasən Avropaya, az hallarda Rusiyaya aid yazılar dərc olunur. Rus qəzetlərini yalnız dövlət qulluğunda olan azərbaycanlılar oxuyurlar. Savadlı olub rus dilini bil-

¹ "Kəşkül" 1891, № 118.

² SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 157.

məyən oxucular isə rus qəzetlərindən istifadə edə bilmirlər. Bu səbəbdən onların rus həyatı, ədəbiyyatı, incəsənəti, ümumiyyətlə mədəniyyəti və ölkə daxilində baş verən hadisələrdən xəbərləri olmur. Ana dillərində olan qəzet bu cəhətdən onlara yaxından kömək edər, nəticədə azərbaycanlıların Rusiyaya yaxınlaşmalarına səbəb olar.

Azərbaycanlılara bir də ona görə ana dillərində qəzet lazımdır ki, onlar Rusiyanın dövləti düşüncə və ictimai həyatını izləyə bilsinlər. Mətbuatın yoxluğu üzündən azərbaycanlılar dünyada baş verən mədəni tərəqqi və cari hadisələrdən xəbərsiz qalırlar. Mədəni həyat və hadisələrdən xəbərsiz olmaları onların siyasi, iqtisadi və zehni tərəqqilərinə mane olur və s.

Mənim fikrimcə, bu şübhəsiz, xeyirli məqsədə – müsəlmanları rus sivilizasiyasına cəlb etməyə – ciddi müsəlman (Azərbaycan - A.Z.) qəzeti kömək edərdi¹.

Qabaqcıl rus və Avropa mədəniyyətinin doğma xalqı arasında yayılmasına, beləliklə də onun tərəqqi tapmasına çalışan M.Şahtaxtinski publisistik fəaliyyətində bu mədəniyyətlərin təbliğatçılarından idi. O, Azərbaycan və rus ədəbiyyatına ayrıca əhəmiyyət verirdi. Onun nəşrinə icazə istədiyi "Tiflis" qəzeti, sənəddə qeyd olunduğu kimi, "siyasi-ədəbi qəzet" olmalı idi. Qəzeti vasitəsilə o, rus-azərbaycan mədəni və ədəbi əlaqələrini genişləndirməyə çalışırdı.

M.Şahtaxtinski qəzetində Azərbaycan dilində materiallardan əlavə fars və ərəb dilində məqalələrin də dərc edilməsini nəzərdə tuturdu. Əsasən "Kəşgül" məcmuəsi ilə başlayan bu ənənəvi M.Şahtaxtinskinin, habelə XIX əsrin sonlarında Azərbaycan dilində qəzet nəşr etmək istəyən başqa redaktorların da xüsusi fikir vermələrinin səbəbi nə idi? Bunun əsas səbəbi o idi ki, o zaman Tiflisdə, Bakıda, Yerevanda və Azərbaycanın başqa yerlərində yaşayan çoxlu azərbaycanlılar köhnə üsulda təhsil aldıqlarından fars dilini az-çox bilirdilər və fars dilində oxumağa

¹ SSRİ MDTA, f. 776, siyahı 12, iş 157, vərəq 2.

çox həvəsli idilər. Cənubi Azərbaycandan olub Tiflis, Odessa, Bakı və başqa şəhərlərdə yaşayan on mirlərlə azərbaycanlıların müəyyən hissəsi də fars dilində az-çox savadlı idilər. Ərəb dilində məqalələrə gəlincə, redaktorlar Dağıstan xalqlarını nəzərdə tuturdular. Başqa xalqların dillərində tək-tük olsa da, mətbuat orqanları olduğu halda, Dağıstan xalqlarının heç bir qəzet və jurnalı yox idi. Onlar ərəb dilində materiallar dərc etməklə Dağıstan xalqlarının da maariflənməsinə mümkün qədər kömək edirdilər. Məhz buna görədir ki, M.Şahtaxtinski nəşr etmək istədiyi qəzetin məramnaməsində bu cəhəti unutmamışdı. Ümumiyyətlə, "Tiflis" in geniş proqramla nəşri nəzərdə tutulmuşdu.

İcazə üçün M.Şahtaxtinskinin sənədləri Baş mətbuat işləri idarəsinə göndərilir. Baş idarə "Tiflis" in nəşri ilə əlaqədar Qafqaz senzura komitəsinin rəyini tələb edir. Senzura komitəsindən Baş idarəyə yazılmış 3394 №-li sənəddə M.Şahtaxtinskinin şəxsiyyəti, "Tiflis" i çap etməkdə məqsədi və komitənin ona münasibəti belə xülasə olunmuşdur: "C(ənab) Şahtaxtinski mənə həvalə olunmuş komitəyə savadlı bir müsəlman, təcrübəli publisist və müsəlmanlar arasında rus ədəbiyyatının yayılmasının möhkəm tərəfdarı kimi məlumdur. Siz zati-aliləri buyurub mülahizə edin ki, mənə təqdim olunan məramnaməyə görə o, rus təbəsi olan müsəlmanları yerli rus əhalisinin adət-ənənələri, öz həmməzhəblərini isə rus vətəndaşlığı qanun-qaydaları ilə tanış etmək vasitəsilə onların qaynayıb qarışmasını öz qarşısında məqsəd qoymuşdur. Qəzetin (yeni "Tiflis" in - A.Z.) belə bir istiqaməti dövlətin siyasətinə əks təsir etməyə bilərdi və şübhəsiz, Qafqaz və Orta Asiya xalqları üçün faydalı olacaqdır"¹.

Görünür ki, Qafqaz senzura komitəsinin "Tiflis" qəzetinin məramnaməsi və onun nəşir-redaktoru haqqındakı rəyi Baş mətbuat işləri idarəsinə qənaətləndirməmiş və ya təmin etməmişdir. Belə olmasaydı, Baş idarə Qafqaz sen-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, iş 1358, vərəq 1.

zura komitəsinin rəyini bildikdən sonra onu yenidən rəyə – velikorus şovinisti professor Smirnova göndərməzdi.

Vasili Dmitriyeviç Smirnov (18.VIII.1846–25.V.1922) Həştərxan şəhəri yaxınlığında Biryuçosa kəndində aşağı dərəcəli keşiş (draqon) ailəsində anadan olmuşdur.

Həştərxan ruhani məktəbini və Perm ruhani seminariyasını bitirdikdən sonra o, 1865-ci ildə Peterburq ruhani akademiyasına daxil olur. Lakin burada bir il oxuduqdan sonra Peterburq universitetinin Şərq dilləri fakültəsinə keçir və oranı 1871-ci ildə bitirir.

Universitet üçün osmanlı dili üzrə mütəxəssis hazırlanması ilə əlaqədar olaraq V.D.Smirnov Şərq dilləri fakültəsində saxlanılır.

1873-cü ildə maqister dissertasiyası müdafiə edən Smirnova həmin ildə türk-tatar dilləri kafedrasının dosenti fəxri dərəcəsi verilir. O, universitetin Şərq dilləri fakültəsində qırx doqquz il fasiləsiz türk dili, türk ədəbiyyatı tarixi və bir müddət də Türkiyə tarixindən mühazirələr oxumuşdur.

1884-cü ildə ona professor fəxri adı verilir.

Smirnov 1887-ci ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə edir.

Yüksək enerjiyə, eyni vaxtda müxtəlif idarələrdə işləmək həvəsinə və bacarığına malik olan Vasili Dmitriyeviç Smirnov universitetdən kənar müəssisələrdə də çalışmışdır. O, uzun illər Xarici senzura komitəsində və Baş mətbuat işləri idarəsində, əvvəllər sensor, sonralar isə baş sensor vəzifələrini tutmuşdur.

Bunlardan başqa, Smirnov Dövlət Kütəlvə kitabxanasında işləmiş, eyni zamanda şəhər ibtidai məktəblər müfəttişi vəzifəsini daşımışdır. Dövlət kitabxanasında o, ərəb, fars və türk dillərindəki əlyazmalarının təsvirini hazırlamışdır.

Oktyabr inqilabından sonra V.D.Smirnov universitetdə və A.S.Enukidze adına Petroqrada canlı Şərq dilləri institutunda türk dili və ədəbiyyatından mühazirələr oxu-

maqla, "dünya ədəbiyyatı nəşriyyatının Şərq redaksiyasında da işləmişdir.

Əsərlərindən ən məşhurları bunlardır: "Osmanlı ədəbiyyatının nümunəvi əsərləri", "Türk ədəbiyyatı tarixi öçerkləri", "Xarici İşlər Nazirliyi şərq dilləri tədris şöbəsinin kitabxanasındakı türk əlyazmaları kataloqu" və s.

Peterburq universitetinin türk dili kafedrasının dosenti ikən Smirnov həm də Xarici İşlər Nazirliyinin nəzdində senzura idarəsində Şərq dilləri üzrə sensor vəzifəsində çalışırdı.

Peterburq senzura komitəsində isə Şərq dillərindəki materialların senzurası ilə uzun illər kollej registrotoru Fədlullah Sərruf məşğul olurdu.

Daxili İşlər naziri Makovun 1880-ci il 5 avqust tarixli (№ 2932) əmrilə Sərruf vəzifəsindən azad edilir və onun yerinə V.D.Smirnov təyin olunur¹.

Dosent Smirnov universitetdə pedaqoji işini davam etdirməklə hər iki senzura idarəsində fəaliyyət göstərməyə başlayır. Beləliklə də V.D.Smirnov həm Rusiya daxilində çap edilən və ya nəşrinə icazə istənilən, həm də xaricdən Rusiyaya gətirilən Şərq dillərində kitab və dövri mətbuatın əsas sensorlarından biri və başlıcası olur: "Sankt-Peterburq senzura komitəsində Şərq dillərində əsərləri, həmçinin xarici senzura komitəsindən göndərilən xarici nəşrləri 15 illik bir müddətdə baxışdan keçirmək məsuliyyətim məni yuxarıda haqqında bəhs edilən işimlə birləşdirir"².

Xarici senzura komitəsinin Şərq dilləri üzrə baş sensoru Kopslovun ölümündən sonra Smirnov onun yerini tutmağa çalışır. O, Baş mətbuat işləri idarəsindən Xarici senzura komitəsində boş olan baş sensor vəzifəsinə keçirilməsini xahiş etmişdi: "Xarici senzura komitəsində c(ə-nab) Kopslovun vəfatı ilə əlaqədar boşalmış baş sensor vəzifəsini tutmağıma imkan yaratmağı siz zati-alilərlərdən

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 21, iş 87, vərəq 2.

² Yəne orada, vərəq 1.

acizənə xahiş etməyi özümə şərəf bilirəm"¹.

Sənədlər göstərir ki, Baş mətbuat işləri idarəsinin təqdimatı ilə Xarici İşlər naziri Smirnovu komitənin baş senzoru vəzifəsinə təyin etmişdir.

Rusiyanın mərkəz və bir çox liman şəhərlərində Şərq dillərində olan nəşrlərin senzurası ilə məşğul olan xüsusi senzura komitələri və əlahiddə sensorluqların fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, şübhə doğuran materiallar Qafqaz senzura komitəsinə, yaxud da Peterburqa göndərilirdi. Peterburqa göndərilən materiallar ilk növbədə V.D.Smirnov tərəfindən nəzərdən keçirilməli idi.

Nəinki xaricdən gətirilən, həmçinin ölkənin müxtəlif yerlərində çap olunmuş və ya nəşri nəzərdə tutulan kitab və dövrü mətbuat haqqında V.D.Smirnovun rəyi əsas alınır, hərgah biz, yalnız bir il ərzində, məsələn 1899-cu ildə "həqiqi statski-sovetnik Smirnovun Şərq dillərində baxışdan keçirdiyi əsərlər siyahısı"na nəzər salsaq məsələ tamamilə aydınlaşmış olar. Siyahıdan öyrənirik ki, həmin ildə o, 313 adda kitab və dövrü mətbuatı senzuradan keçirmişdir. Rusiyanın müxtəlif şəhərlərindən göndərilmiş bu materialların bölgüsü belədir:

Kazan şəhərindən 245 nüsxə: Peterburqdan - 22; Daşkənddən - 20; Ufadan - 9; Orenburqdan - 7; Tiflisdən - 3; Vyatkadan - 3; Moskvadan - 2; Samaradan - 2; Kaşmovdan - 1; Baxçasaraydan - 1.

V.D.Smirnovun Xarici senzura komitəsindəki işini də buraya əlavə etsək onun senzura sahəsindəki fəaliyyət dairəsinin genişliyini aydın təsəvvür etmək olar.

Buna görədir ki, onun istər xarici ölkələrdən gətirilən kitab, qəzet və jurnallar haqqında mülahizələri, istərsə də Rusiyada yaşayan türkdilli xalqların ədəbiyyatı və mətbuatı ilə əlaqədar fikirləri çar senzura aparatı üçün uzun müddət istiqamətləndirici rol oynamışdır.

Təsədüfi deyildir ki, Baş mətbuat işləri idarəsi M.Şahtaxtinskiyin materiallarını sensor Smirnova göndə-

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 21, iş 87, vərəq 1.

rərək, ondan öz mülahizələrini bildirməyi xahiş etmişdi. Şahtaxtinskinin ərizəsi və "Tiflis"in məramnaməsi ilə tanış olan V.D.Smirnov geniş rəy yazaraq 1897-ci il yanvar ayının 7-də Baş idarəyə təqdim etmişdi. Rəy göstərir ki, o, materialları ciddi surətdə nəzərdən keçirmiş, hər cümlə və ifadənin güdcəyi məqsəd və mənanı "açmağa" çalışmış, "Tiflis"in nə cür qəzet olması, onun çar siyasətilə əlaqəsi; redaktor-naşirinin ideyası, məqsədi və b. məsələlərin şərhinə çalışmış və özünəməxsus məfkurə cəbhəsindən bunları izah etmişdir. Özü yazırdı ki, "Cənab Şahtaxtinskinin "Tiflis" qəzetinin nəşr etmək haqqındakı ərizəsinə icazə almazdan əvvəl, onun xahişnaməsinin geniş və dolaşiq müddəalarını müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Bu məqsədlə ərizə və qəzetin proqramından on üç maddə çıxarıb edən prof. Smirnov, onun "dolaşiq müddəalarını" şərh etmək üçün hər maddə haqqında ayrıca qeyd etməyi lazım bilir:

1. "Azərbaycan dilində birdə olsa mətbu orqan yoxdur, başqa özge xalqlarda isə vardır".

2. "Şərqi dillərinə bələd olan Qafqaz müsəlmanları "Tərcüman" habelə fars, türk və ərəb dillərindəki qəzetləri oxuyurlar".

3. "Rus qəzetləri xalq kütlələrinə çatmır".

4. "Bu səbəbdən rus təbələri olan müsəlmanlar məqsədsiz həyat sürürlər".

5. "Rus təbələri olan müsəlmanların ruslara qaynayıb qarışmasını arzu etməmək olmaz".

6. "Ciddi müsəlman qəzeti bu məqsəddə uyğun ola bilərdi".

7. "Özünün nəsihətlərində türk Quranın ehkamlarına istinad edə bilər".

8. "Qəzet "Tiflis" adlanacaqdır".

9. "Orada beynəlxalq həyat hadisələri, xüsusilə Şərqi məsələləri Rus dövlətinin mənafeyinə uyğun şəkildə və istiqamətdə işıqlandırılacaqdır".

10. "Elmi şöbədə həm də Avropa və Şərqi kitabları

haqqında rəylər dərc ediləcəkdir".

11. "Felyeton bölməsində öz həcminə görə başqa şöbələrdə getməyən məqalələr çap ediləcək, həm də nəzm və nəsrle yazılmış nümunəvi Avropa və Şərq belletristik əsərləri çap olunacaqdır".

12. "Qəzetin bütün şöbələrində başqa Şərq dillərində materiallar çap etmək hüququ (?) vardır".

13. "Gələcək qəzetin redaktoru Azərbaycan, fars, ərəb, türk, fransız, alman kimi bir çox dilləri bilir, Konstantinopolda olduğu zaman orada çıxan qəzetlərə çox yazmış və bunların təsdiq etmək üçün ərizəsində fransız dilində çıxan "İstanbul" qəzetindən kəsdiiyi parçaları əlavə edir".

14. "Pis olmazdı ki, hökumət dairələri yeni nəşrə hiymədarlıq və xeyir-dua verəydi"¹.

Prof. Smirnov qeyd edir ki, ərizə verənin 8-9 səhifəlik yazısından onun ən çox xoşuna gələn ifadə nəzərdə tutulan qəzetin (yeni "Tiflis"in – A.Z.) rus işlərinin həllinə həsr ediləcəyidir. O yazırdı: "Nə olar? Bu çox yaxşıdır?"

Şahtaxtinskiyin qəzet çıxarmaq təşəbbüsünü "xeyirxah niyyət" adlandıran, onun bu sahədəki söylərini "hər cür təqdirə və mükafata layiq" görən prof. Smirnov öz mövqeyini dəyişərək "Axı məsələ bunlarda deyil, bu xeyirxah niyyətlərin hansı vasitələrlə həyata keçiriləcəyi də çox əhəmiyyətə malikdir, ancaq bu vasitələr cənab Şahtaxtinskiyin ərizəsindən o qədər də aydın deyildir"².

Gələcək redaktor-naşir Daxili İşlər Nazirliyinə göndərdiyi qəzetin məramnaməsinin XIII maddəsində yazmışdır: "Bütün şöbələrində başqa Şərq dillərində material çap etməyə qəzetin hüququ vardır"³.

Bir az aşağıda M.Şahtaxtinski qəzetində Şərq dillərində yazılar çap etməkdən məqsədini belə izah etmişdi.

"Bu (Şərq dillərində yazılar dərc etmək - A.Z.) qəzetə

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 157, vərəq 1.

² Yəne orada, vərəq 2.

³ Yəne orada, vərəq 3.

Şərqi ucqarlarında türk dili işlənən yerlərdə rus mənafeyinə xidmət dairəsini genişləndirməyə imkan verər"¹. Məqsədini daha ətraflı şərh edərək: "O zaman, məsələn, qəzet ərəb, fars və türk (Azərbaycan - A.Z.) dillərində beynəlxalq və yaxud, xüsusən mühüm daxili əhəmiyyətə malik olan ali manifestlər, fərmanlar, əmrlər, hökumət məlumatları, həmçinin yeni qayda-qanunları çap edə bilərlər. Kütlə ərəb dilini bildiyindən onlar üçün maraqlı olan qanunlar bu dilə tərcümə edilə bilərdi"².

"Tiflis" səhifələrində rəsmi materialların Şərq dillərinə tərcüməsini dərc etməklə M.Şahtaxtinski ilk növbədə türkdilli xalqlara, həmçinin qonşu Dağıstan xalqlarına xidmət etmək, qəzetinin yayılma ərazisini genişləndirmək, abunəçilərinin sayını artırmaq və b. bu kimi xeyirxah niyyət güdmüşdü. O, eyni zamanda Şərq xalqları ədəbiyyatının nümunəvi əsərlərini azərbaycancaya çevirib çap edəcəyini də qəzetin məramnaməsinə daxil etmişdi.

Xeyirxah məqsəd güdən bu məsələlər prof. Smirnovu əsəbiləşdirir: "Birdən-birə Şərq xalqlarının dillərində çap olunacaq bu qəzet nə qəzetdir?"³.

Professor mulahizələrini davam etdirərək yazırdı: "Burada istisna kimi verilən aydınlaşdırıcı "lazım olduğu halda (??) xüsusi xarakterdə olan xəbərdarlıq, qəzetin öz dilindən savayı (??) materialların bu və ya digər Şərq dillərində çap olunması onun yayılma dairəsini genişləndirirdi. Belə olan halda nümunəvi Şərq əsərlərinin tərcüməsi nə deməkdir? Bu qarmaqarışıqdan baş çıxarmaq çətinidir və bu, bizi belə bir qənaətə gətirir ki, cənab Şahtaxtinskiyə həm qəzetinin istiqamətini, həmçinin də gələcək qəzetin məzmununu özü lazımınca dərk etmir. Qəzetin səhifələrini müxtəlif Şərq bağırtiları ilə doldurmaqla, başa düşmək çətin deyil ki, qafqazlılar üçün də ümumi dövlət dili olan rus dilinin kənar edilməsinə və eyni zamanda,

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 157, vərəq 4.

² Yenə orada, vərəq 5.

³ Yenə orada, vərəq 6.

hətta, ərəb dilinin saxlanılmasına rus mənafeyinə xidmət kimi baxıla bilməz"¹.

M.Şahtaxtinski ərəzəsində qeyd edirdi ki, Qafqazda Azərbaycan dilində bir də olsa jurnal və qəzet çıxmır. Baxçasarayda tatar dilində nəşr edilən "Tərcüman" isə mərkəzdən uzaq olmaqla bərabər o, həftədə bir dəfə çıxır. Həm də o qəzətdən artıq vərəqəni xatırladır. Çünki vərəqənin yarısını getmiş materialların rus dilində tərcümələri təşkil edir ki, bu həqiqətdə də belə idi.

Bu münasibətlə Smirnov yazırdı: "Kırım tatar qəzeti "Tərcüman" həftəlik kiçik səhifədir ki, yarısını (gör nə dəhşət və bədbəxtlikdir) rus dilindən tərcümələr təşkil edir, burada publisistik nəsihət yoxdur (yaxud da cənab Şahtaxtinski qeyd etdiyi kimi, propevedi və o paytaxtdan və Rusiyanın inzibati mərkəzlərindən uzaqlarda nəşr edilir və buna görə "belə qəzet Zaqafqaziya müsəlmanlarının cari mətbuata olan ehtiyaclarını ödəyə bilməz.

"Bu nöqtəyi-nəzərdən cənab Şahtaxtinskiyə bunu demək olar: Bizim fəlakətimiz ondadır ki, "Tərcüman"da türkcə (tatarca - A.Z.) məqalələrin rusca tərcümələri vardır və cənab Şahtaxtinski nahaq yerə bu fakta istinad edir"².

Şahtaxtinski qəzetinin proqramında beynəlxalq həyatın mühüm hadisələrini, xüsusən şərqlə əlaqədar məsələləri işıqlandıracaq şöbənin olmasını daxil etmişdir. Proqramın bu şöbəsi haqqında Smirnov aşağıdakıları qeyd edir: "Aydın olmur ki, cənab Şahtaxtinski "beynəlxalq həyatın mühüm hadisələrini (?) ən çox şərq məsələsini rus dövlət mənafeyinə uyğun şəkildə necə işıqlandıracaqdır.

Tiflisdə otura-otura Rusiyanın beynəlxalq siyasətindən necə xəbərdar olacaqdır ki, bu ruhda da, hətta Şərq məsələsinin mühüm hadisələrini işıqlandırmağı bacarsın. İmperiyanın Qafqaz kimi qorxulu ucqarında Şərq siyasət-bazlarından allah özü saxlasın"³.

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 157, vərəq 6.

² Yenə orada, vərəq 7.

³ Yenə orada, vərəq 8.

Şahtaxtinskinin ərizəsi və "Tiflis" in proqramı haqqında uzun-uzadı, yanlış mülahizələr söyləyən sensor Smirnov yazırdı: "Beləliklə cənab Şahtaxtinskinin ərizəsində təqdim edilən proqramın belə qərribə şəkildə tərtibi və tərkibi bizim müsəlmanlar üçün heç bir cari mətbuatı müsbət şəkildə həll etmək olmaz"¹.

Prof. Smirnov Rusiya imperiyasında yaşayan müsəlman xalqlarının ana dillərində dövrü mətbuat yaratmaq təşəbbüsünün qəti əleyhinə idi: "Bizim müsəlmanların həyat və əxlaqlarını yaxşı bilən mərhum şərqşünas V.V.Qriqoryev belə məsələlərin qətiyyəni əleyhinə idi. O deyirdi: "Qoy onlar rusca oxusunlar" və haqlı idi. İşbaz müsəlmanlar rus qəzetlərini əla tanıyır və oradan özlərinə lazım olan məlumatı və xəbərləri alırlar. Bu cür yarımşavadlı publisistlərin siyasətbazlıqları, qeyd etdiyimiz kimi xüsusilə rus dövlət mənafeyi nöqtəyi-nəzərincə heç bir müsbət nəticəyə gətirib çıxarmaz.

Axı mərhum imperator III Aleksandr nahaq yerə Qafqaz müsəlmanları haqqında təşəbbüs etməmişdi ki, "onların rusca oxumaq vaxtları gəlib çatmışdır"². Onlar, yəqin ki, bunun üçün yetişiblər, ancaq kimsə işlə məşğul olmalıdır.

Baş idarə prof. Smirnovun rəyini aldıqdan iki gün sonra, yəni 1897-ci il yanvar ayının 9-da³ Qafqaz senzura komitəsinə yazmışdı: "Yerli tatarlarla (azərbaycanlılarla - A.Z.) rus əhalisi arasında daha yaxın münasibətlərin yaranmasına ərizə verənin (Şahtaxtinskinin - A.Z.) seçdiyi yolu məqsədə uyğun hesab etmək olmaz. Bizə qeyri-millət və qeyri-dindəşların yaxınlaşması yalnız maarifin yayılması ilə olar ki, onun da silahı rus dili olmalıdır. Əks-təqdirdə ümumi müsəlman dövrü mətbuatı nəşrinin təşəkkülü müsəlmanları rus vətəndaşlarına nəinki yaxınlaşdırar, hətta uzaqlaşdırar.

Şahtaxtinskinin türk Azərbaycan şivəsində qəzet nəş-

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 157, vərəq 8.

² Yəni orada, vərəq 7.

³ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 1358, vərəq 3.

rini əsaslandırması bu vaxta qədər olmayan qəbilə dilində xüsusi jurnalistikanın başlanğıcını qoyacaq, beləliklə də Zaqafqaziya tatarlarının (azərbaycanlıların - A.Z.) Rusiyadan daha çox uzaqlaşmasına səbəb olacaqdır.

Bu mülahizələrə görə Baş mətbuat işləri idarəsi Şah-taxtinskiyə xahişini mümkün olmadığını etiraf edir və Qafqaz senzura komitəsinə onu bildirmək üçün məlumat göndərir"¹.

Bu göstəriş həmin ilin mart ayında yazılı surətdə M.Şah-taxtinskiyə bildirildi.

O, ərizəsinə rədd cavabı aldıqdan sonra da ümidini kəsmir. Sonralar "Tifliski listok" qəzetində dərc etdirdiyi bir məqaləsindən öyrənirik ki, Şah-taxtinski icazə almaq ümidi ilə Peterburqa getmiş, Baş mətbuat işləri idarəsinin rəisi Solovyovla görüşmüşdür. O, velikorus şovinisti Solovyovla görüşünü belə təsvir etmişdi: "...var qüvvəmlə ona dil töküüb xahiş etdim, lakin bundan bir şey çıxmadı. (...) O dedi:

"Tatar dilində qəzetə heç cür icazə verə bilmərəm. İstəyirsinizsə rusca qəzet çıxarmanıza icazə verim. Qoy tatarlar sizdən nümunə götürüb rus dilində təhsil alsınlar. Siz rus dilində əla danışırırsınız. Tatar qəzeti nəyinizə lazımdır?

Mən öz həmvətəndaşlarımla hamısının tərəqqisinə kömək etmək istəyirəm. Tatarlar hamısı rus dilində təhsil ala bilməzlər. Bu ancaq varlı ailələrə müyəssər olan bir nemətdir.

– Qəzet xalqın nəyinə lazımdır? Ziyalılar qoy rus dilində oxusunlar, adi tatarlar isə qoy gedib sürülərini otar-sınlar"².

Azərbaycan dilində dövrü mətbuata olan böyük ehti-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 1358, vərəq 3.

² Bu sitat Ə.Mirəhmədovun "Cəlil Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatının inkişafı məsələləri" (doktorluq dissertasiyası, Bakı, 1973) əsərindən götürülmüşdür. Azərbaycan SSR EA-nın əsaslı kitabxanası, D-547.)

yacı hiss edən və bu ehtiyacı imkan daxilində ödəmək üçün səylə çalışan ziyalılardan biri Nəriman Nərimanov idi. O, hələ Qori müəllimlər seminariyasında oxuduğu illərdə Azərbaycan dilində yalnız "Kəşkül" qəzeti çıxırdı. Qəzetin əməkdaşları Qori müəllimlər seminariyasında tez-tez olur, dərslərdə, xüsusən imtahanlarda iştirak edir və bu barədə "Kəşkül"də yazılar dərc edirdilər. Qəzetdə dərc olunmuş yazılardan birində oxuyurduq: "Tiflisli Nərimanzadə (N.Nərimanov - A.Z.), 2. Hüseyinzadə (qazaxlı), 3. Qiyasbəyzadə, 4. Qayıbzadə, 5. Səlyanlı Axundov – bunlar bu günlər mətbəəmizə gəlib irəlidə vətən və əbnayi-vətənə xidmətlər edəcəklərini vəd vermişdirlər"¹.

Bütün qüvvə və bacarığını xalqın oyanmasına, maariflənməsi və ümumi tərəqqisi işinə sərf edən N.Nərimanov Bakıya köçdükdən sonra ictimai fəaliyyətini daha da genişləndirir, müəllimliyi ilə yanaşı, roman və pyeslər yazır, milli kitabxana yaradır, ana dilində mətbuat orqanı olmadığından Bakıda "Kaspi", Baxçasarayda "Tərcüman" qəzetlərinə, Kəlküttədə "Həblül mətin" jurnalına günün vacib məsələləri haqqında məqalələr yazır. Nəhayət, özü də jurnal və ya qəzet nəşr etmək və bu yolla da xalqın maariflənməsi, tərəqqisi işinə xidmət etmək fikrinə düşür. O, 1896-cı ilin mart ayında müəllim dostu S.M.Qənizadə ilə birlikdə "Sovqat" adında uşaq jurnalı nəşr etməkdən ötrü icazə istəyir².

Azərbaycan məktəbləri üçün nəşri nəzərdə tutulan "Sovqat" jurnalı ayda bir dəfə, şəkilli çıxarılmalı idi.

N.Nərimanov və S.M.Qənizadənin söylərinə baxmayaraq "Sovqat"ın nəşrinə icazə verilmədi.

"Sovqat"ın nəşrinə icazə ala bilməyən N.Nərimanov bir neçə ildən sonra qəzet çıxarmağa təşəbbüs edir. Müvafiq idarələrə müraciət edərək həftəlik "Təzə xəbərlər - Новые вести" adlı qəzetin nəşrinə icazə istəyir. O qəzeti ni yarı Azərbaycan, yarı rus dilində çıxarmaq fikrində idi.

¹ "Kəşkül", 1891, № 109.

² V.Məmmədov. Nəriman Nərimanov. Bakı, 1957, s.27.

"Təzə xəbərlər" - "Новые вести" qəzetinin nəşrinə də icazə verilmədi. Lakin N.Nərimanov heç də ruhdan düşməmişdi. O, hər vəchlə olursa-olsun nəşriyyat hüququ almağa çalışırdı. Bir il sonra N.Nərimanov yenidən dövlət idarələri ilə yazışmağa başlayır. Peterburqda Baş mətbuat işləri idarəsinə yazdığı 1900-cu il 4 dekabr tarixli ərizəsində¹ N.Nərimanov rəsmi statistik məlumatlara əsaslanaraq göstərirdi ki, dövlətin söylərinə baxmayaraq rus dili Zaqafqaziya müsəlmanları (o cümlədən azərbaycanlılar - A.Z.) arasında istənilən kimi yayılmır. Bunun səbəbi heç də yüksək dairələrin düşündüyü kimi Qafqaz müsəlmanlarının dövlət dilini öyrənməyə düşmən münasibət bəsləmələri deyil, əksinə bunun əməli əhəmiyyətini başa düşməmələrindən irəli gəlir.

N.Nərimanov belə bir fikirdə idi ki, rus təhsilinin Zaqafqaziya müsəlmanları arasında yayılması işində dövrü mətbuatın, xüsusən həmin xalqların ana dilində olan qəzet və jurnallarının mühüm rolu vardır: "Belə bir nəşr (qəzet və ya jurnal - A.Z.) dövlətin rus dilini, vətən dilinə yabançı münasibət bəsləyən müsəlmanlar arasında yaymaq ideyasının həyata keçirilməsində bir mənbə olardı və onların diqqətini müntəzəm surətdə rus dilinin əməli əhəmiyyətinə cəlb edərdi"². Bu məqsədlə də o, "Məktəb" adlı elmi-pedaqoji jurnal nəşr etmək istəyirdi: "Mənim redaktorluğum altında nəşri nəzərdə tutulan jurnal rus dilinin tatarlar (azərbaycanlılar - A.Z.) arasında yayılmasına əsaslı təsir göstərəcəkdir"³.

Keçən əsrin sonlarında belə bir jurnalın nəşri hədsiz dərəcədə əhəmiyyətli idi. Köhnə mollaxana məktəbləri ilə yanaşı yeni üsulda "rus-tatar" məktəblərinin sayı getdikcə artırdı. Belə bir dövrdə elmi-pedaqoji məsələləri şərh edən məcmuəyə böyük ehtiyac hiss olunurdu. Buna görədir ki, müəllim N.Nərimanov elmi-pedaqoji məsələ-

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 13, iş 128, vərəq 1.

² Yene orada.

³ Yene orada.

lərdən bəhs edən jurnalın nəşrini daha vacib bilirdi.

Digər tərəfdən vaxtı ilə "Kəşkül"də uşaqlardan ötrü dərc olunmuş yazı və bədii parçalar şagirdlər üçün oxu vəsaiti kimi az əhəmiyyət daşımamışdır. "Kəşkül"ün bağlanması, Azərbaycan dilində başqa mətbuat orqanının fəaliyyət göstərməməsi, dərslik yoxluğu və b. məsələlər jurnalın nəşrini daha da zəruriləşdirirdi. N.Nərimanovun bir çap vərəqi həcmində nəşrinə icazə istədiyi "Məktəb" jurnalı səkkiz şöbədən ibarət olacaqdı: 1.Xalq məktəbləri haqqında hökumət əmrləri. 2.Pedaqoji səciyyəli baş məqalələr. 3.Rus məktəbi. 4.Şəhər və kənd məktəbləri haqqında məqalələr. 5.Elmi şöbə. 6.Rus pedaqoqlarının tərcümeyi-halları. 7.Rus pedaqoji jurnallarının xülasəsi. 8.Elanlar"¹.

Jurnal Bakıda, Bakı quberniya idarəsinin mətbəəsində çap ediləcəkdə. Yazışmalar, xahişlər heç bir sərəmə vermədi. Xoş niyyətlə nəşri planlaşdırılmış "Məktəb" jurnalı da oxucu üzü görmədi.

Bakı şəhər iki nömrəli rus-tatar məktəbinin nəzarətçiləri S.M.Qənizadə və Həbibullabəy Mahmudbəyovun əsrin sonlarında "Nubar" başlıqlı ədəbi-pedaqoji jurnal nəşr etmək ideyası da dövrü üçün çox əhəmiyyətli idi². Müəllim olduqlarına görə S.M.Qənizadə və Mahmudbəyov "Nubar"ın nəşrinə icazə almaq üçün zəruri olan bütün sənədləri (ərizə, məramnamə, təhsil haqqında şəhadətnamə, xasiyyətnamə və s.) müvafiq qayda-qanuna görə Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti xalq məktəbləri müdirliyi vasitəsilə Baş mətbuat işləri idarəsinə təqdim etmişdi.

"Əkinçi" qəzeti kimi "Nubar" jurnalının da Bakıda, Bakı quberniya idarəsi mətbəəsində çap olunması üçün əvvəlcədən icazə alınmışdı.

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 13, iş 128, vərəq 3.

² Bax: X.Məmmədov. "Nubar"sız və "Sovqat"sız uşaqların sənən "Çıraqı", "Ulduz" jurnalı, № 9, 1967, s.62-64.

Sənədlərdə qeyd edildiyi kimi jurnalın redaktoru S.M.Qənizadə, naşiri isə H.Mahmudbəyov olacaqdı. "Nubar" Tiflisdə senzuradan keçirilməli idi¹.

Ədəbi və pedaqoji məzmununda orijinal və tərcümə məqalələr, rus və başqa xalqlar ədəbiyyatından çevriləcək hekayələr, povest və romanlar, habelə dramatik əsərlər, memuar və səyahətnamələr iki-üç çap vərəqi həcmində nəşri nəzərdə tutulan "Nubar" jurnalının əsas materiallarını təşkil edəcəkdı.

Redaktor və naşir, jurnalı məşhurlaşdırmaq, oxucularının rəğbətini qazanıb onun geniş yayılmasını təmin etmək məqsədilə "Nubar"ın son səhifələrində uşaq nağılları, təmsil, tapmaca və rebuslar dərc etməyi nəzərdə tuturdu. "Nubar" aylıq jurnal olacaqdı.

Nəşrinə icazə almaq işini sürətləndirmək məqsədilə S.M.Qənizadə və H.Mahmudbəyov Daxili İşlər nazirinə ayrıca ərizə ilə müraciət də etmişdilər. 1896-cı il may ayının 26-da yazılmış və hər ikisi tərəfindən imzalanmış bu ərizədə müəlliflər, Azərbaycan dilində dövrü mətbuatın olmadığını qeyd etdikdən sonra, rus mədəniyyətinin Azərbaycanda yayılmasında, hər iki xalqın mədəni əlaqələrinin genişləndirilməsində ana dilində qəzet və jurnalların oynayacağı rolun əhəmiyyətindən bəhs edərək yazırdı: "Bizdə, Rusiyada rus müsəlmanları üçün bir dənə də olsun ədəbi jurnalın olmaması üzündən Zaqafqaziya müsəlmanları (azərbaycanlılar - A.Z.) hələ də məişətdə fars kitablarını oxumaqda davam edirlər ki, onlar öz oxucularına nəinki çox qüdrətli vətənimiz haqqında əhəmiyyətli məlumat verir, hətta, çox hallarda rus mədəniyyətinin yayılmasına və tuzemlərin ona yaxınlaşmasına əks-təsir göstərir"².

"Nubar"ın nəşrindən məqsədlərini isə S.M.Qənizadə və H.Mahmudbəyov belə izah edirdi: "Xalq müəllimi olduğumuzdan, biz xalq maarifi işinə xidmətdə, Azərbaycan

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 58, vərəq 1.

² Yəne orada.

şivəsində "Nubar" adlı aylıq jurnalın nəşrilə öz müəllimlik fəaliyyətimizi genişləndirmək və bu sadə orqan vasitəsilə vətəndaşlarımızı mədəniyyətə cəlb etməyi müqəddəs borc hesab edirik"¹. Sənədlərdən öyrənirik ki, Daxili İşlər naziri S.M.Qənizadə və H.Mahmudbəyovun sənədlərini rəy üçün ordinarni prof. Smirnova göndəribmiş. Prof. Smirnovun "Nubar" haqqında qeydləri əldə edilmədi. Lakin Baş mətbuat işləri idarəsinə məxsus "M.C." imzalı bir sənəddən öyrənirik ki, prof. Smirnovun axund Bayazidovun² Peterburqda nəşrinə icazə istədiyi "Nedelya" adlı qəzeti haqqında mülahizələri S.M.Qənizadə və H.Mahmudbəyovun "Nubar" jurnalının nəşri üçün də əsas alınmışdır. 1896-cı il iyun ayının 6-da yazılmış həmin sənəd budur: "Ord. prof. Smirnovun axund Bayazidovun tatar dilində "Nedelya"nın nəşri haqqındakı mülahizələri Qəniyev və Mahmudbəyovun ərizəsinə tamamilə aid edilə bilər. Belə ki, rədd etmək lazımdır"³.

Şübhəsiz ki, V.D.Smirnovun Bayazidovun qəzet nəşri haqqındakı mülahizələri Daxili İşlər naziri və Baş mətbuat işləri idarəsi üçün əsas olmuşdur. Çünki Baş idarənin

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 58, vərəq 2.

² Bayazidov Ataulla (1846 - 21.IV.1911) Ryazan Quberniyası, Qasımov uyezdirin Temgenova kəndində ruhani ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini atasından alan Ataulla Çetayev kəndindəki mədrəsəni bitirmişdi. Peterburq müsəlman cəmiyyəti onu şəhər məscidinin imamı seçmişdi. A.Bayazidov 1880-ci ildən Xarici İşlər Nazirliyinin Asiya departamentində türk dili mütərcimi işləmiş, 1888-ci ildən isə eyni zamanda, həmin nazirliyin Şərq dilləri tədrisi şöbəsində türk dilindən dərs demişdir. O, 1891-ci ildə Peterburqda tatar və rus dillərində həftəlik "Vaxt" qəzetinin nəşrinə icazə istəmişdi. Qəzet yeddi şöbədən ibarət olacaqdı. Bayazidovun ərizəsi və qəzetin proqramı rəy üçün baş sensor V.D.Smirnova verilmişdi. V.D.Smirnovun rəy və mülahizələrinə əsasən Baş mətbuat işləri idarəsi onun xahişini rədd etmişdi. Baş idarənin rəhbərliyi həmin mülahizələri əldə dəstəvüz edib türkdilli xalqlardan qəzet və jurnal nəşrinə icazə istəyən ziyalılara rədd cavabı verirdilər. A.Bayazidov 1905-ci ildə Peterburqda "Nur" adlı qəzet çıxarmağa nail olmuşdur. O, islamsünənliyə dair tatar, ərəb və rus dillərində bir sıra əsərlərin müəllifidir.

³ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 58, vərəq 3.

Daxili İşlər nazirinə yazılı məruzəsində (22 iyun 1896-cı il) Bayazidov haqqında da söhbət gedir və Baş idarə hesab edir ki, başqa dillərdə nəşr ediləcək hər hansı bir qəzet və ya jurnal həmin xalqların rus dövləti ilə yaxınlaşmasına nəinki səbəb ola bilər, əksinə onların daha da uzaqlaşmasına gətirib çıxardar. Bu mülahizə ilə Baş idarə Bayazidov kimi S.M.Qənizadə və H.Mahmudbəyovun xahişini də rədd etməyi lazım bilmişdi.

1896-cı il 2 iyul tarixli sənəddən isə öyrənirik ki, Daxili İşlər naziri "Nubar"ın nəşri üçün S.M.Qənizadə və H.Mahmudbəyovun xahişini rədd etmişdir: "2-ci Bakı rus-tatar məktəbinin nəzarətçisi - müəllim H.Mahmudbəyovun müəllim S.M.Qəniyevlə birlikdə Azərbaycan şivəsində "Nubar" adlı jurnal nəşri üçün etdiyi xahişin yerinə yetirilməsini c(ənab) nazir lazım bilmir"¹.

Azərbaycan dilində jurnal və ya qəzet nəşrinə icazə almaq məqsədilə edilən hər hansı bir təşəbbüs maarifpərvər ziyalıları, xüsusən tərəqqipərvər müəllimləri sevindirirdiyi halda, xahişlərinin rədd olunması onların həyəcanına, kədərlənmələrinə səbəb olurdu.

Hökumətin "Nubar"ın nəşrinə icazə verməməsi ilk növbədə qabaqcıl müəllimləri məyus etmişdi. Bu cəhət maarifpərvər Məhəmməd Tağı Sidqinin Q.Şərifova məktubunda (1896-cı il 3 oktyabr) öz ifadəsini tapmışdı.

Daxili İşlər Nazirliyi dəftərxanasına məxsus başqa bir sənəddən öyrənirik ki, S.M.Qənizadə "Nubar" jurnalının nəşrinə çalışdığı bir zamanda o, "Çıraq" adında qəzet üçün də icazə istəmişdir². Həmin sənəddə bir neçə haşiyyə və qeydlər vardır. Sənəddən, həmçinin haşiyyə və qeydlərdən öyrəndiyimiz bunlardır: S.M.Qənizadə "Çıraq" qəzetini müstəqil nəşr etmək istəmiş, onun sənədləri 1896-cı il iyul ayının 27-də dəftərxanaya daxil olmuşdur. Sənədlər içərisində "Çıraq"ın məramnaməsi də varmış. Dəftərxana

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 58, vərəq 5.

² Bax: SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, qovluq 19, vərəq 5.

S.M.Qənzadənin sənədlərini 1897-ci il mart ayının 28-dək saxlamışdır.

"Çırağ"ın nəşrinə icazə verilib-verilməməsi, dəftərxananın bu məsələ ilə əlaqədar mülahizələri barədə başqa bir sənəd və ya yazılı qeydə rast gəlmirik. Şübhəsiz ki, S.Qənzadə "Nubar" kimi "Çırağ"ın da nəşrinə icazə ala bilməmişdir. Hərgah belə olmasaydı, onda S.Qənzadə çox keçmədən "Cami-mərifət" adında yeni qəzetin nəşrinə icazə istəməzdi.

S.Qənzadə "Nubar" adlı jurnalı və "Çıraq" qəzetinin nəşrinə nail olmadıqdan sonra başqa demokratik fikirli Azərbaycan ziyalıları kimi sakitləşməyib nəşriyyat haqqında fikirlərindən əl çəkmir, çünki o da keçən əsrin maarifçi ziyalıları kimi xalqının tərəqqisini maarif və mətbuatın inkişafında görürdü. O belə hesab edirdi ki, Azərbaycan xalqına qız məktəbləri açmaq qədər də dövrü mətbuatının olması zəruridir¹.

Buna görədir ki, xahişinin yerinə yetirilməsinə baxmayaraq o, 1897-ci ilin əvvəllərində yenidən hökumət idarələrinə müraciət edir və özünün redaktor-naşirliyi ilə "Cami-mərifət" adlı həftəlik qəzetin nəşrinə icazə istəyir.

S.Qənzadə "Cami-mərifət"in nəşr ilə əlaqədar sənədləri Baş mətbuat işləri idarəsinə təqdim etdikdən sonra 1897-ci ilin 25 yanvarında Daxili İşlər nazirinə ətraflı bir ərizə də göndərir. İstər bu, istərsə də "Nubar"ın nəşri üçün göndərilmiş hər iki ərizə Azərbaycan mətbuatı tarixinin öyrənilməsi üçün qiymətli sənəd olmaqla yanaşı, S.Qənzadənin bir maarifçi-yazıçı kimi formalaşması prosesinin müəyyənləşdirilməsində də az əhəmiyyətli deyildir.

Tiflisdə senzuradan keçirmək şərt ilə həftəlik qəzet olacaq "Cami-mərifət" də Bakıda, quberniya idarəsinin mətbəəsində çap ediləcəkdə.

"Çıraq" kimi "Cami-mərifət"in də nəşr ilə əlaqədar sənədləri

¹ Bax: S.Qəniyevin Daxili İşlər nazirinə 25 yanvar 1897-ci il tarixli ərizəsi (SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, qovluq 19, vər.1).

nədlər icazə üçün imperator dəftərxanasına göndərilmiş¹, bununla əlaqədar Baş mətbuat işləri idarəsi Daxili İşlər nazirinə yazılı məruzə təqdim etmişdi².

"Cami-mərifət" in taleyi də "Nubar" jurnalı və "Çıraq" qəzeti kimi həll olundu. Baş mətbuat işləri idarəsinin dəftərxanası 1897-ci ilin noyabr ayında Qafqaz mətbuat komitəsinə yazırdı ki, Daxili İşlər naziri S.M.Qənizadəyə "Cami-mərifət" qəzetini çap etməyi lazım bilmir³. Beləliklə də S.M.Qənizadənin qəzet və jurnal nəşri sahəsindəki son təşəbbüs və söyi də nəticəsiz qaldı.

Azərbaycan dövrü mətbuatının inkişafını müxtəlif bəhanələrlə saxlayan çar senzurasının bu ədalətsiz münasibəti maarifpərvərləri yeni-yeni nəşrlər haqqında düşünməyə, müxtəlif vasitələrlə nəşriyyat hüququ qazanmağa səfərbər edirdi.

Belə maarifpərvərlər sırasında görkəmli pedaqoq və ictimai xadim M.Tağı Sidqinin adı da vardır. Bədii və elmi yaradıcılığı, müəllimlik fəaliyyəti ilə xalqının inkişafına xidmət göstərən M.Tağı Sidqi qəzet çap etməklə xidmət dairəsini daha da genişləndirmək fikrində idi. Onun qəzet nəşrinə icazə almaq üçün çar idarələrinə müraciət etməsi haqqında məlumat bizə çatmışdır. Lakin M.Tağı Sidqinin nə cür məramnamə və hansı adda qəzet çıxarmaq istədiyini dəqiqləşdirmək hələlik mümkün olmadı. Peterburqda müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin başçılarından Sultan Vəlixanın Qurbanəli Şərəfova yazdığı 29 mart 1899-cu il tarixli məktubundan öyrənirik ki, M.Tağı Sidqi qəzet nəşrinə icazə almaqda ona kömək etməyi Sultan Vəlixandan xahiş etmişdir. Məktubun məzmunundan Sidqinin müsəlman xeyriyyə cəmiyyətindən maddi kömək də istədiyi aydınlaşır.

S.Vəlixan Q.Şərəfova yazmışdır: "Sərkər Sidqi qəzetə barəsində yazmışdı. Əlbəttə qəzetə mənfəətin qanmayan

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, qovluq 19, vərəq 3.

² Yəne orada, vərəq 5.

³ Yəne orada, vərəq 8.

gərək əvam olsun. Ancaq müsəlman (Azərbaycan - A.Z.) üçün, müsəlman dilində (Azərbaycan dilinə - A.Z.) qəzetə üçün icazə almaq bu halda asan deyil, bəin həmə, əgər bir şəxs tapılsa da, qəzetə xərəcətin boynuna götürə, mən nəşrinin icazəsini almağa borclu oluram. Cəmiyyəti-xeyriyyənin ol qədər məqduri yoxdur ki, belə işə iqdam etsin. Ancaq əgər sərkər Sidqi mümkün bilsə ki, qəzetə üçün məbləğ cəm etsin, məsləhət görürəm gəlsin Peterburqa, mən icazəsini alaram. Əvvəl özü qəzetinin nəşiri ola bilər"¹.

S.Vəlixan məktubunu belə tamamlayırdı: "Xüləsə məhəbbət əfza kağızına dübarə razılıq edib, genə təvəqqe edirəm ki, özünüzə borc bilib cəmiyyəti-xeyriyyə yolunda güşuş edəsiniz və qəzetə barəsində fikir edəsiniz. Əgər nəşir tapılsa icazə almağı mən qəbul edirəm".

M.T.Sidqinin qəzet nəşrinə icazə alıb-almadığını da bilmirik. Hər halda onun redaktorluğu və ya nəşirliyi ilə qəzet çıxdığının şahidi olmuruq.

Maraqlı cəhət budur ki, çar senzurası Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafının qarşısını almaq üçün hər hansı yeni təşəbbüsün təqibinə çalışdığı bir zamanda tərəqqipərvər rus ziyalıları çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin əksinə olaraq xalqımıza xidmət əlini uzatmış, onun tərəqqisi yolunda Azərbaycanın fədakar oğulları ilə bir cəbhədə mübarizə aparmışlar.

Böyük maarifpərvər, XIX əsrdə Azərbaycan maarifinin inkişafında görkəmli xidmətləri olmuş A.O.Çernyayevski də bu qəbil rus ziyalıları nəslinə mənsub idi. Maarifpərvər nəşriyyat və mətbuata çar senzurasının birtərəfli siyasətinə zidd idi. O, Azərbaycan dilində qəzet nəşr etməklə yeni bir xidmət göstərmək arzusunda idi.

A.O.Çernyayevski nəşrinə icazə istədiyi qəzetini "Fikir" adlandırmışdı"².

¹ Bu məktub ilk dəfə Ə.Şərifin Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığı adlı doktorluq dissertasiyasında verilmişdir. II cild, (əlavə) s.82-84 /ADU-nun kitabxanası, inv. № 672.

² Bax: SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 37, vərəq 1.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, mətbuat səhi-fələrində Azərbaycan dilində yazıların nəşri tarix etibarilə XIX əsrin birinci onilliklərinə təsadüf edir.

Hələ keçən əsrin 28–30-cu illərindən başlayaraq "Тифлисские ведомости" (1828-1833) qəzetində Azər-baycan dilində yazılar çap edilirdi¹. "Тифлиссские ве-домости" Zaqafqaziyada rus dilində nəşr edilən birinci qə-zet idi. 1828-ci il iyun ayının 4-dən rus və gürcü dillərin-də nəşrə başlayan "Тифлиссские ведомости" qəzeti 1829-cu ildən Azərbaycan dilində də materiallar çap etmişdir:

"Всенародные объявления и возвания начальства, которые с учреждения "Тифлиссских ведомостей", бу-дет выходить при оных в виде прибавления, печата-лись, как донныне делалось, на всех трех употребитель-ных в сем крае языках: грузинском, армянском и та-тарском (азербайджанском - A.Z.)"².

Qafqazın o zamankı baş hakimi baron Q.B.Rozenin sərəncamı ilə "Тифлиссские ведомости" qəzetinə əlavə şəkildə həftədə bir dəfə çıxan "Татарские ведомости" vərəqəsinin³ nəşrilə əlaqədar işlər qəzetin redaktoru P.S.Sankovskiye tapşırılmışdı⁴. Sankovski isə vərəqənin çapa hazırlanmasını və redaktorluğunu Mirzə Apriam Ye-nikolopova həvalə etmişdi. F.Qasımzadə "Татарские ве-домости"nin hazırlanmasında Bakıxanovun da iştirak et-diyini yazır⁵.

D.V.Vateyşvili isə "Тифлиссские ведомости" qəzeti və mətbəəsinin tarixinə aid materiallara əsaslanaraq qəzetin

¹ A.Z.Abramişvili. "Из истории Азербайджанской периодической печати", S.M.Kirov adına ADU-nin "Elmi əsərləri", № 10, 1956, s.69.

² SSRİ MDTA, f.776, siyahı 1, iş 861, vərəq 35 (əksi).

³ Vərəqə həftənin çərşənbə günləri çıxırdı.

⁴ A.S.Puşkinin və A.Bakıxanovun tanış və yaxın dostu dekabrislərə dərin rəğbət bəsləyən P.S.Sankovski 1828-ci ildə A.S.Qriboyedovun təşəbbüsü ilə "Тифлиссские ведомости" qəzetinin redaktoru təyin edilmişdi.

⁵ F.Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956, s.52.

fars dilində də dublikatının çıxarıldığını qeyd edir. O, qəzetin fars əlavəsinin A.Bakıxanovun redaktorluğu ilə çıxdığını göstərərək yazır ki, "Исход из некоторых биографических данных, а также главным образом из содержания русского варианта газеты мы склонны полагать, что обязанность редактора фарсидского дубликата "Тифлиских ведомостей" могли быть возложены скорее всего на Бакиханова"¹.

A.Bakıxanovun "Tiflisskiye vedomosti" qəzetindəki fəaliyyəti çoxcəhətli olmuşdur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, o, qəzetin "tatar" (Azərbaycan - A.Z.) dilindəki variantının hazırlanmasında yaxından iştirak etmiş, fars dublikatını redaktədən keçirmiş, eyni zamanda "məişət, tarix, ədəbiyyat, mədəniyyət" məsələlərində P.S.Sankovskinin yaxın məsləhətçisi olmuşdur. D.V.Vateyşvili bu münasibətlə yazır: "Другим сподвижником Санковского, своего рода консультантом по вопросам быта, истории, культуры и литературы кавказских народов, был деятельный сотрудник "Тифлиских ведомостей", а впоследствии выдающийся Азербайджанский просветитель Абас Кули-ага Бакиханова"².

Çünkü o, baş rəisliyə görkəmli alim, Şərq xalqları tarixinin, mədəniyyətinin, fars, ərəb, rus dillərinin mükəmməl bilicisi kimi tanış idi. Buna görədir ki, dövlətin diplomatik işlərində ondan istifadə edildi ki, Qafqazda ilk rus qəzeti – "Тифлиские ведомости"nin nəşrində də A.Bakıxanovun köməyinə ehtiyac hiss olunmuş, "tatar" (Azərbaycan - A.Z.) əlavəsinin hazırlanmasında yaxından iştirak etməklə, fars dublikatının redaktorluğu da ona tapşırılmışdı³.

¹ *Д.А.Ватейшвили*. Русская общественная мысль и печать на Кавказе. М., 1973, с.302.

² *Yenə orada*.

³ *Qeyd*: "Tiflisskiye vedomosti" qəzetində A.Bakıxanova aid yazılar da dərc olunurdu. Bu qəbil yazılardan birincisi qəzetin "Ordan-burdan" bölməsində N.N.Muravyovun imzası ilə getmiş məqalə idi. Bu-

"Тифлиссские ведомости" ciddi senzura nəzarətində nəşr olunmuş, yerli hərbi orqan ona nəzarət etmişdir. Baş hakimın əmrinə əsasən qəzetin materialları burada ciddi yoxlamadan keçirilib, 1826-cı il senzura əsasnaməsinin tələblərinə tam cavab verdiyi təqdirdə Tiflis hərbi qubernatoru N.M.Sipyaginə təqdim edilirdi ki, o, qəzeti bir daha nəzərdən keçirib siqnal nüsxəsini imzaladıqdan sonra çapa göndərilirdi¹.

"Тифлиссские ведомости"nin milli dillərdəki (gürcü, tatar (Azərbaycan - A.Z.) və fars) əlavələrinə gəlincə bunların senzuradan keçirilməsinə tələbat daha ciddi idi. Əlavələrin qəzetin rus variantından tərcümə edilməsinə baxmayaraq onlar "предварительно отсылаемые в канцелярию к главноуправляющему, где переводчики сей

rada rus qoşunları tərəfindən Axaltsix şəhəri zəbt edildikdən sonra komandanlığın əmrinə əsasən şəhərin Əhmədiyev məscidinin yanında saxlanılan zəngin əlyazma kitablarının sistemli katoloqunun tərtib edilməsindən bəhs olunmuşdu. Məqalənin müəllifi qeyd edirdi ki, bu mühüm əhəmiyyətli iş "mənimlə" (yəni N.N.Muravyoxla - A.Z.) qraf Paskeviçin mütərcimi olan Abbasqulu ağaya tapşırılmışdı" ("Тифлиссские ведомости", 25 yanvar 1829-cu il). İmzasız olub birinciyyə nisbətən geniş olan ikinci məqalə qəzetdə "İstoriya" rubrikası altında getmişdir. Məqalədə məşhur "Dərbəndnamə" kitabının rus dilinə tərcümə edilməsindən bəhs olunurdu. Xüsusən qeyd edilirdi ki, əsərin tərcüməsi ilə iki nəfər məşğul olmuşdur. "Аббаскули-ага уроженец Бакинский, и один из наших офицеров". Müəllif davam edərək yazırdı: "Аббаскули-ага есть лицо замечательное здешнем крае по глубокому знанию языков арабского, фарсидского, татарского и турецкого; он заслуживает внимания и европейской ученой публики по ревностному стремлению его к образованию себя: происходя из фамилии владетелей бакинских, он посвятил себя учению и служит в нашей службе майором, русскому языку выучился он весьма хорошо и знает грамматику наше; фарсидского же языка сам составил грамматику, которую в скором времени намеревается представить начальству. Это будет важное пособие для изучения языка сего, который доселе не имел еще систематических правил" ("Тифлиссские ведомости", 2 ноября, 1829 г.)

¹ Д.Л.Ватейшвили. Русская общественная мысль и печать на Кавказе. Москва, 1973, s.123.

канцелярии, сличив оные, в тот же день отсылают обратно в комитет с подписью - "перевод с подлинником верен". Если же находят какую-нибудь разницу, то о сей разнице делают пометку на переводе. Непременный редактор представляет им составленные номера г-ну главноуправляющему или г.Тифлисскому военному губернатору, которые разрешают печатание оных"¹.

"Татарские ведомости" vərəqəsinin bir neçə nömrəsi çıxdıqdan sonra onun nəşri dövlət tərəfindən dayandırılır. Doqquz il sonra, yəni 1841-ci ildə "Zarafrazski vестник"ə əlavə şəklində azərbaycanca ikinci bir vərəqə nəşr edilməyə başlayır.

Azərbaycan dilində nəşr edilən bu vərəqə təxminən dörd il yarım yaşamış, yerli hökumətin göstərişi ilə o da ləğv edilmişdir. Vərəqədə rəsmi dövlət əmrləri; yerli əhali üçün elanlar və s. materiallar verilirdi. Vərəqə çar hökumətinin ucqarlarda apardığı müstəmləkə siyasətinə xidmət edirdi. Qraf Paskeviçin Maarif nazirinə göndərdiyi bir təliqə bu vərəqəni xarakterizə etmək üçün aydın və konkret məlumat verir. Paskeviç yazır: "Bu iş lazımlı məlumatı və mədəni xalqların fikirlərini əhali arasında yaymaqla burada çox yayılan yalanları və zərərli şaiyələri aradan qaldırmağa imkan yaradacaq və bu nöqtəyi-nəzərdən bizim üçün faydalı olacaqdır"².

60-cı illərin axırı, 70-ci illərin başlanğıcında Bakı real gimnaziyasının müəllimi Xristian Tsenk "Bakı xəbərləri" adlı qəzetində Azərbaycan dilində məqalələr, xəbərlər üçün ayrıca şöbə açmaq istəmişdir³.

Milliyyətə alman olan Xristian Xristianoviç Tsenk Moskvada anadan olmuş, orada tərbiyə almışdır. 1857-ci ildə Moskva universitetini bitirən Tsenk on ilə yaxın Pe-

¹ Д.Л.Ватейшвили. Русская общественная мысль и печать на Кавказе. Москва, 1973, s.147.

² Bu sitat F.Qasımzadənin "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" (Bakı, 1956, s.52) kitabından götürülmüşdür.

³ M.İbrahimov. Böyük demokrat ("Molla Nəsrəddin"), Bakı, 1957.

terburq birinci fərdi gimnaziyasında alman dili müəllimi və gimnaziya tərbiyəçisi vəzifələrində çalışmışdır¹.

Sonralar X.Tsenk Qafqazda yaşamaq istədiyindən Qafqaz okruq məktəblər müdirinə dəfələrlə məktubla müraciət edərək ona iş verilməsini xahiş etmişdir.

Sənədlərdən aydın olur ki, o, sadəcə olaraq Qafqaza köçmək, burada işləyib yaşamaq istəməmişdir. Onu, eyni zamanda, daha artıq maraqlandıran yerli xalqlar arasında yaşamaqla, bu xalqların tərəqqisinə səbəb olacaq maarif və mədəniyyət məsələləri ilə yaxından məşğul olmaq ideyası idi.

X.Tsenkin Qafqaz okruq məktəblər direktoruna 1868-ci il 12 fevral tarixli məktubu bu cəhətdən aydın təsəvvür yaradır. O yazmışdı: "Əsas etibarilə mən pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmağı istəyirəm və çox həvəslə hər hansı bir dövlət gimnaziyasında tərbiyəçi, habelə daha həvəslə vilayət və kənd məktəblərində nəzarətçi vəzifəsini tutmağı istəyərdim. Fikrimin səmimiliyini o fakt təsdiq edir ki, Peterburqda min manat illik gəlirim olduğu halda, daha həvəslə dörd yüz manat və ya ondan da az gəlirlə ucqar bir kəndə getməyi istəyirəm. Güman edirəm ki, siz zati-aliləri xahişimi diqqətsiz buraxmayıb, həyatımın yaxşı illərini, bacarığımı ölkənin mənafeyinə sərf etməyə imkan yaradacaqsınız"².

Peterburq kimi imperiya paytaxtını tərk edib əyalət şəhərlərində, hətta kəndlərdə işləmək (həm də az maaşla) arzusunda olması, Bakıda işlədiyi illərdə rus dilində çıxartdığı "Bakı xəbərləri"ndə yerli əhalini maraqlandıran məsələlərə geniş yer verməsi, qəzetində Azərbaycan dilində xüsusi şöbə açması və s. fikrimizi təsdiq edən faktlardır.

Məlumdur ki, XIX əsrin 70-ci illərində "xalqa" yaxınlaşmaq məsələsi gənc ziyalıları ciddi məşğul edirdi ki, bu da 1861-ci il islahatından sonra yaranmış tarixi şəraitlə

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.422, iş 17052, vərəq 2-3.

² Yəne orada, vərəq 1.

əlaqədar idi. Yaranmış tarixi şərait X.Tsenkin fikri inkişafına təsir göstərmiş, onda ucqarlara getmək, orada işləyib yerli əhalinin maariflənməsinə az da olsa kömək göstərmək arzusunu yaratmışdı. Onun Qafqaz okruq məktəblər müdirinə iş üçün müntəzəm müraciət etməsinin əsas səbəbi də bu idi. Nəhayət X.Tsenkin xahişi yerinə yetirilir.

Bakı məktəblər direktorunun 1868-ci il sentyabr tarixli təliqəsindən aydın olur ki, o, həmin ilin 27 sentyabrından Bakı real gimnaziyasında çalışmağa başlamışdır¹.

1869-cu ilin oktyabr ayında Yerevan klassik gimnaziyasına köçürülən Tsenk bir neçə ay orada işlədikdən sonra yenidən Bakıya qayıdır².

Bakıda Tsenk "Bakı xəbərləri" adlı qəzet nəşrinə çalışır. O, Bakı qubernatoru general-leytenant və kavalər M.P.Kalyubakinə 1870-ci il 25 fevral tarixli ərizəsində məqsədini belə izah etmişdi: "Bakı quberniya əhalisinin öz mətbuat orqanının olmasına görünən tələbi və şəxsi istəyim, mənə yaxın olan cəmiyyətin xeyrinə bütün qüvvəmi həsr etmək arzusu doğurmuşdur. Bu cəhət məni siz əlahəzrətdən Bakı şəhərində qəzet nəşrinə icazə istəmək cəsarətinə məcbur edir"³.

"Bakı xəbərləri" Bakıda nəşr edilmiş birinci qəzet olduğuna, "yerli əhalini maraqlandıran materiallara" öz səhifələrində geniş yer verdiyinə, xüsusən qəzetinə azərbaycanca vərəqə əlavə etdiyinə görə onun məramnaməsini burada verməyi zəruri hesab etdik.

Bakı şəhərində nəşri nəzərdə tutulan qəzetin məramnaməsi

Adı: "Bakinskiye izvestiya"
Nəşrinin vaxtı: 1870-ci il iyul ayının biri nəzərdə tutulur.

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.422, iş 17052, vərəq 4.

² X.Tsenk Bakının İçərişəhər hissəsində Qrekurov adlı birisinin evində yaşamışdır.

³ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, iş 60, vərəq 4.

Lakin bəzi səbəblər üzündən ola bilər ki, qəzetin nəşri 1871-ci ilin 1 yanvarınadək təxirə salınsın.

Həcmi: Bir çap vərəqi və ondan daha artıq olacaq, həftədə isə bir dəfə çıxarılacaqdır.

Formantı: "Kavkaz" qəzetinin eyni olacaqdır.

Qiyməti: İlliyi göndərilmə və ya çatdırma xərcsiz dörd manat, eyni şərtlə yarım illiyi 2 m. 50 q., illiyi göndərilmə və ya çatdırma xərcilə 5 manat, yarım illiyi eyni şərtlə 3 manat.

Tək nömrəsi: 10 qəpik.

Məqsədi: Bütün Rusiya və Prikaspi ölkələri arasında maraqlı və ümumi əhəmiyyəti olan məlumatların mübadilə edilməsi.

Məzmunu

I bölmə – Rəsmi. Yerli administrasiyanın elan və məlumatları.

II bölmə – Qeyri-rəsmi. 1. Yerli əhəlinin mənafeyinə aid baş məqalələr. 2. Birjaya aid şöbə, yerli malların bizdə, habelə Rusiyada mövcud qiymətləri. 3. Daxili şöbə, rus qəzetlərindən seçilmiş məktəblər səhifəsi. 4. Peterburq, Moskva, Nijni və başqa şəhərlərdən teleqramlar (bu şöbə ancaq min abunəçini təmsil edir), 5. Felyeton. Bakı və yaxın şəhərlərin həyatından alınmış hekayə və oçerklər. 6. Siyasi obozreniye (müxtəlif qəzetlərdən seçiləcəkdir). 7. Məhkəmə xronikası, yerli məhkəmənin maraqlı prosesləri. 8. Məlumat səhifəsi. Poçt, teleqraf, paraxodların, dəmiryol qatarlarının hərəkəti, tamaşalar haqqında. 9. Hava haqqında müşahidələr. 10. Fərdi elanlar.

Qeyd: Yuxarıda xatırladılan şöbə qəzetin bütün nömrələrində veriləcəkdir. Toplanacaq material-

lardan asılı olaraq elanlar müxtəlif nömrələrdə yerləşdiriləcəkdir¹.

X.Tsenk hələ qəzetin nəşrinə icazə almamış Qafqaz canişininin Baş idarəsinə yazdığı 1870-ci il 19 mart tarixli məruzəsində göstərir ki, "keçən fevral ayının 25-i tarixli ərizəm ilə bərabər göndərdiyim məramnaməyə əlavə olaraq aşağıdakı şöbəni də daxil etməyə icazə vermənizi zati-alilərinizdən rica edirəm: tatar (Azərbaycan - A.Z.) əhali arasında qiraətə olan marağın artdığını nəzərə alaraq tatar dilində məqalələr şöbəsi... bu məqalələr, bizim tatarları (azərbaycanlıları - A.Z.) maraqlandıra bilən və onların başa düşə biləcəyi məsələlərə dair olacaq və həmin qəzetin ruscasından tərcümə ediləcəkdir"².

Bu faktlar artıq 1870-ci illərdən azərbaycanlılar arasında mətbuata həvəs və maraq oyandığını aydın göstərir. Bu şübhəsiz ki, xalq arasında yeni ictimai meyllərin canlanması, tərəqqi və yüksəlişə olan həvəsin nəticəsi idi. Bu cəhət Tsenskin "Bakı xəbərləri" qəzetinin məramnaməsində də öz ifadəsini tapmışdı.

Tsenskin qarşıya qoyduğu məqsəd çarizmin müstəmləkə siyasəti ilə bir araya sığa bilməzdi. Buna görə ki, nəşr ediləcəyi qəzetin ciddi senzuradan keçirilməsi barədə qabaqcadan göstəriş verilmiş və redaktor-naşirdən mətbuat və senzura haqqında qanunların bütün tələblərinə təfərrüatı ilə riayət etməsi barədə 1870-ci ilin 25 fevralında iltizam da alınmışdı: "Mən aşağıda imza edən şəxs iltizamı ondan ötrü verirəm ki, Bakı şəhərində nəşrini nəzərdə tutduğum qəzetin məsul redaktorluq hüquq və vəzifəsini öz üzərimə götürüb, mətbuat haqqında qanunların bütün tələblərinin yerinə yetirilməsini qəbul edirəm.

İmzalamış: Bakı real gimnaziyasının rəisi X.Tsenk"³.

Canışın Baş idarəsi dəftərxanasının rəisi N.Pribilin Tif-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f. 480, iş 60, vərəq 4.

² Yenə orada, vərəq 5.

³ Yenə orada, vərəq 1.

lis senzura komitəsinə 1870-ci il 3 dekabr tarixli (5457) təliqəsindən öyrənirik ki, "Bakı xəbərləri" qəzetinin nəşrinə Qafqaz canişini icazə vermiş, dəftərxana bu barədə Bakı qubernatoru P.Qalyubakinə ayrıca məlumat göndərmişdir.

Qafqaz canişini "Bakı xəbərləri" qəzetinin nəşrinə aşağıdakı şərtlərlə icazə vermişdi:

"1. Bakı real gimnaziyasının müəllimi Tsenkə təqdim etdiyi məramnamə üzrə Bakı şəhərində həftəlik "Bakı xəbərləri" adlı qəzetin nəşrinə icazə verilsin.

2. Qəzetin rəsmi və qeyri-rəsmi şöbələrində gedəcək materialların senzuradan keçirilməsi Bakı hərbi qubernatoruna tabe olan idarənin məmurlarından birinə tapşırılsın.

Tsenkin nəşr edəcəyi qəzetdə tatar (Azərbaycan - A.Z.) dilində də ruscasından tərcümə olunmuş məqalələr çap etməsinə icazə verilsin. Lakin sensor tatar (Azərbaycan - A.Z.) dilini bilmədiyi halda tərcümənin rusca ilə eyniliyini yoxlamaq işi mahal idarəsi mütərcimlərindən birisi və ya qubernatorun göstərişi üzrə ona tabe olan və tatar (Azərbaycan - A.Z.) dilini yaxşı bilən məmurlardan birisinə həvalə edilsin"¹.

Xristian Tsenkin çıxardığı qəzetin² Azərbaycan dilində olan şöbəsində hansı materialların getdiyini bilmirik. Lakin H.Zərdabi kimi maarifçi-demokratın "Bakinskiye izvestiya" qəzetində əməkdaşlıq etməsi, Qubadan Bakıya məqalələr göndərməsi belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, bu şöbədə azərbaycanlı oxucunu maraqlandıran və onun mədəni inkişafına səbəb olan materiallar da dərc olunmuş.

Prof. H.Hüseynov H.Zərdabinin "Bakinskiye izvestiya"da əməkdaşlığından bəhs edərək yazmışdır: "Bakıda kiçik həcmdə nəşr olunan "Bakinskiye izvestiya" qəzetində əməkdaşlığı arzu edən Zərdabi məqalələr yazıb qəzet

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f. 480, iş 60, vərəq 2-3.

² "Bakı xəbərləri" Mixail Osipov-Voliçkin adlı birisinin xüsusi mətbəəsində (mətbəə Bakının İçərişəhər hissəsində yerləşirdi) çap olunurdu.

redaksiyasına göndərirdi. Məqalələrində o, Quba məmurlarının rüşvətxorluğunu, süründürməçiliyini pisləyir. Başqa məqalələrində isə Zərdabi ruhanilərin əməkçi kütlələri aldatmalarını ifşa edirdi¹. Prof. H.Hüseynovun bu qeydləri qəzetin azərbaycanca şöbəsində verilən materialların mahiyyəti haqqında təsəvvür yaratmaqla bərabər, bu qəzetin ictimai tərəqqiyə müsbət təsir göstərmiş olduğunu da ehtimal etməyə imkan verir.

"Bakı xəbərləri" qəzetinin neçə il çıxdığını dəqiq bilmirik. 1871-ci ilin iyul ayında qəzetin nəşri müvəqqəti dayandırılır. Bunun səbəbi senzura ilə əlaqədar olmayıb, Tsensklə mətbəə sahibi M.O.Volçkin arasında baş vermiş münaqişə idi. M.O.Volçkin "Bakı xəbərləri"ni çap etməkdən imtina edir, X.Tsenk isə onu məhkəməyə verir². Məhkəmə prosesinin kimin xeyrinə qurtardığını, nə məzmununda qərar çıxarıldığını bilmirik. Qəzetin sonradan nəşri və ya tamamilə bağlanması barədə məlumat əldə etmək də mümkün olmadı.

"Əkinçi" qəzetinin bağlanması münasibətilə X.Tsenk Moskvadan H.Zərdabiyə göndərdiyi 1878-ci il 18 mart tarixli məktubunda yazırdı: "Mən böyük bir maraqla Sizin son zamanlardakı fəaliyyətinizi izləyirdim, Sizin geri çəkilməyə məcbur olduğunuzu bildikdə hirsimdən dişlərimi qıcırdadırdım; lakin Siz mənim nəzərimdə yenə də qəhrəmansınız. Biz Sizinlə azımı, çoxmu iş görmüşük, bilmirəm, nə bacarmışıqsa, onu etmişik və hələ silahı yerə qoymamışıq"³.

Bakıdan köçdükdən sonra X.Tsenk Moskvada yaşamış, pedaqoji və jurnalistik fəaliyyətini davam etdirmişdir. Uzun illər pedaqoji fəaliyyətinə görə kolleq assessoru

¹ Г.Гусейнов. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века (издание второе). Баку, 1958, с.301.

² Bakı hərbi qubernator dəftərxanasından Qafqaz senzura komitəsinə yazılmış 1871-ci il 30 iyul tarixli (№ 1454) təliqə (Gürcüstan SSR MDTA, f.450, iş 60).

³ Azərbaycan SSR EA Əlyazmaları İnstitutu. H.Zərdabinin arxivi. İnv. 67.

fəxri adına layiq görülmüşdür.

X.Tsenk 1880-cı ildə "Müəllimin qeydləri" adlı aylıq jurnal nəşr etmişdir¹. Jurnalın birinci nömrəsi həmin ilin sentyabr ayında çıxmışdır. "Müəllimin qeydləri" jurnalının beş nömrəsi buraxılmış, sonra isə bağlanmışdır².

"Müəllimin qeydləri" jurnalı ilə yanaşı X.Tsenk "Poçta" adlı ikinci bir "ictimai-ədəbi" jurnalın nəşrinə icazə istəmişdi: "Müəllimin qeydləri" adlı pedaqoji jurnalın redaktor-naşiri olmaqla bərabər "Poçta" başlıqlı ədəbi-ictimai jurnalın plan və məramnaməsini göndərərək ilk senzurdan keçirmək şərtilə redaktorluğum altında nəşrinə icazə verilməsini Baş mətbuat işləri idarəsindən xahiş etməyi özümə şərəf bilirəm"³. Lakin onun xahişi Daxili İşlər nazirinin əmrilə rədd edilmişdir⁴.

1881-ci ildə Moskvada Fransa incəsənəti sərgisi açılır. Sərgi ilin axırınadək nümayiş etdiriləcəkdi. Sərginin materialları ilə kütlələri tanış etmək məqsədilə X.Tsenk "İllüstrativnaya nedelya" adlı jurnalın nəşrinə icazə istəmiş, onun bu xahişi də rədd olunmuşdur⁵.

Bu illərdə məşhur gürcü yazıçısı Akaki Seretelinin Azərbaycan dilində qəzet çıxarmaq təşəbbüsü də çox qiymətlidir. O, 1871-ci ildə kənd təsərrüfatı məsələlərindən bəhs edəcək azərbaycanca qəzet nəşri ilə əlaqədar Qafqaz kəndlilərinin məişət işlərinə baxan cəmiyyətə rəsmi şəkildə müraciət etmişdi. A.Sereteli cəmiyyətdən qəzetin nəşri üçün 900 manat məbləğində vəsait istəmiş, cəmiyyət isə pul verməkdən imtina etdiyindən o, məqsədini həyata keçirə bilməmişdi.

Bakıda nəşr edilən rus qəzetləri sonrakı illərdə də öz səhifələrinə Azərbaycan dilində vərəqələr əlavə etmək təşəbbüsündə olmuşlar.

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 8, iş 69, vərəq 1.

² Yenə orada, vərəq 4.

³ Yenə orada, vərəq 1.

⁴ Yenə orada, vərəq 4.

⁵ Yenə orada, iş 70, vərəq 1-4.

Məsələn, Bakıda rus dilində nəşr edilən "Kaspi" qəzetinin redaktor-naşiri Viktor Kuzmin Azərbaycan dilində "Çıraq" adlı bir vərəqə çap etmək istəmiş və bu məqsədlə 1885-ci ilin sentyabr ayında Bakının qubernatoru, general-mayor Qyubiş fon Qrostola müraciət etmişdi¹.

V.Kuzmin "Çıraq" vərəqəsini 1886-cı il yanvarın 1-dən nəşr etmək istəyirdi². "Çıraq" "Kaspi"-nin səhifələrinə əlavə şəklində çıxmalı idi. Vərəqədə azərbaycanca məqalə və "Kaspi"dən tərcümə edilmiş materialların verilməsi nəzərdə tutulurdu³. Materialların redaktəsi Bakı qubernatorunun məyyəyətində olan "yerli" dillər mütərcimlərindən birinə həvalə olunacaqdı.

V.Kuzmin "Çıraq"ın materiallarını senzuradan keçirəcək mütərcim-senzorun təyin ediləcəyi barədə qabaqcadan fon Qrostoldan razılıq almışdı⁴.

Bakı qubernatoru V.Kuzminin ərizəsinə vərəqənin nəşri ilə əlaqədar öz rəyini də əlavə edib, sənədləri həmin il oktyabr ayının 9-da canişinin Mülki idarə rəisinə göndərmişdi⁵. Mülki idarə icazə verməmişdən əvvəl senzura komitəsinin rəyini öyrənməyi lazım bilmişdi.

Senzura komitəsi 1886-cı il yanvar ayının 13-də "Çıraq"ın nəşrilə əlaqədar mülahizələrini, Mülki idarə dəftərxanasına təqdim etmişdi. Həmin sənəddən öyrənirik ki, V.Kuzminin ərizəsi komitənin iclasında müzakirə edilmiş və iclasın gəldiyi nəticələr dəftərxanaya bildirilmişdir. Azərbaycan dilində xüsusi qəzetin nəşrini "təqdirəlayiq" sayan senzura komitəsi yazırdı: "Bakıda tatar (Azərbaycan - A.Z.) dilində xüsusi qəzetin nəşri öz-özlüyündə diqqətə və təqdirə layiqdir. Çünki müsəlmanlar (oxu: azərbaycanlılar - A.Z.) yaşayan bu ölkə əhalisinin əksəriyyətinin şüur səviyyəsi o dərəcəyə çatmışdır ki, burada tatar

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f. 480, siyahı 1, iş 418, vərəq 3.

² Yəne orada, vərəq 4.

³ Yəne orada, vərəq 14.

⁴ Yəne orada, vərəq 12.

⁵ Yəne orada, vərəq 15.

(Azərbaycan - A.Z.) dilində dövrü mətbuatın nəşrinə olan ehtiyacı inkar etməyə əsas yoxdur"¹. Real həyat həqiqətini etiraf etməyə məcbur olan Qafqaz senzura komitəsi bir az aşağıda fikrini riyakarcasına davam etdirərək yazmışdı: "Əvvələn nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, tatar (Azərbaycan - A.Z.) qəzeti Bakı şəhərindən kənara da göndərilə bilər və şübhəsiz ki, qəzet o vaxt müsəlman (oxu: azərbaycanlı - A.Z.) oxucusu üçün maraqlı ola bilər ki, orada ölkə əhalisi olan müsəlmanların yaşayışından, onların iqtisadi-siyasi və dini vəziyyətlərindən bəhs olunsun, halbuki qəzet öz məzmunu etibarilə sırf yerli mənafeələrə, Bakı müsəlmanlarının (oxu: azərbaycanlılarının - A.Z.) cüzi bir hissəsinin mənafeələrinə yaxın olan bir qəzətdir.

Çox güman ki, belə bir dar çərçivə ilə qəzet kifayətlənə bilməyəcək və buna görə də şübhəsiz, yeni xəbərlər və məqalələr yerləşdirmək cəhdi oyanacaqdır ki, redaksiya bunları meydana çıxacaq çoxlu müsəlman (oxu azərbaycanlı - A.Z.) əməkdaşlarından almali olacaqdır"².

Senzura komitəsinin bu mülahizələri, onun keçən əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycan dövrü mətbuatına münasibətini səciyyələndirən ən tutarlı sənədlərdən biridir. Burada bir tərəfdən Azərbaycan "dövrü mətbuatının nəşri zəruri" bir məsələ kimi "diqqətə və təqdirəlayiq" görülür, digər tərəfdən bu mətbuatın varlığı komitəni ona görə qorxuya salır ki, "müsəlmanlar" (oxu: azərbaycanlılar - A.Z.) arasında qəzetə "yeni xəbərlər və məqalələr" yazan "çoxlu əməkdaşlar" meydana çıxaracaqdır. Məhz buna görə senzura komitəsi hər vəchlə, nə şəkildə olursa-olsun Azərbaycan dövrü mətbuatının inkişafını ləngitməyə cəhd göstərmiş və buna çox asanlıqla nail də olmuşdur.

Komitənin mülahizələri onunla nəticələndi ki, Mülki idarə V.Kuzminin xahişini rədd etdi.

A.O.Çernyayevskinin Azərbaycan dilində qəzet nəşr etmək təşəbbüsü barədə ilk məlumatı professor Əziz Şərif

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f. 480, siyahı 1, iş 418, vərəq 13.

² Yene orada.

vermişdir. O, "Рождение Молла Насраддина" monoqrafiyasında C.Məmmədquluzadənin oxuduğu Qori müəllimlər seminariyasından bəhs edərkən A.O.Çernyayevskinin pedaqoji fəaliyyətindən, onun milli müəllim kadrları hazırlaması sahəsindəki xidmətlərindən ətraflı danışmışdır. Sonra Ə.Şərif Çernyayevskinin müəllim Mirzə Əlməmməd Xəlilova yazdığı 1893-cü il 24 aprel tarixli məktubuna əsaslanaraq onun "Fikir" adlı qəzet çıxarmaq təşəbbüsü haqqında bəzi mülahizələr söyləyir¹.

Həştərxanda anadan olan, təhsilini bu şəhərdə alan və sonralar Azərbaycanda yaşayan A.O.Çernyayevski tatar və Azərbaycan dillərini, hər iki xalqın adət və ənənələrini dərinlən öyrənmişdi. Özü yazır ki, "mən" mənşə etibarilə rusam, Həştərxan şəhərində böyüdüyümdən tatar-azərbaycanlıların həyatını, məişətini, adət-ənənələrini və onların maddi və mənəvi tələbatını yaxşı bilirəm"².

Böyük Azərbaycan filosofu və dramaturqu M.F.Axundovun şəxsi təşəbbüsü nəticəsində Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasında "Müsəlman şöbəsi" təsis edildikdən sonra A.O.Çernyayevski on dörd ildən artıq bu şöbəyə rəhbərlik etmiş, onun təlimatçısı olmuşdur.

Azərbaycan dilini mükəmməl öyrənən A.O.Çernyayevski³ "Ziya" və "Kəşkül" qəzetlərində əməkdaşlıq edə

¹ Бах: *Азиз Шариф*. Рождение Молла Насраддина. Баку, 1968, с.57-66.

² SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 37, vərəq 1.

³ *Qeyd*: Bir sıra mənbələrdə onun Şamaxı şəhərində anadan olduğu qeyd edilmişdir (bax: *История Азербайджана*, т.1, Баку, 1960; F.Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1966; A.Abdullayev. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı, 1966 və başqaları). Doğru deyildir, çünki A.O.Çernyayevski Şamaxıda deyil, Həştərxanda anadan olmuşdur (bax: A.O.Çernyayevskinin Baş mətbuat işləri idarəsinə 1893-cü il 22 iyun tarixli ərizəsi. SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 37, vərəq 2). Uşaq yaşlarında ailəsilə Azərbaycana köçən Çernyayevski Şamaxıda təhsilini dörd sinifli şəhər məktəbində davam etdirmiş, lakin məktəbi bitirmədən 1857-ci ildə dövlət qulluğuna qəbul olunmuşdur. Bir çox müəlliflər Çernyayevskinin 1840-cı ildə anadan olduğunu yazırlar. Bu tarixi 1841-ci il göstərənlər də var-

rək Azərbaycan dilində yazdığı məqalələri hər iki qəzetdə dərc etdirmişdir. Onun Azərbaycan məktəbləri üçün "səsli metod" üzrə tərtib etdiyi "Vətən dili" adlı əlifba kitabı 1883-cü ildə S.Ünsizadənin "Ziya" mətbəəsində kütləvi tirajla çapdan buraxılmışdı.

"Vətən dili" kitabı dəfələrlə yenidən çap edilərək uzun müddət Azərbaycan məktəblərində əsas əlifba kitabı kimi istifadə olunmuşdur.

"Ziya" və "Kəşkül" mətbəələrindən sonra C.Məmmədquluzadənin "Qeyrət" mətbəəsi də "Vətən dili" kitabını çapdan buraxmışdı.

"Kəşkül" bağlandıqdan sonra Azərbaycan dilində başqa dövrü mətbuatın olmadığını gören A.O.Çernyayevski hökumət idarələrinə müraciət edərək qəzet nəşrinə icazə istəyir. O, Peterburqda Baş mətbuat işləri idarəsinə yazdığı ərizəsində məqsədini belə izah etmişdir: "Son on dörd ili mən Zaqafqaziya müəllimlər seminariyası yanındakı müsəlman şöbəsinin təlimatçısı vəzifəsində çalışmışam. Milliyyət etibarilə rusam, Həştərxan şəhərində doğulduğumdan tatar-azərbaycanlıların həyatını, məişətini, adət-ənənələrini və onların mənəvi və maddi tələbatını yaxşı bilirəm. İmkan və bacarığım dairəsində bizim ucqarlarda yaşayan xalqların rus mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən tələbatını təmin etmək istəyirəm"¹.

A.O.Çernyayevski "Fikir" qəzetini həftədə bir dəfə nəşr etmək fikrində idi. Qəzet Tiflisdə nəşr olunacaqdı. "Fikir" in məramnaməsi də maraqlı idi. On şöbədən ibarət olacaq qəzetin birinci şöbəsində Rusiyada, xüsusən Qafqazda yaşayan "müsəlmanlar" haqqında rəsmi dövlət sərəncam və qərarları, ümumiyyətlə, ölkənin daxili, yerli həyatına aid lazımlı məqalələr, habelə Qafqaz, Zakaspi vilayətləri və Türkünstan barəsində yazıların verilməsi nə-

dır (Məsələn, M.Sultanov. "Onun xidmətləri böyükdür" məqaləsində (bax: "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 1970, № 8, s.55). Bizcə bu tarixlərin hər ikisi yanışıdır.)

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 37, vərəq 2.

zərdə tutulurdu. "Şimali teleqraf agentliyinin" teleqramları, Rusiyanın mərkəz quberniya və vilayətlərindən alınmış mühüm xəbərlər, məlumatlar ikinci şöbədə veriləcəkdi.

Üçüncü xarici şöbə olub burada "müsəlmanlar" üçün əhəmiyyətli olan siyasi, ictimai və iqtisadi məsələlərə həsr olunmuş məlumatlar, məqalələr daxil idi. Qəzetin ədəbiyyat, elm və iqtisadi məsələləri əks etdirən ayrıca şöbələri olacaqdı.

Ədəbiyyat şöbəsində klassik və müasir Azərbaycan şair və ədiblərinin əsərləri ilə yanaşı rus ədəbiyyatından orijinal və tərcümə əsərlərinin verilməsi də nəzərdə tutulmuşdu.

Məlumat, poçta və qarışıq materiallar şöbələri ilə məramnamə tamamlanırdı.

Məramnamədən göründüyü kimi, Çernyayevski "Fikir"də yerli materiallara geniş yer verəcək idi. Qəzetin bu cəhəti Azərbaycan dövrü mətbuat orqanının olmadığı bir dövrdə daha mühüm əhəmiyyət daşıya bilərdi. Təəssüf ki, "Fikir"in taleyi də nəşrinə icazə istənilən başqa Azərbaycan qəzetləri kimi həll olundu.

Baş mətbuat işləri idarəsi 1898-ci il iyunun 19-da Çernyayevskinin ərizəsinə qısa cavabla kifayətləndi: "Azərbaycan şivəsində 1879-cu ildən çıxan "Ziya" qəzetinin nəşrini nəzərə alsaq, çox güman ki, abunəçilərinin miqdarının kifayət qədər olmadığından 1884-cü ilin iyun ayından onun nəşri dayandırılmışdır.

Baş mətbuat işləri idarəsi ehtiyatla hərəkət edərək, A.O.Çernyayevskinin xahişini rədd edir"¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, Baş idarənin bu cavabı sadəcə olaraq bəhanə idi.

Cavabla razılaşmayan A.O.Çernyayevski Daxili İşlər nazirinə ikinci dəfə geniş məruzə yazaraq (1893-cü ilin 10 avqustunda) öz fikirlərini faktlar əsasında sübuta yetirməyə və beləliklə "Fikir"in nəşrinə icazə almağa səy göstər-

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 37, vərəq 6.

mişdir¹. Lakin onun səyləri əbəs idi. Çünki həmin ilin iyun ayında Çernyayevskinin sənədləri ilə şəxsən tanış olan Daxili İşlər naziri onun xahişini artıq rədd etmişdi. Beləliklə, "Fikir" in nəşrinə icazə verilmədi.

Aleksey Qurskinin² xahişi də təxminən belə nəticələndi. O, "Zarya" adlı jurnal nəşrinə icazə istəmişdi. Həftəlik çıxacaq "Zarya"nın rus və tatar (Azərbaycan - A.Z.) dillərində nəşri planlaşdırılmışdı. Jurnal rus və azərbaycanca olmaqla iki bölməyə ayrılacaqdı. Birinci bölmədəki materialların tərcüməsi ikinci bölmədə veriləcəkdə.

Rəsmi materiallardan sonra ədəbi məsələləri əhatə edən şöbədə rus, türk, erməni, gürcü, həmçinin xarici ədəbiyyatdan nümunələr və bu dillərdə olan kitabların xülasəsi dərc olunacaqdı.

Felyeton başlığı altında "əfsanələr, nağıllar, povestlər, hekayələr" və müxtəlif bilik sahələrinə aid elmi məqalələr veriləcəkdə. Hikmətli sözlər, sarkazmlar, həyatda əməli əhəmiyyəti olan məqalələr və s. "nadirlərin nadiri" rubrikası altında gedəcəkdə.

Mətbuat hissəsində "əsasən Hindistan, İran, Misir, Türkiyədən" alınmış məktublardan dərci nəzərdə tutulmuşdu.

A.Qurski "Zarya"nı müsəvvər çap etmək istəyirdi. O, dövlət və elm xadimlərinin portretləri ilə yanaşı jurnalında mənzərələr, məişətdən alınmış səhnələr, tiplər və başqa illüstrativ materialların verəcəyini məramnamədə göstərmişdi. Jurnalın ölçüsü barədə Qurski yazırdı ki, "Zarya"nın həcmi Peterburqda çıxan "Nina" jurnalının formasında olacaqdır".

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 37, vərəq 8-11.

² Aleksandr Afanasyeviç Qurski Çernikov vilayətinin Qorodid uyezdində anadan olmuşdu. Çernikov gimnaziyasında oxumuş, 5-ci sinifdən oramı tərk etmişdi. Müxtəlif maliyyə idarələrində çalışan A.Qurski keçən əsrin 90-cı illərində Bakıya gələrək Rusiya dövlət Bankı Sevastopol şöbəsinin Bakı filialında çalışmışdır. O, bank müfəttişinin kiçik köməkçisi vəzifəsini daşımışdır. 1895-ci ildə istefaya çıxdıqdan sonra mətbuat sahəsində çalışmış, rus dilində "Бакинские отголоски" qəzetinin nəşir-redaktoru olmuşdur.

A.Qurski Baş mətbuat işləri idarəsinə icazə üçün yazdığı 1895-ci il 8 iyun tarixli ərizəsində göstərirdi ki, jurnalın redaktoru da, nəşiri də özü olacaqdır.

Jurnalın rus bölməsini öz fəmiliası ilə Qurski, tatar (Azərbaycan - A.Z.) bölməsini isə özünə təxəllüs seçdiyi "Qara ağa" imzalayacaqdır.

"Zarya"nın tatar (Azərbaycan - A.Z.) dilindəki materiaları Tiflis senzura komitəsində; rus mətnləri isə Bakıda çıxan "Kaspi" və ya "Бакинско-торгово-справочный листок" yaxud da "Bakinskiye obyavleniya" qəzetlərindən birinin redaksiyasında senzuradan keçiriləcəkdə.

A.Qurskinin sənədləri Daxili İşlər Nazirliyində müzakirə olunmuş və ərizəsinin üzərində belə dərkənar yazılmışdır:

"Rədd edildiyi ona çatdırılsın: 1) Şəxsiyyəti tam qənaətləndirici deyil" 2) alverçilikdir, 3) senzuradan keçirən şəxs yoxdur"¹.

1895-ci il iyul ayının 27-də Baş mətbuat işləri idarəsi Bakı polismeystrinə yazırdı: "Baş mətbuat işləri idarəsinin dəftərxanası, c(ənaab) idarə rəisinin əmrilə, siz zati-ali-lərindən xahiş edir: Bakıda 2-ci məntəqə 4 №-li evdə yaşayan dövlət Bankı Sevastopol şöbəsi müfəttişinin keçmiş kiçik köməkçisi Aleksey Qurskiyə bildirsiniz ki, onun "Zarya" başlığı altında rus və tatar (Azərbaycan - A.Z.) dillərində jurnal nəşri üçün xahişinin yerinə yetirilməsini c(ənaab) Daxili İşlər naziri məsləhət görmür"².

Maraqlı burasıdır ki; "şəxsiyyətini tam qənaətləndirici" saymayan, nəşrinə icazə istədiyi "Zarya" jurnalını "alverçilik" adlandıran Daxili İşlər naziri və onun Baş mətbuat işləri idarəsi sonralar A.Qurskiyə rus dilində "Bakinskiye otqoloski" qəzetini çıxarmağa icazə vermişdi.

Sənədlər bir daha göstərir ki, keçən əsrin 80-90-cı illərində hökumət orqanları "qəbilə" adlandırdıqları Zaqafqaziya xalqlarının, xüsusən azərbaycanlıların tərəqqisinə

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 12, iş 64, vərəq 5.

² Yəne orada, vərəq 6-7.

səbəb ola biləcək ən adi təşəbbüsü belə amansızcasına boğmuşlar. Maarif, mədəniyyət ocaqlarının yaradılması, xüsusən mətbuat işlərinin genişləndirilməsi 70-80-cı illərə nisbətən əsrin sonuncu on ilində daha çox təzyiq və təqiblərə məruz qalmışdır. Belə bir faktı göstərmək kifayətdir ki, son on ildə Azərbaycanca qəzet və jurnal nəşrinə icazə üçün Daxili İşlər nazirinə verilmiş on beşdən artıq erizədən birinə də olsa müsbət cavab alınmamışdır.

Bu illərdə Rusiyanın mərkəz rayonlarında da vəziyyət yaxşı deyildi: "Tərəqqipərvər dövrü mətbuat senzorların sayıq "qəyyumluğu" altında olub, inzibati orqanlar tərəfindən təqib edilmişdir. Senzuranın sadıq köməkçisi polis departamenti idi ki, Baş mətbuat işləri idarəsinin nəzərini tez-tez ayrı-ayrı jurnalların "zərərli" fəaliyyətinə cəlb edirdi. Senzuranın tərəqqipərvər jurnalistikaya qarşı yürüşü mətbuat üçün son dərəcə məhdudiyət yaratdı. Yeni nəşrlər üçün icazə xüsusi zəmanətlə, "ümidverici" dünyagörüşü ilə etibarlı adamlara verilirdi. Çox hallarda qəzet və jurnal nəşrinə icazə verilərkən onların məramnamələri süni olaraq məhdudlaşdırılırdı. Belə ki, bir çox jurnalın rus və xarici ölkə həyatının cari məsələlərini müzakirə etməyə ixtiyarı yox idi. Mətbuata senzura təzyiqindən əlavə dövlət bilavasitə ali distonsiya – "Dörd nazirlər müşavirəsi" yaratdı ki, ona ayrı-ayrı mətbuat orqanlarını müvəqqəti dayandırmaq və ya tamamilə qadağan etmək hüququ verdi"¹.

Dövrü mətbuat qarşısında qoyulmuş bu məhdudlaşdırmalar Azərbaycan mətbuatına tam mənası ilə şamil edildi-yindən 25 il ərzində mətbuatımızı yalnız üç orqan – "Əkinçi", "Ziya" ("Ziyayi-Qafqasiyyə") və "Kəşkül" təmsil etmiş oldu.

Bu fəsildə adı çəkilən mətbuat orqanlarının heç biri işıq üzü görməsə də biz həmin sənədlər əsasında Azərbaycan milli mətbuatının inkişafı uğrunda ziyalılarımızın apardığı, sözün əsil mənasında, fədakar mübarizədən söz açmağı lazım bilirik. Çünki bu fəsildə toplanmış sənədlər

¹ История русской литературы, т.Х, М.-Л., 1954, с.50.

müxtəlif məsələlərdən xəbər verir və zənnimizcə, onları şərh etməyə o qədər də ehtiyac yoxdur. Eyni zamanda bu sənədlər Azərbaycan yazıçılarının, jurnalistlərinin və nəşirlərinin simasını daha parlaq işıqlandırır və onlar haqda təsəvvürlərimizi yeni cizgilərlə zənginləşdirir. Onların dramatik mübarizəsində öz azərbaycanlı həmkarları ilə çiyin-çiyinə xalqımızın maariflənməsi və tərəqqisi uğrunda çarpışan bir neçə mütərəqqi rus ziyalılarının da xeyirxah rolu da izlənilmişdir.

Azərbaycan mətbuatı tarixində maarifçilik yolunda rus və Gürcüstan xalqlarının qabaqcıl oğullarının dostluq və əməkdaşlığının gözəl nümunələri olmuşdur. Çətinlik və məhrumiyyətlərlə dolu, lakin xeyirxah bir amalın nuruna boyanmış bu tarix Azərbaycan və gürcü yazıçıların, jurnalistlərinin, maarif xadimlərinin əməkdaşlığına dair parlaq səhifələr açır. Buna nümunə olaraq görkəmli demokrat-yazıçı İlya Çavçavadzenin Azərbaycan dilində dövrü mətbuat çap etməsi uğrunda inadlı, təəssüf ki, səmərəsiz mübarizəsini göstərə bilərik.

Mətbuat tarixi, o cümlədən bu fəsilə tədqiq edilən dövrün mətbuat tarixi xalqlar dostluğunun ən bariz mənzərəsini verir və bütün bunların ədəbi-mədəni əlaqələr aspektində xüsusi tədqiqatə ehtiyacı vardır.

Nəşrləri hazırlanan, lakin, təəssüf ki, müyəssər olmayan mətbuat orqanlarının proqramları da böyük elmi maraq doğurur.

Bu proqramlar Azərbaycanın ədəbi ziyalılarının yüksək erudisiyasından, maraq genişliyindən, xalqa əsil məhəbbətlərindən xəbər verir. Bu proqramlarda Azərbaycan xalqının ən geniş kütlələrinin Azərbaycanın tarixi və qədim mədəniyyəti, onun əvəzsiz şifahi xalq poeziyası ilə tanış etmək, Azərbaycan dilinin inkişafına kömək etmək, onun ifadəliliyini və atalar sözləri, məsəllərlə zənginliyini nəzərə çarpdırmaq meyli qırmızı xətt kimi keçir. Proqramlarda milli mədəniyyətin və ədəbiyyatın inkişafının müasir tələbləri özünün geniş əksini tapmışdır. Bunlar da

sırası Azərbaycan oxucusunu müasir sosial gerçəklik kontekstinə daxil etmək, onları dünya hadisələri, müxtəlif xalqların yaşadığı Rusiya imperiyasının, Şərqlə xalqlarının həyatı və ədəbiyyatı ilə tanış etmək meylini birləşdirirdi.

Qəzet və jurnallar vasitəsi ilə milli oxucu müasir dünya sivilizasiyası ilə tanış olmalı idi. Başqa sözlə desək – proqramlar da mütləqiyyətin və yerli irtica qüvvələrinin mənafeələrinə uyğun olan bir hala – sosial və mənəvi izolyasiyaya son qoymağa inadlı sən öz əksini tapırdı. Buna görə də çar hökumətinin, sensorların bu proqramlara mənfi münasibəti, şübhəsiz ki, qanunauyğun idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu ziyalıların, maarifçilərin əməyi bəhrəsiz qalmadı. Onlar artıq 90-cı illərdə Azərbaycanda milli mətbuatın gələcək inkişafının möhkəm ideya-professional əsasını qoymuş oldular.

Özünün spesifik cəhətlərinə, qədim fəlsəfi-etik, bədii-estetik ənənələrə, özünə məxsus yerli regional şəraitə uyğun Azərbaycan milli mətbuatı uğrunda mübarizə 90-cı illər Rusiyası üçün səciyyəvi olan demokratik maarifçilik hərəkatı ilə bağlı idi.

VI FƏSİL

M.ŞAHTAXTİNSKİ VƏ C.MƏMMƏDQULUZADƏ- NİN "ŞƏRQİ-RUS" QƏZETİNDƏ FƏALİYYƏTİ VƏ SENZURA İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

1896-cı ildə "Tiflis" adlı qəzetin nəşrinə icazə ala bilməyən M.Şahtaxtinski yenidən Azərbaycandan gedir. O, 1902-ci ilədək, əvvəllər Peterburqda, sonralar isə Parisdə yaşayaraq elmi və jurnalistik fəaliyyətini davam etdirir. Həmin ilin əvvəllərində vətənə qayıdan M.Şahtaxtinski çoxdankı arzusunu – doğma ana dilində mətbuat yaratmaq arzusunu yenidən həyata keçirməyə çalışır.

Sənədlər göstərir ki, bu dövrdəki məktəblərdə oxunan dərslilər əsasən İran və Türkiyədən gətirilən kitablardan ibarət olmuşdur. Ana dilimizdə qəzet və jurnal nəşri saxlanıldığından və yeni nəşirlərə icazə verilmədiyindən az-çox savadlı olanlar da Tehran, Qahirə və İstanbul şəhərlərində çıxarılan fars, ərəb və türk mətbuatını oxumaq məcburiyyətində qalmışdı. Buna görədir ki, Azərbaycanın tərəqqipərvər, demokratik fikirli ziyalıları ana dillərində dövrü mətbuat yaratmaq, nəşriyyat işlərini sahmana salmaq və inkişaf etdirmək yolunda mübarizə apararkən ilk növbədə dərslilər, bədii və elmi əsərlər çap etmək, qəzet-jurnallar çıxarmaq vasitəsilə həmvətənlərini tərəqqi yoluna salmaq, eyni zamanda, mətbuat vasitəsilə rus xalqının adət-ənənələri, tarixi, ədəbiyyatı, ümumiyyətlə mədəniyyəti ilə "dindəşlarını" tanış etmək, ruslar barədə onların "yanlış təsəvvürlərini" puça çıxarmaqla hər iki xalq arasında ünsiyyət yaradıb, onların qaynayıb qarışmalarına nail olmağı qarşılarına əsas məqsəd qoymuşdular.

Keçən əsrdə qəzet və jurnal nəşrinə imkan tapmış H.Zərdabi "Əkinçi"sində, müəyyən dərəcədə onun yolu-

nu davam etdirmiş C.Ünsizadə "Kəşkül" jurnalında bu sahədə səmərəli işlər görmüşlər.

Lakin "Əkinçi" və "Kəşkül"ün bağlanması, sonrakı illərdə Azərbaycan dilində qəzet və jurnal nəşrinə icazə verilməməsi, doğma dildə ümumiyyətlə kitab nəşrinin, xüsusən dərsliklərin yoxluğu gündən-günə artan ehtiyacı ödəmək üçün ziyalıları xarici ölkələrdən mətbuat və ədəbiyyat gətirilməsi məcburiyyətində qoymuşdu.

M.F.Axundov, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, H.Mahmudbəyov, M.Şaxtaxtinski və başqaları bu fikirdə idilər ki, xarici ölkələrdən gətirilən ədəbiyyat və mətbuatdan istifadə etmək məcburiyyətində qalan bu gənclərin əksəriyyəti mədrəsə və mollaxanalarda təhsil aldıklarından və rus dilini bilmədiklərindən yalnız fars, ərəb və osmanlı dilində olan materialları oxuyurlar ki, bu da nəticə etibarilə onların rus vətəndaşlığından "uzaqlaşmalarına" səbəb olur.

M.F.Axundov dövlət idarələrinə ərizə və raportlarında həmin məsələdən dönə-dönə bəhs edərək gətirdiyi dəlillər əsasında fikirlərini şərh və sübut etmişdi.

N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, M.Mahmudbəyov, M.Şaxtaxtinski və b. nəşriyyat hüququ almaq üçün Baş mətbuat işləri idarəsinə yazdıqları ərizələrində həmin məsələdə M.F.Axundovla həmfikir olduqlarını öyrənirik.

Dövlət dairələrində isə bunun tam əksinə olan siyasət yürüdü. Onların fikrincə özgə xalqların rus dövlətinə yaxınlaşması onların ana dillərində deyil, yalnız rus dilində təhsil almaları, həmin dildə qəzet, jurnal və kitabları mütləq etmələri nəticəsində mümkün ola bilər və olmalıdır.

M.Şaxtaxtinski də tərəqqipərvər fikirli müasirləri kimi xalqın geriliyini, onların rus xalqı ilə ünsiyyətdə olmamalarının səbəbini ilk növbədə maarifin lazımi səviyyədə olmamasında və ana dilində dövrü mətbuatın yoxluğunda görürdü.

O, hələ 1895-ci ildə "Tifliski listok" qəzetində dərc etdirdiyi "Düşüncələr və faktlar" başlıqlı məqaləsində fikirlərini açıq şərh etmişdir.

M.Şahtaxtinski belə hesab edirdi ki, doğma dildə mətbuatın yoxluğu məsələni o yerə çatdırmışdır ki, azərbaycanlılar öz inkişaf səviyyələrini etibarilə qonşuları erməni və gürcülərlə müqayisə edilməyəcək dərəcədə geridə qalmışlar. Onlar nəinki inkişaf etmiş qonşularından geridirlər, hətta mətbuatı olan İran və Türkiyəli dindaşlarından da geri düşmüşlər. Çünki o ölkələrdə dövrü mətbuat olduğundan əhali Rusiya və onun ədəbiyyatı haqqında xeyli təsəvvürə malikdirlər. Rus təbəəsi olan azərbaycanlılar isə bu zəngin mədəniyyəti və onun məşhur olan nümayəndələrini belə tanımirlər.

Bu qənaətlə də o, 1896-cı ildə, əvvəlki səhifələrdə haqqında bəhs etdiyimiz "Tiflis" adlı qəzetin nəşrinə icazə istəmişdi.

Tərəqqipərvər ziyalıların söylərinə baxmayaraq Daxili İşlər Nazirliyi, onun senzura orqanları əvvəlki siyasətlərindən əl çəkmək istəmirdilər. Lakin zaman getdikcə hadisələr göstərir ki, çarizmin ruslaşdırma siyasətinin bu sahədəki fəaliyyəti özünü heç də doğrultmayıb, gözlənilən nəticənin əksinə olaraq onlar qonşu ölkələrdən gətirilən ədəbiyyatın təsiri nəticəsində rus vətəndaşlığından daha da uzaqlaşır, qonşu dövlətlərə rəğbətləri isə artmağa başlayır.

Artıq XX əsrin əvvəllərində rəsmi dairələrdə yürüdülmən siyasətin əks təsirini, həmin siyasəti dəyişdirməyin zəruriliyini dərk etməyə başladılar.

Qafqazda mülki işlər üzrə Baş rəislikdən Daxili İşlər Nazirliyinə yazılmış gizli məlumatda oxuyuruq: "Цензурный комитет заявил, что положение вещей в Кавказском крае за протекшее после этого время не изменилось и замечавшаяся раньше комитетом потребность для здешних мусульман в газете на их родном языке не только не ослабела, но стало еще ощутительней. Если с одной стороны неоспоримо желательно поднять культурный уровень кавказских магометань путем посещения при помощи русской речи, как было

высказано Главным управлением по делам печати от 9 января 1897 г. за № 206, то с другой стороны, невозможность идти этим путем не подлежит сомнению в виду отсутствия среди мусульман Кавказа в Средней Азии достаточного знакомства с русским разговорным и особенно письменным языком. Между тем, вредное воздействие на них соседних мусульманских государств непрерывно продолжается и дает себя чувствовать здесь на месте. Получаемые на Кавказе издания на восточных языках представляют собою, по заявлению цензурного комитета, далеко не полезное чтение для здешних мусульман, поддерживая в них симпатии к Востоку"¹.

Zaqafqaziyada azərbaycanca dövrü mətbuatın yoxluğu, kitab nəşrinin isə çox aşağı səviyyədə olması xarici ölkələrdə (İran, Türkiyə, Hindistan, Misir və s.) fars, ərəb və türk dillərində çıxan müxtəlif əqidəli qəzet və jurnalların, habelə dərsliklərin, dini və dünyəvi kitabların külli miqdarda Qafqaza gətirilib oxucular arasında geniş yayılması ziyalılardan fikri inkişafına səbəb olur, bəzən də oxucu kütləsinin savad dərəcəsiindən asılı olaraq onların məfkurəsinə müxtəlif cəhətlərdən təsir göstərir, çox hallarda isə onlarda qonşu müsəlman dövlətlərinin siyasətinə rəğbət hissi doğururdu.

Hələ keçən əsrin ikinci yarısında M.F.Axundov başda olmaqla Azərbaycan və rus ziyalıları – N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, İ.Mahmudbəyov, M.Şahtaxtinski, A.Çernyayevski və başqaları xaricdən gətirilən mətbuat və ədəbiyyatın yerli oxuculara mənfi təsir göstərdiyini rəsmi yazılarında dönə-dönə qeyd etmiş, doğma dildə mətbuat və kitab nəşrinin zəruriliyini, inkişaf etdirilməsini lazım bilmişdilər.

Bunların əksinə olaraq çarizm, onun senzura orqanları Azərbaycan dilində qəzet və jurnal, həmçinin kitab nəşri-

¹ SSRİ MDTA, f. 776, siyahı 14, iş 66, s.1-2.

nə icazə verməyib, hər yeni təbəssübü boğur, yerlərdə bədnam ruslaşdırma siyasəti aparırdı. Siyasətin müəllifləri o fikirdə idilər ki, yalnız bu yolla azərbaycanlılar arasında rus vətəndaşlığına rəğbəti qüvvətləndirmək, onların rus dövlətinə sədaqətini artırmaq olar.

Bu qənaətlə də canişinlik, onun senzura komitəsi azərbaycanca mətbuatın genişlənməsi və kitab nəşrinin qarşısını alıb, oxucuları rus dilində mütaliyəyə "alışdırırdılar". Lakin onlar unudurdular ki, xaricdən gətirilən mətbuat və ədəbiyyatın xalq arasında mütaliəsi çarizmin siyasətinin əksinə çevrilmişdir.

Əvvəlki səhifələrdən məlumdur ki, M.Şahtaxtinski keçən əsrin sonlarında "Tiflis" adlı qəzet nəşri üçün senzura idarələrində icazə istəmişdi. O zaman ərizə verən başqa Azərbaycan ziyalıları kimi M.Şahtaxtinskiyə də xahişi rədd edilmişdi. Onun Peterburqda Baş mətbuat işləri idarəsinin sədri ilə görüşü də bir nəticə verməmişdi. Qəzet nəşrinə nail olmayan M.Şahtaxtinski çox keçmədən Fransaya qayıdır, orada elmi və publisistik fəaliyyətini yenidən davam etdirir.

XIX əsrin axırlarında yüksəlməyə başlayıb, XX əsrin əvvəllərində genişlənən inqilabi hərəkat, maarif və mədəniyyətin nisbətən yüksəlməsi və b. amillər nəticəsində Zaqafqaziya "müsəlmanları" arasında tərəqqipərvər əhvali-ruhiyyə, zəhmətkeş kütlələrin çıxışları, mətbu sözə olan ehtiyac, doğma dildə mətbuatın yoxluğu üzündən xarici ölkələrdən götürülən mətbuat və ədəbiyyatın mütaliəsinə artan maraq və s. çar hakimlərini Azərbaycan mətbuatı barəsində də yürütdükləri siyasəti dəyişdirməyə məcbur etdi. Mövcud vəziyyəti dərinlən öyrənib çıxış yolu tapmaq üçün Qafqazın baş hakimi xüsusi komissiya yaradır ki, M.Ş.Mirzəyevin yazdığına görə, onun tərkibinə: Qafqaz rəisliyinin xarici münasibətlər çinovniki L.Kaxanovski, Qafqazda müsəlman ruhani işləri rəisi V.Osetski, prokuror nəzarəti nümayəndəsi Kukuranov və senzura komi-

təsinin üzvü A.Kişmişov daxil edilmişdi¹. Vəziyyəti təhlil edən komissiya üzvləri yekdilliklə belə bir qərara gəlmişdilər ki, xaricdən gətirilən mətbuatı oxumaqdan, oxucuları uzaqlaşdırmaq və onları "zərərli" təsirdən qorumaq üçün Azərbaycan dilində; həm də dövlətə yararlı bir şəxsin redaktorluğu ilə çıxan bir qəzetin nəşri zəruri və vacibdir. Bu, öz-özlüyündə "panislamizmin yayılmasının qarşısını" almaq işinə kömək edər, azərbaycanlı oxucunu xarici mətbuatın "mənfi" təsirindən qoruyardı. Bu qənaətlə qəzetin başında durub, çarizmin mənafeyini güdəcək münasib bir şəxs axtarılır. Azərbaycanlı olan qələm sahibləri nəzərdən keçirilir. Götür-qoy edildikdən sonra nəşri planlaşdırılan qəzetin başında M.Şaxtaxtinskiyin durması münasib və məsləhət görülür: "Это невеликая, но почтенная комиссия, разобрав всех, тогда весьма малочисленных работников пера из кавказских тюрков (охи: azərbaycanlı - A.Z.) по косточкам, единогласно остановилась на Мамед Аге Шахтахтинском"².

Komissiya Qafqaz rəisliyinə M.Şaxtaxtinskiyin namizədliyini verərkən onu əsas götürürdülər ki, "его политической благонадежности ставила его сотрудничество в "Московских ведомостях", когда во главе этой газеты стоял сам Михаил Николфорович Катков"³.

M.Şaxtaxtinski Baş mətbuat işləri idarəsinə yazdığı ərizəsində "Moskovski vedomosti" qəzetində əməkdaşlığından söhbət açıb M.N.Katkovun şəxsən dəvət etdiyini qeyd etmişdir.

Komissiyanın mülahizələrinə əsasən Baş rəisliyin göstərişi ilə M.Şaxtaxtinski Tiflisə dəvət olunur: "Вот те высокопоставленные лица, которые вызвали М.А.Шахтахтинского из Парижа для издания на тюркском (азербай-

¹ *М.Ш.Мирзаев. Воспоминания из истории тюркской печати на Кавказе. Институт Рукописей АН Азерб.ССР, инв.3284, с.27.*

² Yene orada.

³ Yene orada.

джанском - A.Z.) или персидском языке газеты"¹.

Beləliklə də, komissiya ali rəisliyə nəşrinə icazə veriləcək qəzetə münasib redaktor-naşirin M.Şahtaxtinski olacağı bildirilmişdi. Bundan sonra o, qəzetin nəşri üçün tələb olunan sənədləri hazırlamağa başlamışdı. Onun ərizəsi və qəzetin məramnaməsi müxtəlif idarələrdə aylarla yoxlanıb müzakirə olunur². Nəhayət, Daxili İşlər Nazirliyinin 1902-ci il 15 iyun tarixli (5104) tələbnaməsinə Qafqazın Mülki işlər üzrə baş rəisliyi müsbət cavab verir: "Qeyd edilmiş mülahizələri nəzərə alaraq Qafqaz senzura komitəsi c(ənaab) Şahtaxtinskiyə proyektləşdiriyi Azərbaycan ləhcəsindəki qəzetin nəşri tamamilə məqsədə uyğundur və Qafqaz ölkəsinin müsəlmanları üçün faydalıdır. Göstərilən mülahizələr və Qafqaz quberniya rəisliyinin nəticələri ilə tamamilə razılaşaraq mən c(ənaab) Şahtaxtinskiyə izah olunmuş xahişinin yerinə yetirilməsi üçün maneçilik göstərməyə səbəb görmürəm"³.

Baş rəisliyin M.Şahtaxtinski haqqında Baş mətbuat işləri idarəsinə müsbət rəy göndərməsinə baxmayaraq Baş idarə polis departamentinə müraciət edərək onun barəsində əlavə məlumat istəmişdi. Polis departamenti 8 avqust 1902-ci il tarixli (№ 50581) məxfi məlumatında aşağıdakıları bildirmişdi: "Департамент полиции имеет честь уведомить Главное управление по делам печати, что о жителе г.Нахичевани Мохамед Султанов Шахтахтинском неблагоприятных сведений ввиду Департамента не имеется. Шахтахтинский – потомок древней знатной магометанской фамилии, человек весьма образованный, владеет несколькими европейскими и восточ-

¹ *М.Ш.Мирзаев*. Воспоминания из истории тюркской печати на Кавказе. Институт Рукописей АН Азерб.ССР, инв. № 3284, с.27.

² Ətraflı bax: Şovqi Novruzov. "Şərqi-rus" qəzeti (1903-1905) (dissertasiyanın avtoreferatı), Bakı, 1968.

³ SSRİ MDTA, siyahı 14, iş 66, vərəq 13, f.778.

ными языками, сотрудничает в нескольких журналах, обладает значительным капиталом"¹.

Baş rəisliyin rəyini və polis departamentinin əlavə məlumatını əsas olan Baş mətbuat işləri idarəsi "Şərqi-rus"un nəşrinə icazə vermişdi².

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, M.Şahtaxtinskiyin jurnalistik fəaliyyəti mənbələrdə müxtəlif şəkildə izah edilmişdir. Məsələn, "Şərqi-rus"dan namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş Ş.Novruzov qəzetin nəşrini M.Şahtaxtinskiyin Parij həyatı ilə əlaqələndirərək avtoreferatında yazır: "Ученый-публицист (т.е. Шахта́тинский - А.З.) с 1892 года живший в Париже и за этот период прекрасно овладевший полиграфической техникой, давно искал такого удобного случая"³.

Bu fikirlə razılaşmaq olmaz, ona görə ki, M.Şahtaxtinski hələ Fransaya getməmişdən çox əvvəl Tiflisdə çıxan rus qəzetlərində, həmçinin Peterburq və Moskva mətbuatında əməkdaşlığı ilə qəzetçilik təcrübəsi keçmiş, jurnalist kimi fəaliyyətə başlamışdı. O, bu orqanlarda uzun illər xəbər, məlumat, məqalə və felyetonlar çap etdirmişdi. Şahtaxtinski, müəkkəb qəzetçilik işinin tərtibat, texniki-poliqrafik cəhətlərini isə "Kaspi" qəzetinin redaktoru olduğu zaman yaxından öyrənib mənimsəmişdi. O redaktorluğu ilə əlaqədar müəlliflər, müxbirlər, rabitə orqanları ilə əlaqə yollarını da öyrənməmiş deyildi. Belə olduğu halda M.Şahtaxtinskiyin nəşriyyat fəaliyyətini Paris dövrü ilə əlaqələndirmək cəhdi, bizzə, doğru deyildir.

Azərbaycan SSR EA müxbir üzvü Ə.Mirəhmədov isə "Şərqi-rus"un nəşrini belə səciyyələndirir: "Azərbaycan ziyalılarının yeni ədəbiyyat və mətbuat uğrunda apardıqları mübarizə M.Şahtaxtinskiyin də keçmiş maarifçi, demokratik meyllərinin müvəqqəti qüvvətlənməsinə səbəb

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 14, iş 66, vərəq 14.

² Yene orada, vərəq 16.

³ Ш.Г.Новрузов. Газета "Шярги-Рус" (1903-1905). Автореф. канд. Бакы, 1968, с.6.

oldu və "Şərqi-rus"u o, məhz belə bir şəraitdə çıxarmağa başlamışdı"¹.

Bizcə, Ə.Mirəhmədovun müddəaları daha dəqiq və düzgündür. M.Şahxtinski isə "Şərqi-rus"u nəşr etməkdən məqsədini belə izah edirdi: "Mən möhkəm əminəm ki, Azərbaycan dilində qəzet və ölkənin mədəni inkişafına və vətəndaşlığına müəyyən dərəcədə əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

Mənim əsasən Zaqafqaziya müsəlmanları üçün nəşrini xahiş etdiyim qəzet əsasən rus aləminə həsr ediləcək, o aləmə, hansı ki, müsəlmanlar, şübhəsiz instiktiv olaraq meyl edir. Əgər o, hələlik rus vətəndaşlığını çətinliklə dərk edir və öz əsaslandırılmış həyat tərzindən həvəssiz ayrılırsa, bu yalnız ona görədir ki, rus mədəniyyətini bilmir, bilmir ki, ruslar nə cür yaşayırlar, onların mədəniyyəti nədən ibarətdir, rus vətəndaşlığı Şərqdən nə ilə fərqlənir; birincinin ikincidən üstünlüyü nədən ibarətdir? Bütün bunlar onun üçün qaranlıqdır. O, öz ana dilindən başqa dil bilmir. Ana dilində zəruri orqan olan dövrü mətbuat isə yoxdur ki, onun vasitəsilə müsəlmanlığın az mədəni qəbilələri arasında rus mədəniyyəti yayılsın"².

Məhz buna görə də M.Şahxtinski qəzetinin adını "Şərqi-rus" qoymuşdu.

"Şərqi-rus"un məramnaməsi on maddədən ibarət idi:

I.Dövlət sərəncamları ("Правительственный вестник", "Русский инвалид", "Кавказ" və başqa rəsmi nəşrlərdən); II.Şimali teleqraf agentliyinin və xüsusi müxbirlərin teleqramları; III.Qafqaz ölkəsinin daxili həyatı haqqında məlumatlar və yerli məişətin xronikası; IV.Rusiya və xarici mətbuatda daxili xəbərlər; V.İqtisadi və ticarət şöbəsi; VI.Felyeton (ədəbi-elmi); VII.Ordan-burdan; VIII.Məhkəmə şöbəsi (məhkəmə hökmləri müzakirə edil-

¹ Ə.Mirəhmədov. "Cəlil Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin) və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatının inkişafı məsələləri", (doktorluq dissertasiyası), Bakı, 1973, s.93.

² SSRİ MDTA, f.776, siyahı 14, iş 66, vərəq 4.

məyəcəkdir); IX.Məlumat şöbəsi (qatarlar, dəmir yolunun gediş-gəliş cədvəli, həkimlərin, vəkillərin ünvanları və s.); X.Elanlar"¹.

Redaktor-naşirin məramnamənin səkkizinci maddəsinə əlavə qeydi də maraq doğurur: "Məhkəmə hökmləri müzakirə edilməyəcəkdir".

M.Şahtaxtinski həmin cümləni qəzetinin məramnaməsinə təsadüfi əlavə etməmişdi. Çünki o, uzun illər müxtəlif mətbuat orqanlarının əməkdaşı və "Kaspi" kimi bir qəzetin redaktoru olduğundan senzura nizamnaməsi və senzuraçılıqla əlaqədar əlavə sərəncamlarla tanış olmaya bilməzdi. Çünki məhkəmə hökmlərinin mətbuat səhifələrində müzakirəsinin qadağan edilməsi Baş mətbuat işləri idarəsinin ayrıca sərəncamı ilə qanunlaşdırılmışdır ki, yəqin o da M.Şahtaxtinskiyə məlum olmuşdur.

Təsdiq olunmuş həmin proqram əsasında "Şərqi-rus" nəşrə başlamış, bütün nəşri boyu ona əməl olunmuş və sonradan ona heç bir dəyişiklik edilməmişdir.

M.Şahtaxtinski qəzetini həftədə 3 dəfə – çərşənbə, cümə axşamı və bazar günləri nəşr etməyə icazə almışdı. O, gələcəkdə "Şərqi-rus"a rus və fars dillərində ayrıca əlavə vərəqələr buraxmağı da nəzərdə tutmuş və buna icazə almağa da nail olmuşdu². Bu arzu, şübhəsiz ki, Azərbaycan-rus mədəni əlaqələrinin genişləndirilmək, ana dilindəki qəzeti vasitəsilə rus mədəniyyətini, ədəbiyyatını, adət-ənənələrini həmvətənləri arasında yaymaq istədiyi kimi, rus dilindəki qəzeti ilə də Azərbaycan mədəniyyətini, ədəbiyyatını, xalqının məişəti ilə rus oxucularını tanış etmək və beləliklə də iki xalq arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaq məqsədini güdmüşdür.

Qəzetin fars əlavəsinə gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə M.Şahtaxtinski "Kəşkül"ün ənənələrini davam etdirmək istəmişdi. Bunun da səbəbi aydın idi. Keçən əsrin ikinci yarısında olduğu kimi yeni əsrin övvəllə-

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 14, iş 66, vərəq 3.

² Yəni orada, siyahı 12, iş 66, vərəq 3.

rində də Qafqazda yaşayan gənclərin əksəriyyəti fars dilini bilirdi. Digər tərəfdən İrandan Qafqaza işləməyə gəlmiş minlərlə azərbaycanlının çoxusu fars dilində az-çox savadlı idi. Qafqaz kimi əhalisinin çox hissəsini azərbaycanlılar təşkil edən ölkələrdə fars dilində bir də olsa qəzetin nəşr edilməməsi də M.Şahaxtinskiyə həmin fikrə düşməsinə səbəb ola bilərdi. Ona görə də, Tiflisdə keçən əsrdən rus, erməni və gürcü dillərindən başqa fironq və yunan dillərində də dövrü mətbuat nəşr olunurdu. Bütün bu amillər "Şərqi-rus" redaktorunu da geniş sahədə fəaliyyət göstərməyə təhrik etmişdi.

Hər iki dildə nəşri nəzərdə tutulan əlavələrin, daha doğrusu vərəqələrin materialları "Şərqi-rus"da gedən yazıların sadəcə tərcüməsindən ibarət olacaqdı. Şerti, birinci adlandırdığımız əlavə, yəni rusca vərəqə hər həftənin bazar günləri, ikinci fars əlavəsi isə cümə axşamları çapdan çıxacaqdır"¹.

Vərəqələrin həftədə bir dəfə, həm də günəşini çıxarılmasının planlaşdırılması şübhəsiz redaksiyanın real imkanlarından irəli gəlmişdi.

Redaktor-naşirin "Şərqi-rus"a rus dilində əlavə vərəqənin gələcəyi barədəki fikri də maraqlıdır. Onun məqsədi, özünün qeyd etdiyi kimi, bu imiş ki, hərgah vərəqə geniş oxucu kütləsinin rəğbətini qazanarsa, sonradan onu müstəqil qəzetə çevirsin.

"Şərqi-rus"un farsca əlavəsinə gəlincə, M.Şahaxtinski məqsədini belə ifadə etmişdi: "Qəzetimə fars dilində əlavə etməklə mən, ümumiyyətlə, rus adının şərəfini və rus sənayesinin qüdrətini, yalnız İranda deyil, habelə Firdövsi və Sədi Şirazinin xoşahəngli dilinin yazılı əlaqəyə xidmət etdiyi Orta Asiya və Hindistanın geniş ölkələrində yaymaq üçün istifadə edirəm"².

M.Şahaxtinski "Şərqi-rus"un nəşrinə icazə alanadək şəxsi mətbəə yaratmış, təxmini də olsa abunəçilərinin sa-

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 14, iş 66, vərəq 3.

² Yəni orada.

yını müəyyənləşdirmişdi. Mətbəə açmaq və qəzet nəşr etmək üçün o, Şahtaxtlı kəndində atadanqalma mülkünü və torpaqlarını satmışdı.

Müasirlərinin xatirələrində (C.Məmmədquluzadə və b.) və başqa əlaqədar sənədlərdə qeyd edildi ki kimi varislik mülk və torpaqların satılmasından ona çatmış on səkkiz min manatla mətbəə almış və başqa ləvazimatı hazırlayaraq "Şərqi-rus"u nəşrə başlamışdır.

İlk vaxtlardan mətbəə və qəzetin fəaliyyəti ilə əlaqədar olmuş görkəmli publisist, "Şərqi-rus"un fəal əməkdaşlarından, məşhur "Molla Nəsrəddin" jurnalının isə müəssislərindən biri Ö.F.Nemanzadə, M.Şahtaxtinskiyin ümumiyyətlə jurnalistik fəaliyyəti, xüsusən mətbəə yaratmaq və qəzet nəşri ilə əlaqədar aşağıdakıları qeyd etmişdir: "Məhəmməd Ağa Şahtaxtinski Naxçıvanın Şahtaxtlı kəndində olan mülkünü satın aldığı pul ilə Tiflisdə bir türk (Azərbaycan - A.Z.) mətbəəsi düzəltdi, indi də bir türkcə (azərbaycanca - A.Z.) qəzet nəşr etmək istəyir. Mətbəənin makinalarını Moskvadan gətirtmiş, kassa və hərflərini də Tiflisdəki hərflər təkücüsü Madera yaptırmış. Mətbəə o gecə erməni bazarında mənim olduğum müsafirxananın yanında Çinaxov karvansarasındakı bir neçə otağa yerləşdirildi və burada işləməyə başladı"¹.

M.Şahtaxtinski hazırlıq işlərini sahmana saldıqdan sonra "Şərqi-rus"u nəşrə başlayır ki, qəzetin birinci nömrəsi 1903-cü il mart ayının 30-da çıxır.

"Şərqi-rus" yeni əsrin başlanğıcında nəşrə başlayan Azərbaycan dilində ilk qəzet idi. O, həm də öz nəşri ilə Azərbaycan dövrü mətbuatı tarixində yaradılmış və on ildən çox davam edən fasiləyə son qoydu, yaranmış boşluğu doldurdu. On ildən artıq ana dilində qəzet-jurnal həsrətilə yaşayan, öz yazılarını yabançı, bəzən də vətəndən uzaqlarda dərc etdirmək məcburiyyətində qalmış Azərbaycan ziyalıları onun nəşrini sonsuz sevinclə qarşıladılar.

¹ Ö.F.Nemanzadənin arxivi. Azərbaycan SSR EA Əlyazmaları İnstitutu, 45, Q-1 (6), s.78.

Redaktor-naşirin, "Şərqi-rus"un, ünvanına saysız-hesabsız təbrik məktubları, teleqram, məqalə, məktub, şeirlər göndərildi. M.Şahtaxtinski bu materialların bir qismini – mətbuat, ədəbiyyat tarixi, ümumiyyətlə mədəniyyətimizin tarixi üçün əhəmiyyətli olanlarını seçib qəzetində çap etmişdir. Bu məsələ ilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dövrü mətbuatı tarixində "Şərqi-rus"dan başqa elə bir qəzet tanımırıq ki, onun nəşri ziyalılar, oxucular tərəfindən bu dərəcədə qızgın alqışlanmış, ünvanına xoş sözlər söylənilmiş olsun.

"Şərqi-rus" bir neçə görkəmli ədibimizin ilk iştirak etdiyi qəzet olmuşdur. İnqilabçı-satirik M.Ə.Sabir, görkəmli romantik-şair A.Səhhət, tanınmış yazıçı M.S.Ordubadi şeirlərini ilk dəfə bu qəzətdə dərc etməklə mətbuat ələminə atılmışlar.

M.Ə.Sabir çox keçmədən satıraları ilə məşhur "Molla Nəsrəddin" jurnalının səhifələrini ziynətləndirmiş, özünün satira məktəbini yaratmışdır.

M.S.Ordubadi "Şərqi-rus" qəzetindəki iştirakını sonralar xatırlayaraq yazmışdır: "Mən 1904-cü ilin noyabr ayında birinci şeirimi "Şərqi-rus" qəzetində çap etdirdim. Burası mənim üçün bir müvəffəqiyyət idi... Şeirim çap olunduqdan sonra mənim şeirə və yazıçılığa olan marağım gündən-günə çoxaldı"¹. Müxtəlif əqidəli qəzet və jurnallarda müntəzəm əməkdaşlıq edən M.S.Ordubadi Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra gənc sovet mətbuatının başında duranlardan biri olmuşdur.

Qəzetin nəşrinə kömək məqsədilə M.Şahtaxtinski bir neçə ziyalını Tiflisə dəvət etmişdi. Dəvət olunanlar arasında görkəmli pedaqoq-yazıçı M.T.Sidqi də var idi. O, S.M.Qənizadəyə 1903-cü il 2 mart tarixli məktubunda özünün Məhəmməd Ağa tərəfindən qəzətdə işləmək üçün

¹ M.S.Ordubadi. "Həyatım və mühitim" (makina yazısı) Azərb.SSR EA Əlyazmaları İnstitutu, yazıçının arxivi, inv. № 161423, s.43-44.

Tiflisə dəvət olunduğunu yazıb, onun da dəvət edildiyini S.M.Qənizadədən soruşurdu¹.

Tanınmış publisistlərdən Ö.F.Nemanzadə, Abdulla Tofiq Sur (sonra İstanbula oxumağa getmişdir), Səmədağa Qayıbov və b. "Şərqi-rus"un nəşrində M.Şahtaxtinskiyə yaxından kömək göstərmişlər. Ə.Mirəhmədov yazır ki, "Qori seminariyasının məzunlarından olan Səmədağa Qayıbov alicənab və işgüzar cavanlardan idi. Redaksiyada daha çox katib, əməli işlər üzrə köməkçi vəzifəsi görürdü"².

Böyük demokrat C.Məmmədquluzadənin "Şərqi-rus"-dakı fəaliyyətini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Jurnalistik fəaliyyətə bu qəzətdə başlayan yazıçı 1904-cü ilin sonunda qəzetin müvəqqəti redaktoru da olmuşdu (onun redaktorluq fəaliyyəti barədə sonrakı səhifələrlə ətraflı bəhs olunacaqdır).

Maraqlı cəhət budur ki, bu ziyalıların nisbətən yaşlı nəslə mənsub olanları (S.M.Qənizadə, M.T.Sidqi) vaxtilə Azərbaycan dilində qəzet və jurnal çıxarmağa çalışmış, gənc nəslə mənsub olanları isə (C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə) sonralar mətbuatımızın əsas inkişaf etdiriciləri olmuşlar.

"Şərqi-rus" format cəhətdən səlafi Azərbaycan qəzetlərindən əsaslı şəkildə fərqlənirdi. Onun formatı səlafi "Əkinçi", "Ziya" ("Ziyayi-Qafqasiyyə") və "Kəşkül" qəzetlərindən həcmcə xeyli böyük olub, mərkəz şəhərlərdə çıxan rus qəzetlərini xatırladırdı.

Az müddət ərzində qəzet ətrafında dövrünün demokratik fikirli ziyalıları toplanmışdı. Dövrünün tanınmış yazıçı və alimləri – C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, F.Köçərli, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, M.S.Ordubadı, H.Cavid, Ə.Nəzmi, Abdulla Sur, Mirzə Məhəmməd Axundov, Rəşidbəy Əfəndiyev, H.Minasazov və onlarla başqaları toplanmışdı.

¹ M.T.Sidqinin S.M.Qənizadəyə məktubu, Azərb. SSR EA Əlyazmaları İnstitutu, arxiv 7, Q-3 (279), inv. 11059.

² Ə.Mirəhmədov. Həmin əsəri.

"Şərqi-rus"dakı əməkdaşlığı ilə peşəkar jurnalistik fəaliyyətinə keçən C.Məmmədquluzadə əvvəldə qeyd olunduğu kimi bir müddət qəzetin müvəqqəti redaktoru da olmuşdur. Peterburqa (indiki Leninqrad) getməli olan M.Şahtaxtinski Qafqaz senzura komitəsinə rəsmi surətdə müraciət edərək (1904-cü il may ayının 8-də) C.Məmmədquluzadənin "Şərqi-rus"a müvəqqəti redaktor təyin olunmasını xahiş etmişdi. Yenə başqa bir sənəddən öyrənirik ki, Baş mətbuat işləri idarəsi həmin il avqust ayının 9-da C.Məmmədquluzadəni qəzetin müvəqqəti redaktoru təsdiq etmişdir¹.

Beləliklə də, "Şərqi-rus" 1904-cü il 232-ci nömrəsindən C.Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə çıxmışdır. Daha dəqiq desək, qəzet iki aya yaxın, yəni 1904-cü il noyabr ayının 26-dan 1905-ci il yanvarın 15-dək onun redaktorluğu ilə buraxılmışdır. Ə.Mirəhmədov haqlı olaraq yazır ki, "Məmmədquluzadənin jurnalizmlə ömürlük bağlanıb onu öz həyatının baş məqsədlərindən biri etməsində M.Şahtaxtinski və onun "Şərqi-rus" qəzeti daha böyük rol oynamışdır"².

C.Məmmədquluzadənin redaktor təyin olunması qəzetin ideya istiqamətində əsaslı bir dəyişiklik yarada bilməmişdi. Dünyagörüşü etibarilə demokratik olan C.Məmmədquluzadə az bir müddətdə müvəqqəti redaktor olduğu bir qəzetdə əsaslı dəyişiklik yarada da bilməzdi. O belə bir şey də göstərmək istəməmişdi. Çünki yaxşı başa düşürdü ki, belə bir təşəbbüs göstərmiş olsa, senzura komitəsi bundan istifadə edib "Şərqi-rus"u bağlaya bilərdi.

Başqa bir səbəb də qəzetin redaktorunun dəyişməsinə görə "Şərqi-rus"a nəzarətin artırılması idi. Çünki "o əsrdə və o şərait içində heç bir kəsin cürəti ola bilməzdi ki, qələmi ilə azad olsun və əsrin hökumətinin istibdadı ilə mü-

¹ SSRİ MDTA, f. 776, siyahı 12, iş 66, vərəq 16.

² Ə.Mirəhmədov. C.Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin) və XX əsrin əvvəlində Azərbaycan mətbuatının inkişaf məsələləri (doktorluq dissertasiyası). Bakı, 1973, s.89. /EA-nın Əsaslı kitabxanası, D-547.

barizə aparsın; yaxud ehtiyatla da olmuş olsa, hökumət ilə oppazisiyada ola bilsin. Onunçün gah Məhəmmədağanın; gah onun biz tək qələm köməkçilərinin məsləki və ideyası məhz müsəlman camaatını maarif və mədəniyyətə tək-lif və tərtib etməkdən başqa bir şey ola bilməzdi"¹. Digər tərəfdən "həmin əsrin sansorunun tələbatı o qədər səxt idi ki, siyasət nədir ki, siyasətin qorxusundan "S" hərfini yazmağa cürət eləməzdik"².

M.Şahtaxtinski qəzetini yalnız doğma xalqının deyil, ümumiyyətlə Rusiya imperiyasına daxil olan müsəlman xalqlarının müştərək qəzeti hesab edirdi: "Şərqi-rus" Si-birdən Ərəbistana qədər dağılan Rusiya müsəlmanlarının hamısının qəzetidir"³.

"Şərqi-rus"un məramnaməsindən danışarkən redaktor-naşir bildirirdi ki, "proqramımız vicdan və əfkar azadlığıdır"⁴.

Qəzetin proqramının bu cəhəti dövlət siyasəti ilə heç də uyğun deyildir. Çünki onun nəşrindən bir qədər əvvəl Qafqaz canişinliyinə, senzura idarəsinə, yerli quberniyalara və başqa əlaqədar təşkilatlara belə bir xəbərdarlıq edilmişdi ki, "polis departamentində olan məlumata görə son zamanlarda tatar (oxu: Rusiya müsəlmanları – A.Z.) ədəbiyyatında yeni bir cərəyan müşahidə olunur. Bu cərəyan Rusiya dövlətinin on dörd milyondan artıq müsəlman əhalisinin uzun əsrlik həyat tərzini sarsıtmaq təhlükəsini yaratmaqla bütün əhalinin həyatında ciddi təbəddülatın ya-xınlaşdığını güman etməyə əsas verir"⁵.

M.Şahtaxtinski "Şərqi-rus"un məramnaməsini qəzeti-

¹ *C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, III cild. Bakı, 1967, s.657.*

² *Yenə orada, s.658.*

³ "Şərqi-rus", 18 iyul 1904-cü il, № 106.

⁴ *Yenə orada.*

⁵ *Azərbaycan SSR MDTA, f.45, siyahı 1, qovluq 35, vərəq 4-5.*

nin birinci nömrəsindən 42-ci nömrəsinədək (9 iyul 1903-cü il) ardıcıl surətdə dərc etmişdi. Bu cəhətə ilk dəfə "Şərqi-rus"da təsadüf olunur. Məramnamənin uzun müddət hər nömrədə təkrarən verilməsi bizcə, qəzetə çoxlu abunəçi cəlb etmək məqsədi güdmüşdür. Çünki müxtəlif ölkələrdən ona abunə yazılmaq istəyənləri, şübhəsiz ki, qəzetin məramnaməsi maraqlandıracaq idi.

Özünün yazdığı kimi "Şərqi-rus" Rusiya xaricində də "Sibiryadan Əfqanıstanadək" çox böyük bir ərazidə yayılmışdı. Yəqin ki, bu cəhəti nəzərə alan redaktor-naşir qəzetinin məramnaməsini qırx iki nömrədə təkrarən çap etməyi lazım bilmişdi.

"Şərqi-rus" səhifələrində rəsmi hökumət xəbərlərindən əlavə ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın bir çox cəhətlərini işıqlandıran yazılar çap edilirdi.

Qəzetin mədəniyyət, ədəbiyyat və dil məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət verməsi onun yaxşı cəhətlərindən biri idi. Bu və başqa xüsusiyyətlərinə görə "Şərqi-rus" müxtəlif xalqlardan olan oxucuların rəğbətini qazanaraq geniş yayılmış, Rusiya imperiyasına daxil olan ölkələrdə və onun xaricində yaxşı tanınmışdı.

"Şərqi-rus"un müxtəlif ölkələrdə olan müvəkilləri onu Həştərxanda, Yerevanda, Bağçasarayda, Kazanda, Omskda, Ufada, Orenburqda, Həmçinin Orta Asiyada – Xivə xanlığında, Aşqabadda, Daşkənddə, habelə İranın Xoy və Səlmas mahallarında və onlarla başqa şəhər və kəndlərində yayır, abunəçilər toplayır, eyni zamanda yerlərdə oxucuları qəzətdə öz yazıları ilə çıxış etməyə həvəsləndirir, başqa sözlə desək, müxbirlər toplamaqla məşğul olurdular. Qəzeti vərəqlədikcə müxtəlif xalqların nümayəndələrinin onda dərc olunmuş yazılarına, imzalarına bol-bol rast gəlirik ki, şübhəsiz bu işdə qəzet müvəkillərinin xidməti böyük olmuşdur.

M.Şahtaxtinski qəzetində "Şərqi-rus"un müvəkillərinin siyahısını vaxtaşırı elan edərək, onları oxucularına tanıtdırmağı da unutmayırdı.

"Şərqi-rus"un yayılma coğrafiyasının ərazicə çox geniş olmasının bir səbəbi də həmin xalqların ana dilində dövrü mətbuatlarının olmaması idi. Qəzetin az zamanda geniş ərazidə yayılması və şöhrət qazanması dövlət dairələrini, ilk növbədə Qafqaz senzura komitəsini onun fəaliyyətini ciddi nəzarət altına almağa məcbur etməyə bilməzdi.

M.Şahtaxtinski, Ö.F.Nemanzadə, C.Məmmədquluza-
də, Səmədağa Qayıbov və redaksiyanın başqa işçiləri və qəzetin bəzi əməkdaşları senzura irticasına az da olsa bələd olduqlarından nəşrinə icazə alınmış yeganə qəzetin bağlanmaması xatirinə yazılarına diqqət yetirir, senzuranın etirazına səbəb ola biləcək ifadələr işlətməkdən çəkinir, beləliklə də onun "zaval"a (F.Köçərli) gəlməsinə, davamına çalışırdılar. Lakin onların söylərinə baxmayaraq "Şərqi-rus"un materialları heç də, həmişə asanlıqla, heç dəyişikliyə uğramadan senzura baxımından keçməmişdir. Əksinə, senzura onun səhifələrində getməsinə icazə vermədiyi çoxlu yazıları çıxarmış, onları başqası ilə əvəz etməyə redaktorunu məcbur etmişdir. Çıxarılmış yazılar az həcmdə olduqda M.Şahtaxtinski onları tezliklə başqası ilə əvəz edib qəzetinin vaxtında çıxmasına səy göstərmişdir. "Şərqi-rus"un ilk vaxtlarda həftədə üç dəfə çıxarılması senzura tələblərinin yerinə yetirilməsində redaksiya əməkdaşlarına şərait yaradırdı.

Elə hallar da olurdu ki, baxışdan keçirilən növbəti nömrədə senzura çoxlu məqaləni qadağan edirdi. Qadağan olunmuş yazıları başqası ilə əvəz etmək imkan xaricində olduqda, redaksiya onun öhdəsindən gələ bilmir və nömrəni vaxtında çıxarmağa nail olmur, yaxud da həmin nömrənin materiallarını sonrakı nömrə ilə birləşdirib bir nömrədə çap edirdilər. Belə bir senzura əməliyyatı "Şərqi-rus"un 1903-cü il 16 iyulda çıxması 44-cü nömrəsinin başına da götürülmüşdür.

M.Şahtaxtinski həmin nömrəni başqa materiallar hesabına vaxtında çıxara bilməmiş, onu növbəti 45-ci nömrə ilə birləşdirmək, iki nömrə əvəzinə bir nömrə buraxmaq

məcburiyyətində qalmışdı. Oxuculardan üzr istəyən redaktor "İdarədən" başlıqlı elanında bu münasibətlə yazırdı: "İşbu iyul ayının 16-cı günü, idarənin iqtidarında olmayan bəzi səbəblərdən naşi qəzetimizin nəşr olunmadığı həmin gün Tiflis müştərilərimizə bildirdiyimiz kimi bu dəfə də Tiflisin xaricindəki hörmətli müştərilərimizə elan edirik"¹.

Senzura idarələrini qəzet və jurnallarda gedən yazıların müəllifləri həmişə maraqlandırmışdır. Redaktor-naşirlərə verilmiş sərəncamlarda da bu tələb öz əksini tapmış, qanunu şəklə salınmışdır. Bu tələb ona görə qanuniləşdirilmişdi ki, bu və ya digər qəzet və jurnalda imzasız çıxmış yazıların müəllifi senzura komitəsinə maraqlandırdığı təqdirdə redaktor-naşirlər onların ən azı adını, fəmiliasını və ünvanını dərhal komitəyə bildirsin, buna görə də redaktor-naşirlər redaksiyaya imzasız göndərilmiş və imzası və ünvanı olmayan yazıları dərc etməkdən çəkinir, bir qayda olaraq boyun qaçırdılar. Gizli imzalara da münasibət belə idi.

Bakıdan "Şərqi-rus"a "Hacı Axund" gizli imzası ilə yazı göndərmiş müəllifə müraciətlə qəzet yazmışdı: "İdarədən Bakıdan "Hacı Axund" imzası ilə yazı göndərən zatdan təvəqqi eyləyirik ki, adını, fəmiliasını sərəhətən yazsınlar. Çün onsuz bizim haqqımız yoxdur yazını basmağa. Əgər adını yazdırmaq istəmirsə, biz basdırmayacağıq. Amma biz özümüz bilməyə qanunən möhtaciz"².

Ə.Mirəhmədov "C.Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin)" və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatının inkişaf məsələləri" mövzusunda müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyasında eyni zamanda M.Şahtaxtinskiyin elmi və jurnalistik fəaliyyətindən, "Şərqi-rus" qəzetinin ideya istiqamətindən, senzura komitəsinin qəzətdən qadağan etdiyi materiallardan və bir sıra əlaqədar məsələlərdən bəhs edərək maraqlı mülahizələr söyləmiş, elmi nəticələrə gəl-

¹ "Şərqi-rus", 1903-cü il 18 iyul, № 45.

² Yenə orada, 28 may, № 24.

mişdir. O, Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində üzə çıxardığı "Şərqi-rus"un qadağan olunmuş materialları'nı bir qisminin xülasəsini də əsərinə daxil etmişdir. Xülasəni tamamilə buraya köçürürük: "Şəkiddə "meşəbəyi nəçənniki" qumarda çoxlu pul uduzduğuna görə özünü öldürmüşdür (Nuxadan yanvar 13, Gürcüstan arxivi, vərəq 1).

Yenə Şəkiddə şəhər məktəbində rus dilinə nisbətən ana dilinə az yer verilir, halbuki valideynlərin xahişi budur ki, onların övladları "Həm öz dil və imanlarını və həm padşahımız lisanını oxuyub bilsinlər" (Məhəmməd Həsən Tahirov, Şeki, orada, vərəq 2); "cəsur və qəyur millət xadimi" olub mübarək milli ruznaməmizin yoluyla olmağına canını, malını fəda" edən M.Şahtaxtinskiyə bu işdə yardım göstərmək lazımdır, xüsusilə eysü-işrətə minlərlə manat pul xərcləyən xanzadə və bəyzadələrimiz; onlar bir fikir eyləsinlər ki, "şirvanlı Mustafa xan hanı? Şəkili Məhəmməd Həsən xan hanı? Qarabağlı Pənah xan, İbrahim xan, Mehdiqulu xan hanı? Onların əllərində, tehti-hökumətində olan mal, əmlak, rəiyyətlər hanı? Tarixdən ibrət götürüb "Şərqi-rus"a kömək etməli, "Yetim balalarımız" üçün məktəblər açmalıyıq (Mirzə Ələsgər Seyidbəyov Yevlaxdan, vərəq 4-5)"¹.

Öz səhifələrində mədəniyyət, ədəbiyyat məsələlərinə xüsusi yer verən "Şərqi-rus" Azərbaycan həyatını da, ictimai həyatda baş verən hadisələri də geniş işıqlandıрмаğa çalışırdı. Həmin tədbirlərin əksinə olaraq çar senzurası onların oxucu arasına yol tapmasına qətiyyətlə yol vermirdi. Buna görədir ki, qəzetin nəşrinin ilk dövrü senzuranın nəzərini daha artıq cəlb etmişdi.

1904-cü ildən başlayaraq onun ideya-siyasi xətti-hərəkətində əmələ gələn dəyişikliklər (Zaqafqaziya ruhani idarəsi ilə sazişə girməsi, Azərbaycan həyatının zəif işıqlandırılması, burjua jurnalistlərinə güzəştə getməsi və s.) ona senzura münasibətinin yumşalmasına səbəb olmuşdu.

M.Şahtaxtinskiyin maddi vəziyyətinin çətinləşməsi

¹ Ə.Mirəhmədov. Göstərilən əsəri, s.110.

də qarşıya çıxan səhvləri daha da dərinləşdirirdi.

"Şərqi-rus" qonşu dövlətlər barədə öz əməkdaşlarının tənqidi yazılarını çox az, nadir hallarda dərc edirdi. Lakin qonşu dövlətlər haqqında müxtəlif qəzet və agentliklərin məlumatları, xəbərləri onun səhifələrində müntəzəm şəkildə işıqlandırılırdı. Bəzən bu yazılar narazılığa da səbəb olurdu. Vəsələn, "Şərqi-rus"un 1904-cü il 147-ci nömrəsində qəzetlərdən alınıb, dərc olunmuş bir yazı Türkiyənin Tiflisdəki baş konsulunun və Peterburqdakı səfirinin narazılığına səbəb olmuşdu. Konsul etirazını Qafqazın hakimlərinə bildirmiş, səfir isə Xarici İşlər Nazirliyinə nota göndərmişdi.

Xarici İşlər Nazirliyinin Birinci Departamenti notanın surətini Qafqaz canişininin Baş idarə rəisinə göndərüb, tədbir götürülməsini ondan xahiş etmişdi. Departaməntə cavab məktubunda göstərilirdi ki, notada "обратило внимание названного министерства на постоянно враждебный по отношению к турецкому правительству тон газеты "Шаркы-рус" и указав, как на яркий пример такого направления на статью в № 147 названной газеты от 28 августа сего года, просило содействия к прекращению на будущее время возможности появления подобных статей"¹.

Tiflis baş konsulu isə canişin Baş idarəsinin rəisinə müraciətində "Şərqi-rus"un bir neçə "təhqiredici" məqalə dərc etdiyini xatırlayıb, qəzetin nüsxələrindən birini ona vermiş və xahiş etmişdi ki, gələcəkdə "Şərqi-rus" da bu qəbil məqalələrin çap edilməməsi üçün Baş komitə, Qafqaz senzura komitəsinə və qəzetin redaksiyasına xüsusi göstəriş versin.

Yoxlama və M.Şahtaxtinskinin izahatından aydın olmuşdu ki, "Şərqi-rus"un 1904-cü il 23 avqust tarixli 147-ci nömrəsində dərc olunmuş və narazılığa səbəb olan məqalə

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, əlavə siyahı 1, iş 242, vərəq 8.

orijinal olmayıb, "Русское слово" qəzetinin həmin ilki 230-cu nömrəsindən tərcümədir¹.

"Şərqi-rus"un təsdiq olunmuş məramnaməsi ona haqq verirdi ki, rus qəzetlərindən məqalələri və teleqraf agentliklərinin müxtəlif xəbərlərini öz səhifələrində işıqlandır-sın. Qəzetinin məramnaməsi əsasında hərəkət edən M.Şahtaxtinski "Русское слово"nın məqaləsinin tərcümə-sini "Şərqi-rus"da dərc etdiyindən redaktorun cəzası qat-qat yüngülləşmişdi.

Canışının Baş idarəsi isə yoxlamanın nəticəsini Xarici İşlər Nazirliyinin I Departamentinə bildirmişdi.

1904-cü ilin sonlarında M.Şahtaxtinski "Şərqi-rus"un nəşrini Tiflisdən Bakıya köçürmək fikrinə düşür və bu münasibətlə Qafqaz senzura komitəsinə ərizə ilə müraciət edib, Baş mətbuat işləri idarəsindən icazə istəyir.

İki aya yaxın keçdikdən sonra o, nəhayət ərizəsinə müsbət cavab alır, Baş mətbuat işləri idarəsi ona qəzetinin nəşrini Tiflisdən Bakıya köçürülməsinə icazə verir. Amma, Baş idarə M.Şahtaxtinskiyə o şərtlə icazə verir ki, qəzetin bütün materialları Tiflisdə senzuradan keçirilsin. Belə bir icazə, şübhəsiz ki, "Şərqi-rus"un Bakıda nəşrini olduqca çətinləşdirər və bəlkə də qeyri-mümkün edərdi. Çünki gündəlik olan bir qəzetin materiallarını hər dəfə Tiflis kimi uzaq bir şəhərdə senzuradan keçirib, eyni zamanda, qəzetin vaxtında çıxarmasının özü fiziki cəhətdən mümkün deyildi. Digər tərəfdən Bakıya aid xəbərləri, məlumatları, ümumiyyətlə xronikanı Tiflisin icazəsindən sonra çap etmək, təzə ikən oxucularına çatdırmaq o şəraitdə heç bir redaktor-naşirə müyəssər olmazdı. M.Şahtaxtinski 1905-ci il fevral ayının 4-də yenidən Qafqaz senzura komitəsinə müraciət etmək məcburiyyətində qalır. O, həmin tarixli ərizəsində qəzetinin senzurası ilə əlaqədar məsələlərdən ətraflı bəhs açmışdı. M.Şahtaxtinski ilk növbədə senzura komitəsinə xatırladırdı ki, qəzetinin Tiflisdən köçürülməsi ilə əlaqədar komitədə ərizə verdiyi

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, əlavə siyahı 1, iş 242, vərəq 3.

zaman Bakı şəhərində xüsusi senzura idarəsi yaradılacağı barədə söhbət gəldirdi və onun təşkili real görünürdü. Buna arxalanaraq o, "Şərqi-rus"un senzuradan keçirilməsi məsələsinin oradaca həll ediləcəyini nəzərə alıb, qəzetin köçürülməsinə icazə istəmişdi.

Hazırda Bakıda senzura idarəsinin təşkili təxirə salındığından o, çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdür. Artıq qəzetin köçürülməsinə icazə verilmişdir. Senzura məsələsi isə onun xeyrinə həll olunmamışdır. Vəziyyətdən çıxmaq üçün yollar arayan M.Şahtaxtinski, özünün yazdığı kimi, bir neçə "kombinasiya" qurmuşdur. Bu "kombinasiya"ları vasitəsilə o, qəzetinin senzura işini asanlaşdırmaq məqsədi güdmüşdür. Onlardan birincisi "назначить теперь же отдельным цензором в Баку ориенталиста, что бы он цензуровал рядом с русскими газетами и мою татарскую (татарскую - А.З.)"¹. Hərgah bunu etmək mümkün olmasa, onda "возложить цензурирование моей газеты на интеллигентного лица, знакомого с татарским языком и состоящего в Баку на государственной службе или по городскому самоуправлению"².

Bütün hallarda "Şərqi-rus"u senzuradan keçirəcək şəxsin əmək haqqını rəisliyin təyin etdiyi miqdarda edəcəyini də öz öhdəsinə götürmüşdü: "Я обязывался платить такому лицу за его труд вознаграждение по назначению начальства"³.

Ərizədə, eyni zamanda xatırladılırdı ki, Baş mətbuat işləri idarəsi qəzetin köçürülməsinə icazə verərkən onun materiallarının tamamilə Qafqaz senzura komitəsində nəzərdən keçirilməsini şərt qoymuş, xronika barədə isə heç bir göstəriş verməmişdir⁴.

"Xronika"nın senzurası ilə əlaqədar mülahizələrində redaktor-naşir komitədən xahiş edirdi ki, ona həmin mate-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 1990, vərəq 8 ob.

² Yenə orada.

³ Yenə orada, vərəq 8 b.

⁴ Yenə orada.

rialları rus dilində Bakının vitse-qubernatoruna təqdim edib, təsdiq etdikdən sonra Azərbaycan dilinə çevirib dərc etməsinə icazə versin.

M.Şahxatinski belə bir həqiqəti də senzura komitəsinə xatırladı ki, bütün qəzet redaktorları kimi o da, bir qayda olaraq, xronik materialları rəsmi rus mənbələrindən alacaqdır ki, bu da məlum olduğu kimi, müəyyən təyin edilmiş şəxslər tərəfindən tərtib olunur.

Vitse-qubernatorların işinin çoxluğu ilə əlaqədar onlara tapşırılan senzura işlərinin məhdudlaşdırılması barədə göstərişlə əlaqədar M.Şahxatinski ərizəsində ayrıca qeyd edirdi ki, "Баку" qəzeti bağlandığından, qubernator müavininin senzura sahəsindəki işi xeyli azalmışdır.

Digər tərəfdən "Şərqi-rus"da gedəcək xronik materiallar başqa qəzetlərin senzurası ilə əlaqədar vitse-qubernatora artıq tanış və M.Şahxatinskinin rus dilində təqdim edəcəyi materiallar da təxminən eyni olacağından onun vaxtını o qədər də almayacaqdır.

Hərgah komitə onun vəziyyətini nəzərə almayıb, başqa materiallar kimi xronikanın da Tiflisdə senzuradan keçirilməsinə təkid etsə, "так как разрешение хроники в Тифлисе с одной стороны сильно ослабил бы интерес бакинцев к моей газете, а с другой, она была бы очень неудобна как для комитета, который по дальности расстояния, не мог бы проверять хронику по существу, так и для бакинского начальства, которая не могло бы контролировать то, что местная газета ежедневно писала бы о жизни города, где они живут"¹.

M.Şahxatinski həm də Qafqaz senzura komitəsindən xahiş edirdi ki, qəzetin xronika materiallarının Bakıda senzuradan keçirilməsinə sərəncam verilməsi barədə komitədə məsələ qaldırsın"².

Qafqaz, senzura komitəsinin onun xahişini yerinə ye-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 1990, vərəq 8 b.

² Yəne orada.

tirib Baş mətbuat işləri idarəsi qarşısında məsələ qaldırıb-qaldırmadığını, Baş idarənin həmin məsələni nə şəkildə həll etdiyini bilmirik. Bizə məlum olan isə budur ki, 1905-ci il iyul tarixdə Qafqaz senzura komitəsinə yazdığı ərizəsində M.Şahxtinski "Şərqi-rus"un nəşrini Bakıya köçürməkdən imtina etdiyini, qəzetini əvvəllərdə olduğu kimi yenə Tiflisdə çap edəcəyini bildirmişdi: "По изменившимся обстоятельствам я отказываюсь от этого разрешения и буду издавать "Шарги-рус" в Тифлисе"¹.

Ola bilsin ki, redaktor-naşirin çox keçmədən fikrini dəyişməsi həmin məsələnin qəti həllini saxlamışdı. Bununla yanaşı M.Şahxtinski qəzetini yenidən Tiflisdə çap edəcəyini vəd etməsinə baxmayaraq sonradan onun Tiflisdə heç bir nömrəsi çıxmamış, beləliklə də səssiz-səmirsiz "Şərqi-rus"un nəşri dayandırılmışdı.

M.Şahxtinski, onun jurnalistik fəaliyyətini tənqid edən yazılar, istər "Şərqi-rus" çap edilən illərdə, istərsə də o, bağlandıqdan sonra da dərc olunmuşdur. Onun haqqında ilk tənqidi məqaləni Bağçasarayda çıxan "Tərcüman" qəzeti çap etmişdi. Məqalənin məzmunundan bəhs açmazdan əvvəl qeyd etmək istəyirik ki, M.Şahxtinski "Tərcüman"a bir orqan, bir qəzet olmaq etibarilə ilə münasibəti o qədər də yaxşı olmamış, onu müasir tələblərə cavab verən mötəbər qəzet hesab etməmişdir. O, hələ keçən əsrin sonlarında "Tiflis" adında qəzet nəşrinə icazə üçün Baş mətbuat işləri idarəsinə yazdığı ərizəsində Qafqazda və ondan kənarlarda türk-tatar dili başa düşülən yerlərdə bir də olsa sanballı qəzet və jurnalın çıxmadığını qeyd etdikdə, şübhəsiz ki, bu cəhəti əsas almışdı. Çünki M.Şahxtinski sonra əlavə edirdi ki, türkdilli xalqların başa düşəcəyi dildə yalnız Bağçasarayda "Tərcüman" adlı

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.480, siyahı 1, iş 1990, vərəq 8 b.

yeganə qəzet çıxarılır ki, bu da qəzetdən daha çox vərəqəni xatırlayır.

Məlumdur ki, "Şərqi-rus"un birinci nömrəsinin çıxması ilə əlaqədar Qafqaz, həmçinin bir sıra şəhər, xüsusən paytaxt qəzetləri onun nəşrini səmimiyyətlə qarşılamış, barəsində məqalələr dərc edərək məramnaməsini şərh etmiş, alqışlamış, fəaliyyətində ona müvəffəqiyyətlər arzulamışlar. Onların əksinə olaraq "Tərcüman" qəzeti "Şərqi-rus"un nəşrini süqutla qarşılamış, nəşri barədə bir kəlmə də olsa yazmamışdı. Çünki "Şərqi-rus" redaktorunun "Tərcüman"a və onun nəşrinə köhnə münasibəti dəyişmədən qalmışdı. "Tərcüman"ın yeni qəzetin nəşrini belə soyuq, süqutla qarşılamağının əsas səbəbi də bu idi.

İ.Kaspirinskiden sonra M.Şahtaxtinski haqqında kəskin tənqidi (əslində təhqiranə) məqaləni Haşimbəy Vəzirov yazmışdır. O, hər iki məqaləsini "Tazə həyat" qəzetində dərc etmişdir. H.Vəzirov, M.Şahtaxtinskinin təhsilindən tutmuş jurnalistik, ümumiyyətlə elmi və ictimai fəaliyyətini şübhə altına alıb onu "rəzil", "vicdanın, insafın beş qara pula satan", "mürtəd" adlandırmışdı.

O, Şahtaxtinskiyə nədə günahlandırır? Demək olar hər şeydə! Savadsızlıqda, ərəb dilini bilməməkdə, müsəlmanlıqdan uzaq olmaqda öz mənafeyini xalqın mənafeyinə qarşı qoymaqda, ikiüzlülükdə, satqınlıqda...

Bu məqsədlə o, birinci məqaləsini "Summə əmənu, summa kəfəru"¹, ikinci məqaləsini isə "Müsəlman cildində bir mürtəd"² adlandırmışdı.

H.Vəzirov həmin məqalələri çap etdirməkdə haqlı idimi? Onun ittihamları doğru idimi? Biz, bu suallara konkret cavab verməyə çalışacağıq.

H.Vəzirov özü də yaxşı bilirdi ki, M.Şahtaxtinski dövrünün kamil təhsil görmüş ziyalılarında biri idi. O, fars, ərəb, rus, fransız dillərini yaxşı bilir və bu dillərdə əsərlər də yazırdı. Şübhəsiz ki, onun tanınmış şərqşünas alim ol-

¹ "Tazə həyat", 8 yanvar 1908, № 6.

² Yenə orada, 7 fevral 1908, № 30

ması da H.Vəzirova yaxşı məlum idi. Jurnalistik fəaliyyətinə gəlincə, M.Şahtaxtinski bir jurnalist kimi, nəinki azərbaycanlı, həmçinin gürcü, erməni və rus ziyalılarının çoxuna yaxşı tanış idi. Yaxşı tanış idi dedikdə, bir də onu nəzərdə tuturuq ki, M.Şahtaxtinski 20 ildən artıq idi ki, Qafqaz və Peterburq qəzetlərində çoxlu məqalə, müxbir məktubu, məlumat və s. çap etdirmiş, Bakıda rus dilində çıxan "Kaspi" qəzetinin müvəqqəti redaktoru olmuşdu. O, eyni zamanda İstanbul və Parij mətbuatında da əməkdaşlıq etmişdi. Onun "Şərqi-rus" qəzetini çıxarması ilə əlaqədar yerli qəzetlər də ("Кавказ", "Novoye obozreniye", "Kaspi", "Мшак" və b.) həmçinin "Петербургские ведомости" və ş. Şahtaxtinskiyə təhsili, elmi və publisistik fəaliyyəti barədə çoxlu yazılar çıxmışdı ki, H.Vəzirov bu yazıları ya bilavasitə oxumuş və ya da onlarla dolayısı ilə tanış olmuşdur.

Bunlarla yanaşı məqalələrdə bir çox başqa prinsipial məsələlərə toxunulmuşdur ki, onlardan ayrıca danışmaq faydalı olardı. Məsələn, o yazırdı ki, "Məhəmməd ağa "Şərqi-rus"un nəşrinə izin aldı və alan kimi də müsəlmanlar arasına qövqayi-əzim, bir qülqüleyi qərrib saldı"¹.

Qəzetin birinci nömrəsi çıxdıqdan sonra müxtəlif yerlərdən onun ünvanına göndərilmiş təbrik məktubları, teleqramlar, şeirlər (bunların bir hissəsi qəzetdə çıxmışdır), başqa dillərdə çıxan qəzet və jurnalların ona yaxşı münasibəti, nəhayət "Şərqi-rus"un öz materialları aydın göstərir ki, H.Vəzirov özünün bu ittihamında qətiyyən haqlı deyildir.

Məlumdur ki, M.Şahtaxtinski "Şərqi-rus"u nəşrə başlamazdan əvvəl qəzetin əhəmiyyəti, onun ümumiyyətlə xalqların tərəqqisində, mədəniləşməsində rolu, özünün qəzet nəşrindən məqsədi və başqa əlaqədar məsələləri aydınlaşdıran ayrıca "Risalə" çap etdirmişdi. "Risalə"ni xatırladan H.Vəzirov yazırdı: "Bu risalədə həmin Məhəmmədəğa yazırdı ki, müsəlmanları aləmi-islamın sair

¹ "Tazə həyat", 8 yanvar 1908, № 6.

nöqtələrinin nüfuzundan qurtarıb, fəqət Rusiya təxti nüfuzuna götürmək üçün türk dilində (oxu: Azərbaycan dilində - A.Z.) "Şərqi-rus" adlı bir qəzetə verməyə icazə istəyib"¹.

Sonra o, qeyd edirdi ki, hərgah müxtəlif səmtlərdən ondan sual olunsu ki, nə səbəbə sən belə məqsəd güdürsən? Onun cavabı da müxtəlif olacaqdır.

Lakin H.Vəzirov bir həqiqəti unudurdu ki, Azərbaycan dilində qəzet-jurnal nəşrinə o dövrdə icazə almaq olduqca çətin, hətta qeyri-mümkün idi. Yalnız bir bu cəhəti qeyd etmək kifayətdir ki, 1891-ci ildən 1902-ci ilədək, yəni on ildən artıq bir müddətdə Daxili İşlər Nazirliyinə və onun Baş mətbuat işləri idarəsinə qəzet və jurnal nəşri üçün ondan çox müxtəlif əqidəli Azərbaycan ziyalısının müraciət etməsinə baxmayaraq onlardan birinə də nəşriyyat hüququ verilməmişdi. O zaman ərizə verən ziyalılardan biri də M.Şahtaxtinski idi. O, çar hökumətinin senzura siyasətini pis bilmirdi və mətbuat, nəşriyyat işlərinə başçılıq edən velikorus şovinisti Solovyovla şəxsən görüşüb söhbət də etmişdi. Bütün bunları nəzərə alan M.Şahtaxtinski "Risalə"sində də, Baş mətbuat işləri idarəsinə yazdığı ərizəsində və başqa məktublarında da məqsədini həmin şəkildə izah etmişdi. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, demokratik fikirli ziyalılar da (N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, A.O.Çernyayevski və başqaları) qəzet nəşrindən məqsədlərini təxminən belə şərh etmişdir.

Demokratik fikirli ziyalılar kimi M.Şahtaxtinski də ana dilində qəzet nəşrini, onun vasitəsilə rus ədəbiyyatını, fəlsəfəsini, elm və incəsənətini təbliğ etməyi, milli mədəniyyətimizin tərəqqisi, azərbaycanlıların başqa xalqlarla, ilk növbədə rus xalqı ilə mənəvi yaxınlaşması üçün vacib hesab edirdi.

Adları çəkilən ziyalılar rus dilinə, elminə, ədəbiyyat və incəsənətinə, ümumiyyətlə mədəniyyətinə böyük hörmət bəsləyir, onun həmvətənləri arasında yaymağa çalışı-

¹ H.Vəzirov. "Summə əmənu, summə kəfəru", "Tazə həyat", 8 yanvar 1908, № 6.

şirdilər. Bu cəhətdən haqqında söhbət gedən "Şərqi-rus"un da az xidməti olmamışdır. Başqa cəbhədən çıxış etməklə M.Şahtaxtinskiyin hərəkətlərini "ikiüzlülük", "dönüklük" hesab edən H.Vəzirov, söz yox ki, haqsız idi. "Şərqi-rus"u "Məhəmmədəğa nam zətin uzun-uzadı məxərfət səfsəteləri ilə məmlu" bir qəzet elan etməkdə də o, qətiyyətlə haqlı deyildi. Çünki "Şərqi-rus"da dövrünün tanınmış ziyalıları iştirak etmiş, öz məqalələrini, bədii əsərlərini, tərcümələrini dərc etdirmişdir (C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nəmanzadə, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, H.Cavid, Abdulla Sur, M.S.Ordubadi və b.).

Məqələdə daha sonra M.Şahtaxtinskiyin ikinci dövlət dumasına dəpatat seçilməsindən, deputatlıq dövründə fəaliyyətindən дума qovulduqdan sonra Peterburqda qalıb "Novoye vremya" və "Rossiya" kimi mürtəcə qəzetlərdə əməkdaşlığı barədəki qeydlərində isə H.Vəzirov haqlı idi.

M.Şahtaxtinski dövlət dumasında həqiqətən monarxist mövqə tutmuşdu. Onun дума dövründəki fəaliyyətindən bəhs edən "Molla Nəsrəddin" yazmışdı: "...İrəvan camaatının başçıları Məhəmmədəğa Şahtaxtinskiyə dedilər: – Əgər sən dumada: padşah tərəfdarı olsan, biz səni özümüzə vəkil seçərik, olmasan – bizə lazım deyilsən.

Axırda da belə oldu".

"Novoye vremya" və "Rossiya" kimi mürtəcə qəzetlərdə əməkdaşlığı da onun jurnalistik fəaliyyətinin kölgəli çağlarındanır.

H.Vəzirovun məqalələrində yalnız bu iki mühüm məsələ ilə əlaqədar tənqidini yerli hesab etmək olar.

Əldə edilmiş sənədlər göstərir ki, hələ C.Məmmədquluzadə "Novruz" adlı qəzetin nəşrinə icazə istəməmişdən daha əvvəl Əbdül Məbud Mustafayev, ondan sonra isə Rəşidbəy İsmayılov nəşriyyat hüququ almağa təşəb-

¹ "Molla Nəsrəddin", 17 fevral 1907, № 7.

büs göstərmiş və bu məqsədlə də Qafqaz canişinindən icazə istəmişdilər.

Ə.M.Mustafayev ərizəsini 1905-ci ilin aprel ayında, R.İsmayılov isə ondan bir ay sonra canişinlik idarəsinə göndərmişdi. Birinci qəzetinə "Vostok-Günçixan", ikincisi isə "Təzə zaman" başlığını vermişdi. "Vostok-Günçixan" iki dildə (rus və Azərbaycan dillərində), "Təzə zaman" isə yalnız Azərbaycan dilində çıxarılacaqdı. Hər iki qəzetin nəşri Tiflis şəhərində qərarlaşdırılmışdı.

Qafqaz canişinin sərəncamı ilə Ə.M.Mustafayev haqqında məlumat toplayan Tiflis qubernatoru ətraflı material əldə etmək məqsədilə Bakı qubernatoruna da müraciət etmişdi. Hər iki qubernatorun topladığı məlumat çox olmasa da Ə.M.Mustafayev haqqında aşağıda qeyd edilənləri söyləməyə imkan verir: "Əbdül Məbud Mustafayev Nuxa əhlidir. Nuxa uyezdində şəxsi əmlaki yoxdur. Gənc yaşlarında təhsil almaq məqsədilə Nuxadan getmişdir, yalnız tətillərində bir neçə dəfə Nuxaya – ailəsinin yanına qayıtmışdır. Son dəfə o, 1902-ci ildə Nuxada olmuşdur.

Bakı qubernatorunun məlumatında isə bunlardan əlavə onun beş ilə yaxın Bakıda yaşadığını öyrənirik. Maraqlıdır ki, sənədlərdə onun təhsili, məşğuliyyəti barəsində heç bir qeyd yoxdur. Hər iki məlumatda Ə.M.Mustafayevin siyasi cəhətdən "şübhəli" olmadığı, "yararlılığı" qeyd olunmuşdur.

"Vostok-Günçixan"ın məramnaməsi də sənədlərin içərisində saxlanılır¹.

Məramnamədən "Vostok-Günçixan"ın gündəlik "siyasi və ədəbi" qəzet olacağına, redaktor-naşirin onun səhifələrində dövlət xadimlərinin və başqa görkəmli şəxsiyyətlərin portretlərini, habelə müxtəlif süjetli şəkillər verəcəyini də öyrənirik.

Tiflis qubernatorunun Qafqaz canişininə yazdığı 1905-ci il 25 iyun tarixli 3454 nömrəli təliqəsində "Vostok-Gün-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.17, iş 5273, vərəq 2.

çıxan"ın nəşrinə etiraz etmədiyini bildirmişdi¹. İcazə üçün toplanmış sənədlər də bu təliqə ilə tamamlanır. İşin sonrakı gedişi, nəhayət nəticəsi haqqında başqa bir sənədə rast gəlmədiyimiz kimi, heç bir qeydə belə təsadüf etmirik. Qovluqda sənədlərin bu şəkildə tamamlanmaması elə təsəvvür yaradır ki, Qafqaz canişini yalnız məlumat toplamaqla işi bitmiş hesab etmişdir. Əks-təqdirdə Ə.Mustafayevə nəşriyyat hüququ verilməsi və ya onun ərizəsinin rədd edilməsi ilə əlaqədar, sənədlərdə heç olmazsa, qeydlər saxlanılmış olardı. Məsələnin belə yarımçıq şəkildə saxlanması "Vostok-Günçıxan"ın nəşrinə icazə verilib-verilmədiyini qəti söyləməyə imkan vermir.

Rəşidbəy İsmayılov Yerevan müəllimlər seminariyasını bitirmişdi. Bir jurnalist kimi fəaliyyətə başlayan R.İsmayılov bir neçə il "S.P.Vedomosti", sonralar isə "Novoye obozreniye" qəzetlərinin xüsusi müxbiri olmuşdur.

M.Şaxtaxtinski "Şərqi-rus"u nəşrə başladığı zaman onu redaksiyada işləməyə dəvət etmişdi. C.Məmmədquzadə "Şərqi-rus"da R.İsmayılovla birlikdə çalışırdı.

"Şərqi-rus"dakı əməkdaşlığı ilə nəşriyyat təcrübəsi qazanmış R.İsmayılov qəzet bağlandıqdan sonra müstəqil qəzet çıxarmaq fikrinə düşmüşdü. Çox keçmədən "Təzə zaman" başlıqlı gündəlik qəzet nəşrinə icazə istəyir². O, qəzeti üçün çox geniş – 21 maddədən ibarət məramnamə tərtib etmişdi³. Şübhəsiz ki, belə geniş məramnamə ilə qəzet çıxarmaq üçün Rəşidbəy ətrafına çoxlu redaksiya əməkdaşı, jurnalist cəlb etməli olacaqdı.

Tiflis qubernatorunun tapşırığı əsasında şəhərin polis-meystri onun barəsində topladığı məlumatı 1905-ci il iyun ayının birində qubernatora təqdim etmişdi⁴. Məlumatlardan razı qalan qubernator həmin il iyun ayının 16-da canişin dəftərxanasına yazdığı məktubunda R.İsmayılova "Tə-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.17, iş 5273, vərəq 3.

² Yenə orada, vərəq 1.

³ Yenə orada, vərəq 2.

⁴ Yenə orada, iş 5276, vərəq 3.

zə zaman" qəzetinin nəşrinə icazə verilməsinə etiraz etmədiyini bildirmişdir: "Toplanılmış məlumatlardan aydın olur ki, Rəşidbəy İsmayılov Yerevan müəllimlər seminarı yanında oxumuş, hazırda "Novoye obozreniye" qəzetinin əməkdaşdır. Şəxsi əmlakı yoxdur. Enerjiyalı və əməksevən insan hesab olunur. Heç bir qəbahətli hərəkət etməmişdir. Bunlara görə də mən, İsmayılova xahiş etdiyi qəzetin nəşri üçün hüquq verilməsinə öz tərfimdən maneçilik görmürəm"¹.

Tiflis qubernatorunun razılığı R.İsmayılova redaktor-nəşirlik hüququ qazandıra bilməmişdi. Qafqaz canişinini hələlik öyrənə bilmədiyimiz səbəblər dolayısı ilə ona "Təzə zaman"ın nəşrinə icazə verməmişdi. C.Məmmədquluzadənin onun haqqında yazdığı kimi "Romanov hökuməti (...) o qədər istixarə elədi ki, bu istixarə axırı bəd gəldi"².

Çar senzurası R.İsmayılovun "Təzə zaman"ını da oxucu üzü görməyən qəzet və jurnallar siyahısına əlavə etmiş oldu. Hələlik əldə olan sənədlərə görə "Şərqi-rus"un bağlanması "Molla Nəsrəddin"ın nəşrinə qədərki dövrdə Azərbaycanda yalnız iki qəzet – "Həyat" və "İrşad" adlı qəzetlər çıxmışdır. "Həyat", "Əkinçi"dən sonra Bakıda Azərbaycan dilində çap olunmuş ilk qəzet idi. Çar senzurasının Tiflisdə "Molla Nəsrəddin"ədək nəşrinə icazə verdiyi qəzetlər isə "Novruz" və "İqbal"dır.

"Şərqi-rus" bağlandıqdan sonra onun əməkdaşları C.Məmmədquluzadə, R.İsmayılov və Ö.F.Nemanzadə müstəqil qəzet çıxarmağa təşəbbüs göstərmişdilər. Ö.F.Nemanzadə Rusiyada təhsil almadığı üçün ona nəşirlik hüququ verilməyəcəyi aydın idi. Əvvəlki səhifələrdə qeyd olunduğu kimi R.İsmayılovun da söyi baş tutmamışdı. C.Məmmədquluzadə isə "Novruz" adlı qəzet çıxarmaq istəmiş və icazə almağa nail olmuşdu³. Onn Tiflis quber-

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.17, iş 5276, vərəq 6.

² C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, III cild, Bakı, 1965, s.666.

³ Gürcüstan SSR MDTA, f.17, iş 5274, vərəq 4.

natoruna yazdığı 1906-cı il 23 fevral tarixli ərizəsindən¹ bir neçə məsələ aydınlaşır.

1. C.Məmmədquluzadəyə "Novruz"un nəşrinə Qafqaz canişini icazə vermişdir.

2. "Novruz"un nəşrinə 1905-ci ilin may ayında icazə verilmişdir.

3. İcazə aldıqdan sonra o, qəzetin nəşrindən imtina etmişdir.

C.Məmmədquluzadə həmin ərizəsində "Novruz"un nəşrindən "bir neçə səbəb görə imtina etdiyini qeyd etmişdir: "Lakin bir neçə səbəbə görə qəzetin nəşrindən o zaman mən imtina etmişdim". Bu "bir neçə səbəb" in nədən ibarət olduğunu dəqiq öyrənmək mümkün olmadı. Səbəblərdən yalnız biri aydınlaşdırılmışdır ki, bu barədə sonrakı səhifədə "İqbal" qəzeti ilə əlaqədar bəhs olunacaqdır.

Çar senzurasının "Novruz"dan sonra Tiflisdə nəşrinə icazə verdiyi qəzet "İqbal"dır.

Azərbaycan mətbuatı tarixində "İqbal" adlı gündəlik qəzetin nəşri məlumdur. O, 1912-1915-ci illər ərzində çıxmışdır. "Siyasi, elmi, ədəbi və iqtisadi" qəzet olan "İqbal"ı müxtəlif əqidəli ziyalılar redaktə və nəşr etmişlər; 1912-1913-cü illərdə onu S.Eynullayev (İbrahimov), 1913-1914-cü illərdə Seyid Hüseyn Sadiq, 1914-cü ildə isə M.Ə.Rəsulzadə və M.Əbülfəz oğlu. Bununla yanaşı hələ 1905-ci ildə "İqbal" adlı qəzet nəşri üçün Məhəmmədəğa Mustafa ağa oğlu Vəkilova icazə verilmiş olduğunu göstərən sənədlər də mövcuddur. Hətta böyük demokrat C.Məmmədquluzadə M.Vəkilovun "İqbal" qəzetinə icazə verilsin deyə, nəşrinə çətinliklə icazə aldığı "Novruz" qəzetini çıxarmaqdan imtina etmişdi. O, Qafqaz senzura komitəsinə 1905-ci il avqust ayının 11-də bu münasibətlə yazmışdı: "Cənabınızın nəzərinə çatdırıram ki, Tiflisdə "Novuz" adlı qəzet çıxarmaq üçün mənə verilmiş hüquqdan "İqbal" adlı qəzet çıxarmaq məqsədilə təşəbbüs

¹ Gürcüstan SSR MDTA, f.17, iş 5274, vərəq 5.

göstərən Məhəmmədəğa Mustafa oğlu Vəkilovun xeyrinə imtina edirəm".

C.Məmmədquluzadənin çətinliklə nəşrinə icazə aldığı qəzetin çapından imtina etməsi heç də təsadüfi deyildi. Əksinə, bunun müxtəlif səbəbləri vardı. Birinci səbəb ondan ibarət idi ki, hökumət dairələri bir şəhərdə eyni dildə iki qəzetin nəşrinə icazə verməzdi, C.Məmmədquluzadəyə "Novruz"un nəşrinə icazə verildiyindən M.Vəkilovun söyləri, şübhəsiz ki, nəticəsiz qalacaqdır.

C.Məmmədquluzadə "Şərqi-rus"un senzurdan keçirilməsi ilə əlaqədar, sonralar isə qəzetin müvəqqəti redaktoru olduğu zaman senzura komitəsinin siyasəti ilə yaxından tanış olduğu üçün belə qənaətə gəlmişdi. O yaxşı bilirdi ki, M.Vəkilov ərizə vermiş olsa da, belə bir vəziyyətdə o, nəşirlik hüququ ala bilməyəcəkdir. Bu məqsədlə də C.Məmmədquluzadə, özünün yazdığı kimi, "Novruz"un çapından imtina etmişdi.

Tiflisdə Azərbaycan dilində heç bir jurnalın çap olunmaması da C.Məmmədquluzadənin güzəştə getməsinin səbəblərindən idi. Çünki ona aydın idi ki, hərgah o, "Novruz"un nəşrindən imtina etsə M.Vəkilova qəzet nəşrinə icazə verilməsi işi reallaşacaqdır. Digər tərəfdən, özünün də arzusunda olduğu jurnal nəşrinə icazə alınması asanlaşacaqdır. Həqiqətən də belə olmuşdu. Onun imtinasından sonra M.Vəkilova nəşriyyat hüququ verilmiş, çox keçmədən "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrinə icazə alınmışdı.

Qafqaz canişinin dəftərxanasından Baş mətbuat işləri idarəsinə yazılmış 1905-ci il 17 avqust tarixli sənəddən öyrənirik ki, Məhəmmədəğa Vəkilov kollej assessordur, Tiflisdə yaşayır və "İqbal"ı orada çıxarmaq istəyir. Gündəlik qəzet olacaq "İqbal"ın redaktoru da, nəşiri də özüdür, nəşrinə Qafqaz canişini icazə vermişdir¹. Həmin sənəddən aldığımız əlavə məlumat bundan ibarətdir ki, canişinin Baş idarəsi M.Vəkilova "İqbal"ın nəşrinə icazə ve-

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 15, iş 193, vərəq 1.

rildiyini sərəncam şəklində Qafqaz senzura komitəsinə bildirmişdir.

Tiflisdən Baş mətbuat işləri idarəsinə xəbərdarlıq məqsədilə göndərilmiş məktuba qəzetin məramnaməsinin surəti də tikilmişdir¹.

Mətbuat tariximizin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, şərti birinci adlandırdığımız "İqbal"ın məramnaməsinə buraya köçürürük:

"İqbal" qəzetinin məramnaməsi:

1. Yerli, ümumiyyətlə Qafqaz həyatına aid rəsmi qəzetlərdən dövlət sərəncamları.
2. Rusiya, Peterburq və başqa teleqraf agentliklərinin və xüsusi müxbirlərin teleqramları.
3. Felyeton. Bellestristika. Şərq, Avropa və rus ədəbiyyatından orijinal və tərcümə əsərləri, elm və incəsənətin müxtəlif sahələrinə aid kütləvi məqalələr.
4. Yerli və Rusiya həyatının xronikası.
5. Musiqi və teatr həyatının xronikası.
6. Tənqid və bibliografiya.
7. Müzakirə edilməmək şərtilə məhkəmə xronikası.
8. Qarışq materiallar və fərdi elanlar.
9. İqtisadiyyat və ticarət şöbəsi.
10. Məlumat şöbəsi².

M.Vəkilovun "İqbal"ı çap edib-etmədiyini bilmirik. Baş mətbuat işləri idarəsinə, həmçinin Qafqaz senzura komitəsinə məxsus arxivlərdə "İqbal" qəzetinin nəşri ilə əlaqədar əlavə heç bir məlumat yoxdur.

Mərkəzi dövlət arxivlərində, mərkəzi kitabxana və muzey fondlarında M.Vəkilovun redaktor-naşirliyi ilə çıxmış "İqbal" qəzetinin nüsxələrini əldə etmək üçün göstərilən səylər də nəticə vermədi. Deyilənlərdən belə bir təxmini nəticəyə gəlmək olur ki, M.Vəkilov ya "İqbal"ı nəşr etməmiş, yaxud da onun çıxmış nüsxələri bizə çatmamışdır.

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 15, iş 193, vərəq 2-3.

² Azərb. SSR MDTA, f.306, siyahı 1, iş 5, vərəq 2.

Hələlik mətbuat tariximizin tanıdığı "İqbal" isə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, 1912-1915-ci illərdə çıxmış "İqbal" qəzetidir.

Çox maraqlıdır ki, çar senzurası Tiflisdə Azərbaycan dilində qəzet və ya jurnal nəşrinə təsadüfi hallarda icazə versə də, Bakıda bu sahədə fəaliyyət göstərmək istəyənlərə isə ucdantutma həmin imkandan məhrum edilmişlər. Bunun səbəbini də Bakıda senzura idarəsinin yoxluğu ilə izah etmişlər. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, senzura idarəsinin olmadığı həmin şəhərdə müntəzəm olaraq rus dilində iki, bəzən də üç xüsusi qəzet çap olunmuşdur. Başqa redaktor-naşirlərdən fərqli olaraq azərbaycanlı redaktor-naşirlər qəzetlərinin senzurası üçün yerli hakimlərin müəyyən etdiyi miqdarda məbləği vaxtı-vaxtında ödəməyi də öhdələrinə götürmüşdülər. Buna baxmayaraq Bakıda dövrü mətbuatın yaradılmasının qarşısı bu bəhanə ilə də imə alınmışdır.

Azərbaycan dövrü mətbuatının təməli Bakıda qoyulsa da, sonrakı illərdə, daha doğrusu 1877-ci ildən 1903-cü ilədək, yəni "Əkinçi"nin bağlanmasıdan "Həyat"ın nəşrinədək Bakıda bir də olsa mətbu orqanın fəaliyyətinə imkan verilməməsi ilk növbədə çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti ilə üzvü surətdə bağlı idi. Çarizmin Azərbaycan dövrü mətbuatı barədə uzun müddət yürütdüyü bu siyasət 1905-ci il Birinci rus inqilabının təsiri ilə darmadağın edildi. Dövrü mətbuatımızın həqiqi mənada inkişafı da məhz bundan sonra başladı. Sənədlər göstərir ki, 1905-ci il inqilabına qədər nəinki qəzet və jurnal, hətta sadəcə bülleten nəşrinə icazə almaq da mümkün olmamışdır. Məsələn, dövrünün ziyalılarında Mehdibəy Hacınski teleqramlar bülleteninin nəşrinə belə icazə almağa nail olmamışdı. O, Baş mətbuat işləri idarəsinə 1904-cü il 1 avqust tarixli ərizəsində yazmışdı: "Bakı şəhərində fars dilində "Agentlik teleqramları"nın nəşrinə icazə üçün acizənə xahiş etməyi özümə şərəf bilirəm.

Əldə edilən vəsaitin beş faizi rus flotunun qüvvətlən-

dirilməsi mənafeyinə köçürüləcəkdir.

Bakı şəhəri, irsən bəy ailəsindən olan
Mehdi bəy Hacinski"¹.

Azərbaycan dövrü mətbuatı tarixində əhəmiyyətli bir xidmət göstərməyəcəyi qabaqcadan aydın olan, müxtəlif teleqramları adicə olaraq fars dilinə çevirib çap etməyi qarşısına məqsəd qoyan belə bir bülletenin nəşri də çar senzurasının maneçiliyindən yaxa qurtara bilməmişdi.

SSRİ Dövlət arxivində "Mehdi bəy Hacınskinin "Agentlik teleqramları" başlıqlı bülletenin nəşri haqqında" adlı bir qovluq saxlanır. Qovluqda onun ərizəsindən başqa Qafqazda Mülki işlər üzrə baş rəis əvəzi infanteriya generalı Frezenin Daxili İşlər nazirinə 8 oktyabr 1904-cü il (№ 2212) tarixli təliqəsi, Baş mətbuat işləri idarəsinin Daxili İşlər nazirinə 1904-cü il 23 oktyabr tarixli təhriri məruzəsi və Baş idarəyə məxsus başqa yazışmalardan ibarət cəmi səkkiz sənəd saxlanılır².

Birinci sənəddən öyrənirik ki, Bakı qubernatorunun məlumatına əsaslanan general Freze qeyd edirdi ki, M.Hacinski nəşriyyat hüququ almağa tamamilə yararlıdır. Amma onun bülletəndə verəcəyi teleqramların tərcüməsini orijinalı ilə yoxlayacaq bir çinovnikin Bakı qubernatorunun məiyyətində olmaması ona nəzarəti çətinləşdirəcəkdir. Buna görə general Freze M.Hacınskinin ərizəsinə rədd cavabı verilməsini lazım bilirdi³.

İkinci sənəddə isə M.Hacınskinin xahişini Daxili İşlər nazirin şəxsəq rədd etdiyi qeyd olunmuşdur⁴.

Baş mətbuat işləri idarəsi özünün 1904-cü il 27 oktyabr tarixli 11240 nömrəli təliqəsi ilə "Agentlik teleqramları" bülletenin nəşrinə icazə verilmədiyini M.Hacinskiyə rəsmi surətdə bildirmişdi⁵.

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 14, qovluq 137, vərəq 1.

² Yenə orada, vərəq 2-8.

³ Yenə orada, vərəq 3.

⁴ Yenə orada, vərəq 4.

⁵ Yenə orada, vərəq 6.

Əldə edilmiş başqa sənədlərdən Məmmədbəy Sancaqbəyzadə Abaşidzenin türk və gürcü dillərində "Tülü" adlı qəzet çıxarmaq məqsədilə xeyli çalışdığı, lakin söylərindən heç bir nəticə alınmadığının şahidi oluruq¹.

Məmmədbəy "Tülü"ni Batum şəhərində çıxarmaq fikrində idi. O, qəzetin nəşri ilə əlaqədar hazırlıq işini tamamlayıb, icazəni gözləyirdi. Sensura Komitəsi isə Batuma xüsusi sensor təyin edilənə qədər ona icazə verilməsini təxirə salmağı Baş idarəyə məsləhət görmüşdü.

"Tulu"nun nəşrinə icazə üçün veriliş və əlavə toplanmış sənədləri (bunlar on üç vərəq idi) canişin dəftərhanası 1905-ci il noyabr ayının 26-da 1257 nömrəli təliqə ilə senzura komitəsinə göndərərək icazə alma prosesinə xitam vermişdi.

1905-ci ilin sonlarında Qori seminariyasının müəllimlərindən F.Köçərli, S.M.Qəniyev və R.Əfəndiyev "Ovraqi-tərbiyə" başlıqlı aylıq pedaqoji vərəqə buraxmaq istəmiş və təhsil rəisi qarşısında məsələ qaldırmışdılar². Lakin "Ovraqi-tərbiyə"nin nəşri də mümkün olmadı. Çar senzurasının Azərbaycan mətbuatı qarşısında çəkdiyi sədd Birinci rus inqilabı nəticəsində dağılmağa başladı. İnqilab bütün Asiya xalqlarının oyatdığı kimi, Azərbaycan zəhmətkeşlərini də çarizmlə mübarizəyə qaldırdı. Durgunluq dövrü keçirən Azərbaycan mətbuatı məhz inqilab nəticəsində sıçrayışla inkişafa başladı. Çox keçmədən biri digərinin ardınca müxtəlif əqidəli qəzet və jurnallar, bədii, elmi kitablar, dərslik və s. nəşr edilməyə başladı ki, bu işdə demokratik fikirli Azərbaycan ziyalıları görkəmli rol oynadılar.

1983

¹ SSRİ MDTA, f.776, siyahı 14, qovluq 137, vərəq 8.

² "Возрождение", 19 февраля 1906, № 1.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilində

Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. – Bakı, 1966.

Abid Ə. M.F.Axundov haqqında. "Maarif işçisi", 1928, № 4, 5, 6, 7, 8.

Abid Ə. M.F.Axundovun məlum olmayan əsərləri. – "İnqilab və mədəniyyət", 1930, № 11-12.

Abid Ə. M.F.Axundovun mətbuat münafiqşələri. "İnqilab və mədəniyyət", 1936, № 3.

Axundov M.F. Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə fars dilində yazdığı üç məktub və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavabın türk dilində tərcüməsidir. – Bakı, 1924.

Axundov M.F. Əsərləri, 3 cildə, cild 1. – Bakı, 1938.

Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə, cild 1. – Bakı: Azərb. SSR EA, 1958. Cild 2. – Bakı: Azərb. SSR EA, 1961. Cild 3. – Bakı: Azərb. SSR EA, 1962.

Axundov M.F. Məqalələr məcmuəsi. Bakı, Azərb. SSR EA, 1962.

Axundov M.F. Əsərləri, 1 cild. – Bakı: Elm, 1987.

Axundov M.F. Puşkinin ölümünə Şərq poeması. – Bakı, 1988.

Axundov M.F. Təmsilati-Kapitan Mirzə Fətəli Axundzadə. – Tiflis, 1277 (Hicri).

Axundov N. "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri tarixi. – Bakı: Azərb. SSR EA, 1959.

Axundov N. Sənədlərin dili ilə. – Bakı: Yazıçı, 1980.

Allahverdiyev B. Kitablar haqqında kitab. – Bakı, 1972.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild. – Bakı, Azərb. SSR EA, 1960.

Azərbaycan kitabı (Bibliografiya) 3 cilddə, cild 1. – Bakı, 1963.

Azərbaycan mətbuatının 50 illiyi. – Bakı, 1926.

Azərbaycan poeziyası antologiyası (ingilis dilində). Moskva.

Azərbaycan tarixi. II cild. – Bakı: Azərb. SSR EA, 1964.

Azərbaycan teatrının salnaməsi. – Bakı: Azərneşr, 1975.

Bağirov Ə. Görkəmli maarif xadimi Səfərəli Vəlibəyov. Azərbaycan məktəbi. – 1962. – №7.

Bayramov M. Aleksandr Şirvanzadə və Azərbaycan. Yerevan: Hayistan, 1971.

Bakıxanov A. Bədii əsərləri. – Bakı: Azərneşr, 1964, – 388 s.

Berje A. Məcmuəyi-əşəri-şüərayi-Azərbaycan. – Leypsiq, 1867.

Cəfər M. M.F.Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri. – Bakı, 1950.

Cəfər M. Seçilmiş əsərləri 2 cildə, cild 1. – Bakı, 1973. Cild 2. – Bakı, 1974.

Cəfərov M.C. Ədəbi düşüncələr. – Bakı, 1958.

Cəfərov M.C. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri tarixindən. – Bakı, 1964.

Çəmənzəminli Y.V. Mirzə Fətəlinin əsərləri başqa dillərdə. "İnqilab və mədəniyyət", 1928, № 3.

Əfəndiyev R. M.F.Axundov haqqında bildiklərim və eşitdiklərim. "İnqilab və mədəniyyət", 1923, № 3.

Əfəndiyev R. Dram əsərləri. – Bakı, ADU, 1961.

Əhmədov T. Nəriman Nərimanovun dramaturgiyası. – Bakı, Elm, 1971.

"Əkinçi" (1875-1877). – Bakı: Azərneşr, 1979.

Fikrin karvanı (görkəmli Azərbaycan tənqidçi və ədəbiyyatşünasları). – Bakı: Yazıçı, 1984.

Gəncəvi Nizami. Sirlər xəzinəsi. – Bakı: Yazıçı, 1981.

Göyüşov Z.B. Həsənbəy Zərdabi Məlikovun bir neçə naməlum məqaləsi haqqında. – Azərbaycan SSR EA Məruzələri, 1956, XII c., № 5.

Göyüşov Z.B. Azərbaycan maarifpərvərlərinin etik görüşlərində hümanizm ideyaları. – Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1957, № 8.

Göyüşov Z.B. Müasirləri H.M.Zərdabi haqqında. – Azərbaycan SSR EA Məruzələri, 1958, XIV c., № 2.

Göyüşov Z. "Qırmızı" qubernatorun əmisi". Kommunist. – 1980, 22 yanvar.

Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Yazıçı, 1985.

Heydərlı Ə. "İlk qəzetlər". – Azərbaycan, 1964, № 5.

"Həyat" qəz., 1905, № 129, 1906, № 2.

Hüseynov Ç. Fətəli fətəhi. – Bakı, Yazıçı, 1986.

Hüseynov S. Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm, 1977.

İbrahimov A. İctimai fikrimizin inkişafında M.F.Axundovun rolu. Revolyusiya və kultura, 1938, № 6-7.

İbrahimov A.Ə. M.F.Axundovun arxivi. – Bakı, Azərb. SSR EA, 1955.

İbrahimov M. Böyük demokrat (Molla Nəsrəddin), I nəşri. – Bakı, 1939, II nəşri, 1957.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı, 1979.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri, (ikinci kitab). – Bakı, Elm, 1985.

"İnqilab və mədəniyyət", 1936, № 3.

"İrşad" qəz., 1906, № 73.

"Kəşkül" jurnalı (on bir nömrə çıxdıqdan sonra qəzetə çevrilmişdir). 1883-1891, № 1-123.

Köçərli F. Mirzə Fətəli Axundov. – Tiflis, 1911.

Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. – Bakı, Azərb. SSR EA, 1963.

Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı, Gənclik, 1972.

Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, I cild. Bakı, Elm, 1978.

- Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cild. – Bakı: Elm, 1981.
- Külliyyatı Şeyx Sədi. – Tehran, 1336.
- Qasımsadə F. N.B.Vəzirov. – Bakı: Azərnəşr, 1954.
- Qasımsadə F. Abbasqulu ağa Bakıxanov. – Bakı, 1956.
- Qasımsadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. – Bakı: ADU, 1956.
- Qasımsadə F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair tədqiqlər. – Bakı, 1960.
- Qasımsadə F. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. – Bakı: Azərnəşr, 1962.
- Qasımov M. M.F.Axundovun islam dini əleyhinə mübarizəsi. – Bakı, 1958.
- Qənizadə S. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Azərnəşr, 1965.
- Qurbanov Ş. Puşkin və Azərbaycan poeziyası. – Bakı, 1956.
- Qurbanov Ş. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri. – Bakı: Azərb. SSR EA, 1970.
- Məhəmməd Füzuli. Leyli və Məcnun. – Bakı, 1958.
- Məmmədquluzadə H. Mirzə Cəlil haqqında xatirələr. – Bakı, 1967.
- Məmmədquluzadə C: Həyat və yaradıcılığı (məqalələr məcmuəsi). – Bakı: Elm, 1974.
- Məmmədov X. "Nübar"sız və "Sovqat"sız uşaqların sönən "Çıraq"ı. – "Ulduz" jurnalı, № 19.
- Məmmədov K. Nəcəfbəy Vəzirov. – Bakı, 1963.
- Məmmədov M. Sabir və mətbuat. – Bakı: Elm, 1974.
- Məmmədov N. M.F.Axundovun realizmi. – Bakı, 1978.
- Məmmədov N. M.F.Axundovun "Xırs quldurbasan komediyasının iki variantı haqqında". – Azərbaycan SSR EA Məruzələri, 1957, XIII c., № 5.
- Məmmədov V. "Əkinçi" qəzeti. – Bakı, 1976.
- Məmmədov V. Nəriman Nərimanov. – Bakı: Uşaq-gəncnəşr, 1957.
- Məmmədzadə Həmid. Mirzə Fətəli Axundov və Şərq. – Bakı, Elm, 1971.

Mir Bağırov K. Seyid Əzim Şirvani. Bakı: Uşaqgənc-nəşr, 1959.

Mirəhmədov Ə. M.F.Axundov. – Bakı, 1953. – 94 s.

Mirəhmədov Ə. M.F.Axundov Gürcüstanda. – Ədəbiyyat qəzeti, 1953, № 10.

Mirəhmədov Ə. Sabir. – Bakı, 1958.

Mirəhmədov Ə. "Molla Nəsrəddin" çar məhkəməsi qarşısında. – Ədəbiyyat və incəsənət. – aprel 1966.

Mirəhmədov Ə. Yazıçılar, talelər, əsərləri. – Bakı, Azərnəşr, 1978.

Mirəhmədov Ə. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: Maarif, 1983.

Mir Cəlāl. M.F.Axundovun farsca yazan şagirdləri. – Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1945, № 8.

Mir Cəlal, Firidun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. – Bakı: Maarif, 1969.

Mir Cəlal, Firidun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. "Maarif" nəşriyyatı. – Bakı, 1982.

Mişiyev A.Q. "Кавказ" qəzetində azəri ədəbiyyatı məsələləri (1846-1918-ci illər), 1967. Nizami adına Ədəbiyyat institutunun elmi arxivi, inv. № 1439.

"Molla Nəsrəddin", 1907, № 10.

Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda İslam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı, 1973.

Nəbiyev B. F.Köçərli. – Bakı: Gənclik, 1984.

Nərimanov N. Əsərləri. – Bakı, 1956.

Ordubadi M.S. Həyatın və mühitim. Avtoqraf. Azərb. SSR EA-nın Əlyazmaları İnstitutu, arxiv.16, Q-49(423).

Ömər Faiq. Azərbaycan mətbəələri haqqında. – Azərb. SSR EA Əİ-nun arxivi, № 45, Q-1(10).

Ömər Faiq. Dəvət. – Tiflis, 1905.

"Poçt qutusu". Milli kiçik bir hekayədir. Mühərriri Cəlil Məmmədquluzadə. 1323 hicri (1905 miladi).

Rəfili M. M.F.Axundov. I nəşri. – Bakı, 1939; II nəşri, 1957.

Rüstəmov İ. Həsənbəy Zərdabi. – Bakı, Gənclik, 1969.

- Səidzadə Ə.Ə. Mirzə Şəfi Vazeh. – Bakı, 1929.
- Səidzadə Ə.Ə. Mirzə Fətəli ilə Mirzə Şəfinin mətbəə açmaq üçün çalışmaları. – Ədəbiyyat qəzeti, 1940, № 31.
- Səidzadə Ə.Ə. Axundov və Zakir arasında məktublaşmalar. "Ədəbiyyat qəzeti", 1940, № 36.
- Səidzadə Ə.Ə. Ədəbi əlaqələrimiz. – Azərbaycan, 1964, № 5.
- "Sovqat" qəz., 1916, № 24.
- Şaiq A. Xatirələrim. – Bakı, 1961.
- Şaiq Abdulla. Əsərləri, beş cildə, 5-ci cild. – Bakı, 1978.
- "Şərqi-rus" qəzeti, 1903-1905, №№ 1-392.
- Şirvani S.Ə. Əsərləri, 3 cildə. Cild 1. – Bakı: Elm, 1967. Cild 2. – Bakı: Elm, 1969. Cild 3. – Bakı: Elm, 1975.
- Talibzadə Kamal. Ədəbi irs və varislər. – Bakı: Azər-nəşr, 1974.
- Talibzadə Kamal. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. – Bakı, Maarif, 1984.
- Tərbiyyət M. Danişməndani Azərbaycan. – Bakı: Azər-nəşr, 1987, – 433 s.
- "Tərcüman" qəzeti, 1986, № 49.
- Vəlibəyov S. Qüdrəti-xuda. Tiflis, 1306 (1888).
- Zakir Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1957.
- Zamanov A. Əməl dostları. Bakı, 1979.
- Zamanov A. Müasirləri Sabir haqqında. Bakı, 1962.
- Zeynalov A. "Kəşkül"də bədii ədəbiyyat. – Bakı, Elm, 1978.
- Zərdabi Həsənbəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azər-nəşr, 1960.
- "Ziya" (1880-cı ildən "Ziyayi-Kafqasiyyə" adı ilə nəşri davam etdirilmişdir) qəzeti, 1879-1884, № 1-185.

2. *Rus dilinda*

А.С.Пушкин и азербайджанская литература. Сб. статей. – Баку, 1949.

Агаян С.П. К вопросу об издании газеты "Экинчи". Труды АГУ им. С.М.Кирова (литерат.-историческая), выпуск 1. – Баку, 1980.

Алексеев В.А. История русской журналистики (1860-1880). – Л., 1963.

Дилара Алиева. Из истории азербайджанско-грузинских литературных связей. – Баку, АН Азерб. ССР, 1958.

Алиева А. М.Ф. Ахундов и театр. – Баку, 1966.

Аделя Алиева. Н.Везиров и азербайджанский театр. – Баку: Азернешр, 1967.

Арешян С.Г. Армянская печать и царская цензура. – Ереван АН Арм. ССР, 1957.

Ахундов М.Ф. Избранное. – М., 1956.

Ахундов М.Ф. Избранные философские произведения. – Баку, 1953.

Ахундов М.Ф. Обманутые звезды. Избранное. Составленные вступительные статьи и комментарии Азиза Мирахмедова. – М., 1963.

Базиянц А.П. Из истории большевистской печати. Баку в годы первой русской революции. – М., 1957.

Бакиханов А.К. Сочинения, записки, письма. – Баку: Элм, 1983.

Батаишвили Д.Л. Из истории легальной рабочей печати Закавказья. – Тбилиси, 1963.

Батаишвили Д.Л. Русская общественная мысль и печать на Кавказе в первой трети XIX в. – М., 1973.

Батеишвили Д.Л. Рабочая печать Грузии в 1910-1914 годах. – Тбилиси, АН Груз. ССР, 1963.

Брежной А.Ф. Царская цензура и борьба большевиков за свободу печати. – Л.: ЛГУ, 1967.

Березина В.Г. Русская журналистика во второй четверти XIX века (1926-1839). – Л., 1965.

Березина В.Г. Русская журналистика первой четверти XIX века. – Л., 1965.

Библиографический словарь отечественных тюркологов (до октябрьский период). – М.: Наука, 1974.

Геюшов З. "Имдадие". Новые архивные материалы о Гасанбеке Маликове и Наджафбеке Везирове. Бак. рабочий, 1973, 17 августа.

Горький М. О печати. – М., 1962.

Гули-заде М.Ю. М.Ф.Ахундов и передовая русская культура. – Литературный Азербайджан, 1953, № 2.

Гусейнов Гейдар. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. – Баку: (издание второе), 1958.

Дементьев А.Г. Очерки по истории русской журналистики (1840-1850). – М. – Л., 1951.

Джафаров Д.М. М.Ф.Ахундов. Критико-библиографический очерк. – Баку, 1962.

Драганов П.Д. Пятидесятыязычный Пушкин, СЛ 6, 1899.

Ениколопов И.К. Мирза Шафи и Ф.Боденштедт. "Литературное Закавказье", 1934, № 6.

Ениколопов И.К. Первая тюркская газета на Кавказе, сб. "Культура и письменность Востока", кн. III. – Баку, 1928.

Ениколопов И.К. Поэт Мирза Шафи. – Баку, 1938.

Ениколопов И.К. Пушкин в Грузии. – Тбилиси, 1966.

Желтяков А.Д. Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729-1908 гг.). М.: Наука, 1972.

Журналистика и литература. Сборник статей (под редакцией Э.А.Лазаревич). – М., 1972.

Из истории русской журналистики, под ред. Запада А.В. – М., 1959.

История Азербайджана. Том. II, Баку, 1960.

История русской журналистики XVIII-XIX веков (третье, исправленное издание). М.: Высшая школа, 1973.

"Кавказ" (газета), 1851, №№ 15, 16, 17; 1851, №№ 44, 45, № 83, 84, 90, 91; 1852, № 32; 1853 №№ 7, 8, 28, 29, 30; 1856, №№ 93, 94, 95, 96, 874, № 137; 1881, №№ 39, 50, 55; 1886, № 5.

"Кавказский календарь". – Тифлис, 1850-1905 годы.

"Кавказский книжный вестник", 1900, № 2.

В.А.Карпимский. Ленин как редактор. М.: Политиздат. – 16 с.

Кизидзе Гр. Периодическая печать на Кавказе. – Тифлис, 1901.

Комедии Мирзы Фатали Ахундова. – Тифлис. Типография канцелярии наметника Кавказского, 1853.

Кочарли Фиридун-бек. Литература азербайджанских татар. – Тифлис, 1903.

Куницын Г. В.И. Ленин о партийности и свободе печати. – М., 1971.

Курбанов Ш. Азербайджанская литература в Кавказской русской прессе. Автореферат. – Баку, 1966.

Курбанов Ш. Этапы развития азербайджанско-русские литературные связи в XIX веке. – Баку, 1969.

Курбанов Ш. История "Восточной поэмы". – Известия АН Азерб. ССР, 1962, № 10.

Курбанов Ш. Пушкин и Азербайджан. – Баку, 1959.

Курбанов Ш. Этапы развития азербайджанско-русских литературных связей в XIX веке. – Баку, 1969.

Лерман А.Н. М.Ф.Ахундов в русской печати. 1837-1962 (Библиография). – Баку, 1962.

Мамедов Н. Художественное творчество М.Ф.Ахундова. Баку, 1962.

Мирахмедов А. Из истории распространения наследия Н.А.Некрасова в Азербайджане. – ДАН Азерб. ССР, т.ХІІІ, № 1.

Нафигов Р.И. Формирование и развитие передовой татарской общественно-политической мысли. – Казань, 1964.

Начева В.С. Журнал М.М. и Ф.М.Достоевских "Время", 1861-1863. – М.: Наука, 1972.

Очерки истории русской советской журналистики, 1917-1932. – М., 1966.

Очерки по истории журналистики и критики, т.1. – Л.: ЛГУ, 1950.

Партикин И.А. Большевикская печать в годы первой русской революции. – М., 1956.

Плавский З.И. Мариано Хосе Де Ларра и его время. – Л.: ЛУ, 1977.

Полн. собр. законов Российской империи, т.ХІV, пб., изд. неофициальное, 1904.

Проблемы теории печати. Сборник статей под редакцией проф. В.Д.Пельта. – М.: МУ.

Продосин В. Горький – как он писал, что думал и говорил о публицистике. – М., 1964.

Рафили М. М.Ф.Ахундов. Жизнь и творчество. – Баку: Азернешр, 1957.

Рафили М. Мирза Шафи в мировой литературе (к вопросу о литературном наследии Мирза Шафи и плагиате Фредрижа Боденштедта). – Баку, 1958.

Рзаев А. Мирза Казем-бек. – Баку: Азернешр, 1965, 146 с.

Рзаев А.К. Очерки об ученых и мыслителях Азербайджана ХІХ века. – Баку, 1969.

Садыхов М.З. Азербайджан в декабриской литературе (А.А.Бестужев-Марлинский). – Баку, 1960.

Сеид-заде А.А. Мирза Шафи или Боденштедт? – Баку, 1940.

Сеид-заде А.А. Пушкин и М.Ф.Ахундов. – Труды АН Азерб. ССР, № 49, 1949.

Современники о Бакиханове, составитель И.К.Ениколопов. – Баку, 1959.

Соловьева В. М.Ф.Ахундов и русская литература. – АзФАН ССР, 1936, № 6.

Черепанов М.С. Проблемы теории публицистики. Издание второе, переработанное и дополненное. – М.: Мысль, 1973.

Шарипова Р.М. Панисламизм сегодня. М.: Наука, 1986.

Эльсберг Я. Салтыков-Щедрин. – М., 1958.

Arxiv materialları:

Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Arxivi

fond 44, siyahı 2, iş 431

fond 45, siyahı 2, iş 120

fond 46, siyahı 2, iş 467

fond 185, siyahı 1, iş 256

fond 280, siyahı 1, iş 8

fond 291, siyahı 1, iş 181, iş 511, iş 552, iş 577.

SSRİ Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi

fond 772, siyahı 1, iş 2329

fond 772, siyahı 3, iş 148233

fond 772, siyahı 4, iş 149872

fond 772, siyahı 5, iş 149871

fond 772, siyahı 6, iş 137

fond 772, siyahı 193, iş 674, iş 733

fond 775, siyahı 1, iş 200

fond 776, siyahı 8, iş 92, iş 683, iş 861

fond 776, siyahı 8, iş 69
fond 776, siyahı 12, iş 8, iş 19, iş 37, iş 58, iş 64, iş
65, iş 82, iş 83, iş 157.

fond 776, siyahı 13, iş 128

fond 776, siyahı 14, iş 66

fond 776, siyahı 21, iş 87, iş 136, iş 272

fond 776, siyahı 22, iş 36, iş 38, iş 44, iş 67, iş 92,
iş 101.

fond 776, siyahı 23, iş 39, iş 67, iş 76.

fond 776, siyahı 25, iş 805.

fond 776, siyahı 27, iş 464.

Gürcüstan SSR Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi

fond 5/12, iş 2449.

fond 17, iş 643, iş 703, iş 828, iş 1381, iş 3571, iş
4438.

fond 422, siyahı 1, iş 242, iş 340, iş 343, iş 521², iş
546, iş 569, iş 571, iş 576, iş 618, iş 1026, iş 1039, iş
17052

fond 450, iş 60.

fond 480, siyahı 1, iş 10, iş 26, iş 29, iş 31, iş 38, iş
44, iş 60, iş 67, iş 143, iş 330, iş 387, iş 401, iş 407, iş 415,
iş 418, iş 426, iş 435, iş 480, iş 504, iş 506, iş 521, iş 551,
iş 683, iş 730, iş 806, iş 895, iş 943, iş 949, iş 1013, iş
1032, iş 1072, iş 7145, iş 1312, iş 1355, iş 1358, iş 1553,
iş 1592, iş 1725, iş 1750, iş 4438.

fond 480, siyahı 2, iş 111^a, iş 232, iş 295, iş 435, iş
789

fond 480, siyahı 25, iş 806, iş 949

fond 480, siyahı 30, iş 1000.

MÜNDƏRİCAT

I fəsil. Qafqazda Azərbaycanca ədəbiyyat nəşrinin ilk mərhələsi	3
II fəsil. M.F.Axundov əsərlərinin senzura tarixi	66
III fəsil. "Əkinçi" qəzetində bədii ədəbiyyat və publisistikanın nəşri məsələləri.....	108
IV fəsil. "Ziya" ("Ziyayi-Qafqasiyyə") və "Kəşkül"ün ədəbi xətti-hərəkəti	152
V fəsil. XIX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan yazıçılarının milli mətbuat uğrunda mübarizəsi.....	221
VI fəsil. M.Şahmurov və C.Məmmədquluzadənin "Şərqi-rus" qəzetində fəaliyyəti və senzura ilə münasibətləri.....	276
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	314

AĞARƏFİ ZEYNALZADƏ

**AZƏRBAYCAN MƏTBUATI VƏ ÇAR SENZURASI
(1850-1905)**

Bakı – «Elm» – 2006

**«ELM»
REDAKSIYA-NƏŞRİYYAT VƏ
POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ**

**Direktor: Ş.Alısanlı
Baş redaktor: T.Kərimli
Mətbəenin direktoru: Ə.Məmmədov
Texniki redaktor: T.Ağayev
Kompüter tərtibi: R.Allahverdiyev**

**Formatı 84x108 1/32. Həcmi 20,5 ç.v.
Tirajı.500 Sifariş № 121
Qiyməti müqavilə ilə.**

**«Elm» RNPM-nin mətbəəsində çap edilmişdir.
(Bakı, İstiqlaliyyət küç., 8)**